

ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟ ΒΗΜΑ

- **Σπ. Ράσης:** Από την πολιτική απάθεια στην πολιτική ριζοσπαστικοποίηση:
- **Μ. Αδάμου-Ράση** Η γενιά του '60 και το κίνημα της αμερικανικής νεολαίας
- **Ν. Κωνσταντόπουλος:** Η Επιχείρηση των Οικονομολόγων:
Κριτική Παρουσίαση των Οικονομικών Θεωρητικών Προσεγγίσεων της Καπιταλιστικής Επιχείρησης
- **Ε. Λ. Ευαγόρου:** Ο εξοπλιστικός ανταγωνισμός Ελλάδας και Τουρκίας υπό το πρίσμα της στρατηγικής των διεθνών σχέσεων και της πολιτικής οικονομίας
- **Γ. Μάντζαρης:** Ατομικές αποφάσεις για δέσμευση
- **Ελ. Μάντζαρη** (γάμο) υπό συνθήκες αβεβαιότητας: Μια μικροοικονομική προσέγγιση
- **Αρ. Σταμούλας:** Όψεις φιλοσοφικής-πολιτισμικής σχετικότητας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η αξία του ενδοπολιτισμικού διαλόγου: Το παράδειγμα της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα
- **Ευστ. Φακιολάς:** Οι αστυνομικές αποστολές
- **Ν. Τζιφάκης** της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα Δυτικά Βαλκάνια: Μια συστηματική αποτίμηση
- **Γ. Τζαμαλούκα:** Ο συσχετισμός του προφίλ και των συμπεριφορών υγείας των δασκάλων με την επιλογή ένταξης
- **Π. Σουλτάτου** θεματολογίας υγείας στην
- **Αντ. Καφάτος** εκπαιδευτική πράξη
- **Ειρ. Μάρκατζη**
- **Ι. Χλιαουτάκης**
- **Χρ. Τερέζης:** Η μεταφυσική ως οντολογία και ως γνωσιολογία στον νεοπλατωνικό Πρόκλο (412-485)
- **Απ. Μαγουλιώτης:** Έντυπα που αφορούν την εικαστική αγωγή μικρών παιδιών (περιόδου 1980-2006)
- **Φ. Κούσουλας** Δυναμική προσέγγιση της αξιολόγησης του δημιουργικού κλίματος της σχολικής μονάδας ως χώρου εργασίας
- **Summaries**

ΤΟ ΒΗΜΑ
ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

τριμηνιαία επιστημονική επιθεώρηση

ΤΟΜΟΣ ΙΔ΄

Τεύχος 53

Φθινόπωρο 2008

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

SOCIAL SCIENCE TRIBUNE

Περιεχόμενα

Σπ. Ράσης – Μ. Αδάμου-Ράση

Από την πολιτική απάθεια στην πολιτική ριζοσπαστικοποίηση:
Η γενιά του '60 και το κίνημα της αμερικανικής νεολαίας 5

Ν. Κωνσταντόπουλος

Η Επιχείρηση των Οικονομολόγων: κριτική παρουσίαση των οικονομικών
θεωρητικών προσεγγίσεων της καπιταλιστικής επιχείρησης 57

Ε. Λ. Ευαγόρου

Ο εξοπλιστικός ανταγωνισμός Ελλάδας και Τουρκίας υπό το πρίσμα
της στρατηγικής των διεθνών σχέσεων και της πολιτικής οικονομίας . . . 91

Γ. Μάντζαρης – Ελ. Μάντζαρη

Ατομικές αποφάσεις για δέσμευση (γάμο) υπό συνθήκες αβεβαιότητας:
Μια μικροοικονομική προσέγγιση 123

Αρ. Σταμούλας

Όψεις φιλοσοφικής-πολιτισμικής σχετικότητας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων
και η αξία του ενδοπολιτισμικού διαλόγου: Το παράδειγμα της θρησκευτικής
ελευθερίας στην Ελλάδα 145

Ευστ. Φακιολάς – Ν. Τζιφάκης

Οι αστυνομικές αποστολές της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα Δυτικά Βαλκάνια:
Μια συστηματική αποτίμηση 163

Γ. Τζαμαλούκα, Π. Σουλτάτου, Αντ. Καφάτος, Ειρ. Μάρκατζη, Ι. Χλιαουτάκης
 Ο συσχετισμός του προφίλ και των συμπεριφορών υγείας
 των δασκάλων με την επιλογή ένταξης θεματολογίας υγείας
 στην εκπαιδευτική πράξη. 195

Χρ. Τερέζης
 Η μεταφυσική ως οντολογία και ως γνωσιολογία
 στο νεοπλατωνικό Πρόκλο (412-485). 219

Α. Μαγουλιώτης
 Έντυπα που αφορούν την εικαστική αγωγή μικρών παιδιών
 (περιόδου 1980-2006) 245

Φ. Κούσουλας
 Δυναμική προσέγγιση της αξιολόγησης του δημιουργικού κλίματος
 της σχολικής μονάδας ως χώρου εργασίας. 273

Από την πολιτική απάθεια στην πολιτική ριζοσπαστικοποίηση: Η γενιά του 1960 και το κίνημα της αμερικανικής νεολαίας

Σπύρος Ράσης*, Μαρία Αδάμου-Ράση**

Περίληψη

Κατά τη δεκαετία του 1960 και στο πλαίσιο της υποχώρησης του Μακαρθισμού και της άμβλυνσης του ψυχροπολεμικού κλίματος, ξεσπά στις ΗΠΑ μια πρωτόγνωρη δυναμική φοιτητική εξέγερση ενάντια στο ισχύον *status*, που μαζί με την ειρηνική επανάσταση για τη διεύρυνση και κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων και το αντιπολεμικό κίνημα με αφορμή τον πόλεμο του Βιετνάμ αποτέλεσαν τους τρεις μεγάλους πολιτικούς αγώνες οι οποίοι σημάδεψαν τη μεταπολεμική αμερικανική ιστορία. Το φοιτητικό κίνημα, ιδεολογικά προτάγματα του οποίου ήταν ο επαναπροσανατολισμός των πανεπιστημίων και ο επαναπροσδιορισμός της δομής, των στόχων και του ρόλου τους, η έμπρακτη αμφισβήτηση της αμερικανικής καπιταλιστικής πραγματικότητας και η διεκδίκηση μιας δίκαιης και γνήσια δημοκρατικής κοινωνίας, γέννησε ελπίδες για πνευματική, κοινωνική και πολιτική ανάταση, αλλά έληξε άδοξα παραμένοντας νοσταλγική ανάμνηση και πικρή εμπειρία.

Το παρόν άρθρο επιχειρεί να παρακολουθήσει, εν συντομία, την πορεία αυτού του κινήματος, από την ελπιδοφόρα έναρξή του μέχρι την άδοξη καταστολή του, επισημαίνοντας επιτυχίες και αδιέξοδα, υπογραμμίζοντας συσχετίσεις και αντινομίες, διερευνώντας αιτίες και συνέπειες, ερμηνεύοντας εξάρσεις και υφέσεις.

---

* Ο Σπύρος Ράσης είναι Καθηγητής στο Τμήμα Ιστορίας και Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης στο Α.Π.Θ.

** Η Μαρία Αδάμου-Ράση είναι Δρ. Επιστημών της Αγωγής και Σχ. Σύμβουλος ΠΕ2.

1. Εισαγωγικά: Η Αμερική στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Το προφίλ των Αμερικανών φοιτητών

Μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950, οι Αμερικανοί κοινωνικοί επιστήμονες σπάνια στρέφουν τα ερευνητικά τους ενδιαφέροντα στη σχέση των φοιτητών με την πολιτική. Οι λόγοι που υπαγορεύουν αυτή τους τη στάση είναι βαθιά συνυφασμένοι με την κοινωνική, οικονομική, πολιτική και ιδεολογική κατάσταση η οποία επικρατεί μεταπολεμικά στις ΗΠΑ –στα πλαίσια της κοσμογονικής αλλαγής που συντελέστηκε στο επίπεδο της διεθνούς ισορροπίας και του συσχετισμού των δυνάμεων– προκαλώντας ένα έντονο κύμα αντικομμουνιστικής υστερίας εκφρασμένο στον Ψυχρό Πόλεμο και την πολιτική παράνοια του Μακαρθισμού¹. Οι επιπτώσεις του βαθύτατα παθογενούς αυτού πολιτικού κλίματος στην αμερικανική πνευματική ζωή σε μια εποχή κατά την οποία οι ΗΠΑ «έχουν την ηγετική ευθύνη προστασίας του ελεύθερου κόσμου», σε συνδυασμό με την ανάγκη αξιοποίησης του ανθρώπινου δυναμικού χάριν της αναπτυξιακής πορείας της Αμερικής και της αποτελεσματικής της αντιπαράθεσης με το σοσιαλιστικό στρατόπεδο, υπαγορεύουν στους περισσότερους επιστήμονες θετική ή, τουλάχιστον, ουδέτερη στάση απέναντι στο καπιταλιστικό σύστημα, που τους αποτρέπει από την ενασχόλησή τους με πτυχές της πολιτικής του ζωής.

Την πίεση της μακαρθικής υστερίας και του ψυχροπολεμικού κλίματος υφίστανται και οι φοιτητές, οι οποίοι, επιπλέον, μοιράζονται με τους ενήλικες το καθολικό αμυντικό μούδιασμα απέναντι στο θερμοπυρηνικό τρόμο και τη γενικευμένη ανασφάλεια που δημιουργήσε η παρατεινόμενη, μετά τη λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, διεθνής κατάσταση επείγουσας ανάγκης. Υπ' αυτές τις συνθήκες, οδηγούνται σε ιδεολογική αδράνεια, κοινωνική αδιαφορία και πολιτική απάθεια² και μεταβάλλονται σε μια «σιωπηλή γενιά» [silent generation] η οποία, κυνηγώντας απεγνωσμένα την ασφάλεια και την ηρεμία, αποκηρύσσει την πολιτική δράση ως ξένη προς τα φοιτητικά ιδανικά³ και μη συμβατή με τον πολυσύνθετο κοινωνικό ρόλο της σύγχρονης Ανώτατης Εκπαίδευσης, ενώ αντιμετωπίζει τις κολεγιακές και τις πανεπιστημιακές σπουδές αποκλειστικά ως κλειδί για ταχεία κοινωνική κινητικότητα, επαγγελματική αποκατάσταση, υλική ευμάρεια και κοινωνική καταξίωση⁴. Το ενδιαφέρον τους, κατ' επέκταση, συρρικνώνεται στα εσωτερικά ζητήματα και τα πρακτικά προβλήματα της φοιτητικής καθημερινότητας, τις συνθήκες διαβίωσης και μελέτης αλλά και τις ενδοπανεπιστημιακές δραστηριότητες (αθλητικές εκδηλώσεις, μαθητικοί αγώνες,

ο μεγάλος χορός των αποφοίτων) που καθιστούν τα Ανώτατα Ιδρύματα τόπους κοινωνικών συναναστροφών, ευχάριστης ζωής και διασκέδασης.

2. Η μεταστροφή της «σιωπηλής γενιάς» σε ενεργά δρώσα και πολιτικά συμμετέχουσα: Αίτια και αφορμές της «φοιτητικής άνοιξης» του 1960

Η κατάσταση αυτή αλλάζει στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Η υποχώρηση του Μακαρθισμού και η άμβλυνση του ψυχροπολεμικού κλίματος, που συσκότιζαν την κοινωνική πραγματικότητα και ανάγκαζαν τους φοιτητές να αναδιπλώνονται στα καθ' εαυτούς, σε συνδυασμό με τις μεγάλες ανακατατάξεις που προκαλούνται στα πλαίσια της ύφεσης του διπολικού ανταγωνισμού, την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη η οποία συντελείται στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, την πνευματική άνθηση και την έντονη διανοητική δραστηριότητα που παρατηρούνται στην πνευματική ζωή των ΗΠΑ, αφυπνίζουν ορισμένους φοιτητές αποκαλύπτοντάς τους πτυχές της κοινωνικής ζωής που μέχρι τότε αγνοούσαν, υποτιμούσαν ή εξωραΐζαν.

Οι νέοι αυτοί, οι οποίοι στην πλειονότητά τους προέρχονταν από μεσοαστικές οικογένειες⁵, ανατράφηκαν με αντιαυταρχικές μεθόδους, δέχτηκαν πλήθος υλικές και συναισθηματικές παροχές, εθίστηκαν στην καλλιέργεια της φαντασίας, της δημιουργικότητας και της αυτοέκφρασης, γαλουχήθηκαν με τις αρχές της ελευθερίας και του σεβασμού των ατομικών δικαιωμάτων και μεγάλωσαν με την ψευδαίσθηση ότι η ευημερία και η κοινωνική καταξίωση αποτελούν αδιαφιλονίκητα δεδομένα. Οι γονείς τους, παγιδευμένοι στα αδιέξοδα της εποχής τους, τρομοκρατημένοι από μια πιθανή ολοκληρωτική καταστροφή, παθολογικά, σχεδόν, παθητικοποιημένοι εξαιτίας του Μακαρθισμού και του Ψυχρού Πολέμου, αδύναμοι να ελέγξουν το δημόσιο αυταρχισμό και να προστατεύσουν την κοινωνία από τους σφετεριστές της, διάλεξαν να προστατεύσουν τα παιδιά τους από την αναλγησία, τη σκληρότητα και την υποκρισία της τεχνοκρατικά οργανωμένης ανταγωνιστικής αμερικανικής κοινωνίας συγκαλύπτοντας συστηματικά τα τρωτά της και αποκρύπτοντάς τους επιμελώς τις οικονομικές δυσκολίες, τα προσωπικά προβλήματα και τις επαγγελματικές ανασφάλειες που αντιμετώπιζαν σε καθημερινή βάση⁶.

Ο συγκεκριμένος, όμως, τρόπος ανατροφής δεν προετοίμασε τους νέους κατάλληλα για την πραγματική ζωή, στην οποία κυριαρχούν ο τεχνοκρατικός αυταρχισμός και ο κομφορμισμός, η γραφειοκρατική ιεραρχία και η υποταγή σε κάθε είδους εξουσία, ο σκληρός ανταγωνισμός και η άκαμπτη απαίτηση για αποτελεσματικότητα και εκτεταμένο κοινωνικό έλεγχο, διαμόρφωσε χαρακτήρες με αναιμική συνείδηση, ασφαλείς και εφησυχασμένους, ενώ, παράλληλα, εμφύσησε προσδοκίες ασυμβίβαστες με τις υπάρχουσες συνθήκες. Στην πρώτη τους, λοιπόν, επαφή με την πραγματικότητα στο κατώφλι της ενηλικίωσής τους, τα νεαρά παιδιά ανακαλύπτουν με οδυνηρή έκπληξη ότι η κοινωνική πραγματικότητα των ΗΠΑ απέχει πολύ από την εξωραϊσμένη εικόνα της φιλελεύθερης κοινωνίας που προωθούν και προσπαθούν να νομιμοποιήσουν οι οργανικοί διανοούμενοί της. Την αμαυρώνουν η εξαθλίωση ενός μεγάλου αριθμού Αμερικανών⁷, οι φυλετικές διακρίσεις που κυριαρχούν στις Νότιες, κυρίως, Πολιτείες⁸, και οι οποίες θα κυοφορήσουν, τελικά, το δυναμικό κίνημα για τα δικαιώματα των Νέγρων, ο μηχανοποιημένος τρόπος ζωής που οδηγεί νομοτελειακά στην αλλοτρίωση⁹ και την πολιτική απάθεια, καθώς και οι κυνικές, απροκάλυπτες επεμβάσεις των ΗΠΑ στα εσωτερικά ξένων κρατών, ιδίως τριτοκοσμικών, που αποκαλύπτουν σε όλο της το μεγαλείο τη διάχυτη υποκρισία της αμερικανικής κοινωνίας, η οποία ήθελε να αυτοπροσδιορίζεται ως θεματοφύλακας της ελευθερίας, της ηθικής, της δικαιοσύνης και της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας.

Η απομυθοποίηση της αντικειμενικής πραγματικότητας και η συνειδητοποίηση του παραλογισμού της τεχνοκρατικά οργανωμένης καπιταλιστικής κοινωνίας και των συνεπειών του στη ζωή των ανθρώπων, σύμπτωμα της πρωτόγνωρης για τα αμερικανικά δεδομένα πνευματικής «άνοιξης», που κάνει την εμφάνισή της στα τέλη της δεκαετίας του 1950 ως παρακολούθημα των μεγάλων κοινωνικο-πολιτικών ανακατατάξεων, επενεργούν ως καταλύτες στη σκέψη και τη δράση των νεαρών Αμερικανών. Ευαισθητοποιημένοι από τους προβληματισμούς και τις θεωρητικές αναζητήσεις που αναπτύσσονται στα πλαίσια μιας πιο νηφάλιας και κριτικής αποτίμησης της διπολικής μεταπολεμικής κατάστασης και έντονα επηρεασμένοι από τη γενικότερη τάση αμφισβήτησης του καπιταλιστικού συστήματος, που βρίσκει την έκφρασή της σε πολυπληθείς έρευνες και μελέτες μιας σειράς κοινωνικών επιστημόνων, οι μέχρι πρότινος κοινωνικά αδιάφοροι και πολιτικά αδρανείς νέοι αρχίζουν να αναπροσδιορίζουν τις αξίες, την κουλτούρα και την πολιτική στάση τους και να διεκδικούν έμπρακτα μια ζωή με νόημα και ποιότητα απαιτώντας την εδραίωση μιας αυθεντικής δημοκρατίας απαλλαγμένης από αυταρχικές παρεμ-

βάσεις και πολιτικές αυθαιρεσίες και θεμελιωμένης στην ισότητα, τη δικαιοσύνη και το σεβασμό των δικαιωμάτων.

Η μεταστροφή της γενιάς του '60 σε ενεργά δρώσα και πολιτικά συμμετέχουσα στην κοινωνική ζωή των ΗΠΑ, αρχίζει να εκδηλώνεται δυναμικά από τα τέλη της δεκαετίας του 1950 στα πανεπιστήμια, όταν τα νεαρά παιδιά –με την εισοδό τους στην Ανώτατη Εκπαίδευση– βρίσκονται αντιμέτωπα με μια πληθώρα δυσάρεστων συνθηκών που τους φέρνουν σε άμεση επαφή με την αυθεντική φύση της αμερικανικής κοινωνίας, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται με ενάργεια στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα¹⁰.

Στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία η Ανώτατη Εκπαίδευση, υπό την πίεση της επείγουσας ανάγκης να καταστεί αποτελεσματική στις προκλήσεις των καιρών προσφέροντας στη δυτική υπερδύναμη την επιστημονική και τεχνολογική υπεροχή έναντι του ιδεολογικο-πολιτικού αντιπάλου της¹¹, έχει υποστεί πλήρη αναδιοργάνωση στη δομή, τους στόχους και τα μέσα υλοποίησής τους και έχει αποβεί αφενός συστημικό στοιχείο της ανταγωνιστικής αμερικανικής κοινωνίας, αφετέρου εργαλείο προώθησης των συμφερόντων του στρατιωτικού, πολιτικού και βιομηχανικού κατεστημένου¹². Η προσαρμογή της, όμως, στις πραγματιστικές και ωφελιμοκρατικές τάσεις της αμερικανικής κοινωνίας και η πλήρης υποταγή της στο τεχνοκρατικό πνεύμα της εποχής, που υπαγορευόταν από τις αρχές της πολιτικής αναγκαιότητας, της επιστημονικής ορθολογικότητας και της βιομηχανικής αποτελεσματικότητας¹³, έχει ως συνέπεια την κυριολεκτική μεταμόρφωση του πανεπιστημίου. Το ανεξάρτητο εκπαιδευτικό ίδρυμα, το ταγμένο στην αναζήτηση της αλήθειας, τη διάπλαση του ενεργού δημοκρατικού πολίτη και την πρόοδο και βελτίωση της κοινωνίας –σύμφωνα με τις αρχές και τις αξίες του Διαφωτισμού– έχει, πλέον, μεταβληθεί σε επιχειρησιακό κέντρο πλήρως ενσωματωμένο στο κοινωνικό σύστημα, ολοκληρωτικά υποταγμένο στα κέντρα εξουσίας του και ευλαβικά αφοσιωμένο στα κοινωνικά προνόμια. Κυρίως, όμως, ως κοινωνικός θεσμός στον οποίον εμπλέκονται άμεσα οι φοιτητές, έχει αποκτήσει απεριόριστες δυνατότητες, υποβοηθούσης και της τοπικής και διεθνούς συγκυρίας, να ρυθμίζει τη ζωή τους –παροντική και μελλοντική– ερήμην τους οδηγώντας σε ποικίλες διαψεύσεις προσδοκιών, καταδικάζοντας μεγάλα τμήματα του πληθυσμού σε οικονομική καχεξία και κοινωνική απαξίωση και καλλιεργώντας την κοινωνική αδικία και εκμετάλλευση¹⁴.

3. Ιδεολογικο-πολιτικά θεμέλια του φοιτητικού αγώνα ως κοινωνικού κινήματος αντίστασης και αμφισβήτησης της ισχύουσας τάξης πραγμάτων

Η υπάρχουσα κατάσταση, την οποία ανακαλύπτουν πολύ γρήγορα οι σκεπτόμενοι φοιτητές, τους προβληματίζει καθώς αναδεικνύει την ενεργή σχέση του ατομικού και του κοινωνικού στοιχείου. Έχοντας, λοιπόν, μεγαλώσει σ' ένα περιβάλλον που –εκτός του ότι επέτρεπε την καλλιέργεια της κριτικής τους σκέψης– αποδεχόταν την ελεύθερη δράση τους και τους περιέβαλλε με σεβασμό, αντιδρούν τόσο ως άτομα που ενδιαφέρονται για την προσωπική τους θέση στην κοινωνία όσο και ως κοινωνικά όντα που νοιάζονται για την ελευθερία, την ισότητα, την κοινωνική δικαιοσύνη και την ανθρώπινη ευτυχία¹⁵ και γίνονται ευαίσθητοι δέκτες των ιδεών και των θέσεων μιας νέας Ριζοσπαστικής Αριστεράς¹⁶, η οποία πρωτοεμφανίζεται δυναμικά στην ακαδημαϊκή ζωή της Αγγλίας¹⁷ στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Βαθιά επηρεασμένοι από τα μηνύματά της, ξαναβρίσκουν τη χαμένη, κατά τα προηγούμενα χρόνια, φωνή τους και μια ριζοσπαστικά αριστερή φοιτητική παράταξη, οργανωτικά άμορφη και ιδεολογικά προσανατολισμένη στο μαρξισμό και τον αναρχισμό αρχίζει να κάνει αισθητή την παρουσία της στην πανεπιστημιακή ζωή αντανakλώντας τα παλιά πρότυπα του φοιτητικού ριζοσπαστισμού του 1930, τα οποία, όμως, μπολιάζει με νέους προσανατολισμούς και εμπλουτίζει με καινούριες επιδιώξεις¹⁸.

Ένα από τα στοιχεία που διαφοροποιεί σαφώς τους Νέους Ριζοσπάστες από εκείνους του 1930, είναι ο ισχυρός, εγγενώς πολιτικός, ατομισμός που αναπτύσσουν, ο οποίος έχει ως συστατικά του στοιχεία τις εμπειρίες και την προσωπική δράση, την ενεργή συνεισφορά του ατόμου στη συλλογική υπόθεση με στόχο την εδραίωση της αυθεντικής συμμετοχικής δημοκρατίας. Ο δημοκρατικός αυτός ατομισμός, τους καθιστά περισσότερο υπεύθυνους ως προσωπικότητες όχι τόσο από την άποψη των υποχρεώσεών τους απέναντι στο κράτος ή την κοινωνία, όσο απέναντι στους εαυτούς τους, τα κίνητρα και τη συμπεριφορά τους και, υπό την έννοια αυτή, τους οδηγεί αφενός στην άρνηση της παραδοσιακής αριστερής πολιτικής που, ανάγοντας σε θέσφατα αφηρημένες ιδέες, δόγματα και θεωρίες, ευνοούσε τις εξαρτήσεις και απαιτούσε την πλήρη υποταγή του ατόμου στο κόμμα ή την αυθεντία και αφετέρου στην απόρριψη τυπικά δομημένων ρόλων και παραδοσιακά γραφειοκρατικών προτύπων δύναμης και εξουσίας¹⁹. Κυρίως, όμως, σε συσχετισμό με το ισχύ-

ον ιστορικό πλαίσιο, τους προσφέρει τη δυνατότητα να δημιουργήσουν μια κοινή κουλτούρα νεανικής αμφισβήτησης, μια «αντικουλτούρα» ριζικά διαφοροποιημένη από την υφιστάμενη στη δεδομένη ιστορική στιγμή, ανατρεπτική και σαφώς απορριπτική αυτής, να δομήσουν μια ταυτότητα βασισμένη σε μεγάλη ομοιογένεια προτύπων, αξιών, ιδεωδών και στόχων²⁰ και να κατανοήσουν τον ιστορικό τους ρόλο ως πρωταγωνιστών στην ιστορική εξέλιξη και ως πρωτοπορίας στη διαδικασία της επιθυμητής και επιβεβλημένης κοινωνικής αναδιάρθρωσης²¹.

Οι αλλαγές αυτές στις αξίες, την κουλτούρα και τη στάση ζωής των νέων, που συντελέστηκαν βαθμιαία στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950 ως αποτέλεσμα των δραματικών κοινωνικών ανακατατάξεων και σε συνδυασμό με τη ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη, προετοίμασαν τους ριζοσπάστες φοιτητές για μια δυναμική κινητοποίηση η οποία εμπνεόταν από το πνεύμα της απόρριψης της κυρίαρχης κουλτούρας και καθοδηγούταν από την επιθυμία της ριζικής κοινωνικής αναδιάρθρωσης. Το μόνο που χρειαζόταν στη δεδομένη συγκυρία για να εκδηλωθεί ήταν απλά ένα συγκεκριμένο γεγονός, ένα κοινωνικό πρόβλημα. Κι αυτή την αφορμή την πρόσφεραν δύο σημαντικοί πολιτικοί αγώνες ενάντια στο status quo, που συντάραξαν την αμερικανική κοινωνία κατά τη δεκαετία 1960-1970 και διαμόρφωσαν μια νέα ατμόσφαιρα στις ΗΠΑ προσφέροντας την απαραίτητη για τη φοιτητική έκρηξη δυναμική. Ο αγώνας για τα πολιτικά δικαιώματα των Μαύρων και το κίνημα ενάντια στον πόλεμο του Βιετνάμ.

Τα συγκεκριμένα κινήματα αποτέλεσαν τον καταλύτη στην ανάδυση της «φοιτητικής άνοιξης» της δεκαετίας του 1960. Κατ' αρχήν, έγιναν η αφορμή για να γνωρίσουν σε βάθος οι πολιτικοποιημένοι φοιτητές τη δομή της αμερικανικής κοινωνίας και να βιώσουν κυβερνητικές επιλογές και πρακτικές που, φέρνοντας σε άμεση επαφή την πανεπιστημιακή κοινότητα με την ευρύτερη κοινωνία και διδάσκοντάς τους εμπειρικά την αμφίδρομη σχέση του ατομικού και του συλλογικού συμφέροντος, δημιουργήσαν προβληματισμούς, γέννησαν ηθικούς ενδοιασμούς –στενά συνυφασμένους με πραγματιστικές αιτίες– και προκάλεσαν την έντονη κριτική τους. Από τη στιγμή, πάλι, που αποκάλυψαν την παθογένεια της αλλοτριωτικής κοινωνίας της κατανάλωσης, καλλιέργησαν επαναστατικά κίνητρα αντίδρασης σ' αυτή, προώθησαν πρότυπα και μεθόδους δράσης για την ανατροπή της, κυρίως, όμως, έριξαν το βάρος για τη ριζική κοινωνική αναδιάρθρωση αποκλειστικά στους ώμους των φοιτητών (αφού οι ενήλικες, παθητικοποιημένοι και πλήρως υποταγμένοι, είχαν απεμπολήσει το δικαίωμά τους να διεκδικούν, να απαιτούν και να ελέγχουν) χωρίς οι τελευταίοι να έχουν καλά-καλά προλάβει έστω και διαισθαντικά να ορί-

σουν τις βάσεις και τους άξονες της νέας κοινωνίας που οραματίζονται να θεμελιώσουν²².

4. Η ιστορική πορεία της φοιτητικής εξέγερσης: Ιδιαίτερα γνωρίσματα και δυναμική της

4.1. Ιδεολογικά προτάγματα και κοινωνικοί στόχοι

Ο φοιτητικός αγώνας –από τη στιγμή που εκδηλώθηκε στο Μπέρκλεϋ το 1964 ως δυναμική σύγκρουση των ακτιβιστών φοιτητών με το όλο σύστημα εξουσίας του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας μέχρι τα γεγονότα στο San Francisco το 1968, το Cornell το 1969 και το Kent State το 1970, που σφράγισαν το τέλος του– χαρακτηρίζεται από μια αξιοσημείωτη αντίφαση, καθόλου πρωτότυπη για τα επαναστατικά κινήματα, είτε εθνικά είτε κοινωνικά. Τη μεγάλη σημασία του ως πνευματικού, κοινωνικού και πολιτικού φαινομένου και το μικρό –παρότι αυξανόμενο χρόνο με το χρόνο– αριθμό τόσο των ενεργά συμμετεχόντων φοιτητών όσο και των εμπλεκόμενων πανεπιστημίων²³. Αν, όμως, ο μικρός αριθμός ενεργών μελών δεν αποτελεί μονοπώλιό του, ορισμένα άλλα γνωρίσματά του, του προσδίδουν σαφή ιδιαιτερότητα και ερμηνεύουν, εν μέρει, την πορεία του ως εξαιρετικά ελπιδοφόρου αλλά ουτοπικού –γι' αυτό και ανεκπλήρωτου– κοινωνικού κινήματος. Η έλλειψη συγκεκριμένων σχεδίων, σαφώς καθορισμένου προγράμματος, ξεκάθαρων στόχων και συνεπούς ιδεολογίας, η ανυπαρξία ενιαίας έκφρασης και η ανάπτυξη αντιθέσεων και ασυνεχειών στους κόλπους του²⁴. Τις βαθύτερες αιτίες για την αδυναμία διαμόρφωσης καθολικά αποδεκτών προσανατολισμών και τακτικών δράσης, που υπονόμεισε το φοιτητικό κίνημα από μέσα και έδωσε την ευκαιρία στην πολιτική ηγεσία να το καταστείλει προωθώντας το δόγμα «διαίρει και βασίλευε» και χρησιμοποιώντας τη μέθοδο «μαστίγιο και καρότο», πρέπει να τις αναζητήσουμε στη νεανική κουλτούρα της αμφισβήτησης και απόρριψης των πάντων, που εκκόλαψε, σύμφωνα με μια διαλεκτική την οποία ο Μαρξ δε θα μπορούσε ποτέ να φανταστεί, η αμερικανική κοινωνία του ώριμου τεχνοκρατικού καπιταλισμού ως αντιρρητική της κυρίαρχης των ενηλίκων.

Μια πρόχειρη εξέταση της αναδυόμενης κατά τη δεκαετία του 1960 «αντικουλτούρας», αποκαλύπτει δύο σαφώς διαφορισμένες πολιτιστικές ομάδες, με τη δική της φιλοσοφία η καθεμιά, μοναδικά πρότυπα συμπε-

ριφοράς, ξεχωριστούς κώδικες επικοινωνίας και ιδιαίτερα σύμβολα έκφρασης. Τη μία απαρτίζουν οι μπήνικς²⁵ και οι χίππυς, τα παιδιά των λουλουδιών με την αδιόρθωτα παιδική νοοτροπία, σύμφωνα με την οποία η ελευθερία, η χαρά και η ευχαρίστηση αποτελούν απαραίτητα ανθρώπινα δικαιώματα. Καθώς η είσοδός τους στα πανεπιστήμια, τους φέρνει αντιμέτωπους με τον αυταρχισμό που κυριαρχεί σε κάθε εκδήλωση της κοινωνικής ζωής και που ανατρέπει το μοντέλο μιας ασφαλούς και ανέμελης ζωής στην οποία τους είχε εθίσει η ανατροφή τους, οι νέοι αυτοί αρνούνται να αποδεχθούν τους αυστηρούς κανόνες ενηλικίωσης που έχει θεσπίσει η αμερικανική κοινωνία, της γυρίζουν την πλάτη τους και αποστασιοποιούνται, απορρίπτουν τις επιστημονικές και τεχνολογικές αξίες, περιφρονούν τον ορθολογιστικό και πραγματιστικό χαρακτήρα της και αφήνονται στη γοητεία των μυστικιστικών και αποκρυφιστικών παραδόσεων της Ανατολής²⁶ αναγορεύοντας σε αξίες μοναδικές συστατικά στοιχεία της ανθρώπινης φύσης επίσημα παραγνωρισμένα και περιφρονημένα: τα συναισθήματα, τις επιθυμίες, τα ένστικτα.

Στον αντίποδα αυτών των εραστών της μποέμικης ζωής βρίσκονται οι Νέο-Αριστεροί πολιτικοποιημένοι ακτιβιστές, οι οποίοι αντί της αποστασιοποίησης και της φυγής επιλέγουν την ενεργή συμμετοχή, την επιθετική διείσδυση στην πολιτική ζωή, την επαναστατικοποίηση και την άλωσή της με στόχο το ριζικό επαναπροσδιορισμό της²⁷. Οι νέοι αυτοί, καθώς γίνονται μάρτυρες της καταστρατήγησης των αξιών της μεσοαστικής τάξης –με τις οποίες είχαν γαλουχηθεί– στο όνομα της αυθεντίας της επιστήμης και της τεχνολογίας, της θεοποίησης της ανάπτυξης, της αφθονίας και της ευημερίας, της λατρείας του πραγματισμού, του ορθολογισμού και της αποτελεσματικότητας και βιώνουν τις διαψεύσεις που προκαλούν η επαγγελματική εκπαίδευση, ο ακαδημαϊκός ανταγωνισμός και ο διοικητικός αυταρχισμός, συντάσσονται με τις θέσεις των Ριζοσπαστών για δραστικές κοινωνικές αλλαγές και, μετατρέποντας τα αδιέξοδα των ενηλίκων σε εμπειρίες, αναλαμβάνουν ενεργή δράση για την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων που μέχρι πρότινος αποδέχονταν σιωπηλά.

Οι ριζικές διαφορές στη φιλοσοφία αλλά και τις μεθόδους δράσης των εκφραστών της νεανικής κουλτούρας²⁸, αποκαλύπτουν ρωγμές στο συνεκτικό της ιστό. Παρόλα ταύτα, οι αιώνιοι έφηβοι –που έκαναν σημαία τους την απελευθέρωση των βαθύτερων στοιχείων της προσωπικότητας, σύνθημά τους την ειρήνη και τον έρωτα και μέσο έκφρασής τους τα τραγούδια και τους εξορκισμούς– και οι ώριμοι συνομήλικοί τους –που, έχοντας πυξίδα τους τη μαρξιστική θεωρία, μετουσίωσαν τις φωνές διαμαρτυρίας των Νέων Ριζοσπαστών σε στυλ ζωής και δράσης– μοιράζονταν

κοινούς στόχους: Την εξαφάνιση κάθε είδος αυταρχισμού και τη βίαιη ανατροπή της τεχνοκρατικής κοινωνίας, που έλεγχε ολοκληρωτικά τον άνθρωπο, τον αλλοτρίωνε στερώντας του την ελευθερία, τη δημιουργικότητα και την πρωτοβουλία και τον υποβάθμιζε σε απλό καταναλωτή των προϊόντων της στο όνομα της τεχνολογικής ανάπτυξης, υπό το πρόσημα της υλικής ευημερίας και προς δόξαν της επιστήμης²⁹. Στον αγώνα τους αυτό εναντίον του κοινού εχθρού, αναγνώριζαν τους «άλλους» με τους οποίους έπρεπε να ενώσουν τις δυνάμεις τους προκειμένου να θεμελιώσουν τον καινούριο κόσμο ως συμμάχους. Και, παρά το γεγονός ότι δεν είχαν συγκεκριμένο πλάνο και κοινές τακτικές για την ευόδωση αυτού του στόχου ούτε και συγκροτημένο σχέδιο για την «επόμενη μέρα», διέθεταν κοινή ευαισθησία, εμπνέονταν από τον ίδιο ρομαντικό ιδεαλισμό για τη δημοκρατική κοινωνία που θα οικοδομούσαν στα ερείπια της παλιάς εδραιώνοντάς την στην ελευθερία, την ισότητα, τη δικαιοσύνη και την κοινωνική πρόνοια, είχαν πλήρη συναίσθηση της προσωπικής τους ευθύνης για την πραγματοποίηση του οράματός τους και διαπνέονταν εξίσου από αισιοδοξία για τις δυνατότητες και τα θετικά αποτελέσματα της πολιτικής δράσης στην παρούσα συγκυρία³⁰.

Είναι γεγονός ότι, αν θέλουμε να κατανοήσουμε σε βάθος το κίνημα των Αμερικανών φοιτητών, θα πρέπει να το εντάξουμε στη διεθνή συγκυρία, να το εξετάσουμε ως ανταπόκριση στη γενική τάση αντίστασης των φοιτητών –Δυτικών και Ανατολικών– στο κατεστημένο και κινητοποιήσής τους για την υλοποίηση κοινωνικών αλλαγών και να το ερμηνεύσουμε ως προσπάθειά τους αφενός να γεφυρώσουν το χάσμα ανάμεσα στην πανεπιστημιακή και την κοινωνική ζωή, αφετέρου να αποκτήσουν μια ταυτότητα, μια θέση σ' αυτή την κοινωνία αντιμετωπίζοντας τις δυσλειτουργίες της κριτικά. Τη βαρύνουσα σημασία της τελευταίας αυτής επισήμανσης αποδεικνύουν τόσο ο χαρακτήρας των οργανωμένων δράσεων μέσα στα πανεπιστήμια καθ' όλη τη διάρκειά του όσο και τα γεγονότα που το κυοφόρησαν, συνέτειναν στην εμφάνισή του και προσδιόρισαν σε μεγάλο βαθμό τη μορφή και την εξέλιξή του³¹.

4.2. Η ανάδυση του φοιτητικού ριζοσπαστισμού.

Πρώτες εκδηλώσεις κοινωνικής ευαισθητοποίησης και πολιτικής ενεργοποίησης

Μια πρώτη εξέταση της ιστορικής πορείας του φοιτητικού κινήματος, αναδεικνύει τα γεγονότα που αναστάτωσαν το πανεπιστήμιο του Berke-

ley το 1964 σε τομή για τη δυναμική του. Μέχρι τότε οι φοιτητές επικέντρωναν την προσοχή τους σε ευρύτερου κοινωνικού ενδιαφέροντος ζητήματα διαχωρίζοντάς τα σαφώς από τα ενδοπανεπιστημιακά, τα οποία αντιμετώπιζαν σύμφωνα με τους κανόνες και τους νόμους του Πανεπιστημίου και με απόλυτο σεβασμό στην εξουσία των αρχών του. Στις 14 Σεπτεμβρίου του 1964, όμως, η διοίκηση του εν λόγω Πανεπιστημίου, υπακούοντας σε εξωτερικές πιέσεις, επιχειρεί –κατά παράβαση παραδοσιακά ισχυόντων πανεπιστημιακών ηθών– να περιστείλει το συνταγματικά κατοχυρωμένο δικαίωμα των φοιτητών ως πολιτών να δραστηριοποιούνται κοινωνικά και να εκφράζονται ελεύθερα. Το γεγονός αυτό διαταράσσει την τυπική συναίνεση φοιτητών και Εκπαιδευτικού Ιδρύματος, προκαλεί την πρώτη εκδήλωση φοιτητικής απείθειας στην πανεπιστημιακή διοικητική ιεραρχία, της οποίας αμφισβητούν, πλέον, το κύρος και το δικαίωμα να ρυθμίζει τη ζωή τους και λειτουργεί ως αφετηρία συνεκτικών φοιτητικών προκλήσεων στο όλο σύστημα εξουσίας των πανεπιστημίων³². Κυρίως, όμως, σηματοδοτεί τη μετάθεση της αντίδρασης των φοιτητών από την κοινωνία στο πανεπιστήμιο και τη στροφή του ενδιαφέροντός τους από τα εξωπανεπιστημιακά στα ενδοπανεπιστημιακά προβλήματα, τα οποία απορρέουν από την πλήρη ενσωμάτωση του εκπαιδευτικού θεσμού στο κοινωνικό σύστημα, τον αυταρχισμό και την απεριόριστη εξουσία των διοικήσεων των πανεπιστημίων, πιστών υποστηρικτών και στηριγμάτων του οικονομικού-πολιτικού κατεστημένου, σε θέματα οργάνωσης και διοίκησής τους, αλλά και την ποικιλότροπη σύνδεση της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης με τους στρατιωτικούς-βιομηχανικούς μηχανισμούς.

Η εμπειρία του Berkeley, σταθμός στην ιστορική πορεία της φοιτητικής εξέγερσης, δίνει διέξοδο στην ιδιαίτερη κοινωνική ευαισθητοποίηση και την πρωτοφανή πολιτική εγρήγορση που έχουν αναπτυχθεί στα τέλη της δεκαετίας του 1950 εξαιτίας των επιπτώσεων του μακαρθικού αντικομμουνισμού στην κοινωνική ζωή και χάρη στο Κίνημα των Μαύρων αγωνιστών για την κατάργηση των φυλετικών διακρίσεων και την εξασφάλιση των πολιτικών δικαιωμάτων τους. Για τους νεαρούς φοιτητές το συγκεκριμένο Κίνημα εκφράζει την απαίτηση για υψηλότερη ηθική και δικαιότερο νόμο, διδάσκει την αντίσταση στον αυταρχισμό και τις αυθαιρεσίες, προωθεί το έθος μιας νέας κουλτούρας, μιας αυθεντικής συνείδησης κι ενός ασυμβίβαστου –γι' αυτό και επιδεικτικά περήφανου– πνεύματος, προβάλλει προκλητικά το όραμα ενός καινούριου, ανατρεπτικού κόσμου και προσφέρει πρότυπα δράσης και μεθόδους οργάνωσης για την υποστασιοποίησή του. Συντάσσονται, λοιπόν, με τους Μαύρους κι αναλαμβάνουν να

υπερασπιστούν τα δικαιώματά τους, μέσα και έξω από τα πανεπιστήμια, διεκδικώντας ουσιαστική δημοκρατία, ισότητα και ανθρώπινη αξιοπρέπεια για όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως χρώματος επιδερμίδας.

Το έναυσμα για την ενεργοποίησή τους δίνει στους ριζοσπάστες φοιτητές ένα συνηθισμένο και φαινομενικά ασήμαντο γεγονός που συμβαίνει στη Β. Καρολίνα, όπου οι φυλετικές διακρίσεις είναι ιδιαίτερα έντονες, την 1η Φεβρουαρίου του 1960. Την ημέρα εκείνη οι υπάλληλοι της καφετέριας του πολυκαταστήματος Woolworth, που βρίσκεται στο κέντρο της πόλης, αρνούνται να σερβίρουν τέσσερις Μαύρους πρωτοετείς φοιτητές του κολεγίου του Greensboro που είχαν παραβεί την απαγόρευση εισόδου σε μέρη όπου σύχναζαν Λευκοί, η οποία ίσχυε για όλους τους έγχρωμους της περιοχής, και τους ζητούν με βάνουσο τρόπο να αποχωρήσουν. Σε απάντηση οι νεαροί φοιτητές προβαίνουν σε μια σιωπηλή «καθιστική διαμαρτυρία», σύμφωνη με το πνεύμα της μη βίαιης αντίδρασης σε προκλήσεις των Λευκών που είχε εισαγάγει στην πολιτική ζωή των Μαύρων Αμερικανών του Νότου από το 1956 ο βαπτιστής ιερέας Martin Luther King Jr., με αποτέλεσμα η καφετέρια να κλείσει εκείνη την ημέρα³³. Το συμβάν επαναλαμβάνεται την επομένη και επεκτείνεται γρήγορα και σε άλλες πόλεις του Νότου προκαλώντας, όπως είναι αναμενόμενο, σκληρά αντίποινα από την πλευρά των Λευκών Αμερικανών. Οι ωμές και βάνουσες ενέργειες στις οποίες αυτά μεταφράζονται, όχι μόνο δεν πτοούν τους Μαύρους φοιτητές του Νότου, αλλά συσπειρώνουν, επιπλέον, και εκείνους των Βόρειων Πολιτειών, που προχωρούν στη συγκρότηση της «Συντονιστικής Επιτροπής Φοιτητών Ενάντια στη Βία» ("Student Non-Violent Coordinating Committee" – S.N.C.C.) με τη συμμετοχή αρκετών Λευκών συμφοιτητών τους, οι οποίοι καταδικάζουν ανεπιφύλακτα το καθεστώς των διακρίσεων και των προκαταλήψεων που εξακολουθεί να επικρατεί στην αμερικανική κοινωνία, αρχές της δεκαετίας του 1960, και υπερασπίζονται το απαραβίαστο δικαίωμα συμμετοχής όλων των εθνотήτων στην πολιτική ζωή της χώρας³⁴.

Η επέκταση των πολιτικών δικαιωμάτων σε όλες τις εθνοτικές ομάδες που, έχοντας συρρεύσει στις ΗΠΑ με την ευρεία μετανάστευση, διεκδικούν την πλήρη ενσωμάτωσή τους στην αμερικανική κοινωνία, δεν είναι το μόνο κοινωνικό ζήτημα που ενεργοποιεί τους ριζοσπάστες φοιτητές. Ακόμη περισσότερο τους κινητοποιεί το κλίμα συνωμοσιολογίας, τρομοκρατίας και αστυνόμευσης των συνειδήσεων που της έχει κληροδοτήσει ο Μακάρθυ και το οποίο διατηρούν ζωντανό, παρά την ύφεση του μακαρθισμού, οι διάφορες επιτροπές που είχαν συγκροτηθεί αμέσως μετά τον πόλεμο για την αποτροπή της κομμουνιστικής διείσδυσης στην αμερικανική

νική κοινωνία. Την πρώτη θέση ανάμεσά τους κατέχει η *Επιτροπή Αντι-Αμερικανικών Ενεργειών*, υπεύθυνη για τη διερεύνηση δράσεων με αντι-αμερικανικό χαρακτήρα και την επιβολή σκληρών κυρώσεων σε όσους τολμούν να διατυπώνουν απόψεις αντίθετες με το ισχύον καθεστώς και να εκφράζουν προοδευτικές ιδέες, στους οποίους αποδίδεται η κατηγορία της «προδοσίας», ακόμη και της κατασκοπείας σε βάρος της Αμερικής.

Την πρώτη μαζική αντίσταση στις διώξεις και τις τιμωρίες των «αντεθνικών» όχι μόνο δρώντων αλλά και, απλά, σκεπτομένων Αμερικανών που η συγκεκριμένη επιτροπή από κοινού με το F.B.I. επέβαλλε κατά συρροή όλα αυτά τα χρόνια, προβάλλουν οι ριζοσπάστες φοιτητές το Μάιο του 1960 στο Σαν Φραντσίσκο. Αφορμή γι' αυτή αποτέλεσε η έλευση αντιπροσώπων της εν λόγω Επιτροπής και του F.B.I., πολιτικών και δικαστικών, με σκοπό τη διενέργεια ερευνών και ανακρίσεων για την αντεθνική και υπονομευτική για τα συμφέροντα της Αμερικής συμπεριφορά συγκεκριμένων πολιτών. Ο επιτόπιος έλεγχος της δράσης και των πολιτικών φρονημάτων των υπόπτων εκπαιδευτικών, ως επί το πλείστον, ήταν η τελευταία πράξη ενός δράματος το οποίο είχε αρχίσει μεθοδικά και έντεχνα ένα χρόνο πριν με τη διοχέτευση των ονομάτων τους στον Τύπο, που είχε ως αποτέλεσμα την απόλυσή τους από την εργασία τους, την καταρράκωση της αξιοπρέπειάς τους ως ατόμων και πολιτών και τον αποκλεισμό τους από το κοινωνικό τους περιβάλλον. Κι ενώ για τους κατηγορούμενους αποτελούσε τη χαριστική βολή, για τους υπόλοιπους λειτουργούσε ως μέσο εκφοβισμού, φίμωσης, παθητικοποίησης και πλήρους υποταγής στην επίσημη εξουσία.

Αυτή η στυγνή αστυνόμευση των συνειδήσεων, ο κυνικός βιασμός της πνευματικής ελευθερίας και η βάνανση προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, συστατικά στοιχεία μιας αυταρχικής και αντιδημοκρατικής πρακτικής που από το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου πολέμου εφαρμόζε στην πολιτική του –εσωτερική και εξωτερική– το αμερικανικό κράτος και ανεχόταν η αμερικανική κοινωνία, εξεγείρει τους κοινωνικά ευαισθητοποιημένους και πολιτικά συνειδητοποιημένους πολίτες του Σαν Φραντσίσκο, οι οποίοι απαντούν με μια ογκώδη συγκέντρωση διαμαρτυρίας οκτώ χιλιάδων ατόμων (ανάμεσα στα οποία και πολλοί φοιτητές από το γειτονικό πανεπιστήμιο του Berkeley) μπροστά στο Δημαρχείο της πόλης, όπου διεξάγονται οι ανακρίσεις³⁵. Πρόκειται για μια πρωτοφανή –για τα δεδομένα της μεταπολεμικής Αμερικής– και επικίνδυνη για τη διατήρηση της τάξης της πράξη «απειθείας» στους επίσημους μηχανισμούς του κράτους, καθώς θα μπορούσε να μετατραπεί σε χιονοστιβάδα αντικυβερνητικών διαδηλώσεων με απρόβλεπτες για την «ομαλή» κοινωνική

ζωή συνέπειες. Έπρεπε, συνεπώς, να παταχθεί η αντίδραση εν τη γενέσει της τόσο με την άμεση καταστολή της όσο και με τη δυσφήμιση των πρωταγωνιστών και της ιδεολογίας της.

Το έργο αυτό αναλαμβάνει, όπως είναι φυσικό, με δυναμισμό η ίδια η Επιτροπή Αντι-Αμερικανικών Ενεργειών σε συνεργασία με το F.B.I. –υπό την ηγεσία του Edgar Hoover– και υποβοηθούμενη από την αστυνομία. Εξήντα οκτώ συλλήψεις είναι για τους φοιτητές –σε πρώτο επίπεδο– ο απολογισμός της ογκώδους διαμαρτυρίας, στις οποίες θα προστεθεί το φθινόπωρο του 1960 μια μεθοδευμένη επιχείρηση κατασυκοφάντησής τους με τη μορφή ενός διανεμημένου σ' όλα τα πανεπιστήμια της Αμερικής φιλμ, υπό τον τίτλο «Επιχείρηση Κατάργησης των Φυλετικών Διακρίσεων» (*Operation Abolition*), στο οποίο παρουσιάζονται ως ελεγχόμενοι και υποκινούμενοι από τους κομμουνιστές, στην προσπάθεια των τελευταίων να υπονομεύσουν το αμερικανικό status quo και να το αλώσουν από μέσα χρησιμοποιώντας τους φοιτητές ως πολιορκητικούς κριούς. Οι ενέργειες, όμως, αυτές, οι οποίες υπακούουν στη «συνωμοσιολογική» θεωρία, εκπορεύονται από μηχανισμούς άμυνας απέναντι στην κριτική των τρωτών του αμερικανικού κατεστημένου και επιχειρούν να ερμηνεύσουν τη φοιτητική αντίδραση ως εκδήλωση σχεδίων αποδόμησης της αμερικανικής κοινωνίας³⁶, φέρνουν το αντίθετο από το αναμενόμενο αποτέλεσμα. Απομυθοποιούν την αμερικανική πραγματικότητα, ευαισθητοποιούν περαιτέρω τους φοιτητές στα κοινωνικά προβλήματα και ενισχύουν τη βούλησή τους να εργαστούν προς την κατεύθυνση κοινωνικών αλλαγών, είτε βελτιωτικών, στα πλαίσια της φιλελεύθερης ιδεολογίας, είτε αναδιарθρωτικών, στο πνεύμα της ριζοσπαστικής δράσης.

Η ριζοσπαστικοποίηση των φοιτητών δεν είναι τυχαία. Το κλίμα, στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία, είναι πρόσφορο για την οικοδόμηση μιας αυθεντικά δημοκρατικής κοινωνίας –που αυτή η χώρα από τη γέννησή της ευαγγελίζεται σε επίπεδο ρητορικό, αλλά ποτέ δεν την υλοποιεί στην πράξη– και την εδραίωση της παγκόσμιας ειρήνης, οικουμενική απαίτηση των λαών, που βιώνουν μεταπολεμικά το άγχος και τον τρόμο μιας επαπειλούμενης ολοκληρωτικής καταστροφής της ανθρωπότητας. Από το Νοέμβριο του 1960 η Αμερική έχει Πρόεδρο τον John F. Kennedy, ένα νεαρό πολιτικό με δημοκρατικό φρόνημα, κοινωνική ευαισθησία και ειρηνιστικό πνεύμα, ο οποίος θέτει πρώτη προτεραιότητά του την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων, την κάθαρση της πολιτικής ζωής και την ομαλοποίηση των σχέσεων Αμερικής και Σοβιετικής Ένωσης.

Η διαφορετική ατμόσφαιρα που αρχίζει να επικρατεί στην αμερικανική πολιτική ζωή με την εκλογή του νέου Προέδρου, επηρεάζει καταλυτι-

κά τους πολιτικοποιημένους φοιτητές, οι οποίοι αναλαμβάνουν άμεσα δράση για την υλοποίηση των στόχων τους με πρώτιστο μέλημά τους την εξάλειψη των φυλετικών διακρίσεων. Δίνοντας το παράδειγμα της αρμονικής συμβίωσης, οι φοιτητές αυτοί, Μαύροι και Λευκοί, συγκροτούν στην Ουάσινγκτον το Μάιο του 1961 ένα «Συμβούλιο για τη Φυλετική Ισότητα» (“Congress of Racial Equality” – C.O.R.E.), το οποίο, εκτός των άλλων ενεργειών του, δραστηριοποιείται στην καταπολέμηση του ρατσισμού που ενδημεί στο Νότο, με τη διαφώτιση των Μαύρων για τα δικαιώματα και τις ελευθερίες τους ως ισότιμων και ισόνομων πολιτών³⁷. Στα πλαίσια αυτού του σχεδίου, τα μέλη του αναλαμβάνουν την πρωτοβουλία να επισκεφτούν κατά τη διάρκεια των θερινών διακοπών τις Νότιες Πολιτείες ταξιδεύοντας –κατά παράβαση των υφιστάμενων μέχρι τότε απαγορεύσεων– Λευκοί και Μαύροι μαζί (Integrated) με λεωφορεία ή Ι.Χ. αποδεικνύοντας έμπρακτα την πίστη τους στην αρμονική συνύπαρξη όλων των ανθρώπων ανεξαρτήτως χρώματος επιδερμίδας.

Εντούτοις, οι παγιωμένες αντιλήψεις των Λευκών του Νότου περί της φυλετικής τους ανωτερότητας –εκπορευόμενες, βέβαια, από τη νομιμοποίηση των συμφερόντων και της εξουσίας που αυτή τους παρέχει– αποδεικνύονται πολύ πιο ισχυρές από τον ιδεαλισμό των νεαρών αυτών «Καβαλάρηδων της Ελευθερίας» (Freedom Riders), όπως είναι ευρύτερα γνωστοί, και τη φιλοσοφία της μη-βίας που χαρακτηρίζει τις ενέργειές τους. Αγνωούν ακόμη και επίσημες κυβερνητικές θέσεις, που προκρίνουν την πλήρη ενσωμάτωση των εγχρώμων και των μειονοτήτων και τη μαζική ένταξή τους στο κοινωνικο-οικονομικό σύστημα προς όφελος της εθνικής ανάπτυξης και ασφάλειας, νοουμένης όχι απλά ως στρατιωτικής. Έτσι, παρόλο που η πρωτοβουλία των φοιτητών έχει την υποστήριξη ορισμένων κυβερνητικών κύκλων της Ουάσινγκτον, βρίσκονται στην ανάγκη να αντιμετωπίσουν την οργανωμένη αντίδραση των Λευκών του Νότου, οι οποίοι, με την ενεργό υποστήριξη της αστυνομίας και την ανοχή της τοπικής πολιτικής εξουσίας, προβαίνουν σε πράξεις βίας εναντίον τους (χειροδικίες, συλλήψεις, φυλακίσεις, δολοφονίες) προκειμένου να τους απαγορεύσουν την είσοδο στις Πολιτείες τους και να τους εμποδίσουν από την εκτέλεση της αποστολής τους³⁸.

Ο κοινωνικός αυταρχισμός των «Αρείων» Λευκών –απόλυτος στις Νότιες Πολιτείες, πιο αμβλυμένος αλλά πάντοτε ισχυρός στις υπόλοιπες– και ο κοινωνικός αποκλεισμός των ασθενέστερων οικονομικά ομάδων, που μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1950 θεωρούνταν αναπόφευκτοι, συμβατοί με το πνεύμα της τεχνοκρατικής κοινωνίας της αφθονίας, θεμιτοί, ακόμη και θετικοί, σύμφωνα με τη δομολειτουργική θεωρία, για την

εξασφάλιση της σταθερότητας του κοινωνικού συστήματος και τη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας, δεν είναι, πλέον, ανεκτοί στις αρχές της δεκαετίας του 1960. Στη νέα πραγματικότητα, που χαρακτηρίζεται από μια έντονη κοινωνική και διανοητική δραστηριότητα στην οποία κυριαρχούν οι αριστερές ιδέες κι από τη φιλελεύθερη στροφή της πολιτικής ζωής την οποία εγκαινιάζει ο Πρόεδρος Kennedy υπό την πίεση των αδιεξόδων της καπιταλιστικής ανάπτυξης, η αμερικανική κοινωνία επιβάλλεται να διευρύνει το δημοκρατικό χαρακτήρα της. Και σημαντικό ρόλο προς αυτή την κατεύθυνση μπορούν να διαδραματίσουν οι φοιτητές.

Αυτός ο στόχος γίνεται το πρόταγμα ενός μικρού αριθμού φοιτητών από τα πανεπιστήμια του Yale, του Michigan, και του Columbia –τα οποία ανήκουν στη διανοητική ελίτ της Αμερικής– που τον Ιούνιο του 1960 συναντώνται στη Ν. Υόρκη για να συζητήσουν τη δυνατότητα συσπειρώσής τους προς αυτή την κατεύθυνση μέσω του μετασχηματισμού ενός κεντρο-αριστερού φοιτητικού συλλόγου με μεγάλη ιστορία σ' ένα σύγχρονο μαχητικό σύλλογο, ικανό να εμπνεύσει και να κινητοποιήσει τους πολιτικοποιημένους φοιτητές δημιουργώντας, παράλληλα, ένα ευρύ πλέγμα συμπαθούντων για υλική και ηθική υποστήριξη³⁹. Ο λόγος, για το «Φοιτητικό Συνασπισμό για μια Βιομηχανική Δημοκρατική Κοινωνία» (*“Student League for Industrial Democracy”*), ο οποίος, αφού γνώρισε μεγάλες δόξες τη δεκαετία του 1930 έχοντας συσπειρώσει πολλούς δραστηριοποιημένους φοιτητές απ' όλα τα μεγάλα πανεπιστήμια των βιομηχανικών Πολιτειών, τριάντα χρόνια αργότερα, ακολουθώντας τη φυσική πορεία φθοράς των πραγμάτων, εξαντλημένος και αδύναμος να ανταπεξέλθει στις ανάγκες των καιρών, βρίσκεται στα πρόθυρα διάλυσής του⁴⁰.

Τον άδοξο θάνατο του συγκεκριμένου συλλόγου προσπαθούν να αποτρέψουν οι συγκεντρωμένοι στη Ν. Υόρκη φοιτητές, τελευταία εναπομείναντα μέλη του, επιτυγχάνοντας την επαναδραστηριοποίησή του με νέο πρόγραμμα και φρέσκους στόχους. Και το κατορθώνουν. Το καλοκαίρι του 1960 αναγεννιέται από τη στάχτη του στο πανεπιστήμιο Columbia με την ονομασία «Φοιτητές για μια Δημοκρατική Κοινωνία» (*“Students for a Democratic Society” – S.D.S.*) και ο αρχικός πυρήνας του διευρύνεται ταχύτατα με τη συστράτευση στους κοινωνικούς και πολιτικούς του στόχους πληθώρας φοιτητών από άλλα, εκτός της Ν. Υόρκης, πανεπιστήμια⁴¹. Τομή, ωστόσο, στην πορεία του, που θα τον αναγάγει σε καταλύτη για τις εξελίξεις στο φοιτητικό κίνημα των ΗΠΑ και θα τον αναδείξει ισχυρή πολιτική δύναμη (καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960) για τη δημιουργία ενός καλύτερου κόσμου, αποβαίνει η μεγάλη συνάντηση φοιτητών από όλη την Αμερική που πραγματοποιείται τον Ιο-

ύνιο του 1962 στο Port Huron του Michigan με θέμα της τα επιτακτικά κοινωνικά προβλήματα τα οποία αντιμετωπίζει μεταπολεμικά η ανθρωπότητα και τη δυνατότά τους να συμβάλουν στην επίλυσή τους. Στη συνάντηση αυτή, παρουσιάζονται από την ηγετική του ομάδα οι ιδεολογικές αρχές και το πρόγραμμα δράσης των ριζοσπαστών φοιτητών που τον απαρτίζουν σε μια Διακήρυξη εξήντα τριών σελίδων, ένα συλλογικό έργο που συγκαταλέγεται στα διαυγέστερα κείμενα πολιτικής ανάλυσης της αμερικανικής πραγματικότητας και γίνεται ο οδηγός των πολιτικοποιημένων φοιτητών στον αγώνα τους για την κοινωνική αναδιάρθρωση που ονειρεύονται⁴².

4.3. Από το Berkeley στο Columbia: Μετατροπή της ριζοσπαστικής ιδεολογίας σε μαχητικό ακτιβισμό και μετάθεση της αντίδρασης από την κοινωνία στο πανεπιστήμιο

Ενώ, όμως, τα αισιόδοξα μηνύματα για την πραγμάτωση του «θαυματού νέου κόσμου» διαδίδονται σ' όλα τα πανεπιστήμια της Αμερικής κερδίζοντας όλο και περισσότερους φοιτητές και οι προοπτικές διαγράφονται θετικότερες από ποτέ, η τραγική δολοφονία του John F. Kennedy το Νοέμβριο του 1963 παγώνει τους προοδευτικούς Αμερικανούς και δημιουργεί κλίμα σύγχυσης και ανασφάλειας στην πολιτική ζωή, το οποίο ευνοεί τους συντηρητικούς. Τα αποτελέσματα της αναδίπλωσης της αμερικανικής κοινωνίας σε συντηρητικότερες θέσεις γίνονται ορατά το καλοκαίρι του 1964, παραμονές των εκλογών για νέο Πρόεδρο, οπότε και συγκρούονται σ' ένα σκληρό προεκλογικό αγώνα ο Lyndon B. Johnson, διάδοχος του δολοφονημένου προκατόχου του και συνεχιστής της πολιτικής του για τη δημιουργία της «Μεγάλης Κοινωνίας» και ο Ρεπουμπλικανός Γερουσιαστής Barry Goldwater, εκπρόσωπος του υπερσυντηρητικού ρεύματος και υπέρμαχος των πολιτικών τάσεων που συνηγορούν στη διατήρηση της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων.

Η υποψηφιότητα του Goldwater στην Προεδρία της χώρας, αναπτερώνει τις ελπίδες των ρατσιστών του Νότου, οι οποίοι, με την αλαζονεία της «αδιαμφισβήτητης» φυλετικής και πολιτισμικής ανωτερότητάς τους, προβαίνουν σε ωμότητες εναντίον των Μαύρων και επιφυλάσσουν σκαιά συμπεριφορά στους φοιτητές-μέλη του «Συμβουλίου για τη Φυλετική Ισότητα» που επισκέπτονται το καλοκαίρι του 1964, κατά τα ειωθότα, τις Νότιες Πολιτείες, για να επιτελέσουν το εκπαιδευτικό-πολιτικό τους έρ-

γο. Οι βιαιότητες, όμως, που διαδραματίζονται –ενισχυμένες από την προεκλογική ατμόσφαιρα– στο Νότο, και ιδιαίτερα στην Πολιτεία του Mississippi, οδηγούν τους πολιτικοποιημένους φοιτητές σε μια πιο ρεαλιστική αντιμετώπιση της αμερικανικής κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία λειτουργεί ως παράγοντας αφενός ωρίμανσης της ριζοσπαστικής σκέψης, αφετέρου μετατροπής της ιδεολογίας τους σε ακτιβισμό⁴³ και τους μετατρέπει σε ένθερμους υποστηρικτές των Δημοκρατικών και σφοδρούς πολέμιους των κοινωνικο-πολιτικών θέσεων τις οποίες εκφράζει ο Goldwater.

Την ευκαιρία να εναντιωθούν σ' αυτές έμπρακτα, εγγράφοντας υποθήκες για τη μελλοντική αντιμετώπισή τους από τις Διοικήσεις των πανεπιστημίων τους και τους επίσημους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους, δίνει σε ριζοσπάστες και δημοκρατικούς –από κοινού– φοιτητές το Συνέδριο των Ρεπουμπλικανών που πραγματοποιείται στο Σαν Φραντσίσκο στις αρχές Ιουνίου του 1964 με κύριο ομιλητή τον ίδιο τον υποψήφιο του ρεπουμπλικανικού κόμματος⁴⁴. Το γεγονός ότι για πρώτη φορά σ' ένα πολιτικό Συνέδριο οι φοιτητές επιδεικνύουν μια ασυνήθιστα μαχητική διάθεση και εκδηλώνουν ισχυρές τάσεις πολεμικής των συντηρητικών θέσεων, τις οποίες θεωρούν επικίνδυνες για την κοινωνική ζωή, ενοχλεί τη διοικητική ιεραρχία του πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας, η οποία αντιλαμβάνεται το μέγεθος του κινδύνου που διατρέχει από το ριζοσπαστισμό που καλλιεργείται στους χώρους του πανεπιστημίου και τις επαπειλούμενες εντάσεις που αυτός κυοφορεί με απρόβλεπτες συνέπειες για το πανεπιστημιακό status quo, αλλά και τη διατήρηση –κυρίως– των κεκτημένων τους⁴⁵. Εξάλλου, το πανεπιστήμιο ως «κοινότητα» αυτόνομη –ως προς τη λειτουργία της– παραγωγής και μετάδοσης γνώσεων, έχει προσλάβει, επιπλέον, στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία και το χαρακτήρα ενός οργανισμού δημόσιου συμφέροντος εμπλεκόμενου, εκ των πραγμάτων, σε κρατικά ζητήματα τα οποία απαιτούν για τη διαχείρισή τους πλήρη ελευθερία δράσεων, που προϋποθέτει τον έλεγχο και την εξάλειψη αντιδράσεων από την πλευρά των ριζοσπαστών φοιτητών.

Προσμετρώντας όλες αυτές τις παραμέτρους, η Διοίκηση του πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας, και ειδικά αυτή του Berkeley, υπό την πίεση των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου που πρόσκεινται στο Ρεπουμπλικανικό κόμμα, αποφασίζει να σκληρύνει τη στάση της απέναντι σ' αυτή την «ανώριμη» αιρετική ομάδα νέων η οποία διεκδικεί ελευθερία βούλησης και έκφρασης δημιουργώντας τις κατάλληλες συνθήκες για καλλιέργεια αναρχικού κλίματος και αμφισβήτησης της εξουσίας της. Πρώτη ενέργειά της προς αυτή την κατεύθυνση είναι η αποστολή στις 14 Σε-

πτεμβρίου του 1964 μιας επιστολής, υπογεγραμμένης από την κοσμήτορα-υπεύθυνη για τα φοιτητικά θέματα, Katherine Towle, προς όλες τις φοιτητικές οργανώσεις του πανεπιστημίου, με την οποία τους ενημερώνει ότι από τούδε και στο εξής ο πεζόδρομος μπροστά από την κύρια είσοδο της πανεπιστημιούπολης απαγορεύεται να χρησιμοποιείται, όπως παραδοσιακά συνηθιζόταν, από τους φοιτητές για εκδηλώσεις της κοινωνικής τους ζωής. Πρόκειται για την ιστορική οδό Bancroft and Telegraph, τμήμα της πανεπιστημιακής έκτασης όπου εθιμικά εδραζόταν για δεκαετίες η κοινωνική δράση των φοιτητών, διενεργούνταν έρανοι και συλλέγονταν υπογραφές για προώθηση θεμάτων άμεσου κοινωνικού ενδιαφέροντος, πραγματοποιούνταν συζητήσεις και διανέμονταν ενημερωτικά φυλλάδια για σημαντικά κοινωνικά θέματα, εκφράζονταν διαφορετικές απόψεις και διοργανώνονταν δημόσιες διαλέξεις κοινωνικού και πολιτικού περιεχομένου από εξωπανεπιστημιακούς ομιλητές, προσκεκλημένους των φοιτητικών συλλόγων⁴⁶.

Ο πρωτοφανής, για τα ακαδημαϊκά δεδομένα, αυτός διοικητικός αυταρχισμός, ο οποίος, σε επίπεδο ρητορικής, υπακούει στην ανάγκη διατήρησης του χαρακτήρα του πανεπιστημίου ως εκπαιδευτικού ιδρύματος αφιερωμένου αποκλειστικά στην παραγωγή και τη μετάδοση γνώσεων, στην πραγματικότητα, όμως, επιχειρεί να ελέγξει το διαρκώς ογκούμενο φοιτητικό ριζοσπαστισμό περιορίζοντας δημοκρατικές ελευθερίες κατοχυρωμένες από το αμερικανικό Σύνταγμα, εξεγείρει και συσπειρώνει όλους τους φοιτητικούς συλλόγους του Berkeley, που με κοινό διάβημά τους στην κοσμητεία στις 21 Σεπτεμβρίου ζητούν ακρόαση από την Katherine Towle με αίτημα την άρση της επίμαχης απαγόρευσης. Η συνάντηση πραγματοποιείται, αλλά αποβαίνει άκαρπη, τελικά, καθώς η Διοίκηση του πανεπιστημίου εμμένει στην αρχική απόφασή της να κρατήσει «αμόλυντο» τον πανεπιστημιακό χώρο από κοινωνικές και πολιτικές συμπεριφορές που διευρύνουν το σώμα των πολιτικοποιημένων φοιτητών, προετοιμάζουν συμπαθούντες και εγκυμονούν κινδύνους μετασχηματισμού της ριζοσπαστικής ιδεολογίας, η οποία κάνει έκκληση στο ήθος και την ηθική, σε μαχητικό ακτιβισμό, που εναντιώνεται σε κάθε μορφή αυταρχικής εξουσίας στοχεύοντας στην ανατροπή της. Μια δεύτερη συνάντηση των εκπροσώπων των φοιτητικών συλλόγων –εφτά μέρες αργότερα– με τον καγκελάριο Edward W. Strong, αυτή τη φορά, οδηγείται στο ίδιο αδιέξοδο, και πάλι εξαιτίας της διοικητικής αδιαλλαξίας, η οποία, όμως, προκαλεί τα αντίθετα από τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Ενώ στόχος της Διοίκησης είναι η πρόληψη μιας πιθανής κρίσης με τον περιορισμό της διάδοσης ανατρεπτικών ιδεών και την αποδυνάμωση των μα-

χητικών φοιτητών, οι αντιδημοκρατικές αυταρχικές πρακτικές που χρησιμοποιεί συνιστούν προσβολή για όλους τους φοιτητές ως ώριμα νοήμονα όντα, ευτελισμό της αξιοπρέπειάς τους ως προσωπικοτήτων και υποτίμησή τους ως υπεύθυνων πολιτικών υποκειμένων. Προκαλούν, κατά συνέπεια, την αντίδραση όχι μόνο των ριζοσπαστών φοιτητών, αλλά και των συντηρητικών, ακόμη και των θρησκευόμενων συμφοιτητών τους, οι εκπρόσωποι των οποίων συμμαχούν με τον ηγετικό πυρήνα της ριζοσπαστικής φοιτητικής πτέρυγας και, συγκροτώντας από κοινού στις 3 Οκτωβρίου το «Κίνημα για την Ελεύθερη Έκφραση» ("Free Speech Movement"), πιέζουν δυναμικά –εξ ονόματος του συνόλου των φοιτητών, πλέον– τη Διοίκηση του μεγαλύτερου και σημαντικότερου αμερικανικού πανεπιστημίου, με μια σειρά ειρηνικών μορφών διαμαρτυρίας (διαδηλώσεις, αποχές από τα μαθήματα, κατάληψη του κτηρίου Διοίκησης), να αναθεωρήσει την αρχική απόφασή της⁴⁷.

Οι δραστικές αυτές ενέργειες των φοιτητών όχι μόνο συνιστούν την πρώτη επίσημη μαρτυρία της μεταστροφής της «Σιωπηλής Γενιάς» σε ενεργά πολιτικά υποκείμενα που διεκδικούν δυναμικά την ικανοποίηση των δημοκρατικών δικαιωμάτων τους, αλλά και σηματοδοτούν την απαρχή μιας ουσιαστικής κρίσης του πανεπιστημιακού κατεστημένου καθώς η πλειονότητα των ακαδημαϊκών δασκάλων τάσσεται αλληλέγγυα των φοιτητών τους⁴⁸. Παρόλα ταύτα, η Διοίκηση του πανεπιστημίου του Berkeley, αγνοώντας την καθολική συσπείρωση του φοιτητικού σώματος και υποτιμώντας τις συνέπειες μιας περαιτέρω όξυνσης της κρίσης, επιλέγει να τη διαχειριστεί ζητώντας την επέμβαση αστυνομικών για την αποδυνάμωσή της και τιμωρώντας τους πρωταίτιους της «εξέγερσης» με διακοπή της φοίτησής τους. Το πρωτοφανές, όμως, γεγονός της επέμβασης των μηχανισμών έννομης βίας στο μεγαλύτερο σε ακαδημαϊκό κύρος κρατικό πανεπιστήμιο της Αμερικής μετά από πρόσκληση της ίδιας της Διοίκησής του, κατά το πρότυπο επιβολής «του νόμου και της τάξης» στα Λατινοαμερικανικά πανεπιστήμια, διαρρηγνύει την ήδη διαταραγμένη τυπική συναίνεση φοιτητών-εκπαιδευτικού ιδρύματος, διεγείρει το κοινό αίσημα της δικαιοσύνης και της δημοκρατίας, προκαλεί ευρεία υποστήριξη των φοιτητικών θέσεων και επισύρει την προσοχή προοδευτικών διανοουμένων και διακεκριμένων Κοινωνικών Επιστημόνων, οι οποίοι αναλαμβάνουν να αναδείξουν και να προωθήσουν τα κοινωνικά προβλήματα που απασχολούν τη φοιτητώσα νεολαία⁴⁹.

Κάτω από την πίεση των έντονων φοιτητικών αντιδράσεων και της ευρείας κοινωνικής αποδοχής τους, η Διοίκηση του πανεπιστημίου του Berkeley αναγκάζεται να εγκαταλείψει την αδιάλλακτη πολιτική και τις αντι-

δημοκρατικές πρακτικές της προκειμένου να αποσοβηθεί η εκπαιδευτική-κοινωνική κρίση, να επανέλθει η ηρεμία στο πανεπιστημιακό campus και να αποκατασταθεί η ενδοπανεπιστημιακή συναίνεση. Στο πλαίσιο αυτό, ο νέος καγκελάριος Martin Meyerson προχωρεί στην άμεση ανάκληση της διακοπής φοίτησης των «τιμωρημένων» φοιτητών και αίρει την απαγόρευση διοργάνωσης ανοιχτών συζητήσεων και πολιτικών δράσεων στους χώρους του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Ιδρύματος, αν και προσδιορίζει σαφώς, συγκεκριμένες ώρες για την πραγματοποίησή τους, προσφέροντας, κατ' αυτόν τον τρόπο, στους φοιτητές την ικανοποίηση μιας ουσιαστικής νίκης επί του αντιδημοκρατικού διοικητικού αυταρχισμού και την ψευδαίσθηση μιας αναμενόμενης κοινωνικο-πολιτικής αναδιοργάνωσης σύστοιχης με τις επιθυμίες και τα οράματά τους⁵⁰.

Την αρχική ευφορία των πολιτικοποιημένων φοιτητών, την οποία επιτείνει η εκλογική νίκη των Δημοκρατών το Νοέμβριο του 1964 και η κοινωνική πολιτική που εγκαινιάζει σε εσωτερικό επίπεδο ο Lyndon Johnson με την επέκταση του Κράτους-Πρόνοιας στα χαμηλά κοινωνικά στρώματα και τις μειονότητες, διαδέχεται πολύ γρήγορα η απογοήτευση και η διάψευση των προσδοκιών τους. Ο νέος Αμερικανός Πρόεδρος, εκμεταλλευόμενος την κοινωνική συναίνεση την οποία έχει εξασφαλίσει ως εκφραστής της «Μεγάλης Κοινωνίας» και του πολιτικού εκδημοκρατισμού⁵¹, αποφασίζει την ανοιχτή πολεμική επέμβαση στο Βόρειο Βιετνάμ επιλέγοντας την πολιτική επίδειξης ισχύος και απόδειξης της παντοδυναμίας των ΗΠΑ στις διεθνείς τους σχέσεις.

Ο πόλεμος του Βιετνάμ, ο οποίος διήρκεσε από το Φεβρουάριο του 1965 έως το 1972, δημιούργησε τη μεγαλύτερη πολιτική, κοινωνική και ιδεολογική κρίση που γνώρισε η Αμερική στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, διαμόρφωσε μια νέα ηθική προβληματική, η οποία στη βάση της είχε πιθανόν πολύ πιο πραγματιστικές αιτίες, αντιμετωπίστηκε με δυσανεμία και έντονες αποδοκιμασίες από σημαντικό τμήμα των Αμερικανών πολιτών και αναδείχθηκε σε καταλύτη για το φοιτητικό κίνημα μετατρέποντας τις πολιτικές στάσεις των φοιτητών σε επαναστατική συμπεριφορά και τους ίδιους σε αγωνιστές⁵².

Με την έναρξή του, οι Αμερικανοί φοιτητές, εκφραστές μιας ανώτερης ηθικής εδρασμένης στις αξίες του Διαφωτισμού και φορείς ειρηνιστικών τάσεων αρθρωμένων στην –ευρέως διαδεδομένη μεταξύ των νεαρών– Ανατολική Φιλοσοφία, αρχίζουν να πρωτοστατούν δυναμικά σε μια σειρά αντιπολεμικών εκδηλώσεων. Επίκεντρο των φοιτητικών αντιδράσεων στη βάνουση αμερικανική επέμβαση γίνονται προς στιγμήν και για κάποιο χρονικό διάστημα τα πανεπιστήμια, στους χώρους των οποί-

ων πραγματοποιούνται διάφορες διαμαρτυρίες και διαδηλώσεις πριν οι αντιμιλιταριστικές δραστηριότητες των φοιτητών επεκταθούν εκτός των τειχών τους και, αποκτώντας πρωτοφανή μαζικότητα, συνεχίζουν με τη δυναμική τους την αμερικανική κοινωνία. Η πρωτόγνωρη σε όγκο διαδήλωση της 17ης Απριλίου του 1965 στην Ουάσινγκτον, που συσπείρωσε εικοσιπέντε χιλιάδες φοιτητές από διάφορα πανεπιστήμια της Ανατολικής Ακτής, μέλη στην πλειοψηφία τους της οργάνωσης *Φοιτητές για μια Δημοκρατική Κοινωνία*, αποτέλεσε το πρότυπο και το δοκιμασμένο παράδειγμα γι' αυτές τις μαζικές αντιπολεμικές δράσεις, οι οποίες αναστάτωσαν την Αμερική για τα επόμενα χρόνια, δεν έκαμψαν, ωστόσο, την πολιτική ηγεσία ούτε επηρέασαν την κυβερνητική πολιτική. Αντίθετα, καθώς με την εμπλοκή των Αμερικανών σ' αυτόν, οι τελευταίοι βρίσκονται αντιμέτωποι με εμπόδια που δεν είχαν υπολογίσει και προβλήματα που δεν είχαν προβλέψει (τη λυσσαλέα αντίσταση των Βιετκόνγκ και τη δική τους αδυναμία να την κάμψουν) την ίδια στιγμή που το φάσμα της ήττας από ένα τριτοκοσμικό υπανάπτυκτο κράτος απειλεί να απομυθοποιήσει την παντοδυναμία της Αμερικής και να καταρρίψει το αμερικανικό πρότυπο – σύμφυτο με τον εθνικό χαρακτήρα, η κυβέρνηση, κωφεύοντας στις φωνές διαμαρτυρίας και αγνοώντας τη διαρκώς ογκούμενη λαϊκή δυσαρέσκεια, αποφασίζει να κλιμακώσει τον πόλεμο⁵³.

Η συγκεκριμένη απόφαση, όμως, δημιουργεί δραματικές ανάγκες σε ανθρώπινο δυναμικό. Για να καλυφθούν, προκρίνεται η επέκταση του μέτρου της υποχρεωτικής στρατολογίας σε συγκεκριμένες ομάδες φοιτητών που είτε προέρχονται από τα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα είτε υστερούν σε ακαδημαϊκές επιδόσεις είτε, τέλος, διακρίνονται για την έλλειψη πειθαρχίας και υποταγής στις δομές εξουσίας του πανεπιστημίου. Καθώς η επιλογή των εν λόγω φοιτητών γίνεται, εκτός των άλλων, και με εξετάσεις τους σε ειδικά tests τις οποίες αναλαμβάνουν τα ίδια τα πανεπιστήμια, η Τριτοβάθμια Εκπαίδευση εγγράφεται στη συνείδηση των ριζοσπαστών φοιτητών ως σύστημα υπηρετικό της κυβέρνησης κι ενός εξαιρετικά αντιδημοφιλούς πολέμου και, παρά το γεγονός ότι οι εξυπηρετήσεις των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων προς κρατικούς ή μη οργανισμούς δε συνιστά καινούρια πρακτική, η συγκεκριμένη, καθιστώντας φανερή την ουσιαστική εμπλοκή των πανεπιστημίων σ' αυτόν τον ανήθικο πόλεμο μέσω της ποικιλότροπης σύνδεσής τους με τους στρατιωτικούς μηχανισμούς, ανοίγει νέα μέτωπα πολεμικής για την αμερικανική κυβέρνηση⁵⁴. Τα πανεπιστήμια των ΗΠΑ συγκλονίζονται από δυναμικές διαδηλώσεις, συμπλήρωμα των μαζικών διαδηλώσεων που πραγματοποιούνται στις αμερικανικές μεγαλουπόλεις

με αποκορύφωμα την πανεθνική συγκέντρωση διαμαρτυρίας στις 15 και 16 Οκτωβρίου του 1965.

Ο πόλεμος του Βιετνάμ λειτούργησε ως καταλύτης στο φοιτητικό κίνημα, που το διέσπασε σε πολλές διαφορετικές τάσεις. Οι ηθικοί ενδοασμοί που δημιουργούσε στους ριζοσπάστες φοιτητές η αμερικανική επεκτατική πολιτική αλλά και η ρεαλιστική, άμεση απειλή κατά της ζωής τους που συνεπαγόταν η ένταξή τους στις στρατιωτικές δυνάμεις, επαναπροσανατόλισαν τις στάσεις τους και επαναπροσδιόρισαν τους στόχους τους. Καθώς επίκεντρο της δράσης τους στη συγκεκριμένη συγκυρία γίνεται η αντίσταση στα ιμπεριαλιστικά σχέδια της φιλελεύθερης αμερικανικής κυβέρνησης, ο αγώνας τους στο πλευρό των Αφρο-Αμερικανών συμφοιτητών τους για την προώθηση των πολιτικών δικαιωμάτων τους και την καταπολέμηση της φτώχειας στα slums των Βόρειων Πολιτειών τίθεται σε δεύτερη μοίρα και ατονεί⁵⁵. Κατά συνέπεια, το Κίνημα των Μαύρων φοιτητών αποκτά πιο ομοιόμορφη βάση και πιο στεγανούς στόχους.

Η εμπειρία όλων αυτών των χρόνων είχε αποδείξει στους Μαύρους φοιτητές ότι η φιλοσοφία της μη βίας που υπαγόρευε τις ενέργειες της *Συντονιστικής Επιτροπής ενάντια στη Βία* (S.N.C.C.) δεν είχε φέρει τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Οι Λευκοί του Νότου εξακολουθούν ανενόχλητοι και ατιμώρητοι να δέρνουν αδιάκριτα, να δολοφονούν πολιτικοποιημένους κληρικούς και να λυντσάρουν φοιτητές, να καίνε σπίτια και να καταστρατηγούν ψηφισμένους κατά την περίοδο αυτή νόμους, την ίδια στιγμή που οι βελτιωτικές κοινωνικές αλλαγές τις οποίες υποτίθεται ότι ευαγγελίζεται η φιλελεύθερη πολιτική του Johnson πραγματοποιούνται με πολύ αργούς ρυθμούς⁵⁶. Η στασιμότητα και το αδιέξοδο της υποθέσεώς τους προβληματίζει την πλειονότητα των Μαύρων φοιτητών, και ειδικά την πιο μαχητική ομάδα τους, τους Μαύρους Πάνθηρες, ενώ η αμετακίνητη στάση του ιερέα John Lewis –Γενικού Προέδρου της Συντονιστικής Επιτροπής καθ' όλο αυτό το διάστημα– από τις ιδρυτικές αρχές και τις «αμυντικές» φιλοσοφικές θέσεις του Κινήματος, συσχετισμένη με την απεριόριστη εμπιστοσύνη του στις καλές προθέσεις του Λευκού Οίκου, παρά τα συνεχιζόμενα ρατσιστικά έκτροπα, τους εξοργίζει. Το Κίνημα των Μαύρων φοιτητών αντιμετωπίζει μια εσωτερική κρίση που δε θ' αργήσει να ξεσπάσει δρομολογώντας ριζικούς μετασχηματισμούς της φιλοσοφίας, των στόχων και των μεθόδων δράσης του.

Αφορμή για την εκδήλωση αυτής της κρίσης, αλλά και τομή για το Κίνημα των Αφρο-Αμερικανών φοιτητών θα αποτελέσει το ετήσιο Συνέδριο των τοπικών συλλόγων τους, που πραγματοποιείται την Άνοιξη του 1966

στο Nashville, κατά τη διάρκεια του οποίου οι Μαύροι Πάνθηρες επεμβαίνουν δυναμικά και καθαιρούν από την Προεδρία τον John Lewis επιβάλλοντας στη θέση του το Stokely Carmichael, ένα νεαρό ακτιβιστή, πτυχιούχο της Φιλοσοφίας⁵⁷. Πολύ γρήγορα αποδεικνύεται ότι ο Carmichael δεν είναι απλά ένας χαρισματικός ηγέτης που συνεγείρει το μαύρο φοιτητικό πληθυσμό εμπνεόμενος από το όραμα μιας νέας, δίκαιης και δημοκρατικής κοινωνίας, ένας ουτοπιστής προφήτης του «θαυματού νέου κόσμου». Είναι, επιπλέον, ένας ρεαλιστής ηγέτης που έχει βαθιά επίγνωση του γεγονότος ότι οι κατεστημένες δομές, οι οποίες υπηρετούν την προώθηση συγκεκριμένων συμφερόντων, δεν αλλάζουν κατά τρόπο εσχατολογικό υπακούοντας σε ηθικές αρχές, αγνούς πόθους και παθητική συμπεριφορά. Μόνον η αντίδραση και η δυναμική πίεση μπορούν, κατ' αυτόν, να «πείσουν» τους κυβερνώντες για την αναγκαιότητα αναγνώρισης και κατοχύρωσης των κοινωνικο-πολιτικών δικαιωμάτων των Αφρο-Αμερικανών ως διακριτής, εθνολογικά και πολιτισμικά, ομάδας. Ως εκ τούτου, η ιδεολογία της μη-βίας που κατηύθυνε εδώ και μια δεκαετία την πολιτική δράση των Μαύρων φοιτητών κρινόταν εκ των πραγμάτων αναποτελεσματική για την ευόδωση των στόχων τους και έπρεπε να εγκαταλειφθεί⁵⁸.

Η ανάδειξη του Carmichael στην ηγεσία του Κινήματος των Μαύρων, σηματοδοτεί το ριζικό μετασχηματισμό του σε επαναστατικό κίνημα –γνωστό ως Κίνημα της Μαύρης Δύναμης (Black Power)– με συγκροτημένη δομή κι οργάνωση, επεξεργασμένες μεθόδους δράσης και σαφείς εθνικιστικούς στόχους, το οποίο προσανατολίζεται στη δυναμική διεκδίκηση των κοινωνικο-πολιτικών δικαιωμάτων των Αφρο-Αμερικανών και την προβολή της κουλτούρας τους⁵⁹ κρατώντας αποστάσεις από το γενικότερο φοιτητικό κίνημα και τις ιδιαίτερες διεκδικήσεις των Λευκών φοιτητών. Ενώ, όμως, λογικά, η διαμόρφωση του Κινήματος της Μαύρης Δύναμης και η προσήλωση των Μαύρων φοιτητών στους δικούς τους ειδικούς στόχους θα έπρεπε να αποδυναμώσει το κίνημα των Λευκών φοιτητών, κατά μια περίεργη διαλεκτική σχέση συνέβαλε στην ενδυνάμωσή του, καθώς μπόλιασε τις μεθόδους οργάνωσης και δομής του, επέδρασε στη διαμόρφωση προσανατολισμών και τακτικών, παρείχε μια ευρεία γκάμα «τεχνολογιών της επανάστασης» και μορφοποίησε πρότυπα αγωνιστικής δράσης, που συνέβαλαν στην προσέλκυση ενός μεγάλου αριθμού φοιτητών, αδιάφορων ή ουδέτερων μέχρι τότε, έδωσαν στο φοιτητικό κίνημα τη συγκεκριμένη μορφή του και το βοήθησαν να εκφράσει τη δυναμική του.

Στα 1966, λοιπόν, η αμερικανική κοινωνία κλυδωνίζεται από τρία αλληλεπιδρώντα και αλληλεξαρτώμενα κινήματα. Το αντιπολεμικό για το

Βιετνάμ, αυτό της Μαύρης Δύναμης και το φοιτητικό κίνημα, τα οποία, στην ουσία, εκκινούν από την ίδια βάση. Την αντίδραση στο δημοκρατικό έλλειμμα που διακρίνει το αμερικανικό κράτος και τη φιλελεύθερη κυβέρνησή του και τις αυταρχικές πρακτικές που χαρακτηρίζουν την πολιτική τους, οι οποίες γίνονται ευρέως γνωστές χάρη στα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Οι πολιτικοποιημένοι φοιτητές, αργά αλλά σταθερά, ανακαλύπτουν ότι η κυρίαρχη φιλελεύθερη ιδεολογία χρησιμοποιείται ως προκάλυμμα για την προώθηση των συμφερόντων του εταιρικού κεφαλαίου και του στρατιωτικού κατεστημένου, στην υπηρεσία των οποίων έχουν ταχθεί ανεπιφύλακτα τόσο οι κυβερνητικοί μηχανισμοί και ο δημοκρατικός κομματικός σχηματισμός, όσο και οι Διοικήσεις των πανεπιστημίων –που στην παρούσα συγκυρία, έχοντας μεταβληθεί σε διευρυμένες υπηρεσίες, γραφειοκρατικά οργανωμένες και τεχνοκρατικά στελεχωμένες, έχουν αποκτήσει πολλαπλές αρμοδιότητες και αυξημένη εξουσία⁶⁰– αλλά και οι ακαδημαϊκοί.

Η συνειδητοποίηση της εμπλοκής της Ανώτατης Εκπαίδευσης στην πολιτική ζωή της Αμερικής και της ενσωμάτωσης των πανεπιστημίων στα κέντρα εξουσίας της προκαλεί οδυνηρή έκπληξη στους ριζοσπάστες φοιτητές και μεταθέτει το κέντρο βάρους των προβληματισμών τους από τη γενικότερη πολιτική κατάσταση στα καθ' εαυτούς, τα καθημερινά προβλήματα που αντιμετωπίζουν σε ενδοπανεπιστημιακό επίπεδο, συνάρτηση του ρόλου που έχουν αναλάβει τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα στο όνομα του γενικότερου τεχνοκρατικού αυταρχισμού που διακρίνει την αμερικανική κοινωνία. Η προσοχή τους επικεντρώνεται πρωτίστως στα προγράμματα των σπουδών τους, το ακαδημαϊκό έργο που συντελείται και τους σκοπούς που καλείται να υπηρετήσει. Τα συμπεράσματα είναι αποκαλυπτικά. Ο ρόλος του πανεπιστημίου συνίστατο παραδοσιακά στην παροχή παιδείας ως αυταξίας για τη διαμόρφωση ηθικά ελεύθερων, διανοητικά αυτόνομων και κοινωνικά αυτοδύναμων ανθρώπων. Στα μέσα της δεκαετίας του 1960, όμως, η παροχή παιδείας έχει αντικατασταθεί από τη μετάδοση αποσπασματικής, αποκομμένης από την κοινωνική πραγματικότητα γνώσης, ανεπίκαιρης –συνεπώς– κι ανενεργούς, η οποία δίνει έμφαση στον επαγγελματισμό παραγνωρίζοντας την ανάγκη για την ολόπλευρη ανάπτυξη του ανθρώπου και τη σύνδεση επιστημονικής γνώσης με υπαρκτά κοινωνικά προβλήματα, που θα την καθιστούσαν χρηστική για την αντιμετώπιση πρακτικών ζητημάτων. Αν, όμως, η κατακερματισμένη, εργαλειακή αυτή γνώση είναι αδιάφορη κοινωνικά, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα οικονομικά, καθώς θεωρείται απαραίτητη για την ικανοποίηση των διαρκώς αυξανόμενων τεχνολογικών αναγκών και

των εκτεταμένων απαιτήσεων του αμερικανικού κράτους⁶¹, αλλά και για την «παραγωγή» του εξειδικευμένου αποτελεσματικού και αποδοτικού εργατικού δυναμικού των βιομηχανιών.

Δεν είναι, ωστόσο, μόνον το περιεχόμενο της παρεχόμενης γνώσης που έχει υποστεί ριζικές αλλαγές. Είναι, επιπλέον, και ο τρόπος μετάδοσής της, στενά συνυφασμένος με τον ποιοτικό μετασχηματισμό της, τον καινούριο ρόλο που έχει αναλάβει το πανεπιστήμιο και τα σύμφυτα μ' αυτόν ενδιαφέροντα των πανεπιστημιακών δασκάλων. Στα νέα πλαίσια, η διδασκαλία, κεντρικός άξονας του παιδαγωγικού έργου, έχει υποβαθμιστεί και η πλειοψηφία των ακαδημαϊκών, αδιάφοροι για το διδακτικό τους έργο αλλά εξαιρετικά πρόθυμοι για τη συμμετοχή τους σε ερευνητικά προγράμματα που χρηματοδοτούνται από την κυβέρνηση, τη C.I.A., το στρατό και τις βιομηχανίες⁶², έχουν μεταβληθεί σε τεχνοκράτες-επιχειρηματίες υψηλού επιπέδου, πρόθυμους να θέσουν τις επιστημονικές τους γνώσεις, θεωρητικές και εφαρμοσμένες, στην υπηρεσία οικονομικών και πολιτικών κύκλων, ακόμη κι αν αυτό συνεπάγεται σχεδιασμό και υλοποίηση οικονομικών, πολιτικών και στρατιωτικών πρακτικών καταστροφικών για τους πολλούς και αδύνατους⁶³.

Η αλλοίωση του χαρακτήρα του «φιλντισένιου», μέχρι το Δεύτερο Παγκόσμιο πόλεμο, «πύργου», του αμέτοχου στα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα και αποκλειστικά αφιερωμένου στην παραγωγή ουσιαστικής γνώσης και την παροχή παιδείας⁶⁴, γίνεται πλήρως αντιληπτή με τον πόλεμο του Βιετνάμ. Με την κλιμάκωσή του, πανεπιστήμια και πανεπιστημιακοί σπεύδουν να συνδράμουν στην πραγματοποίηση του επεκτατικού αμερικανικού ονείρου όχι μόνο συμμετέχοντας στη στρατολόγηση φοιτητών για τις ανάγκες των ενόπλων δυνάμεων, αλλά και συμβάλλοντας στην κατασκευή προηγμένων όπλων μαζικής καταστροφής με την υλοποίηση επιλεκτικά χρηματοδοτούμενων από την κυβέρνηση και στρατιωτικές βιομηχανίες ερευνητικών προγραμμάτων⁶⁵.

Η κατάρριψη του μεσαιωνικού μύθου της αυτονομίας των πανεπιστημίων και της ελευθερίας των ακαδημαϊκών καθώς και η ποικιλότροπη σύνδεσή τους μ' έναν πόλεμο που στη συνείδηση των πολιτικοποιημένων φοιτητών έχει καταδικαστεί ως ανήθικος, άδικος και φρικιαστικός, τραυματίζουν τον ιδεαλισμό τους και πληγώνουν την κοινωνική ευαισθησία τους προκαλώντας τις έντονες αντιδράσεις τους, επικεντρωμένες σε δύο επίμαχα σημεία. Κατά πρώτον, την άμεση απομάκρυνση όλων των στρατιωτικών τμημάτων και των ινστιτούτων που είχαν εγκατασταθεί και λειτουργούσαν σε πανεπιστημιακούς χώρους παραδοσιακά αφιερωμένους στη διανοητική μόρφωση και την ψυχική καλλιέργεια και τη ριζική διακο-

πή των σχέσεων στρατού, πανεπιστημίων και πανεπιστημιακών, αίτημα το οποίο διατυπώνεται επίσημα το καλοκαίρι του 1966 στο Συνέδριο των *Φοιτητών για μια Δημοκρατική Κοινωνία* και γίνεται ομόφωνα δεκτό από το σύνολο των προβληματισμένων φοιτητών⁶⁶. Κατά δεύτερο, την αναδιάρθρωση της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, κομβικής σημασίας σημείο, για την οποία είναι η παροχή «Γνώσεων Σχετικών» (Knowledge Relevance) με τη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, οι οποίες προάγουν τη ζωή του κοινωνικού συνόλου, και την ενεργή ένταξή τους στην πανεπιστημιακή –και την κοινωνική, γενικότερα– ζωή, που μέχρι τώρα τους αρνούνταν στερώντας τους, ως αδαών, ανεύθυνων και ανώριμων, το δικαίωμα να συμμετέχουν σε επιτροπές λήψης αποφάσεων για θέματα που αφορούσαν στο περιεχόμενο σπουδών τους, την κατάρτιση εσωτερικού κανονισμού του πανεπιστημίου, την εξέλιξη –προαγωγή ή στασιμότητα– των μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας⁶⁷.

Στα κυρίαρχα, κατά τη διετία 1965-1967, αυτά αιτήματα των φοιτητών, οι οποίοι διεκδικούν την εσωτερική αναδιοργάνωση των πανεπιστημίων και την αποδέσμευση της Ανώτατης Εκπαίδευσης από τα οικονομικά, στρατιωτικά και πολιτικά κέντρα εξουσίας, οι πανεπιστημιακές αρχές, διοικητικές και ακαδημαϊκές, κρατούν αρνητική στάση παρά το γεγονός ότι αντιμετωπίζουν δυναμικές φοιτητικές διαδηλώσεις και μαζικές διαμαρτυρίες. Οι λόγοι είναι προφανείς. Πρώτα-πρώτα, οι νέες απαιτήσεις για συμβατή με την τεχνοκρατική κοινωνία εκπαίδευση, δεν μπορούν να ικανοποιηθούν με τα κλασικά, ανθρωπιστικής κατεύθυνσης προγράμματα σπουδών που ανταποκρίνονταν στις ανάγκες μιας άλλης, ανεπιστρεπτί παρελθούσας εποχής. Το πανεπιστήμιο, στην παρούσα συγκυρία, οφείλει να παρέχει συγκεκριμένες χρηστικές γνώσεις και να επιλύει ορθολογικά τα ανακύπτοντα προβλήματα. Το διδακτικό, πάλι, προσωπικό, ιδιαίτερα των μεγάλων μη ελιτιστικών πανεπιστημίων, συντηρητικό λόγω ηλικίας, ανασφαλές λόγω επαγγέλματος και επηρεμένο λόγω status και εμπειριών, θεωρεί χρέος τιμής αλλά και επιβεβλημένη ανάγκη να καταδικάσει τις ριζοσπαστικές θέσεις «επιπόλαιων» και «ασύνετων» νεαρών (στους οποίους, επιπλέον, δεν μπορεί, εκ των πραγμάτων, να υπολογίζει για τη διατήρηση των ακαδημαϊκών του θέσεων και προνομίων), παρόλο που αποφεύγει να αντιταχθεί άμεσα στις ενέργειές τους επιλέγοντας τη διανοητική, μέσω των γραπτών, αντίδραση⁶⁸. Οι διοικητικοί υπάλληλοι, με τη σειρά τους, οργανωμένοι σ' ένα αυταρχικά γραφειοκρατικό σύστημα, αντιστρατεύονται οποιαδήποτε αλλαγή θα έθιγε τα κεκτημένα τους ανάγοντας σε συνδιαχειριστές της πανεπιστημιακής ζωής και συμμετόχους στην εξουσία τους μια «ανώριμη» ομάδα φοιτητών, η οποία, εκτός

των άλλων, θα αδυνατούσε να ανταποκριθεί στις ευθύνες της λόγω του περιορισμένου ελεύθερου χρόνου της, συνάρτηση της ενασχόλησής της με τις σπουδές της. Το σημαντικότερο παράγοντα, ωστόσο, για τις παγιωμένες θέσεις ακαδημαϊκών και διοικητικών και την άκαμπτη στάση που αντιμετωπίζουν οι φοιτητές, συνιστά η μεταστροφή του πανεπιστημίου σε τεχνοκρατικό εταιρικό οργανισμό δημόσιου συμφέροντος, που το υποχρεώνει, όχι μόνο να συρρικνώνει το έργο του στη μετάδοση συγκεκριμένων γνώσεων, κατάλληλων για την πρακτική διαχείριση της σύγχρονης οικονομίας και την καλλιέργεια δεξιοτήτων λήψης και εκτέλεσης ορθολογικών πολιτικών αποφάσεων, αλλά και να αναπτύσσει ισχυρούς δεσμούς με το πολιτικό και στρατιωτικό-βιομηχανικό κατεστημένο θυσιάζοντας στο βωμό τους την αυτονομία του⁶⁹.

Με δεδομένες τις υπάρχουσες συνθήκες και καθώς οι μαζικές φοιτητικές εκδηλώσεις μένουν χωρίς ανταπόκριση, οι ριζοσπάστες φοιτητές επιλέγουν –σε δεύτερο στάδιο– ως μέσο πίεσης για τις επιθυμητές ριζικές αλλαγές, τις βίαιες κινητοποιήσεις και τις ανοιχτές συγκρούσεις με τους μηχανισμούς και τις ισχύουσες μέσα στο πανεπιστήμιο δυνάμεις, που τους φέρνουν συχνά αντιμέτωπους με την αστυνομία και τα δικαστήρια. Το έναυσμα των βίαιων συγκρούσεων με τις πανεπιστημιακές αρχές, οι οποίες πολύ γρήγορα θ' απλωθούν σ' όλη τη χώρα, δίνεται τον Απρίλιο του 1968 στο πανεπιστήμιο Columbia, ένα από τα διανοητικά δεσπόζοντα πανεπιστήμια των ΗΠΑ με σημαντική παρουσία ριζοσπαστών φοιτητών και προοδευτικών ακαδημαϊκών και έδρα του Συλλόγου των *Φοιτητών για μια Δημοκρατική Κοινωνία*.

Δύο είναι οι αφετηρίες της μεταστοιχείωσης του ειρηνικού χαρακτήρα του φοιτητικού κινήματος σε επαναστατικό που αυτή η μετωπική σύγκρουση φοιτητών – πανεπιστημιακής Διοίκησης σηματοδοτεί. Η πρώτη σχετίζεται με το έντονα στρατοκρατικό κλίμα που έχει διαμορφωθεί στο Columbia τα τρία τελευταία χρόνια, από την επίσημη έναρξη του πολέμου του Βιετνάμ, ως αποκύημα της κυριολεκτικής υπαγωγής του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Ιδρύματος στους πολεμικούς μηχανισμούς. Βασικοί παράγοντές του, η εγκατάσταση –με τη συνενοχή της Διοίκησης– στρατιωτικών τμημάτων στους πανεπιστημιακούς χώρους, η προκλητική παρουσία της C.I.A., που χρησιμοποιεί το πανεπιστημιακό *campus* προς «άγραν» υποψηφίων θυμάτων του πολέμου (Νοέμβριος 1966 – Φεβρουάριος 1967), η αλαζονική συμπεριφορά της κατασκευάστριας εταιρείας των βομβών Napalm, Dow Chemicals, η οποία εκβιάζει τη συμμετοχή φοιτητών στα ερευνητικά της προγράμματα για την εξόντωση αθώων (Φεβρουάριος 1968) και η λειτουργία, εντός του πανεπιστημίου, του Ινστι-

τούτου Ανάλυσης Εθνικής Άμυνας (Μάρτιος 1968). Μάταια, όλο αυτό το διάστημα, οι πολιτικοποιημένοι φοιτητές διαδηλώνουν μαζικά κατά του πολέμου και διαμαρτύρονται έντονα για την άλωση του «δικού τους» χώρου από εξωπανεπιστημιακές δυνάμεις στην παντοδυναμία των οποίων υποτάσσονται οι πανεπιστημιακές αρχές. Η Διοίκησή του Columbia όχι μόνον κωφεύει, όπως και στην επιτακτική απαίτησή τους για άμεση απομάκρυνση όλων αυτών των παρείσακτων, αλλά και τους ερεθίζει περισσότερο επιδεικνύοντας τον τεχνοκρατικό αυταρχισμό της, που θίγει την κοινωνική ευαισθησία τους ως ανθρώπινων υπάρξεων και τους αναγκάζει να αντιδράσουν δυναμικά στις ενέργειές της⁷⁰.

Το νέο «ατόπημα» της Διοίκησης του πανεπιστημίου Columbia στη συγκεκριμένη συγκυρία, είναι η απόφασή της να προβεί στην υλοποίηση του προγραμματισμένου από χρόνια σχεδίου κατεδάφισης ολόκληρων οικοδομικών τετραγώνων –ιδιοκτησίας του πανεπιστημίου– στο Harlem, όπου κατοικούσαν οι «απόκληροι» της αμερικανικής κοινωνίας, κυρίως μειονότητες και φτωχοί Αμερικανοί, προκειμένου να χτιστεί εκεί το νέο πανεπιστημιακό γυμναστήριο. Η καταστροφή του πάρκου του Morningside, όμως, και ο περιορισμός του ελάχιστου πράσινου στην υποβαθμισμένη αυτή γειτονιά που η οικοδόμηση του νέου πανεπιστημιακού κτηρίου συνεπάγεται, ξεσηκώνει τους κατοίκους της περιοχής, οι οποίοι, με την έναρξη των χωματουργικών εργασιών (20 Φεβρουαρίου 1968), συγκεντρώνονται στο πάρκο επιχειρώντας να εμποδίσουν το έργο υποστηριζόμενοι έμπρακτα από ευαισθητοποιημένους στα προβλήματα των μειονοτήτων και της φτώχειας φοιτητές, οι οποίοι διαδηλώνουν κατά της απόφασης του πανεπιστημίου τους⁷¹. Τα επεισόδια που ακολουθούν προκαλούν την επέμβαση των αστυνομικών δυνάμεων και συμπλοκές, που αν ο απολογισμός τους (είκοσι συλληφθέντες μεταξύ των οποίων και έξι φοιτητές) φαίνεται αμελητέας σημασίας, οι συνέπειές τους για το πανεπιστήμιο και την πορεία του φοιτητικού κινήματος είναι καταλυτικές.

Η φοιτητική διαδήλωση της 20ής Φεβρουαρίου συνιστά την πρώτη από μια σειρά δυναμικών διαμαρτυριών που αποτελούν καθημερινή πρακτική στο Columbia μέχρι τις 22 Απριλίου, οπότε η Διοίκησή του αποφασίζει να επέμβει δραστικά ενεργοποιώντας μια απόφαση του Προέδρου του, Grayson Kirk, παρμένη το Σεπτέμβριο του 1967, σύμφωνα με την οποία απαγορεύονται διαδηλώσεις και διαμαρτυρίες πολιτικού χαρακτήρα μέσα στους πανεπιστημιακούς χώρους⁷². Η αυταρχική αυτή ενέργεια της Διοίκησης, βάσει της οποίας ποινικοποιείται η ελεύθερη πολιτική έκφραση των φοιτητών, σε συνδυασμό με την αδιαλλαξία της απέναντι στα υποβληθέντα αιτήματά τους για αποδέσμευση του πανεπιστημίου από

τα στρατιωτικο-βιομηχανικά συμφέροντα, γίνεται η σταγόνα που ξεχειλίζει το ποτήρι και τους οδηγεί σε ριζοσπαστικότερες ενέργειες συσπειρώνοντας κι ένα μεγάλο αριθμό φοιτητών, απαθών και αμέτοχων μέχρι τότε, οι οποίοι, εγκαταλείποντας τη φοιτητική νομιμοφροσύνη, εγκαλούν τη Διοίκηση για αδράνεια στην περίπτωση των φοιτητικών συλλήψεων από την αστυνομία και αντισυνταγματική καταστρατήγηση της ελευθερίας τους. Υπό τις συνθήκες αυτές, οι ειρηνικές διαδηλώσεις που είχαν σκοπό τους να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των πολιτών και να ενεργοποιήσουν την κοινή γνώμη στα δίκαια αιτήματά τους, να διευρύνουν τον κύκλο των συμπαθούντων και να προκαλέσουν συστράτευση στο φοιτητικό κίνημα, παραχωρούν τη θέση τους σε συνειδητές και εσκεμμένες επαναστατικές ενέργειες παρακώλυσης της λειτουργίας του πανεπιστημίου, που μεταφράζονται στην κατάληψη πέντε από τα πανεπιστημιακά κτήρια για επτά ημέρες και την πρόκληση ζημιών στο γραφείο του Προέδρου Kirk⁷³.

Οι συγκεκριμένες πράξεις, οι οποίες συνιστούν –στην ουσία– αντανάκλαση της απόρριψης από τους φοιτητές εδραιωμένων αξιών και παγιωμένων κανόνων που ρύθμιζαν μέχρι τότε τις σχέσεις τους με το πανεπιστήμιο και τις αρχές του, κινητοποιούν (για πρώτη φορά από την εκδήλωση του κινήματος) ένα μικρό ποσοστό ακαδημαϊκών δασκάλων, οι οποίοι, συναισθανόμενοι τις ευθύνες τους για την παρούσα κατάσταση και υπό το κράτος των ενοχών τους για την αδράνεια –στην καλύτερη περίπτωση– που επέδειξαν όλο αυτό το χρονικό διάστημα, τάσσονται στο πλευρό των «ανταρτών» φοιτητών αναλαμβάνοντας τις διαπραγματεύσεις μεταξύ αυτών και της Διοίκησης προς εκτόνωση της κρίσης⁷⁴. Ο διαμεσολαβητικός τους ρόλος, ωστόσο, δε φέρνει τα ποθητά αποτελέσματα, λογικά, κατά μία έννοια, αφού από τη στιγμή που ο φοιτητικός ριζοσπαστισμός άπτεται θεμάτων που διακυβεύουν πιστεύω και δικαιώματα, ιερά και όσια στα οποία στηρίζεται η εξουσία των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, η διοικητική ιεραρχία τους, προκειμένου να διατηρήσει το κύρος της, οφείλει να αμυνθεί πάση θυσία με όποια μέσα μπορεί, ακόμη και με την επιστράτευση της έννομης βίας.

Αυτό, ακριβώς, κάνει η Διοίκηση του Columbia. Ενώ είχε τη δυνατότητα να διαχειριστεί την κρίση με τακτικές μερικής υποχώρησης σε κάποια από τα φοιτητικά αιτήματα που αφορούσαν στη συμμετοχή των φοιτητών σε επιτροπές λήψης αποφάσεων, που θα άμβλυναν τη διογκωμένη δυσαρέσκεια και θα στερούσαν από τους φοιτητές ερείσματα νομιμοποίησης των πράξεών τους, αποφασίζει να ζητήσει τη συνδρομή της αστυνομίας για την επιβολή της τάξης (30 Απριλίου του 1968) εγγράφοντας στο ενεργ-

γητικό της μια επιλογή που θα της στοιχίσει την καταρράκωση του κύρους της. Πέντε μόνον ημέρες κατάφεραν να διατηρήσουν την τάξη οι χίλιοι αστυνομικοί της Ν. Υόρκης που εισέδυσαν στο άσυλο του πανεπιστημίου με εντεταλμένη αποστολή. Παρόλο που ο περισσός ζήλος τους είχε ως αποτέλεσμα εξακόσιες ενενήντα πέντε συλλήψεις φοιτητών και εκατόν εννέα τραυματισμούς τους, δεν έκαμψε το φοιτητικό ακτιβισμό⁷⁵, πολύ λιγότερο αυθόρμητο από παλιά αλλά και πολύ περισσότερο οργανωμένο στη βάση της συμμετοχικής δημοκρατίας, ο οποίος, συνεχίζοντας να εκφράζεται με ενέργειες που διαιώνιζαν την υπολειτουργία του πανεπιστημίου και διατηρούσαν αμείωτα την ένταση και το τεταμένο κλίμα στο πανεπιστημιακό campus μέχρι το Σεπτέμβριο του 1968, ανάγκασε, τελικά, τον Πρόεδρο Kirk σε παραίτηση και τη Διοίκηση του Columbia σε ικανοποίηση των περισσότερων φοιτητικών αιτημάτων⁷⁶.

5. Από την ελπιδοφόρα αρχή στην άδοξη κατάληξη μιας «ουτοπίας». Αίτια και συνέπειες στην εκπαιδευτική και κοινωνική πραγματικότητα του τέλους του 20ού αιώνα

Η νίκη των πολιτικοποιημένων φοιτητών του Columbia, αποτέλεσμα της άκαμπτης αποφασιστικότητας και της μεθοδικής οργάνωσης της αντίστασής τους, αλλά και της διεύρυνσης του σώματος των υποστηρικτών τους, φοιτητών, ακαδημαϊκών και πολιτών, προκαλεί αλυσιδωτές αντιδράσεις σε εκατοντάδες άλλα πανεπιστήμια και κολέγια των ΗΠΑ, στην πλειοψηφία τους υψηλού status, ιδιωτικού καθεστώτος και ελιτίστικου χαρακτήρα, που συγκλονίζονται από τις ίδιες φοιτητικές διεκδικήσεις: ελευθερία της έκφρασης, κοινωνική δικαιοσύνη, εκχώρηση πολιτικών δικαιωμάτων στις μειονότητες, αναστολή της στράτευσης και τερματισμό του πολέμου του Βιετνάμ⁷⁷.

Η εξάπλωση, όμως, των μαζικών φοιτητικών εκδηλώσεων οι οποίες υπολείπονται, μεν, εκείνων των προηγούμενων ετών σε αυθορμητισμό και πληθωρικότητα, υπερτερούν, όμως, σε αποκρυστάλλωση θέσεων, πειθαρχία, οργανωτικότητα και στρατηγικές μεθόδους, ενώ διαπνέονται από αισιοδοξία, προϊόν της μέχρι τώρα πορείας του φοιτητικού κινήματος, για την αποτελεσματικότητά του, συσπειρώνουν –σε μια διαλεκτική

σχέση– συντηρητικούς και υποστηριχτές της κυβερνητικής πολιτικής φοιτητές, οι οποίοι αντεπιτίθενται επιστρατεύοντας τη μέθοδο της κατασυκοφάντησης του ακτιβιστικού κινήματος. Η εμφάνιση εξτρεμιστικών τάσεων στους κόλπους του *Συλλόγου των Φοιτητών για μια Δημοκρατική Κοινωνία*⁷⁸, η παρέκκλιση ορισμένων φοιτητών από τις βασικές αρχές του φοιτητικού αγώνα με την υιοθέτηση μεθόδων βίαιης διεκδίκησης των αιτημάτων τους και η αποστασιοποίηση άλλων που διαφωνούν σε ηθικό και πολιτικό επίπεδο με τις συγκεκριμένες πρακτικές διαβλέποντας, παράλληλα, τις οδυνηρές επιπτώσεις τους στη φοιτητική υπόθεση, όλα αυτά αποτελούν καλές δικαιολογίες για τη στοιχειοθέτηση μιας συνωμοσιολογικής θεωρίας που αποδίδει στους μαχητικούς φοιτητές αντεθνικά κίνητρα, ιδιοτελείς σκοπούς και καταστροφική για τη χώρα δράση⁷⁹.

Την ίδια στιγμή, οι Διοικήσεις των πανεπιστημίων, σε μια συντονισμένη προσπάθεια αφενός αποφόρτισης της κρίσης, αφετέρου αποδυνάμωσης του φοιτητικού κινήματος και καταστολής του, υιοθετούν, κατά πρώτον, μια καινούρια ιδεολογία και ρητορική χρησιμοποιώντας κοινωνιολογικούς όρους που συσκοτίζουν την ακαδημαϊκή πραγματικότητα και νομιμοποιούν, χωρίς να προκαλούν αντιδράσεις, τον τεχνοκρατικό χαρακτήρα του πανεπιστημίου, που δικαιώνει την εμπλοκή του σε πολιτικά ζητήματα και το καθιστά οργανισμό απόλυτα ενταγμένο στο κοινωνικό σύστημα και πλήρως υποταγμένο στα συμφέροντα των κέντρων εξουσίας του. Κατά δεύτερο, αρχίζουν να δέχονται τους φοιτητές ως συνομιλητές τους σε συγκεντρώσεις, συνέδρια και συμπόσια με θέματα που τους αφορούν και τους δυσαρεστούν, προς εξεύρεση κοινά αποδεκτής λύσης και συναινούν στη συμμετοχή τους σε επιτροπές λήψης αποφάσεων για δευτερεύοντα θέματα επιλέγοντας ανάμεσα στους αντιπροσώπους τους όχι τους ακτιβιστές, συμπαθούντες ή απαθείς φοιτητές αλλά εκείνους των υψηλών επιδόσεων και «αμέμπτου ήθους» σε μια προσπάθεια να τους διασπάσουν εντέχνως προσεταιριζόμενοι τους πιο ευάλωτους με την ικανοποίηση υποτυπωδών φοιτητικών αιτημάτων.

Ως αποτέλεσμα όλων αυτών των μεθοδεύσεων, η κατάσταση φαίνεται να ηρεμεί το φθινόπωρο του 1969 και το φοιτητικό κίνημα να ατονεί, για να αναζωπυρωθεί με μεγαλύτερη ένταση το Μάιο του 1970, οπότε επεκτείνεται σε δεκάδες άλλα πανεπιστήμια, τα οποία γίνονται θέατρο σφοδρών διαδηλώσεων χιλιάδων φοιτητών, που καταδικάζουν την αμερικανική τάξη πραγμάτων και απαιτούν την άμεση αναδιάρθρωσή της. Πηγή του ενδυναμωμένου ριζοσπαστισμού που κατακλύζει τους πανεπιστημιακούς χώρους και πυροδοτεί νέες βίαιες κοινωνικές αναταραχές, αποτελεί η διαταγή προς τον αμερικανικό στρατό την οποία δίνει στα τέλη

Απριλίου του 1970 η συντηρητική κυβέρνηση του Richard Nixon να εισβάλει στην Καμπότζη, ενώ ο πόλεμος του Βιετνάμ διαρκεί ακόμη. Το αρχικό μούδιασμα ενός μεγάλου αριθμού Αμερικανών πολιτών από το νέο μιλιταριστικό εγχείρημα, διαδέχεται η έντονη αντίδραση, φορείς της οποίας γίνονται οι πολιτικά ευαισθητοποιημένοι φοιτητές, που ανοίγουν ένα καινούριο κύκλο αντιδράσεων κι ένα νέο μέτωπο πολεμικής κατά της συντηρητικής κυβέρνησης και των πρακτικών της σηματοδοτώντας μια βαθιά κρίση της ακαδημαϊκής και κοινωνικής, γενικότερα, ζωής, η οποία συγκλονίζει τα πανεπιστήμια, την αμερικανική κοινωνία και το συντηρητικό κατεστημένο, πολύ περισσότερο που οι πρωταγωνιστές της ανήκουν στην πλειονότητά τους στα μεσαία κοινωνικά στρώματα, κατεξοχήν στηρίγματα της εξουσίας του.

Στις γενικευμένες αυτές σφοδρές εκδηλώσεις αντίδρασης των φοιτητών κατά της καθεστηκυίας τάξης που παίρνουν τη μορφή πραγματικής εξέγερσης, οι Διοικήσεις των Πολιτειακών πανεπιστημίων απαντούν, στις αρχές Μαΐου του 1970, με την επιστράτευση της Πολιτοφυλακής –ως οργάνου καταστολής τους και αποκατάστασης της διασαλευθείσας τάξης– η οποία, υπό τη διοίκηση της αστυνομίας και με την ευλογία των κυρίαρχων πολιτικών δυνάμεων, αναλαμβάνει το ρόλο του σωτήρα του έθνους επιδεικνύοντας στις βίαιες συμπλοκές της με τους άοπλους φοιτητές ένθερμο ζήλο και αξιοθαύμαστη «γενναιότητα». Τέσσερις νεκροί Λευκοί φοιτητές στο Kent State University της Πολιτείας του Οχάιο και άλλοι δύο Μαύροι στο Jackson State University της Πολιτείας του Mississippi είναι ο απολογισμός της εμπλοκής της στα φοιτητικά τεκταινόμενα, που βαθαίνουν την κρίση προσδίδοντας πρωτόγνωρη δυναμική στη φοιτητική εξέγερση, η οποία επιβάλλεται να κατασταλεί άμεσα πριν επιτείνει την έκρυθμη κατάσταση που βιώνουν η ακαδημαϊκή κοινότητα και η αμερικανική κοινωνία⁸⁰.

Οι συγκεκριμένες συνθήκες αναγκάζουν την κυβέρνηση να αντιμετωπίσει με τη σοβαρότητα που του πρέπει το επιτακτικό αυτό κοινωνικό πρόβλημα, το οποίο έχει, μεν, εστία του τα πανεπιστήμια, οι επιπτώσεις του, όμως, διακλαδίζονται και πλήττουν όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής των ΗΠΑ. Πρώτη ενέργειά της για την υπέρβαση της κρίσης και την αποκλιμάκωση της έντασης είναι η επιστράτευση Συντηρητικών και Φιλελεύθερων διανοούμενων για την κατάθεση των απόψεών τους σχετικά με τις τελευταίες εξελίξεις στο φοιτητικό κίνημα⁸¹ και η συγκρότηση ειδικών επιτροπών από επιφανείς Κοινωνικούς Επιστήμονες, Νομικούς και Πολιτικούς Επιστήμονες, με στόχο τη σε βάθος μελέτη της φοιτητικής εξέγερσης, την ανίχνευση των πραγματικών αιτίων της, την κατανό-

ηση της δυναμικής της και την άμεση εξεύρεση λύσεων για την καταστολή της, αλλά και την αντιμετώπιση πιθανών μελλοντικών εκδηλώσεων εν τη γενέσει τους προς αποφυγή παρόμοιων καταστάσεων⁸².

Τα αποτελέσματα γίνονται πολύ σύντομα ορατά. Ακολουθώντας πιστά τις υποδείξεις των «ειδικών», οργανικών διανοούμενων του συστήματος, και εκμεταλλευόμενη το κλίμα δυσαρέσκειας κατά των φοιτητών, που η συκοφάντηση των ενεργειών τους από Συντηρητικούς και Φιλελεύθερους είχε καλλιεργήσει, η κυβέρνηση χρησιμοποιεί την προσφιλή και αποτελεσματικότερη μέθοδο «διαίρει και βασίλευε» και επιτυγχάνει όχι μόνο να διασπάσει το Σύλλογο *Φοιτητές για μια Δημοκρατική Κοινωνία* και, στερώντας από τους φοιτητές το βασικό συντονιστικό τους όργανο, να τους δαμάσει προοικονομώντας τη σταδιακή αποδυνάμωση του φοιτητικού κινήματος⁸³, αλλά και να απομακρύνει από τη θέση τους τους ακαδημαϊκούς που τους παρείχαν την ηθική, και όχι μόνο, συμπαράστασή τους. Το μερτικό της στην άδοξη κατάληξη του φοιτητικού κινήματος έχει και η ίδια η ζωή, οι ανάγκες της οποίας αποδείχθηκαν πολύ πιο ισχυρές από τον ενθουσιασμό, τον ιδεαλισμό και την κοινωνική ευαισθησία πολλών πρώην μαχητικών φοιτητών όταν οι τελευταίοι χρειάστηκε, διαρκούντων των φοιτητικών αναταραχών, να «βγούν» στην κοινωνία και την αγορά εργασίας με όσες συνέπειες αυτό συνεπαγόταν για την ιδεολογικο-πολιτική τους στάση και τη γενικότερη κοσμοθεωρία τους⁸⁴. Τα βασικά αίτια, όμως, της καταστολής του, όπως και της απόλυσης από τη θέση τους ριζοσπαστών πανεπιστημιακών που συμμερίζονταν τις απόψεις των πολιτικοποιημένων φοιτητών και συναινούσαν στην ικανοποίηση των αιτημάτων τους, πρέπει να τα αναζητήσουμε στη συντηρητική αναδίπλωση της αμερικανικής κοινωνίας, με την επανεκλογή του Nixon στην Προεδρία της χώρας, και την καταλυτική επίδρασή της σ' όλες τις πτυχές της κοινωνικής ζωής των ΗΠΑ, αλλά και τα οικονομικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η χώρα λόγω της επερχόμενης οικονομικής κρίσης που από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 αρχίζει να πλήττει το δυτικό κόσμο.

Η νέα κυβέρνηση, επιχειρώντας να ανατρέψει το δυσμενές κλίμα που επικρατεί στην κοινωνικο-πολιτική σκηνή και να αντεπεξέλθει στην οικονομική κρίση που λειτουργεί ως ανασταλτικός παράγοντας της αναπτυξιακής της πορείας, προβαίνει σε σχεδιασμούς νεοφιλελεύθερου χαρακτήρα, οι οποίοι, στην περίπτωση της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, μεταφράζονται σε περικοπές δαπανών και σε μείωση των οικονομικών πόρων που εκχωρούνταν μέχρι τότε στα πανεπιστήμια. Συνέπεια της περιστολής της οικονομικής ενίσχυσης και της συρρίκνωσης των παρεχόμενων κονδυλίων είναι αφενός ο περιορισμός των υποτροφιών και η περικοπή

των αμοιβών που προσφέρονταν τα προηγούμενα χρόνια σε φοιτητές για την άσκηση «βοηθητικού» διδακτικού και ερευνητικού έργου, αφετέρου η μείωση του ακαδημαϊκού προσωπικού με την απόλυση πανεπιστημιακών δασκάλων – ακόμη και μονιμοποιημένων, ορισμένες φορές⁸⁵. Το αξιοσημείωτο στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι, κατά μια περιέργη σύμπτωση, τη μεν στέρηση της οικονομικής ενίσχυσης υφίστανται πολιτικοποιημένοι και κοινωνικά ευαισθητοποιημένοι φοιτητές με ενεργή δράση, τη δε απόλυση, Ριζοσπάστες ακαδημαϊκοί που υπερασπίζονται την αυτοτέλεια του πανεπιστημίου, την ελευθερία των πανεπιστημιακών και τα αιτήματα των φοιτητών⁸⁶. Οι Διοικήσεις των πανεπιστημίων, με την πρόφαση των οικονομικών δυσχερειών που αντιμετωπίζουν τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, απαλλάσσονται από τα «κακοποιά» στοιχεία που δημιουργούν κλυδωνισμούς σε παγιωμένες πανεπιστημιακές δομές και τριγμούς στο όλο σύστημα της εξουσίας τους και ο νεοσυντηρητισμός κάνει οδυνηρά αισθητή την παρουσία του στην αμερικανική Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Ως αποτέλεσμα, το έτος 1972 σηματοδοτεί την απαρχή της σταδιακής υποχώρησης του φοιτητικού ριζοσπαστισμού και την αποκατάσταση της ηρεμίας στην πανεπιστημιακή ζωή. Οι πανεπιστημιακές αρχές ανενόχλητες διαμορφώνουν το χαρακτήρα του σύγχρονου πανεπιστημίου προσδίδοντάς του εργαλειακή διάσταση και επιχειρησιακό πνεύμα, συμβατά με τις ανάγκες της οικονομίας και της αγοράς στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία⁸⁷. Ο ατομικισμός επανεμφανίζεται δυναμικά στην κοινωνικο-πολιτική ζωή στη θέση που την τελευταία δεκαετία κατείχε η κοινωνική αλληλεγγύη και το φοιτητικό κίνημα, το οποίο υπεραμνούνταν των πολιτικών δικαιωμάτων και διεκδικούσε την κοινωνική δικαιοσύνη, αποδυναμώνεται και, από αισιόδοξο μήνυμα κοινωνικών ανατροπών και ελπιδοφόρων προοπτικών για τη δημιουργία μιας γνήσιας δημοκρατικής κοινωνίας, μετατρέπεται σε πικρή εμπειρία, νοσταλγική ανάμνηση και ωφέλιμο δίδαγμα για τις επερχόμενες γενιές, αν, βέβαια, θελήσουν να αντλήσουν συμπεράσματα από την «ιστορία» του.

Σημειώσεις

1. Σπ. Ράσης, *Τα πανεπιστήμια Χθες και Σήμερα. Συμβολή στην Ιστορία της Εκπαίδευσης: Η Αγγλοσαξονική Εμπειρία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004, σσ. 335-7.
2. Πόσο αμέτοχοι στα κοινωνικά τεκταινόμενα και αδιάφοροι για τις πολι-

τικές εξελίξεις ήταν οι φοιτητές κατά τη δεκαετία του '50, αποδεικνύει μια πρωτότυπη έρευνα που διεξήγαγε στα 1955 ο Philip Jacob. Σύμφωνα με τα συμπεράσματά της, οι κολεγιακές σπουδές δεν επηρέαζαν τις αξίες και τους στόχους των φοιτητών ούτε συντελούσαν στην κοινωνική ευαισθητοποίησή τους ή τη διαμόρφωση πολιτικών στάσεων, καθώς αντιμετωπίζονταν απ' αυτούς απλά ως μέσο για την καλύτερη δυνατή επαγγελματική αποκατάσταση, την υλική ευημερία και την κοινωνική καταξίωσή τους. Βλ. Philip Jacob, *Changing Values in College*, Harper and Row, New York, 1957.

3. Σε αντίθεση με τη γενιά του 1930, η οποία, υπό το κράτος των κοινωνικών-ιδεολογικών αδιεξόδων του καπιταλισμού και της ανόδου του φασισμού στην Ευρώπη, μετέφερε στα πανεπιστήμια τη γενικευμένη αντίδραση και ανέλαβε πολιτική δράση προκαλώντας αναβρασμό στην Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Βλ. Hal Draper, "The Student Movement of the Thirties: A Political History" στο Rita J. Simon (ed.) *As we Saw the Thirties*, Urbana, University of Illinois Press, 1967, σσ. 153-182 και Seymour M. Lipset, *Rebellion in the University: A History of the Student Activism in America*, London, Routledge & Kegan Paul, 1972, σσ. 159-196.

4. Στη διαμόρφωση αυτής της στάσης των φοιτητών συνέβαλε σε μεγάλο ποσοστό ο μετασχηματισμός του ελιτιστικού χαρακτήρα της Ανώτατης Εκπαίδευσης σε δημοκρατικό με την ευρεία είσοδο βετεράνων του πολέμου και την αθρόα εισαγωγή ικανών παιδιών από τις ασθενέστερες οικονομικές τάξεις στα πανεπιστήμια, τα οποία αντιμετώπιζαν τη σοφία των γνώσεων απλά ως μέσο για την ένταξή τους στο οικονομικο-κοινωνικό σύστημα και την εξασφάλιση μιας θέσης σεβαστού οικονομικού εισοδήματος και υψηλού κοινωνικού κύρους. Βλ. Keith Olson, *The G. I. Bill, the Veterans and the College*, Lexington, Ky., University of Kentucky Press, 1974 και Homer D. Babbidge Jr. & Robert M. Rosenzweig, *The Federal Interest in Higher Education*, New York, McGraw – Hill, 1962, σσ. 28-30.

5. Βλ. David L. Westby & Richard G. Braungart, "Class and Politics in the Family Backgrounds of Student Political Activists", *American Sociological Review*, 31 Oct. 1966, σσ. 690-2, Kenneth Keniston, *Young Radicals: Notes on Committed Youth*, New York, Harcourt, Brace & World, 1968, σσ. 44-105 και Richard Flacks, "The Liberated Generation: An Exploration of the Roots of Student Protest", *Journal of Social Issues*, 23, 1967, σσ. 52-75.

6. Βλ. Theodore Roszak, *The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and its Youthful Opposition*, New York, Doubleday and Co., 1968, σσ. 1-41, Kenneth Keniston, *The Uncommitted: Alienated Youth in American Society*, New York, A Delta Book, 1960, σσ. 273-310 και την πρωτοποριακή εργασία του Paul Goodman, *Growing Up Absurd: Problems of Youth in the Organised Society*, New York, Vintage Books, 1960.

7. Τη φτώχεια και την εξαθλίωση στην οποία ήταν καταδικασμένα να ζουν τριάντα με σαράντα εκατομμύρια Αμερικανοί πολίτες, αποκάλυψε το 1963 ο Michael Harrington με τη δημοσίευση του βιβλίου του, *The Other America: Poverty in the United States*, Baltimore, Peguin, 1963, το οποίο αναστάτωσε τον τότε Πρόεδρο των ΗΠΑ Kennedy, που ανήγαγε σε προτεραιότητα την καταστολή τους.

8. Για τις φυλετικές διακρίσεις βλ. ενδεικτικά Arnold Rose, *The Negro in America*, New York, Harper Torchbooks, 1964 και Bernard E. Segal (ed.), *Racial and Ethnic Relations*, New York, Thomas Crowell Co, 1966.

9. Η αλλοτρίωση εμβιώθηκε από τους φοιτητές της Νέας Αριστεράς όχι με τη μαρξιστική έννοιά της, ως αποξένωση του ανθρώπου από τα μέσα και το προϊόν παραγωγής, αλλά ως απονέκρωση της ευαισθησίας του ανθρώπου για τον άνθρωπο και τη ζωή του, ως απαξίωση των στοιχείων της προσωπικότητάς του, που συντελεί, μοιραία, στον υποβιβασμό του σε αντικείμενο και τη συνακόλουθη εμπορευματοποίηση και εκμετάλλευσή του. Βλ. Theodore Roszak, *ό.π.*, σ. 58 και Kenneth Keniston, *The Uncommitted:...* *ό.π.*, σσ. 163-209.

10. Βλ. Σπ. Ράσης, *Τα πανεπιστήμια ...*, *ό.π.*, σσ. 378-382.

11. Η αναποτελεσματικότητα του αμερικανικού εκπαιδευτικού συστήματος στις σύγχρονες συνθήκες είχε αρχίσει να επισημαίνεται από αρκετά νωρίτερα προκαλώντας πλήθος κριτικών και σφοδρών αντιπαραθέσεων μεταξύ κοινωνικών επιστημόνων, εκπαιδευτικών, πολιτικών και άλλων παραγόντων της κοινωνικής ζωής. Χαρακτηριστικά βλ. Bernard Iddings Bell, *Crisis in Education. A Challenge to American Complacency*, New York, Mc. Graw – Hill Book Co., 1949 και Arthur Bestor, *Educational Wasteland: The Retreat of Learning in Our Public Schools*, Urbana, University of Illinois Press, 1953. Ωστόσο, στην αναδιάρθρωσή του προέβη η αμερικανική κυβέρνηση μετά την εκτόξευση του δορυφόρου Σπούτνικ από τη Σοβιετική Ένωση στις 4 Οκτωβρίου του 1957, που αποδείκνυε την επιστημονική και τεχνολογική υστέρηση των ΗΠΑ στη διαστημική έρευνα, βασισμένη σε συμπεράσματα πλήθους μελετών και ερευνών τα οποία χρηματοδότησε αφειδώς σε μια επίσημη προσπάθεια να ανατραπεί η υπάρχουσα κατάσταση. Βλ., επί του προκειμένου, Paul E. Marsh & Ross A. Gortner, *Federal Aid to Science Education: Two Programs*, Syracuse, Syracuse University Press, 1963 και Roger L. Geiger, *Research and Relevant Knowledge: American Universities since World War II*, New York, Oxford University Press, 1993, σσ. 161-197.

12. Πολλές σοβαρές μελέτες από εξέχοντες επιστήμονες διαφορετικών ιδεολογικών και πολιτικών τάσεων έχουν ως αντικείμενό τους τις σχέσεις του πανεπιστημίου με το μεγάλο κεφάλαιο, το στρατό και την κυβέρνηση, οι οποίες συσφίγγονται από τα τέλη της δεκαετίας του 1950. Αναφέρουμε δειγματικά: Ralph Miliband, *The State in Capitalist Society*, New York, Basic Book, 1969, σσ. 245-261, Robert Nisbet, *The Degradation of the Academic Dogma*, New

York, Basic Books, 1971, James Ridgeway, *The Closed Corporation: American University in Crisis*, New York, Random House, 1968 και Richard Lichtman, "The University: Mask for Privilege", *The Center Magazine*, 1, τχ. 2, 1968, σσ. 2-10

13. Κατά την αμέσως μεταπολεμική και την πρώτη ψυχροπολεμική περίοδο η αμερικανική κοινωνία γίνεται δέκτης ενός τεχνοκρατικού ολοκληρωτισμού που πολύ γρήγορα κατακτά όλους τους τομείς της ζωής της. Την ταχύτητα και την ορμή με τις οποίες αυτός εξαπλώνεται ερμηνεύει ο Theodore Roszak ως καρπό των εκτεταμένων επενδύσεων στην πολεμική βιομηχανία, της επείγουσας ανάγκης για διοικητική συγκέντρωση, της ανασφάλειας ενός συντετριμμένου από τον τρόπο λαού για το ασαφές παρόν και το αβέβαιο μέλλον, αλλά και της απεριόριστης εμπιστοσύνης του στις δυνατότητες των εφαρμοσμένων επισημών να ανακόψουν την επικίνδυνη πορεία του ανθρώπινου γένους. Βλ. Theodore Roszak, *The Making ...*, ό.π., σσ. 13-23.

14. Σπ. Ράσης, ό.π., σσ. 371-382.

15. Βλ. Theodore Roszak, *The Making ...*, ό.π., σσ. 56-83 και σσ. 9-34.

16. Για την επανεμφάνιση των αριστερών ιδεών και την αναβίωση του ριζοσπαστισμού στην αμερικανική πνευματική ζωή βλ. Stanley Aronowitz, *The Death and Rebirth of American Radicalism*, New York, Routledge, 1996, σσ. 19-42, John Patrick Diggins, *The Rise and Fall of the American Left*, New York, W. W. Norton & Co, 1992, σσ. 218-276 και James O' Brien, "The Development of the New Left", *The Annals of American Academy of Political and Social Science*, 395, May 1971, σσ. 15-25.

17. Συμβατικό γενέθλιο της αγγλικής Νέας Αριστεράς θεωρείται η χρονιά 1957, οπότε πρωτοεκδίδονται από μια ομάδα νεαρών πανεπιστημιακών δασκάλων δύο περιοδικά κοινωνικού προβληματισμού, το *Universities and Left Review* και το *The New Reasoner*, τα οποία συγχωνεύονται το 1959 στο *New Left Review*. Βλ. Paul Jacobs and Saul Landau, *The New Radicals: A Report with Documents*, New York, Random House, σσ. 9-10 και A. H. Halsey & Stefan Marks, "British Student Politics" στο Seymour M. Lipset & Philip G. Altbach (eds), *Students in Revolt*, Boston, Beacon Press, 1969, σσ. 43-5.

18. Βλ. G. David Garson "The Ideology of the New Student Left", στο Julian Foster and Durward (eds), *Protest! Student Activism in America*, New York, William Morrow & Co., 1970, σσ. 184-201.

19. Βλ. Irving Louis Horowitz and William H. Friedland, *The Knowledge Factory: Student Power and Academic Politics in America*, Chicago, Adline Publishing Co, 1970, σσ. 105-6.

20. Στη διαμόρφωση μιας κοινής ταυτότητας και τη δημιουργία συλλογικής συνείδησης των νέων συνέβαλαν, κατά το Theodore Roszak, διάφοροι κοινωνικο-ψυχολογικοί παράγοντες. Πρώτα-πρώτα, η διεύρυνση της Ανώτατης Εκ-

παίδευσης, δημογραφική και χρονική, επέτρεψε στους φοιτητές να αντιληφθούν τη δύναμη του πλήθους τους ως ιδιαίτερης πολιτικοποιημένης «τάξης» με υποχρεώσεις αλλά και δικαιώματα καταστρατηγούμενα από τους ενήλικες, οι οποίοι αμφισβητούσαν τη σύνεση και την ωριμότητά τους, υποτιμούσαν τις ικανότητές τους και έτρεμαν τον αιρετικό ριζοσπαστισμό και την επαναστατικότητα τους. Έπειτα, η ίδια η καταναλωτική κοινωνία με τα ειδοποιά χαρακτηριστικά και τους ειδικούς στόχους της, συνέτεινε στο να διαμορφώσουν οι νέοι ιδιαίτερη ταυτότητα, που ενείχε το ήθος της κριτικής, της αμφισβήτησης και της αντίδρασης, και να αποκτήσουν μια εντεινόμενη συνείδηση της ηλικίας τους, καθώς απευθυνόταν κυνικά στις ανάγκες τους ως ξεχωριστών καταναλωτών προσφέροντάς τους οικονομική ευχέρεια, παρέχοντάς τους ιδιαίτερη ψυχαγωγία και ελεύθερο χρόνο, ανάγοντάς τους σε είδωλα. Βλ. Theodore Roszak, *ό.π.*, σ. 27.

21. Βλ. Irving L. Horowitz and William H. Friedland, *ό.π.*, σσ. 138-141 και Theodore Roszak, *ό.π.*, σ. 42.

22. Βλ. Richard Flacks, *Youth and Social Change*, Chicago, Marcham Publishing Co, 1971, σσ. 20-34 και Irving L. Horowitz and William H. Friedland, *ό.π.*, σσ. 1-3.

23. Η μικρής κλίμακας ενεργή κινητοποίηση, αποτελεί, σύμφωνα με τα διδάγματα της ιστορίας, κοινό τόπο των επαναστατικών κινημάτων, που ακόμη και στην ακμή της δράσης τους δεν καταφέρνουν να συνεγείρουν παρά μικρά κοινωνικά σύνολα αφήνοντας αδιάφορο το μεγάλο όγκο του πληθυσμού μιας κοινότητας ή κοινωνίας, ο οποίος, στην καλύτερη περίπτωση, αρκείται στο να συνεισφέρει οικονομικά στο κίνημα ή να το περιβάλλει με τη συμπάθεια και την ηθική υποστήριξή του. Ωστόσο, στη δεδομένη περίπτωση, έγινε προσπάθεια από πολλούς πολέμιους του φοιτητικού αγώνα να χρησιμοποιηθεί ως τεκμήριο της ασημαντότητάς του, ώστε να υποτιμηθούν τα ελατήρια, οι στόχοι και οι συνέπειές του στην κοινωνική ζωή, κυρίως, όμως, να υποβαθμιστούν οι δυσλειτούργιες, τα προβλήματα και τα αδιέξοδα της καπιταλιστικής τεχνοκρατικής υπερδύναμης με τα οδυνηρά επακόλουθά τους στη ζωή των πολιτών της. Βλ. Sidney Hook (ed.) *In Defense of Academic Freedom*, New York, Pegasus, 1971, Sidney Hook, *Academic Freedom and Academic Anarchy*, New York, A Delta Book, 1971, σσ. 110-182 και George F. Kennan, "Rebels Without a Program" στο Immanuel Wallerstein and Paul Starr (eds), *The University Crisis Reader: The Liberal University Under Attack*, New York, Vintage Book, 1971, σσ. 12-23.

24. Irving L. Horowitz and William H. Friedland, *ό.π.*, σ. 66.

25. Για το κίνημα των Μπήντικς και το ρόλο τους στην αμερικανική κοινωνία βλ. Lawrence Lipton, *The Holly Barbarians*, New York, Grove Press, 1959 και Jack Newfield, *A Prophetic Minority*, New York, A Signet Book, 1966, σσ. 25-34.

26. Η ροπή των χίππυς και των μπήτνικς προς τον ανατολικό μυστικισμό και αποκρυφισμό γίνεται προσπάθεια από το Theodore Roszak να ερμηνευθεί με όρους βιολογικούς-ψυχολογικούς. Κατ' αυτόν, η ανατολική κουλτούρα προσέφερε ή, τουλάχιστον φαινόταν ότι προσέφερε, ικανοποίηση των βαθύτερων αναγκών τους, η σοφή σιωπή της ταίριαζε αρμονικά με τη σκυθρωπή φύση της νεανικής ηλικίας, ενώ η αναφορά της στο παράδοξο και το τυχαίο συνταυτιζόταν με τη διανοητική σύγχυση ενός υγιούς, ανήσυχου αλλά όχι ακόμη απόλυτα συγκροτημένου πνεύματος. Ίσως, πάλι, στις αντιθέσεις της με τη δυτική ανακάλυπταν, ιδίως εκείνοι οι νέοι που αδυνατούσαν να ανταποκριθούν αποτελεσματικά στους εκβιαστικούς ανταγωνισμούς της τεχνοκρατικής κοινωνίας, την ψευδαίσθηση της απελευθέρωσης από τα δεσμά της. Βλ. Theodore Roszak, *ό.π.*, σ. 135, και για ενίσχυση των θέσεών του, Jack Newfield, *A Prophetic...* *ό.π.*, σσ. 15-24.

27. Βλ. Mitchell Cohen & Dennis Hall (eds) *The New Student Left*, Boston, Beacon Press, 1969.

28. Στις οργανωμένες, π.χ., από τους Νέο-αριστερούς φοιτητές διαδηλώσεις και διαμαρτυρίες, οι χίππυς, στην προσπάθειά τους να μεταφράσουν το ριζοσπαστικό ακτιβισμό σε ιδιαίτερο τρόπο ζωής και ξεχωριστή ταυτότητα, συμμετέχουν αντιπαραθέτοντας στους σοβαρούς πολιτικούς λόγους και τα συγκεκριμένα αιτήματα τα δικά τους τραγούδια ή εξορκισμούς κατά της κυβέρνησης και της τεχνοκρατικής κοινωνίας, γεγονός που δημιουργεί το παράδοξο της συνύπαρξης της κλασικής πολιτικής ρητορικής με τη μυσταγωγία και τις γητειές. Βλ. Theodore Roszak, *ό.π.*, σ. 125.

29. *Ό.π.*, σσ. 51, 72.

30. Βλ. Irving L. Horowitz and William H. Friedland, *ό.π.*, σσ. 97, 136.

31. Για μια κοινωνιολογική θεώρηση των φοιτητικών ανησυχιών αυτών των χρόνων σε συγκριτική προοπτική βλ. Seymour M. Lipset (ed.) *Student Politics*, New York, Basic Books, 1967 και Irving L. Horowitz and William H. Friedland, *ό.π.*, σσ. 89-117.

32. Μια γενική θεώρηση της συγκεκριμένης κρίσης στην αμερικανική Τριτοβάθμια Εκπαίδευση, μας δίνει το βιβλίο των Michael V. Miller and Susan Gilmore (eds), *Revolution at Berkeley*, New York, Dial Press, 1965.

33. Βλ. Arthur I. Waskow, *From Race Riot to Sit in*, New York, Doubleday & Co., 1967, σσ. 226-9 και Jack Newfield, *ό.π.*, σσ. 35-47.

34. Βλ. Howard Zinn, *S.N.C.C.: The New Abolitionists*, Boston, The Beacon Press, 1965.

35. Βλ. Irving Unger, *The Movement: A History of the American New Left 1959-1972*, New York, Dodd, Mead and Co, 1974, σσ. 45-7 και Hal Draper, *Berkeley: The New Student Revolt*, New York, Grove Press, 1965, σ. 20.

36. Βλ. Louis Horowitz and William H. Friedland, *ό.π.*, σ. 12 και Irwing Unger, *ό.π.*, σ. 46..

37. Howard Zinn, *S.N.C.C.: ...*, *ό.π.*, σ.

38. Για τη βία των Λευκών του Νότου βλ. Jerome H. Skolnick (ed.), *The Politics of Protest: The National Commission on the Causes and Prevention of Violence*, New York, Ballantine Books, 1969, σσ. 218-224 και Jack Newfield, *ό.π.*, σσ. 48-70.

39. Jack Newfield, *ό.π.*, σσ. 95-6.

40. Για τον ιστορικό ρόλο του συγκεκριμένου φοιτητικού συλλόγου βλ. Harold Lewack, *Campus Rebels: A Brief History of the Student League for Industrial Democracy*, New York, Student League for Industrial Democracy, 1953 και Lewis S. Feuer, *The Conflict of Generations: The Character and Significance of Student Movements*, New York, Basic Books, 1969, σσ. 341-353.

41. Την ίδρυση και την ιστορική πορεία αυτού του σημαντικού φοιτητικού συλλόγου της δεκαετίας του 1960 πραγματεύονται οι: Kirpatrick Sale, *S.D.S.*, New York, Vintage Books, 1974, σσ. 15-7 και Jack Newfield, *ό.π.*, σσ. 83-108.

42. Βλ. *Students for a Democratic Society. The Port Huron Statement*, Chicago, Students for a Democratic Society, 1966.

43. Ανάμεσα στις βιαιότητες που λαμβάνουν χώρα το καλοκαίρι του 1964, εκείνη που εξαντλεί τα όρια της ανοχής των ευαισθητοποιημένων φοιτητών απέναντι στους ρατσιστές του Νότου είναι το λιντσάρισμα τριών Λευκών «Καβαλάρηδων της Ελευθερίας», οι οποίοι κατέβηκαν στο Mississippi για να προσφέρουν κοινωνικό έργο. Βλ. Lewis S. Feuer, *The Conflict ...*, *ό.π.*, σσ. 396-402.

44. Βλ. Hal Draper, *The New Student Revolt*, *ό.π.*, σσ. 24-5.

45. Το κολοσσιαίο σύνολο των εννέα πανεπιστημιακών campus, που ήταν διάσπαρτα σ' όλη την Πολιτεία της Καλιφόρνιας, με έδρα το Berkeley, είχε μια τρικυμιώδη εκπαιδευτική πορεία μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Με την ανάληψη της Προεδρίας αυτού του γιγαντιαίου εκπαιδευτικού οργανισμού από το Συντηρητικό Robert Sproul, απόλυτα ταυτισμένου με το πνεύμα του μακαρθισμού και ενταγμένου στο ψυχροπολεμικό κλίμα, ο οποίος έχει ως πρωταρχικό στόχο του την κάθαρση του πανεπιστημίου από κάθε «επικίνδυνο» για την ομαλή λειτουργία του στοιχείο, αρχίζουν οι συγκρούσεις μεταξύ διδακτικού προσωπικού και Διοίκησης. Αιχμή του δόρατος ο «όρκος νομοφροσύνης» (Loyalty Oath) που επιβάλλει ο Sproul σ' όλους όσους εμπλέκονται στην οργάνωση και τη λειτουργία του Ανώτατου Εκπαιδευτικού Ιδρύματος στην προσπάθειά του να απομακρύνει τους αριστερούς ή ριζοσπάστες καθηγητές από το πανεπιστήμιο, που έχει ως αποτέλεσμα σκληρές αντιπαράθεσεις μεταξύ Διοίκησης και ακαδημαϊκών, αλλά και την εθελούσια αποχώρηση πολλών εξ αυτών, οι οποίοι δεν ανέχονται την αντιδημοκρατική και εξόχως

ταπεινωτική γι' αυτούς πρακτική. Ο διάδοχός του στην προεδρία του πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας, Clark Kerr (1958), επιχειρεί να επουλώσει τις πληγές που η πολιτική του Sproul είχε προκαλέσει, αποσύροντας τον επίμαχο όρκο στα πλαίσια μιας ήπιας φιλελεύθερης πολιτικής, συμβατής με την υποχώρηση της μακαρθικής υστερίας που παρατηρείται στα τέλη της δεκαετίας του 1950, η οποία, χωρίς να θίγει τις συντηρητικές διοικητικές δομές, επικεντρώνει τη διάκριση του πανεπιστημίου τόσο σε επίπεδο ερευνητικό όσο και διδακτικό. Βλ. David P. Gardner, *The California Oath Controversy*, Berkeley, University of California Press, 1961 και Hal Draper, *Berkeley: The New Student ...*, ό.π., σσ. 17-22.

46. Βλ. James Cass, "What Happened at Berkeley" στο Christopher G. Katope and Paul C. Zolbrod (eds), *Beyond Berkeley: A Sourcebook in Student Values*, New York, Harper & Row, 1966, σσ. 7-25 και Joseph Gusfield, "Beyond Berkeley" στο Howard S. Becker (ed.), *Campus Power Struggle*, Chicago, Aldine Publishing Co., 1970, σσ. 15-26.

47. Βλ. Samuel Kaplan, "The Revolt of an Elite: Sources of the F.S.M. Victory" στο Christopher G. Katope and Paul C. Zolbrod (eds), *Beyond Berkeley: ...* ό.π., σσ. 89-117.

48. Hal Draper, *Berkeley: The New ...*, ό.π., σσ. 130-3.

49. Ενδεικτικά βλ. Irving Howe, *Student Activism*, Indianapolis, Bobbs – Merrill Co., 1967, Seymour Martin Lipset, *Student Politics*, New York, Basic Books, 1967 και Irving L. Horowitz and William H. Friedland, ό.π.

50. Βλ. Hal Draper, *Berkeley: The New ...*, ό.π., σσ. 137-145.

51. Βλ. Marvin E. Gettleman & David Mermelstein (eds), *The Great Society Reader*, New York, A Vintage Book, 1967.

52. Βλ. Irving Unger, *The Movement ...*, ό.π., σσ. 82-90 και Louis Horowitz and William H. Friedland, ό.π., σσ. 2-3, 32, 51-2.

53. Βλ. Marvin E. Gettleman (ed.), *Vietnam: History, Documents and Opinions on a Mayor World Crisis*, New York, New American Library, 1970 και Howard Zinn, *The Twentieth Century: A People's History*, New York, Harper and Row, 1984, σσ. 171-203.

54. Για την αντίθεση των φοιτητών στον πόλεμο και την επιστράτευσή τους βλ. Michael Ferber & Staughton Lynd, *The Resistance*, Boston, Beacon Press, 1971, σσ. 29-67.

55. Βλ. Irving Unger, *The Movement ...*, ό.π., σ. 93.

56. Βλ. Jack Newfield, *A Prophetic Minority*, ό.π., σσ. 71-82.

57. Ό.π., σ. 80.

58. Στις ριζοσπαστικές αυτές αλλαγές που προτείνουν οι Μαύροι Πάνθηρες (Black Panthers) και ο Carmichael, αντέδρασε έντονα ο εισηγητής των φιλειρ-

νικών τάσεων στο Κίνημα των Μαύρων, Martin Luther King Jr. Βλ. Martin Luther King Jr., *Where Do We Go From Here: Chaos or Community?*, Boston, Beacon Press, 1968, σσ. 23-66.

59. Βλ. Stokely Carmichael & Charles V. Hamilton, *Black Power: The Politics of Liberation in America*, New York, A Vintage Book, 1967 και Robert L. Scott & Wayne Brockriede, *The Rhetoric of Black Power*, New York, Harper and Row, 1971.

60. Βλ. Clark Kerr, *The Uses of the University*, New York, Harper & Row, 1972 (α' έκδ. 1963), σσ. 1-45, James A. Perkins, *The University in Transition*, Princeton, Princeton University Press, 1966 και Edward Cross, "Universities as Organizations: A Research Approach", *American Sociological Review*, 33, τχ. 4, 1968, σσ. 518-544.

61. Βλ. Σπ. Ράσης, *ό.π.*, σ. 364-9.

62. Βλ. James Ridgeway, *The Closed Corporation ...*, *ό.π.*, σσ. 111-136 και Richard Lichtman, *The University ...*, *ό.π.*, σσ. 2-10.

63. Αποδεικτικό στοιχείο αυτής της «ανίερης» σχέσης πανεπιστημίων - κέντρων εξουσίας της αμερικανικής κοινωνίας κατά τη δεκαετία του 1960 αλλά και των καταστροφικών επιπτώσεών της, αποτέλεσε το επιστημονικό σκάνδαλο που ξέσπασε με την αποκάλυψη του -χρηματοδοτούμενου από το Υπουργείο Άμυνας και υλοποιούμενου από ακαδημαϊκούς- προγράμματος "Camelot". Στα πλαίσια αυτού, αποστέλλονταν σε διάφορες «υπό ανάπτυξιν» χώρες της Ασίας, της Ευρώπης, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής πανεπιστημιακοί με φαινομενικό, μεν, στόχο να προσφέρουν τις επιστημονικές γνώσεις και τις υπηρεσίες τους στον εκσυγχρονισμό και την ανάπτυξή τους, στην πραγματικότητα, όμως, προκειμένου να μελετήσουν και να απεργαστούν σχέδια αντιμετώπισης σε περίπτωση που οι λαοί αυτών των κρατών αντιδράσουν στην επιβολή της αμερικανικής εξουσίας και των θελήσεων της δυτικής υπερδύναμης. Για μια ενδελεχή μελέτη αυτού του φαινομένου αγαστής συνεργασίας της Ανώτατης Εκπαίδευσης και του πολιτικού, στρατιωτικού και βιομηχανικού κατεστημένου βλ. Irving L. Horowitz, *The Rise and Fall of Project "Camelot": Studies in the Relationship between Science and Political Politics*, Cambridge, Mass., M.I.T. Press, 1967 και James Ridgeway, *The Closed Corporation ...*, *ό.π.*

64. Βλ. Irving L. Horowitz and William H. Friedland, *ό.π.*, σ. 93.

65. Μία από τις χαρακτηριστικότερες μαρτυρίες αυτής της σύμπραξης πολεμικών μηχανισμών και Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων και της υπαγωγής όλων των δομικών στοιχείων των τελευταίων (ακαδημαϊκό και διοικητικό προσωπικό, έρευνα, υποδομές) στις στρατιωτικές δομές ισχύος κι εξουσίας της αμερικανικής κοινωνίας, αποτελούν τα συμβόλαια τα οποία υπέγραψε η Dow Chemicals, κατασκευάστρια εταιρεία των βομβών Napalm και άλλων χημι-

κών όπλων και κύρια τροφοδότρια πολεμικού υλικού του στρατού των ΗΠΑ, με τα μεγάλα αμερικανικά πανεπιστήμια. Με τα συγκεκριμένα συμβόλαια ανατίθεται σε πανεπιστημιακούς δασκάλους η υλοποίηση ερευνητικών προγραμμάτων για τη βελτίωση της αποδοτικότητας όπλων μαζικής καταστροφής, η αποτελεσματικότητα των οποίων θα αποδειχθεί πολύ σύντομα και θα απεικονιστεί σε φωτογραφίες παραμορφωμένων πτωμάτων Βιετναμέζων αγροτών και παιδιών-λαμπάδων από τις βόμβες Napalm που τρέχουν στους δρόμους του Βιετνάμ ικετεύοντας μάταια τη σωτηρία τους. Το χειρότερο, ωστόσο, είναι η προκλητική συμπεριφορά της Dow Chemicals, που επιχειρεί να εμπλέξει στα προγράμματα αυτά και φοιτητές παρέχοντάς τους ως αντάλλαγμα –με τη συνενοχή των αμερικανικών στρατιωτικών κέντρων– το δέλεαρ της εξαίρεσής τους από τη στράτευση, «προνομιακή» προσφορά που διαφημίζει με ανηρτημένα στους πανεπιστημιακούς χώρους πόστερς. Βλ. Σπ. Ράσης, *ό.π.*, σ. 385.

66. Kirpatrick Sale, *S.D.S.*, *ό.π.*, σσ. 279-297.

67. Οι διεκδικήσεις των φοιτητών, οι στόχοι και η παιδαγωγική τους αξία τόσο για την ακαδημαϊκή όσο και για την κοινωνική ζωή, αναλύονται με πληρότητα στο άρθρο του Προέδρου του Bennington College, Edward J. Bloustein, "The New Student and His Role in American College" στο Walter P. Metzger (ed.), *Dimensions of Academic Freedom*, Urbana, University of Illinois Press, 1969, σσ. 92-121 και Joseph Schwab, *College Curriculum and Student Protest*, Chicago, The University of Chicago Press, 1969.

68. Για τις όχι ιδιαίτερα φιλικές, απέναντι στους ριζοσπάστες φοιτητές, θέσεις των Αμερικανών Καθηγητών βλ. Everett Carl Ladd Jr. & Seymour M. Lipset, *The Divided Academy: Professors and Politics*, New York, W. W. Norton & Co., 1976, σσ. 203-218 και Irving L. Horowitz and William H. Friedland, *ό.π.*, σσ. 149-184.

69. Βλ. Michael W. Miles, *The Radical Probe: The Logic of Student Rebellion*, New York, Atheneum, 1971, σσ. 147-164 και Σπ. Ράσης, *ό.π.*, σσ. 370-375.

70. Βλ. Archibald Cox, *Crisis at Columbia: Report of The Fact-finding Commission. Appointed to Investigate the Disturbances at Columbia*, New York, Vintage Books, 1968, σσ. 63-74 και Jerry L. Avon, *Up Against the Ivy Wall: A History of the Columbia Crisis*, New York, Atheneum, 1968, σσ. 28-36.

71. Βλ. Archibald Cox, *Crisis at Columbia:...*, *ό.π.*, σσ. 78-89.

72. Μια κοινωνιολογική ανάλυση των αιτίων της κρίσης στο Columbia επιχειρεί η Ellen Kay Trimberger, "Columbia: The Dynamics of a Student Revolution" στο Howard S. Becker, *Campus Power Struggle ...* *ό.π.*, σσ. 27-55, και ειδικά σσ. 33-4.

73. Βλ. Jerry L. Avon, *Up Against the Ivy Wall*, *ό.π.*, σσ. 144-180.

74. Βλ. The Cox Commission Report, *Crisis at Columbia ...*, *ό.π.*, σσ. 143-155 και Ellen Kay Trimberger, *ό.π.*, σσ. 48-9.

75. Jerry L. Avon, *ό.π.*, σ. 181.

76. *Ό.π.*, σ. 284.

77. Τον αμερικανικό μαχητικό ακτιβισμό και την εξ αυτού απορρέουσα κρίση της πανεπιστημιακής ζωής των ΗΠΑ κατά την παρούσα συγκυρία πραγματεύονται με επάρκεια και πληρότητα οι παρακάτω μελέτες: Julian Foster & Durward Long (eds), *Student Activism in America*, *ό.π.* και Immanuel Wallerstein & Paul Starr, *The University Crisis Reader*, *ό.π.*

78. Ο εν λόγω Σύλλογος από το 1960, που εμφανίζεται, μέχρι το 1970, που διαλύεται, διανύει μια δραστήρια πορεία η οποία χαρακτηρίζεται από σταδιακά επιτεινόμενη ριζοσπαστικοποίηση. Στο πλαίσιο αυτής, τη διετία 1960-1962, αποφασιστική φάση της οργάνωσής του, διαδέχεται η τριετία 1962-1965, κατά την οποία τα μέλη του προσανατολίζονται στη διεκδίκηση κοινωνικών μεταρρυθμίσεων. Ήδη, όμως, από το 1965 έχουν δημιουργηθεί στους κόλπους του Συλλόγου επαναστατικοί πυρήνες, οι Black Panthers, οι Progressive Labor και οι Weathermen, που, απαιτώντας ριζικές κοινωνικές αλλαγές αντί των βελτιωτικών μεταρρυθμίσεων, υιοθετούν ως τακτική τους, κατά την περίοδο 1965-1968, την αγωνιστική δράση ενάντια στην καθεστηκυία τάξη προσδίδοντας στις ενέργειες του Συλλόγου τη διάσταση της Αντίστασης. Η συντηρητική στροφή, τέλος, της αμερικανικής κοινωνίας και οι επιπτώσεις της στην –πλήρως ενταγμένη στο σύστημα– πανεπιστημιακή κοινότητα, μετατρέπουν μετά το 1968 την αγωνιστικότητά τους σε μαχητική επαναστατικότητα, εν ονόματι της οποίας οι Weathermen εκτρέπονται σε εμπρησμούς στρατιωτικών κτηρίων που βρίσκονται στους πανεπιστημιακούς χώρους και εργαστηρίων τα οποία πραγματοποιούν έρευνες για το στρατό και την κυβέρνηση και εξαιτίας της οποίας (σε μεγάλο βαθμό) ο Σύλλογος «Φοιτητές για μια Δημοκρατική Κοινωνία» «εκπνέει» το 1970 συμπαρασύροντας στο θάνατο και το φοιτητικό κίνημα. Για τη διαδρομή, τη μετεξέλιξη και την κατάληξη του Συλλόγου βλ. την ενδελεχή μελέτη του Bruce Franklin, *From the Movement toward Revolution*, New York, Van Nostrand Co., 1971.

79. Για τη συκοφάντηση του φοιτητικού κινήματος από πολιτικούς και διανοούμενους βλ. Immanuel Wallerstein & Paul Starr eds), *The University Crisis Reader...*, *ό.π.*, σσ. 373-468.

80. Για τον αντίκτυπο που είχαν τα συγκεκριμένα γεγονότα στην αμερικανική κοινωνία και την ενδυνάμωση του ριζοσπαστισμού που τα συνόδευσε βλ. R. E. Peterson, "Cambodia, Kent, Jackson and the Campus Aftermath", *Report Prepared for the Carnegie Commission on Higher Education*, Berkeley, Calif., September 1970.

81. Οι απόψεις των Συντηρητικών διανοουμένων και η ερμηνεία τους για τη φοιτητική εξέγερση παρατίθενται και αναλύονται στα έργα των: Edward Blo-

omberg, *Student Violence*, Washington, D. C., 1970 και Robert O' Neil et al., *No Heroes, No Villains: New Perspectives on Kent State and Jackson State*, San Francisco, Jesse Bass, 1972. Οι Φιλελεύθεροι, πάλι, δίνουν τη δική τους εκδοχή κρίνοντας τα πράγματα από τη δική τους οπτική γωνία. Βλ. Seymour M. Lipset (ed.), *Student Politics*, ό.π., Seymour M. Lipset & Philip Altbach (eds), *Students and Politics*, Boston, Houghton Mifflin, 1969 και Charles Frankel, *Education at the Barricades*, New York, The Norton Library, 1968. Αξιοπρόσεκτες είναι, επίσης, δύο σημαντικές κοινωνιολογικές αναλύσεις του φοιτητικού κινήματος από τους: Irving L. Horowitz & William H. Friendland, *The Knowledge Factory ...*, ό.π. και Michaels W. Miles, *The Radical Probe: The Logic of Student Rebellion*, ό.π.

82. Η διαδικασία συγκρότησης επιτροπών «ειδικών» για τη μελέτη της κρίσης που προκάλεσε στην Ανώτατη Εκπαίδευση το φοιτητικό κίνημα και την αποφόρτιση του τεταμένου κλίματος που δημιούργησε στην αμερικανική κοινωνία, άρχισε νωρίτερα με την ανάληψη της εξουσίας από την κυβέρνηση Νιχον και επικεντρώθηκε στην περίπτωση του πανεπιστημίου Columbia. Βλ. Archibald Cox, *Crisis at Columbia: Report of the Fact – Finding Commission Appointed to Investigate the Disturbances at Columbia*, New York, ό.π. Τη συγκρότηση αυτής της επιτροπής ακολούθησε η σύσταση τριών ακόμη, εστιασμένων στη γενικότερη πολιτική της φοιτητικής εξέγερσης και τις επιπτώσεις της στην αμερικανική Τριτοβάθμια Εκπαίδευση. Βλ. Jerome H. Scolnick, *The Politics of Protest*, ό.π., President's Commission, *On Campus Unrest*, Washington, D. C., Government Printing Office, 1970 και Carnegie Commission, *On Higher Education. Dissent and Disruption*, New York, Mc Graw Hill, 1971.

83. Για τη διάλυση του συγκεκριμένου συλλόγου και την ουσιαστική συμβολή της στην καταστολή του φοιτητικού κινήματος βλ. Kirkpatrick Sale, *S.D.S.*, New York, 1973, σσ. 600-693.

84. Βλ. Michael W. Miles, "The Student Movement and the Industrialization of Higher Education", *Politics and Society*, 4, 1974, σσ. 311-341.

85. Βλ. Σπ. Ράσης, ό.π., σ. 389.

86. Βλ. Walter P. Metzger, "The American Academic Profession in <Hard Times>", *Daedalus*, 104, Winter 1975, σσ. 27-30 και Committee A', "Academic Freedom and Tenure: City University of New York: Mass Dismissals Under Financial Exigency", *American Association of University Professors Bulletin*, 63, 1977, σσ. 237-260.

87. Βλ. S. Slaughter & L. Leslie, *Academic Capitalism: Politics Policies and the Entrepreneurial University*, Baltimore, John Hopkins University, 1997.

Βιβλιογραφία

- Aronowitz, Stanley. *The Death and Rebirth of American Radicalism*, New York, Routledge, 1996.
- Avon, L. Jerry. *Up Against the Ivy Wall: A History of the Columbia Crisis*, New York, Atheneum, 1968.
- Babbidge, D. Homer Jr. & Rosenzweig, M. Robert. *The Federal Interest in Higher Education*, New York, McGraw – Hill, 1962.
- Bell, Iddings Bernard. *Crisis in Education. A Challenge to American Complacency*, New York, Mc. Graw – Hill Book Co., 1949.
- Bestor, Arthur. *Educational Wasteland: The Retreat of Learning in Our Public Schools*, Urbana, University of Illinois Press, 1953.
- Bloomberg, Edward. *Student Violence*, Washington, D. C., 1970.
- Bloustein, J. Edward. "The New Student and His Role in American College" στο Walter P. Metzger (ed.), *Dimensions of Academic Freedom*, Urbana, University of Illinois Press, 1969.
- Carmichael, Stokely & Hamilton, V. Charles. *Black Power: The Politics of Liberation in America*, New York, A Vintage Book, 1967.
- Carnegie Commission. *On Higher Education*, Berkeley, Calif., September 1970.
- Carnegie Commission. *On Higher Education. Dissent and Disruption*, New York, Mc Graw Hill, 1971.
- Cass, James. "What Happened at Berkeley" στο Christopher G. Katope and Paul C. Zolbrod (eds), *Beyond Berkeley: A Sourcebook in Student Values*, New York, Harper & Row, 1966.
- Cohen, Mitchell & Hall, Dennis (eds). *The New Student Left*, Boston, Beacon Press, 1969.
- Committee A', "Academic Freedom and Tenure: City University of New York: Mass Dismissals Under Financial Exigency", *American Association of University Professors Bulletin*, 63, 1977.
- Cox, Archibald. *Crisis at Columbia: Report of The Fact-finding Commission. Appointed to Investigate the Disturbances at Columbia*, New York, Vintage Books, 1968.
- Cross, Edward. "Universities as Organizations: A Research Approach", *American Sociological Review*, 33, no 4, 1968.
- Diggins, P. John. *The Rise and Fall of the American Left*, New York, W. W. Norton & Co, 1992.
- Draper, Hal. *Berkeley: The New Student Revolt*, New York, Grove Press, 1965.
- Draper, Hal. "The Student Movement of the Thirties: A Political History" στο Ri-

- ta J. Simon (ed.) *As we Saw the Thirties*, Urbana, University of Illinois Press, 1967.
- Ferber, Michael & Lynd, Staughton. *The Resistance*, Boston, Beacon Press, 1971.
- Feuer, S. Lewis. *The Conflict of Generations: The Character and Significance of Student Movements*, New York, Basic Books, 1969.
- Flacks, Richard. "The Liberated Generation: An Exploration of the Roots of Student Protest", *Journal of Social Issues*, 23, 1967.
- Flacks, Richard. *Youth and Social Change*, Chicago, Marcham Publishing Co, 1971.
- Foster, Julian & Long, Durward (eds). *Student Activism in America*, New York, William Morrow & Co., 1970.
- Frankel, Charles. *Education at the Barricades*, New York, The Norton Library, 1968.
- Franklin, Bruce. *From the Movement toward Revolution*, New York, Van Nostrand Co., 1971.
- Gardner, P. David. *The California Oath Controversy*, Berkeley, University of California Press, 1961.
- Garson, G. David. "The Ideology of the New Student Left", στο Julian Foster and Durward (eds), *Protest! Student Activism in America*, New York, William Morrow & Co., 1970.
- Geiger, L. Roger. *Research and Relevant Knowledge: American Universities since World War II*, New York, Oxford University Press, 1993.
- Gettleman, E. Marvin & Mermelstein, David (eds). *The Great Society Reader*, New York, A Vintage Book, 1967.
- Gettleman, E. Marvin (ed.). *Vietnam: History, Documents and Opinions on a May- or World Crisis*, New York, New American Library, 1970.
- Goodman, Paul. *Growing Up Absurd: Problems of Youth in the Organised Society*, New York, Vintage Books, 1960.
- Gusfield, Joseph. "Beyond Berkeley" στο Howard S. Becker (ed.), *Campus Power Struggle*, Chicago, Aldine Publishing Co., 1970.
- Halsey, A. H. & Marks, Stefen. "British Student Politics" στο Seymour M. Lipset & Philip G. Altbach (eds), *Students in Revolt*, Boston, Beacon Press, 1969.
- Harington, Michael. *The Other America: Poverty in the United States*, Baltimore, Penguin, 1963.
- Hook, Sidney (ed.). *In Defense of Academic Freedom*, New York, Pegasus, 1971.
- Hook, Sidney. *Academic Freedom and Academic Anarchy*, New York, A Delta Book, 1971.

- Horowitz, L. Irving. *The Rise and Fall of Project "Camelot": Studies in the Relationship between Science and Political Politics*, Cambridge, Mass., M.I.T. Press.
- Horowitz, Louis Irving and Friedland, H. William *The Knowledge Factory: Student Power and Academic Politics in America*, Chicago, Adline Publishing Co., 1970.
- Howe, Irving. *Student Activism*, Indianapolis, Bobbs – Merrill Co., 1967.
- Jacob, Philip. *Changing Values in College*, Harper and Row, New York, 1957.
- Jacobs, Paul and Landau, Saul. *The New Radicals: A Report with Documents*, New York, Random House.
- Kaplan, Samuel. "The Revolt of an Elite: Sources of the F.S.M. Victory" στο Christopher G. Katope and Paul C. Zolbrod (eds), *Beyond Berkeley: A Sourcebook in Student Values*, New York, Harper & Row, 1966.
- Katope, G. Christopher and Zolbrod, C. Paul (eds). *Beyond Berkeley: A Sourcebook in Student Values*, New York, Harper & Row, 1966.
- Keniston, Kenneth. *The Uncommitted: Alienated Youth in American Society*, New York, A Delta Book, 1960.
- Keniston, Kenneth. *Young Radicals: Notes on Committed Youth*, New York, Harcourt, Brace & World, 1968.
- Kennan, F. George. "Rebels Without a Program" στο Immanuel Wallerstein and Paul Starr (eds), *The University Crisis Reader: The Liberal University Under Attack*, New York, Vintage Book, 1971.
- Kerr, Clark. *The Uses of the University*, New York, Harper & Row, 1972 (α' έκδ. 1963).
- King, Luther Martin Jr. *Where Do We Go From Here: Chaos or Community?*, Boston, Beacon Press, 1968.
- Ladd, C. Everett Jr. & Lipset, M. Seymour. *The Divided Academy: Professors and Politics*, New York, W. W. Norton & Co., 1976.
- Lewack, Harold. *Campus Rebels: A Brief History of the Student League for Industrial Democracy*, New York, Student League for Industrial Democracy, 1953.
- Lichtman, Richard. "The University: Mask for Privilege", *The Center Magazine*, 1, no 2, 1968.
- Lipset, M. Seymour (ed.). *Student Politics*, New York, Basic Books, 1967.
- Lipset, M. Seymour & Altbach, Philip (eds). *Students and Politics*, Boston, Houghton Mifflin, 1969.
- Lipset, M. Seymour. *Rebellion in the University: A History of the Student Activism in America*, London, Routledge & Kegan Paul, 1972.
- Lipton, Lawrence. *The Holly Barbarians*, New York, Grove Press, 1959.

- Marsh, E. Paul & Gortner, A. Ross. *Federal Aid to Science Education: Two Programs*, Syracuse, Syracuse University Press, 1963.
- Metzger, P. Walter. "The American Academic Profession in <Hard Times>", *Daedalus*, 104, Winter 1975.
- Miles, W. Michael. *The Radical Probe: The Logic of Student Rebellion*, New York, Atheneum, 1971.
- Miles, W. Michael. "The Student Movement and the Industrialization of Higher Education", *Politics and Society*, 4, 1974.
- Miliband, Ralph. *The State in Capitalist Society*, New York, Basic Books, 1969.
- Miller, V. Michael and Gilmore, Susan (eds). *Revolution at Berkeley*, New York, Dial Press, 1965.
- Newfield, Jack. *A Prophetic Minority*, New York, A Signet Book, 1966.
- Nisbet, Robert. *The Degradation of the Academic Dogma*, New York, Basic Books, 1971.
- O' Brien, James. "The Development of the New Left", *The Annals of American Academy of Political and Social Science*, 395, May 1971.
- Olson, Keith. *The G. I. Bill, the Veterans and the College*, Lexington, Ky., University of Kentucky Press, 1974.
- O' Neil, Robert et al. *No Heroes, No Villains: New Perspectives on Kent State and Jackson State*, San Francisco, Jessey Bass, 1972.
- Perkins, A. James. *The University in Transition*, Princeton, Princeton University Press, 1966.
- Peterson, E. R.. "Cambodia, Kent, Jackson and the Campus Aftermath", *Report Prepared for the Carnegie Commission on Higher Education*, Berkeley, Calif., September 1970.
- President's Commission. *On Campus Unrest*, Washington, D. C., Government Printing Office, 1970.
- Ράσης, Σπ. *Τα πανεπιστήμια Χθες και Σήμερα. Συμβολή στην Ιστορία της Εκπαίδευσης: Η Αγγλοσαξονική Εμπειρία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2004.
- Ridgeway, James. *The Closed Corporation: American University in Crisis*, New York, Random House, 1968.
- Rose, Arnold *The Negro in America*, New York, Harper Torchbooks, 1964.
- Roszak, Theodore. *The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and its Youthful Opposition*, New York, Doubleday and Co., 1968.
- Sale, Kirpatrick. *S.D.S.*, New York, Vintage Books, 1974.
- Schwab, Joseph. *College Curriculum and Student Protest*, Chicago, The University of Chicago Press, 1969.

- Scott, L. Robert & Brockriede, Wayne. *The Rhetoric of Black Power*, New York, Harper and Row, 1971.
- Segal, E. Bernard (ed.), *Racial and Ethnic Relations*, New York, Thomas Crowell Co, 1966.
- Skolnick, H. Jerome (ed.). *The Politics of Protest: The National Commission on the Causes and Prevention of Violence*, New York, Ballantine Books, 1969.
- Slaughter, S. & Leslie, L. *Academic Capitalism: Politics Policies and the Entrepreneurial University*, Baltimore, John Hopkins University, 1997.
- Students for a Democratic Society. The Port Huron Statement*, Chicago, Students for a Democratic Society, 1966.
- Unger, Irving. *The Movement: A History of the American New Left 1959-1972*, New York, Dodd, Mead and Co, 1974.
- Wallerstein, Immanuel and Starr, Paul (eds). *The University Crisis Reader: The Liberal University Under Attack*, New York, Vintage Book, 1971.
- Waskow, I. Arthur. *From Race Riot to Sit in*, New York, Doubleday & Co., 1967.
- Westby, L. David & Braungart, G. Richard. "Class and Politics in the Family Backgrounds of Student Political Activists", *American Sociological Review*, 31 Oct. 1966.
- Zinn, Howard. *S.N.C.C.: The New Abolitionists*, Boston, The Beacon Press, 1965.
- Zinn, Howard. *The Twentieth Century: A People's History*, New York, Harper and Row, 1984.

Η Επιχείρηση των Οικονομολόγων: κριτική παρουσίαση των οικονομικών θεωρητικών προσεγγίσεων της καπιταλιστικής επιχείρησης

Νικόλαος Κωνσταντόπουλος*

Περίληψη

Ο στόχος του άρθρου είναι να διερευνήσει τις διαφοροποιημένες ερμηνευτικές προσεγγίσεις μερικών σχολών σκέψης και θεωρητικών μοντέλων της οικονομικής επιστήμης σχετικά με την επιχείρηση. Η Νεοκλασική σκέψη είναι το σημείο εκκίνησης της κριτικής αυτής της παρουσίασης. Αφού παρουσιαστούν τα βασικά χαρακτηριστικά της προσέγγισης αυτής αναφορικά με την επιχείρηση, στη συνέχεια διερευνώνται τα κύρια μειονεκτήματά της σε σχέση με τα θεωρητικά οικονομικά πρότυπα της σχολής αυτής. Η Νεοθεσμική θεώρηση της επιχείρησης θα εξεταστεί κυρίως σε σχέση με τους αναπροσδιορισμούς που επιφέρει στο νεοκλασικό πρότυπο.

Λέξεις-Κλειδιά: Ανάλυση Επιχείρησης, Νεοκλασικό Μοντέλο, Νεοθεσμική Οικονομική, Εξελικτικά Μοντέλα.

1. Εισαγωγή: Το πλαίσιο της αναλυτικής διαδικασίας

Στο άρθρο αυτό θα γίνει προσπάθεια να διερευνηθεί ο τρόπος με τον οποίο τρεις σημαντικές σχολές της οικονομικής σκέψης, η νεοκλασική, η

---

* Ο Νικόλαος Κωνσταντόπουλος είναι επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

νεοθεσμική και η εξελικτική, μέσα από επιμέρους θεωρητικά πρότυπα, προσδιορίζουν την επιχείρηση ως στοιχείο της αλυσίδας του οικονομικού φαινομένου. Για να γίνει κατανοητός ο τρόπος προσέγγισης της επιχείρησης από τους οικονομολόγους αυτών των τριών τρόπων προσέγγισης και ανάλυσης του οικονομικού φαινομένου πρέπει πρώτα να διευκρινιστεί το ιδιαίτερο πλαίσιο ανάλυσης της οικονομικής επιστήμης που δομεί ένα συγκεκριμένο τρόπο προσέγγισης των οικονομικών προβλημάτων. Η οικονομική προβληματική στηρίζεται στη διάδραση συγκροτημένων μηχανισμών και δραστηριοτήτων. Όμως, η οικονομική προσέγγιση τις περισσότερες φορές δεν ξεκινάει από τη διάθεση της ανακάλυψης του *πραγματικού* τρόπου λειτουργίας του οικονομικού συστήματος αλλά ενδιαφέρεται κυρίως για το *πώς θα έπρεπε* να λειτουργεί το οικονομικό σύστημα (Comdemale 2003).

Το πεδίο αντίληψης της *πραγματικότητας* για την οικονομική επιστήμη ορίζεται από το σύνολο των αρχών που διαμορφώνουν το πλαίσιο της οικονομικής ανάλυσης που οριοθετείται στη βάση του οικονομικού κυκλώματος (Brémont, Gélédan 1984). Το κύκλωμα αυτό περιλαμβάνει τρία κύρια συστήματα δράσεων: το σύστημα των οικονομικών λειτουργιών, το σύστημα των ατομικών (ή συλλογικών) οικονομικών συμπεριφορών και το σύστημα οριοθέτησης των οικονομικών δράσεων που εξασφαλίζεται από τις «ανακαλύψεις» των οικονομολόγων και αφορούν τους περιβόητους «οικονομικούς νόμους» στη βάση των οποίων *υποτίθεται* ότι λειτουργεί το οικονομικό κύκλωμα². Το τελευταίο αυτό σύστημα, που ήταν το κύριο οικονομικό ζητούμενο της ανάλυσης των οικονομολόγων της νεοκλασικής σχολής, οριοθέτησε την οικονομική ανάλυση ως κανονιστική διαδικασία, δηλαδή ως επιστημονικό πεδίο (Marshall 1969). Όμως, για να θεωρείται η οικονομία ως ακριβής κλάδος, όπως αυτοί των φυσικών επιστημών, θα πρέπει να υιοθετούνται πολύ περιοριστικές υποθέσεις οι οποίες εκ προοιμίου αδυνατούν να αποδώσουν την πολυπλοκότητα και την αβεβαιότητα της πραγματικότητας των οικονομικών ανταλλαγών (Parienty 2003). Η οικονομική επιστήμη δεν κατακτά το επιστημονικό της διαβατήριο μόνο από την ακρίβεια των μεθόδων της αλλά και από την «διορατικότητα» των προβλημάτων που διερευνά και των συνδυαστικών / ευρηματικών ερμηνειών που συνθέτει πάντα όμως στη βάση της επιστημολογικής της ταυτότητας (Chalmers 1987: 28, Hayek 1953).

Το πρώτο σύστημα του κυκλώματος διαμορφώνεται με άξονα τη κυκλική ροή και αλληλεξάρτηση τριών βασικών λειτουργιών: της παραγωγής, του εισοδήματος και της ζήτησης. Η συστηματικότητα των λειτουργιών εξασφαλίζεται από τη συμβολή τεσσάρων κύριων οικονομικών φο-

ρέων: τις επιχειρήσεις, τα νοικοκυριά, τις διοικήσεις του ευρύτερου δημόσιου τομέα και τους χρηματοοικονομικούς φορείς (Tulet 2003).

Το δεύτερο σύστημα των ατομικών (συλλογικών) συμπεριφορών στοιχειοθετείται με άξονα τη λογική οικονομική σκέψη. Η λογικότητα αυτή στηρίζεται στην αρχή της αναζήτησης από τα οικονομικά υποκείμενα της καλύτερης δυνατής λύσης (Guerrien 2003: 3). Αυτή η αρχή προϋποθέτει τον υπολογισμό και τη λογική επιλογή μεταξύ περισσότερων εναλλακτικών λύσεων. Η διττή διεργασία της επιλογής και της προσήλωσης στην αναζήτηση της καλύτερης δυνατής λύσης σηματοδοτεί τη διάρθρωση της οικονομικής συλλογιστικής. Η βασική οικονομική αρχή (αρχή της εκλογικευμένης συμπεριφοράς των ατόμων) οριοθετείται από την ιδέα της εκπλήρωσης ενός δεδομένου στόχου με το καλύτερο αποτέλεσμα και αποδίδεται με τη σχέση : *το μέγιστο δυνατό αποτέλεσμα μέσα από την εκπλήρωση του στόχου*. Άρα, η κύρια διάσταση της οικονομικής επιστήμης είναι ο στοχευμένος τρόπος αντιμετώπισης της οικονομικής πραγματικότητας με βασικά κριτήρια τον ορθολογισμό και την αποδοτικότητα (Δουράκης 2005: 27) .

Η οικονομική επιστήμη δεν ενδιαφέρεται μόνο για το άτομο – υπολογιστή (Tulet 2003) αλλά στρέφει την προσοχή της και στη διερεύνηση του πλαισίου μέσα στο οποίο λαμβάνει τις ορθολογικές αποφάσεις του. Άρα το κύριο πεδίο έρευνας της οικονομικής επιστήμης μπορεί να σχηματοποιηθεί ως εξής: *<Ορθολογική διάρθρωση αποφάσεων (επιλογή συν αναζήτηση καλύτερης λύσης μείον το μικρότερο κόστος) « Περιβάλλον λήψης αποφάσεων>*, όπου *<>* ορίζει το σύστημα μέσα στο οποίο εκτυλίσσεται η αλληλεπίδραση που εκφράζεται από το σύμβολο ». *Βασικό ζητούμενο στην εργασία αυτή είναι να διαπιστωθεί πώς αντιλαμβάνονται και πού κατατάσσουν την επιχείρηση, στην παραπάνω σχηματοποίηση, οι τρεις οικονομικές σχολές σκέψεις, που δηλώθηκαν ως στόχοι διερεύνησης στην αρχή της εισαγωγής.*

Η οικονομική επιστήμη προσεγγίζει την επιχείρηση, είτε εκπεφρασμένα είτε μη, μέσα από το ρόλο της και τη συμβολή της στις οικονομικές διαδικασίες. Αυτές οι προσπάθειες διερεύνησης των οικονομικών διαδικασιών μερικές φορές έχουν ως βασικό άξονα προσέγγισης την προσφορά και εργαλεία διείσδυσης τις διαστάσεις παραγωγή, διανομή και συσσώρευση που με τη σειρά τους ανακαλύπτουν διάφορους οικονομικούς νόμους, και συντάσσουν ποικίλες θεωρίες (κλασικό μοντέλο προσέγγισης) (Κωνσταντόπουλος 2003β: 38-41). Άλλοτε, έχουν ως άξονα αναζήτησης τις σχέσεις ισορροπίας στις διάφορες αποφάσεις που παίρνει είτε ο καταναλωτής είτε ο παραγωγός (νεοκλασικό μοντέλο προσέγγι-

γισης) (Κωνσταντόπουλος 2004: 54-59). Άλλες πάλι φορές έχουν ως βασικό άξονα προσέγγισης τη δυναμική των μη ισόρροπων οικονομικών καταστάσεων (ανισορροπία) με εργαλεία διείσδυσης τη ζήτηση (κεϋνσιανό μοντέλο προσέγγισης) ή την οικονομική εξέλιξη (εξελικτικό μοντέλο προσέγγισης στη βάση των αναλύσεων του Schumpeter 1935). Είναι γεγονός ότι η επιχείρηση έγινε αντικείμενο έρευνας με πλήρη υπόσταση, σχετικά πρόσφατα, μέσα από τις αναλύσεις των σύγχρονων οικονομικών θεωριών αφού είχε υποπέσει σε ερευνητική ανυποληψία από τη νεοκλασική οικονομική σκέψη (Putterman 1986). Με απλά λόγια, η επιχείρηση γίνεται λανθάνον ή εκφρασμένο αντικείμενο ανάλυσης σε σχέση με τα εργαλεία που επιλέγονται κάθε φορά ώστε να διερευνηθεί η «αλήθεια» της διάρθρωσης των οικονομικών διαδικασιών. Η μορφή που παίρνουν οι διαδικασίες αυτές καθορίζουν και τον τρόπο αντίληψης και ανάλυσης των επιχειρήσεων (Milgrom, Roberts 1992: 5). Αυτή την «αλήθεια», των τριών σημαντικών σχολών της οικονομικής σκέψης, της νεοκλασικής, της νεοθεσμικής και της εξελικτικής σχετικά με τη καπιταλιστική επιχείρηση, στοχεύει να διερευνήσει, να συστηματοποιήσει και να αξιολογήσει η παρούσα εργασία.

2. Η επιχείρηση της νεοκλασικής σχολής:

Το «φερέφωνο» του ορθολογιστή παραγωγού

Η νεοκλασική προσέγγιση της οικονομίας δέχεται έναν πολύ περιορισμένο ρόλο, απλής διαμεσολάβησης, στην επιχείρηση. Αυτός ο ρόλος είναι το αποτέλεσμα συγκεκριμένων θεωρητικών προβλημάτων που οριοθέτησε και διαπραγματεύτηκε και τα οποία μπορούν να συνοψισθούν με τον ακόλουθο τρόπο. Η θεωρία της αξίας αναπροσδιορίζεται και επιτρέπει στον οριακό συλλογισμό να δημιουργεί τις συνθήκες ισορροπίας μεταξύ καταναλωτή και παραγωγού (Delfaud 1997: 37). Η θεωρία των επιμέρους ισορροπιών δημιουργεί τις διαδικασίες προσαρμογής της προσφοράς, της ζήτησης και των τιμών στις διάφορες αγορές³. Τέλος, η θεωρία της γενικής ισορροπίας δημιουργεί τις βάσεις για τη διαμόρφωση του άριστου αποτελέσματος στις οικονομικές ανταλλαγές (Nicholson 1998, Σταμάτης 1991). Γίνεται αμέσως αντιληπτό ότι κυρίαρχους ρόλους, στην οικονομική αντίληψη της συγκεκριμένης σχολής σκέψης, θα παίξει ο ορθολογισμός των δύο βασικών παικτών (του καταναλωτή και

του παραγωγού) και η διάσταση της προσφοράς και της ζήτησης. Η διάσταση της επιχείρησης περιθωριοποιείται μέσα από ένα σύνολο αξιωμάτων και υποθέσεων.

Η οικονομική σκέψη μετατοπίζεται από το πεδίο του πλούτου –που πηγή του είναι το σύνολο της εργασίας μιας χώρας–, της εμπορικής ανταλλαγής (Smith 2000, Rubin 1994: 227) και της μέγιστης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων κατά τον Ricardo (Rubin 1994: 298), όπου η επιχείρηση έχει έναν οριοθετημένο ρόλο, στο πεδίο της διερεύνησης της ατομικής συμπεριφοράς όσον αφορά τη σχέση τέλους (σκοπού) και σπανίων αγαθών σε εναλλακτική χρήση (Walras, Pareto), όπου ο ρόλος της επιχείρησης γίνεται διακοσμητικός, αφού την κύρια ευθύνη των οικονομικών σχέσεων την αναλαμβάνουν ατομικά (ως μονάδες) ο καταναλωτής και ο παραγωγός.

Όταν η οικονομική διαδικασία κινείται στο πλαίσιο, αφενός των (ορθολογικών) εκτιμήσεων και δράσεων των καταναλωτών από τους οποίους εξαρτάται ο καθορισμός των αξιών απέναντι στο ζεύγος ωφελιμότητα – σπανιότητα των αγαθών⁴ και αφετέρου των ορθολογικών πειραματισμών του παραγωγού ως οικονομικής μονάδας χωρίς να λαμβάνονται υπόψη εξωτερικές μεταβλητές που θα μπορούσαν αναπόφευκτα να διασπάσουν τη διαρθρωμένη σχέση καταναλωτή – παραγωγού (πάνω στη βάση παραγωγής - διανομής αγαθών), τότε η διερεύνηση του ρόλου της επιχείρησης δεν είναι σημαντικό ζήτημα.

Η νεοκλασική οικονομική σκέψη αναπτύσσεται στη βάση μιας στατικής μορφής της διάρθρωσης του προβλήματός της: Απαγορεύει τη διαμόρφωση και εξέταση συνθηκών αναπροσδιορισμού των ήδη υπαρχόντων καταστάσεων. Η ύπαρξη των διαφόρων μορφών «ορθολογικών αποφάσεων» (καταναλωτή – παραγωγού) δεν αλλάζει τη στατικότητα του μοντέλου διότι δεν πρόκειται για κάποια νέα εξωτερικά στοιχεία αλλά για την εξέταση επιμέρους περιπτώσεων στο ήδη παγιωμένο περιβάλλον.

Η δυσκολία οριοθέτησης ουσιαστικού ρόλου στην επιχείρηση στο πλαίσιο των οικονομικών ανταλλαγών είναι προφανής στις αναλύσεις των κύριων εκφραστών της νεοκλασικής οικονομικής σχολής. Ο Marshall (1969,) για παράδειγμα, ορίζει τους βασικούς παράγοντες της παραγωγικής διαδικασίας⁵ στους οποίους κατατάσσει και τις οργανώσεις. Δεν είναι τυχαία η προτίμησή του στον όρο οργάνωση αντί του όρου επιχείρηση γιατί με τον όρο αυτό μπορεί να αποδώσει μια ευρεία και διάχυτη διάσταση στις συντονισμένες ανθρώπινες προσπάθειες για οικονομικά αποτελέσματα. Η δυσκολία του να δώσει ενεργό ρόλο στην επιχείρηση φανερώνεται από τη πρόθεσή του να ορίσει την οργάνωση από τη μια με-

ριά ως διαδικασία εξασφάλισης της ενότητας των οικονομικών μονάδων, από την άλλη μεριά όμως ως ένα ευρύτατο και διάχυτο σύνολο που καθορίζει μια μορφή του κοινωνικού συστήματος, τη βιομηχανική οργάνωση, όπου η οικονομική διαδικασία έχει αυτονομηθεί, όπως ακριβώς πιστεύει ότι συμβαίνει στην περίπτωση της οικονομίας της αγοράς.

Αυτός ο δεύτερος ορισμός της οργάνωσης εκτός από το ότι έδωσε τη δυνατότητα σε αρκετούς μεταγενέστερους οικονομολόγους να αναπτύξουν αναλύσεις γύρω από την επιχείρηση με γνώμονα την προβληματική που ονομάστηκε *ενταξιακή* (Ménard 1997:12), ορίζει την ίδια την αγορά ως τη σημαντικότερη οργάνωση⁶ και συνεπώς περιορίζει την επιχείρηση (business organization) στο ρόλο της *ενότητας της στοιχειώδους απόφασης*. Αυτή όμως η λήψη απόφασης δεν είναι μια δυναμική και αβέβαιη δράση αλλά μια μηχανιστικά προκαθορισμένη διαδικασία στη βάση της γενικής ισορροπίας που ορίζεται από τις επιμέρους, αλλά τις έτσι κι αλλιώς *ορθολογικές, αποφάσεις* των οικονομικών συντελεστών του δίπολου : καταναλωτής / παραγωγός. Όμως η κύρια διάσταση της σχέσης των δύο αυτών οικονομικών συντελεστών αναφέρεται αποκλειστικά σε δύο συγκεκριμένες διαδικασίες, την παραγωγή και τη διανομή (ζήτηση) των αγαθών.

Η *γενική ισορροπία* και η κατάσταση του *τέλειου ανταγωνισμού* χωρίς την συμβολή της τεχνολογικής προόδου, δηλαδή ενός δυναμικού παράγοντα δημιουργίας των συνθηκών για αλλαγές, εξασθενούν τις πιθανότητες για δυναμική (ενεργή) συμβολή της επιχείρησης στο πεδίο του οικονομικού γίγνεσθαι. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες είναι αναπόφευκτο η επιχείρηση να γίνεται αντιληπτή ως *αυτοματοποιημένος μηχανισμός μετασχηματισμού των εισροών σε προϊόντα – αγαθά (εκροές)*. Αυτή η αυτοματοποίηση δηλώνει ταυτόχρονα και την παθητικότητα του «φορέα» επιχείρησης. Τούτο είναι κατανοητό επειδή η επιχείρηση, στα πλαίσια της θεωρίας της ισορροπίας, δε γίνεται αντιληπτή ως θεσμός αλλά ως « *ιδιαίτερος ορθολογικός οικονομικός φορέας*» που αποσκοπεί στην εκπλήρωση του στόχου του, δηλαδή την αναζήτηση του μεγαλύτερου δυνατού κέρδους, προσπαθώντας να ξεπεράσει τα εμπόδια που προέρχονται από το επίπεδο της ικανότητάς του στην παραγωγική διαδικασία (Kreps 1990: 27).

Αφού λοιπόν αυτός ο φορέας (επιχείρηση) εξαρτάται απόλυτα και δεσμευτικά από το περιβάλλον διαμόρφωσής του (δηλαδή, καθοριστικά από τον παραγωγό - επιχειρηματία) και επειδή είναι ορθολογικός δεν μπορεί λοιπόν από τη μια να είναι πειθήνιο όργανο (εκτελεστής συγκεκριμένου έργου) και από την άλλη να είναι, για τη συγκεκριμένη επιστημονική σκέψη, αναγκαία η ανάλυση του εσωτερικού του (ενδο-επιχειρησια-

κή διερεύνηση). Αυτός είναι και ο λόγος που οι κύριοι εκφραστές της νεοκλασικής σκέψης δε σχολιάζουν (αγνοούν πλήρως) τις συγκρούσεις μεταξύ των διαφορετικών ομάδων που απαρτίζουν την επιχείρηση ή τις διαφοροποιημένες συνθήκες οργάνωσης της παραγωγικής διαδικασίας⁷. Ως λογική αιτία ύπαρξης της επιχείρησης εμφανίζεται η ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας και τα συνεπαγόμενα προβλήματα του συντονισμού που προκαλεί αυτός ο καταμερισμός (Dobb: 1925).

Οι θέσεις αυτές των νεοκλασικών για την επιχείρηση αντιμετώπισαν μια ευρεία κριτική σε πολλούς τομείς και επίπεδα, όπως θα γίνει κατανοητό από την παρουσίαση των δύο επόμενων υποπαραγράφων. Οι σύγχρονοι υποστηρικτές της νεοκλασικής αντίληψης λαμβάνοντας υπόψη τους αφενός, αυτές τις κριτικές (ή πιο σωστά ένα μέρος από αυτές τις κριτικές) που αναπτύχθηκαν κυρίως μετά το 1930, και αφετέρου, ένα μέρος των μαρξιστικών οριοθετήσεων, στρέφουν την προσοχή τους στην ανάλυση της επιχείρησης ξεκινώντας από τα καθημερινά «οικονομικά της προβλήματα». Μ' αυτό τον τρόπο και χωρίς να εγκαταλείψουν τη βασική αρχή τους, το ορθολογικό οικονομικό άτομο (αγνοώντας τις υποδείξεις από τις αναλύσεις του Simon), δίνουν στις αναλύσεις τους μια χροιά «αληθοφάνειας».

Το κεντρικό σημείο αναφοράς τους είναι η καπιταλιστική επιχείρηση με επίφαση στην πολυεθνική και διεθνοποιημένη εταιρεία (Tayeb 2003). Συστατικά στοιχεία της ανάλυσής τους γίνονται μερικές από τις συντακτικές (διαρθρωτικές) διαστάσεις της οργάνωσης όπως η λήψη αποφάσεων, η διαχείρισή της, η πολυπλοκότητά της, οι σχέσεις μεταξύ των φορέων (ατόμων) της επιχείρησης, κ.ά. Από τη μια απομακρύνονται από τις θέσεις των νεοκλασικών του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα αναφορικά με την επιχείρηση (όπου η επιχείρηση ήταν ρομπότ ή απλώς φερέφωνο) από την άλλη όμως εξαρτούν τις αναλύσεις τους από το κύριο όπλο της αστικής ιδεολογίας, το «δικαίωμα της ιδιοκτησίας» (Alchian 1988). Παράλληλα, δανείζονται από τους θεωρητικούς της νεοθεσμικής προσέγγισης (Coase, Williamson) τη διάσταση της σύμβασης (συμβολαίου)⁸. Στη βάση αυτών των δύο πυλώνων, του δικαιώματος της ιδιοκτησίας και της ανάπτυξης των επιχειρηματικών και επιχειρησιακών συμβάσεων (συμβολαίων), χτίζουν το αναλυτικό τους οικοδόμημα για την επιχείρηση (Alchian 1997, Ricketts 1987). Η διάσταση της σύμβασης προσδιορίζεται αποκλειστικά στο πλαίσιο των «μεμονωμένων ατόμων» ή «ατομικών οικονομικών μονάδων»⁹. Αυτή η προσέγγιση δεσμεύει την ανάλυση σε σχέσεις καθαρά διαπροσωπικές (Ulgen 2003) και ταυτόχρονα παραχαράσσει την πραγματικότητα της επιχείρησης. Αυτή όμως η

στρέβλωση της πραγματικότητας «προστατεύει» τους νεοκλασικούς σε δύο επίπεδα, ηθικό και αντιληπτικό. Στο ηθικό επίπεδο, η ορθολογικότητα των οικονομικών δραστηριοτήτων τους δεσμεύει και συνεπώς κανείς δεν μπορεί να εμπλακεί και να δραστηριοποιηθεί αφού την αποκλειστική ευθύνη των συμβάσεων που κλείνουν την έχουν μόνο αυτοί (οι επιχειρηματίες). Στο αντιληπτικό επίπεδο, η διάσταση της διαπροσωπικής σχέσης και ο τρόπος με τον οποίο την χειρίζονται τους απαλλάσσει από κάθε αναφορά στη διάσταση της εξουσίας και μ' αυτό τον τρόπο αποφεύγουν την άμεση αντιπαράθεση με τις μαρξιστικές θέσεις.

Η επιχείρηση προσεγγίζεται από τους νεοκλασικούς με άξονα την αναζήτηση της αποτελεσματικότητάς της και οι διαπροσωπικές σχέσεις αναλύονται πάνω στη βάση αυτή (Alchian, Woodward 1988). Για να αποδείξουν τη συμβολή της αρχής των ατομικών δικαιωμάτων αντιπαραθέτουν την ιδιωτική με τη δημόσια επιχείρηση. Στηριζόμενοι στην αρχή των ατομικών δικαιωμάτων κωδικοποιούν ένα σύνολο από δικαιώματα (Alchian 1987, Barzel 1997) και με γνώμονα την αποκλειστικότητα της χρήσης ενός αγαθού (περίπτωση που χαρακτηρίζει την ιδιωτική επιχείρηση) καταδεικνύουν την υπεροχή της ιδιωτικής έναντι της δημόσιας επιχείρησης (όπου το ιδιοκτησιακό δικαίωμα του αγαθού είναι συλλογικό) στο πεδίο της πλήρους αποτελεσματικότητας. Το ίδιο και η ανώνυμη εταιρεία είναι αποτελεσματική επειδή ο κάθε μέτοχος – ιδιοκτήτης ενεργοποιείται από το δικαίωμα της αποκλειστικής χρήσης και συναινεί στις αποφάσεις (ή παραχωρεί το δικαίωμα αυτό) ώστε να έχει τη δυνατότητα να αποκτήσει όφελος (κέρδος) που δε θα μπορούσε ατομικά (σε ατομικό – προσωπικό επίπεδο δράσης) να αποκτήσει (Ricketts 1987).

Η αναζήτηση της αποτελεσματικότητας με γνώμονα το δικαίωμα της ιδιοκτησίας οδήγησε τους σύγχρονους νεοκλασικούς σε ερευνητικούς προσανατολισμούς που οι σκαπανείς του νεοκλασικισμού δε θα μπορούσαν να φανταστούν αφενός λόγω των αναλυτικών τους εργαλείων και προσανατολισμών, αφετέρου λόγω του ότι το φαινόμενο του διαχωρισμού της ιδιοκτησίας από τη διαχείριση της επιχείρησης μόλις είχε εμφανιστεί στην εποχή τους και έλλειπαν οι ιστορικές διερευνητικές μελέτες προσέγγισής του (Chandler 1993). Ένας άλλος ερευνητικός προσανατολισμός μερικών σύγχρονων νεοκλασικών είναι το δάνειο που κάνουν από τη θεωρία της αντιπροσώπευσης, στην αναζήτηση τους για χρηστικά εργαλεία ανάλυσης, αναφορικά με τη σχέση μεταξύ των εντολέων (principals) και των εντολοδόχων (agents) των επιχειρήσεων¹⁰ (Pratt, Zeckhauser 1985). Το πεδίο αυτό ανάλυσης θα μπορούσε να γίνει εφελκυστικό αναπροσδιορισμού των βασικών αγκυλώσεων της νεοκλασικής σχολής αν τις

σχέσεις μεταξύ των δύο αυτών οικονομικών παραγόντων τις προσέγγιζαν με ρεαλιστική διάθεση. Όμως, είτε όταν προσανατολίζονται στη διερεύνηση της διαφοροποίησης των συμφερόντων των δύο αυτών παραγόντων είτε όταν διερευνούν την ασυμμετρία τους στον τομέα της προσέγγισης και διαχείρισης των πληροφοριών δεν ορίζουν ως σημείο προβληματισμού τους τη διάσταση της σύγκρουσης και τα επακόλουθά της. Αποφεύγοντας τον προβληματισμό αυτό καταφεύγουν αναπόφευκτα στις αντιλήψεις περί ισορροπίας, που τις έχουν ενισχύσει και οι θέσεις των συμπεριφορικών ψυχολόγων (Heider, Hovlant), και οι οποίες πηγάζουν από την αρχή *taboo* των νεοκλασικών, δηλαδή τον ορθολογισμό του οικονομικού δράστη (Friedman 2002). Η ειρωνεία όμως της κατάστασης αυτής είναι ότι μένοντας πιστοί στη βασική αρχή τους, αυτή του ορθολογικού οικονομικού ατόμου, περιορίζουν δραματικά το δικό τους αναλυτικό ρεαλισμό. Με τον τρόπο αυτό όχι μόνο παραποιούν το εργαλείο εντολέα – εντολολόγου που δανείζονται από τους νεοθεσμικούς της θεωρίας της αντιπροσώπευσης, εργαλείο που στηρίζεται στην περιορισμένη ορθολογικότητα, αλλά του αναιρούν και την αναλυτική του διάσταση.

Ένα άλλο σημείο που χρήζει ιδιαίτερης μνείας στο τρόπο προσέγγισης της επιχείρησης είναι το εξωτερικό περιβάλλον. Οι σύγχρονοι νεοκλασικοί φαίνεται να ασχολούνται περισσότερο από ό,τι οι σκαπανείς του νεοκλασικισμού με το εξωτερικό περιβάλλον της επιχείρησης. Η ελαχιστοποίηση του ζητήματος του περιβάλλοντος έμοιαζε, για τους τελευταίους, δικαιολογημένη, αν λάβει κανείς υπόψη του τα βασικά τους εργαλεία της σύλληψης της πραγματικότητας της επιχείρησης. Η διάσταση του ορθολογικού ατόμου αλλά και η ταύτιση επιχείρησης και αγοράς επισκίασαν την οποιαδήποτε συστηματική προσπάθεια μεγιστοποίησης του παράγοντα περιβάλλον. Με έναν βασικό οικονομικό πρωταγωνιστή απόλυτα ορθολογικό και μια αυτοελεγχόμενη αγορά (το αόρατο χέρι) είναι απίθανο να δοθεί ερευνητική προτεραιότητα στη διάσταση του περιβάλλοντος της επιχείρησης.

Οι σύγχρονοι νεοκλασικοί έχουν άλλου είδους μεταβλητές ανάλυσης να αντιμετωπίσουν. Μία από αυτές είναι η εξάπλωση της πολυεθνικής επιχείρησης στη βάση της λήψης αποφάσεων για τις στρατηγικές επέκτασής τους συνδυασμένη με τη γεωγραφική μεταβλητή. Για να αποδεχτούν στο σύστημα σκέψης τους ότι η επιχείρηση παίζει έναν σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της αγοράς είναι υποχρεωμένοι να δανειστούν (δηλαδή, να προσχωρήσουν σε μερικές από τις) «απόψεις» του συμπεριφορικού μοντέλου αλλά και να υποχωρήσουν μπροστά σε αποτελεσματικά εργαλεία της θεωρίας του κόστους συναλλαγής (Williamson 1985). Το

επόμενο βήμα είναι να ανακαλύψουν τον τρόπο συνδυασμού των «δανεικών εργαλείων» από άλλες σχολές σκέψης με τις δικές τους οικονομικές αρχές. Η μεθόδευση είναι και αυτή ένα δάνειο από τη συστημική θεωρία. Όλα είναι πλέον έτοιμα για να αποδεχτούν ότι *η επιχείρηση είναι ένα ανοικτό σύστημα που δρα διαμέσου και σε αλληλεξάρτηση με ένα εξωτερικό περιβάλλον*. Αυτού του είδους οι υποχωρήσεις γίνονται για να εξηγηθεί η διαδικασία της λήψης αποφάσεων για επέκταση σε αγορές που από πρώτη ματιά δε φαίνονται να εξυπηρετούν τα νεοκλασικά κριτήρια ανάληψης οικονομικής δράσης. Η αποδοχή της έννοιας του «ανοικτού συστήματος» τους προμηθεύει το πειστικό επιχείρημα των πολλαπλών, και διαφορετικών, επιρροών. Η διάσταση της παγκοσμιοποιημένης αγοράς αναπροσδιορίζει οριστικά και αμετάκλητα τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τη σχέση του ανοικτού συστήματος (επιχείρησης) με τις επιρροές από το εξωτερικό περιβάλλον.

Οι όποιες εξωεπιχειρησιακές παρεμβάσεις χρησιμεύουν στο νεοκλασικό πρότυπο μόνο για απόδειξη της λειτουργικότητας των βασικών εργαλείων ανάλυσής του. Το περιβάλλον μπορεί να είναι ουσιαστικός παράγων μόνο όταν μειωθεί η ορθολογική οντότητα του οικονομικού ατόμου, αναπροσδιοριστεί η σημασία του συντονισμού των ενδοεπιχειρησιακών οικονομικών δραστηριοτήτων και τέλος, όταν το αόρατο χέρι της αγοράς γίνεται πιο ορατό.

3. Κριτική των αναλυτικών εργαλείων και των ελλείψεων της νεοκλασικής προσέγγισης σχετικά με την καπιταλιστική επιχείρηση

Για να διαδραματίσει η επιχείρηση έναν ενεργό ρόλο στην οικονομική δράση και να αποκατασταθεί ως «συνειδητό», και όχι λανθάνον, αντικείμενο έρευνας των οικονομολόγων πρέπει να ανατραπούν τα δύο θεωρητικά στηρίγματα της νεοκλασικής αντίληψης της οικονομικής διαδικασίας: Το ένα από τα δύο στηρίγματα είναι ο τέλει ανταγωνισμός με τη συνακόλουθη γενική ισορροπία και το άλλο η πλήρης ορθολογικότητα του λήπτη των οικονομικών αποφάσεων. Εάν παρατηρήσουμε όμως προσεκτικότερα, θα αντιληφθούμε ότι η αδυναμία του νεοκλασικού τρόπου σκέψης στο να κατανοήσει τη δυναμική και ενεργή διάσταση της επιχείρησης δεν

έγκειται αποκλειστικά στις δύο παραπάνω θεωρητικές κατασκευές. Η αδυναμία αυτή του νεοκλασικού μοντέλου επιδεινώθηκε επειδή συστηματικά αγνόησαν τρία δυναμικά και ουσιώδη εργαλεία ανάλυσης.

Το πρώτο που, αν και υπήρχε στις αναπτύξεις των J.-B. Say και J.S. Mill (Coriat, Weinstein 1995: 16), εγκαταλείφθηκε στη συνέχεια από τους υπόλοιπους νεοκλασικούς είναι το εννοιολογικό εργαλείο του επιχειρηματία και της αναπόφευκτης επιχειρηματικότητας. Η αποστροφή αυτή στέρησε τους αναλυτές της νεοκλασικής σχολής από ένα σημαντικό βοήθημα ερμηνείας των πραγματικών διαστάσεων της αγοράς: αυτό της *επιχειρηματικής ανταγωνιστικότητας*¹¹ (μεταξύ των επιχειρηματιών). Η επιχειρηματική ανταγωνιστικότητα δε θα μπορούσε να στηρίζεται στα θεμέλια του «τέλειου ανταγωνισμού» που είναι ένα στατικά οριοθετημένο σύστημα οικονομικών ανταλλαγών, και το οποίο αδυνατεί να διερευνήσει και να αναλύσει τις ενδοεπιχειρησιακές αντιθέσεις, αλλά στη *δυναμική της σύγκρουσης των διαφορετικών συμφερόντων* όχι μόνο έξω από την επιχείρηση (Audretsch 2003) αλλά κυρίως μέσα σ' αυτήν, συμφέροντα ιδιοκτητών και συμφέροντα διευθυντών (Baumol 1959).

Όπως το αντιλήφθηκαν δύο αποκλίνοντες από το νεοκλασικό μοντέλο αναλυτές ο επιχειρηματίας αναλαμβάνει τη λήψη κυρίαρχων για την αγορά αποφάσεων (Dobb 1925, Schumpeter 1983), αλλά ταυτόχρονα διαμορφώνει τις προϋποθέσεις (μέσω στρατηγικών επιλογών) για τη δημιουργία και τη συμμετοχή σε «οικονομικά συμφέροντα» (Weber 1995, 2: 61)¹². Η ανταγωνιστικότητα, κυρίως αυτή του ανοιχτού τύπου¹³, κάνει τον επιχειρηματία «κινητικό» και τον αναγκάζει να *διαφοροποιηθεί* στην αγορά για να μπορεί να συμμετέχει με τον παραπάνω ρόλο. *Επιχειρηματική διαφοροποίηση* σημαίνει αφενός, αποφάσεις υψηλού κινδύνου, κάτι που το νεοκλασικό μοντέλο αγνοεί, και αφετέρου, αναπροσδιορισμό της ίδιας της αγοράς μέσα από νέες μορφές ανταγωνισμού που περικλείουν και τη δημιουργία νέων αγαθών (Schumpeter: 1935, 1983). Συμπερασματικά, η χρήση ενός τέτοιου εργαλείου ανάλυσης θα έδινε τη δυνατότητα στους νεοκλασικούς να αντιληφθούν την επιχείρηση τουλάχιστον ως προγραμματισμένη διοικητική διεύθυνση ενεργούσα στη βάση μεταβαλλόμενων σκοπιμοτήτων (Weber 1995, 1: 94 & 101) και αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων (Baumol 1959, Sloan 1972).

Το δεύτερο εργαλείο ανάλυσης που αγνόησαν οι νεοκλασικοί είναι η θεσμική διάσταση της επιχείρησης. Θα πρέπει να τονιστεί, όπως ήδη έγινε πιο πάνω, ότι οι νεοκλασικοί, κυρίως οι σύγχρονοι, δεν παραμέλησαν στην παρουσίασή τους το θεσμικό πλαίσιο ως οικονομικούς και κοινωνικούς κανόνες, ιστορικά οριοθετημένους, στη βάση των οποίων πραγμα-

τοποιοούνται οι οικονομικές συναλλαγές. Όμως, για τους οικονομικούς αναλυτές αυτής της σχολής σκέψης είναι αναπόφευκτα δεδομένες διαστάσεις, και συνεπώς η έρευνα και η ανάλυσή τους ανήκει στους ιστορικούς (Debreu: 1959). Αυτό που δεν μπόρεσαν να αντιληφθούν οι νεοκλασικοί είναι ότι η επιχείρηση κατά τη διαδικασία ανάπτυξής της στην αγορά (και μέσα στη κοινωνία) αναπόφευκτα αποκτά θεσμική διάσταση, μέσα από τα περιουσιακά της δικαιώματα (property rights) όπως τα αναλύουν μέσα από τη δική τους αντίληψη και προσέγγιση του οικονομικού γίνεσθαι οι νεοθεσμικοί.

Για να γίνει κατανοητή η θεσμική διάσταση της επιχείρησης πρέπει πρώτα να διαχωριστεί από το θεσμικό πλαίσιο της αγοράς (Arrow 1974). Ο διαχωρισμός είναι εφικτός μόνο εφόσον αναπροσδιοριστούν οι ρόλοι και οι διαδικασίες μεταξύ της αγοράς και της επιχείρησης και γίνεται αντιληπτό ότι το κάθε ένα από τα δύο αυτά πλαίσια προσδιορίζει και ενισχύει το άλλο (Williamson 1975: 22). Η αλληλεξάρτηση μεταξύ των δύο συστημάτων (πλαισίων) δεν είναι ούτε τυχαία ούτε απλή αλλά δομικά προσδιορισμένη (Williamson 1985: 39). Με αφετηρία ανάλυσης την αγορά ως φυσική κατάσταση πραγμάτων (Δουράκης 2005: 29, Williamson 1975: 21) και με πυξίδα αναζήτησης τη «φύση της επιχείρησης» (Coase 1987) μπορούν να διερευνηθούν ζητήματα όπως η κάθετη ενσωμάτωση αλλά και τα όρια εξυπηρέτησης συμφερόντων της επιχείρησης, η διάρθρωση των συστημάτων λήψης αποφάσεων, η σχέση μεταξύ οργάνωσης και διάρθρωσης συμφερόντων της επιχείρησης, κ.ά. (Coase 1988, Hess 1983, Williamson 1975, 1985).

Οι απαντήσεις που προωθούνται στα πιο πάνω ζητήματα στηρίζονται κυρίως στην οπτική που αναπτύχθηκε από τον Coase (1988): στην αγορά η συνεργασία των οικονομικών φορέων (ομάδων, ατόμων) στηρίζεται στο σύστημα των τιμών, αντίθετα ο συντονισμός στα όρια της επιχείρησης πραγματοποιείται στη βάση της εξουσίας της δομημένης ιεραρχίας. Κύριο, λοιπόν, χαρακτηριστικό της διάρθρωσης της επιχείρησης είναι η κατάργηση του συστήματος των τιμών. Αυτή η οπτική, της ιδιαίτερης θεσμικής διάστασης της επιχείρησης στη βάση του εξουσιαστικού προτύπου έχει ήδη προταθεί από τον Marx με ένα διαφορετικό τρόπο, «η αναρχία της αγοράς απέναντι στο δεσποτισμό του εργοστασίου» (Coriat, Weinstein 1995: 46). Η αναζήτηση της «θεσμικότητας» της επιχείρησης δημιουργεί τις προϋποθέσεις να αναπτυχθούν ερευνητικά προγράμματα που όχι μόνο αντιλαμβάνονται μερικές από τις σοβαρότερες διαστάσεις της στην καθημερινότητά της αλλά που, σιγά αλλά σταθερά, δημιουργούν «διανοητικό» ρήγμα στο νεοκλασικό οικοδόμημα της επιχείρησης.

Το τρίτο σημαντικό εργαλείο ανάλυσης που συστηματικά αγνόησαν οι νεοκλασικοί είναι ο τεχνολογικός παράγοντας στη διαδικασία ανάπτυξης της επιχείρησης στην αγορά. Οι νεοκλασικοί παρόλο που επισταμένως αγνόησαν τη συμβολή της τεχνολογίας στην ανάπτυξη της επιχείρησης και της επιχειρηματικότητας δε θα μπορούσαν να καταταχθούν στους τεχνολογο-σκεπτικιστές (Κωνσταντόπουλος 2003α). Αντιθέτως, στήριξαν τις αναλύσεις τους στην τεχνολογική ανάπτυξη των μέσων παραγωγής (Dobb 1925, Marshall 1969, Schumpeter 1983, Williamson 1985). Η τεχνολογική διάσταση ήταν ένας εξωγενής, για την επιχείρηση, παράγοντας που δε θα μπορούσαν εξάλλου να τον συνδέσουν, ως εργαλείο ανάλυσης, με την ανάπτυξη της επιχείρησης, διότι με τον τρόπο αυτό θα κατέρρεε το θεωρητικό τους οικοδόμημα.

Αν ληφθεί ως σημείο εκκίνησης της έρευνας το τεχνολογικό εργαλείο, αναπόφευκτα η ανάλυση οδεύει στο κανάλι του μετασχηματισμού της επιχείρησης. Γίνεται αμέσως κατανοητός ο βασικός λόγος απόρριψης από τους νεοκλασικούς του εργαλείου της τεχνολογίας ως μέσω ανάλυσης όχι μόνο της επιχείρησης αλλά και των οικονομικών σχέσεων γενικότερα. Η κύρια προβληματική της νεοκλασικής ανάλυσης ορίζεται πάνω στον άξονα της ορθολογικής διάστασης των οικονομικών συντελεστών (ατόμων) ώστε να μπορούν να προσαρμοστούν αλλά και να προσαρμόσουν τις διάφορες οικονομικές μεταβλητές στη μεγιστοποιημένη εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους. Η λογική της συνεχούς αλλαγής θα έβαζε σε κίνδυνο αυτή την προσπάθεια όπου θα έπρεπε να εφευρεθούν άλλοι τρόποι αντιμετώπισης με αποτέλεσμα να κινδυνεύσουν τα βασικά θεωρητικά δεδομένα της νεοκλασικής σκέψης.

Για να εξετασθεί η τεχνολογική μεταβλητή πρέπει η επιχείρηση να θεωρηθεί ως ένα αυτόνομο και αυτοδύναμο θεσμικό πλαίσιο που είναι καλός αγωγός (θετικός δέκτης) των μετασχηματισμών και των αλλαγών του περιβάλλοντός του. Με οδηγό αυτό το αντιληπτικό μοντέλο ο ρόλος της επιχείρησης ορίζεται από την ικανότητά της να αντιλαμβάνεται την τεχνολογική αλλαγή αλλά και να συμβάλει σ' αυτήν. Με αυτού του είδους τα εργαλεία μπορούν να εξηγηθούν οι λειτουργικές αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν στις επιχειρήσεις κυρίως στην Αμερική από το 1850 έως το 1920 ώστε να δημιουργηθούν κολοσσιαίες εργοστασιακές μονάδες. Αυτές οι επιχειρήσεις χειριζόμενες τις τεχνολογικές αλλαγές αναπτύσσουν νέες μεθόδους οργάνωσης και διαχείρισης της επιχειρησιακής εξουσίας, με αποτέλεσμα να δημιουργηθούν νέα θεσμικά επιχειρησιακά πρότυπα, οι πολυεθνικές εταιρείες (Κωνσταντόπουλος 2003^α και 2003^β).

Η παρουσίαση των παραπάνω εργαλείων (κυρίως από τη νεοθεσμική σχολή και από τις δύο θεωρίες της, αυτήν του κόστους συναλλαγής και τη θεωρία της αντιπροσώπευσης) πραγματοποιήθηκε με στόχο να γίνουν αντιληπτά τα ουσιαστικά αίτια της «παραχάραξης» της προσέγγισης της επιχείρησης από το νεοκλασικό τρόπο ανάλυσης των οικονομικών φαινομένων. Τα εργαλεία αυτά των νεοθεσμικών δεν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν από τη συγκεκριμένη σχολή ανάλυσης διότι η διάρθρωση της προβληματικής που προσδιορίζει τα όρια ανάπτυξης κάθε σχολής ή μοντέλου ή απλής θεώρησης δεν επέτρεπε τέτοιου είδους προσεγγίσεις. Γίνεται φανερό ότι παράλληλα με το νεοκλασικό μοντέλο αναπτύσσονται και «εναλλακτικοί» τρόποι προσέγγισης της επιχείρησης (Ghertman 2004, Langlois και al. 2003, Plunket και al. 2002) βασισμένοι σε προβληματισμούς αναφορικά με το ρόλο που παίζει ο επιχειρηματίας και η επιχειρηματική του συμβολή, η θεσμικότητα του φορέα επιχείρηση και η τεχνολογική αναπτυξιακή διάσταση.

4. Ο αναπροσδιορισμός των θεωρητικών στηριγμάτων του νεοκλασικού μοντέλου και η επιρροή των εναλλακτικών προτύπων στην αντίληψη της επιχείρησης

Όμως και στο τομέα των δύο θεωρητικών στηριγμάτων του νεοκλασικού οικοδομήματος σημειώθηκαν προσπάθειες μετατόπισης του κέντρου βάρους της γωνίας προσέγγισης. Μια πρώτη προσπάθεια αναπροσδιορισμού γίνεται με τη διαπίστωση της έλλειψης ρεαλισμού και εσωτερικής συνοχής της αρχής του τέλει ανταγωνισμού¹⁴. Η πρώτη κριτική πάνω στις ατέλειες του μοντέλου του τέλει ανταγωνισμού δίνει τη δυνατότητα να αναπτυχθούν θεωρίες όπως αυτή του ατελή ανταγωνισμού ή αυτή του μονοπωλιακού ανταγωνισμού¹⁵. Ταυτόχρονα, άλλες οικονομικές τοποθετήσεις που διαφοροποιούνται από το νεοκλασικό τρόπο σκέψης και που αντιλαμβάνονται παραμέτρους που παρεμβαίνουν στην οικονομική καθημερινή διαδικασία, όπως η πολυπλοκότητα στη διάρθρωση των επιρροών κατά τη διαδικασία διαμόρφωσης των τιμών των αγαθών στην αγορά, οι διαφοροποιήσεις στα παραγόμενα αγαθά αλλά και η σημαντικότητα των στρατηγικών επιλογών στις πωλήσεις των

αγαθών αυτών, αποδίδουν ένα περισσότερο ενεργό ρόλο στην επιχείρηση. Μ' αυτό τον τρόπο αρχίζουν να κάνουν την εμφάνισή τους «εναλλακτικά» πρότυπα¹⁶ αναφορικά με την προσέγγιση και την ανάλυση των επιχειρήσεων (Ferrandon 2002, Galbraith 2006).

Έναν ουσιαστικό ρόλο στην πορεία ανασκευής των καθιερωμένων νεοκλασικών αντιλήψεων αναφορικά με την επιχείρηση έπαιξε η θεωρία του *κόστους της συναλλαγής* (transaction costs) (Williamson 1985). Η θεωρία αυτή βασίστηκε σε αναλυτικά εργαλεία, όπως η αναζήτηση της αποτελεσματικότητας της επιχείρησης, ο κάθετος διαχωρισμός μεταξύ επιχείρησης και αγοράς όπου η κάθε μία από αυτές τις διαστάσεις συμβάλει με ιδιαίτερο τρόπο, η αβεβαιότητα του περιβάλλοντος και τέλος η ανάπτυξη των συμβάσεων (contract) μεταξύ οικονομικών παραγόντων ή ατόμων (Plunket και al. 2002). Η κύρια προβληματική του θεωρητικού αυτού προτύπου θεμελιώνεται στη διάσταση της ανταλλαγής και όχι της παραγωγής (Coriat, Weinstein 1995). Η επιχείρηση είναι ο βασικός πυρήνας της διαχείρισης του κόστους της συναλλαγής που προκύπτει από την εξειδίκευση των πόρων ή των περιουσιακών στοιχείων (asset specificity), την αβεβαιότητα (συμπεριφορική) και τη συχνότητα των συναλλαγών (Williamson 1985).

Η ιδιομορφία των πόρων αναπροσδιορίζει δραστικά τις σχέσεις μεταξύ των οικονομικών φορέων και θεμελιώνει το κανονιστικό πλαίσιο που είναι απαραίτητο για την εύρυθμη και αποτελεσματική λειτουργία της επιχείρησης. Η αβεβαιότητα που προκύπτει από τις διάφορες στρατηγικές συμπεριφορές των οικονομικών φορέων έχει επιπτώσεις στη διάρθρωση της οργάνωσης της επιχείρησης. Η συχνότητα, τέλος, των μορφών συναλλαγής επιδρά δραστικά πάνω στην επιλεγμένη οργάνωση της επιχείρησης. Ο συνδυασμός των διαφόρων μορφών συναλλαγής με τα επιμέρους σχήματα συμβάσεων διαμορφώνουν μια ποικιλία αναφορικά με το κόστος των συναλλαγών της επιχείρησης (Coriat, Weinstein 1995, Ulgen 2003, Williamson 1985). Η αποδοχή της περιορισμένης ορθολογικότητας των ατόμων (Simon) από τη θεωρία του κόστους της συναλλαγής ενεργοποιεί το ρόλο της αβεβαιότητας με αποτέλεσμα το περιβάλλον να αποκτά μια δυναμική αναλυτική διάσταση. Η συνεισφορά της θεωρίας αυτής επικεντρώνεται στη δυνατότητα επιλογής των δομών διακυβέρνησης της επιχείρησης με κύριο (και αποκλειστικό) στοιχείο της επιλογής το κόστος των συναλλαγών και με βασικό γνώμονα την αποτελεσματικότητα της επιχείρησης.

Η θεωρία του κόστους των συναλλαγών στηρίζεται σε μια λειπτή διερεύνηση των ατομικών συμπεριφορών και των αλληλεξαρτήσεων και αλληλεπιδράσεων αυτών των συμπεριφορών (Arrow 1987). Ενώ μοιράζεται

τις ίδιες αρχές, στο επίπεδο του μεθοδολογικού ατομισμού (methodological individualism), με τους νεοκλασικούς, εντούτοις καταφέρνει να είναι περισσότερο ρεαλιστική από αυτούς επειδή αναπροσδιόρισε τη διάρθρωση του προβληματισμού της. Επιπλέον η θεωρία αυτή προσδίδει μια νέα δυναμική στο ρόλο του περιβάλλοντος. Η αγορά αναλαμβάνει να παραινεί τους οικονομικούς συντελεστές (τα άτομα) και με δεδομένη την περιορισμένη ορθολογικότητα παίζει ένα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της οργανωσιακής μορφής της επιχείρησης (κάθετη ολοκλήρωση) αλλά και της αποτελεσματικότητάς της. Άρα, αγορά και επιχείρηση, σε αντίθεση με ό,τι πρεσβεύουν οι νεοκλασικοί, είναι δύο θεσμικές ρυθμίσεις ή δομές διακυβέρνησης (governance structures) που αναπτύσσονται έμμεσα ή άμεσα από τις δράσεις των συμβαλλομένων μερών. Ένα ουσιώδες θέμα που απασχολεί τη νεοθεσμική σχολή είναι να καθορίσει ποιες θεσμικές ρυθμίσεις (ή δομές διακυβέρνησης) είναι προτιμητέες για οικονομικούς λόγους κάτω από τις επικρατούσες συνθήκες. Η λύση μπορεί να είναι μία από τις δύο θεσμικές ρυθμίσεις (η αγορά ή η επιχείρηση-ιεραρχία) ή κάποια άλλη μορφή διαχείρισης ή διακυβέρνησης μεταξύ των δύο (Δουράκης 2005: 30-31, Williamson 1985: 83).

Με τον τρόπο αυτό η θεωρία του κόστους των συναλλαγών διαμορφώνει το πλαίσιο διαχείρισης των συγκρούσεων μεταξύ των οικονομικών συντελεστών (ατόμων) και δε θεωρεί την επιχείρηση, σε αντιδιαστολή από τους σύγχρονους νεοκλασικούς, ως ένα σύστημα ελεύθερων συμβάσεων μεταξύ ίσων οικονομικών συντελεστών (ατόμων) (Coriat, Weinstein 1995). Πράγματι, ένεκα της περιορισμένης ορθολογικότητας, της ασύμμετρης πληροφόρησης, της ομορτιστικής συμπεριφοράς (opportunism) και της υπεξαίρεσης (hold-up) δεν είναι δυνατόν να εκλαμβάνονται οι οικονομικοί συντελεστές ως ίσοι μεταξύ τους (Δουράκης 2005: 30, Κωνσταντόπουλος 2004, Williamson 1996: 120).

Εκτός της θεωρίας του κόστους των συναλλαγών καταλυτική σημασία για τον αναπροσδιορισμό της έρευνας στο πεδίο των επιχειρήσεων είχε η συμβολή της, γνωστής πλέον στο ευρύ κοινό, «περιορισμένης ορθολογικότητας» (March, Simon 2003). Η περιορισμένη ορθολογικότητα οροθετήθηκε σε πλαίσια που περιλαμβάνουν την ανάλυση διαστάσεων όπως, η συμπεριφορά των ανθρώπων στο τομέα της λήψης αποφάσεων, στο τομέα της δράσης, στις προσδοκίες και προτιμήσεις. Το πρόβλημα με το οποίο ασχολήθηκαν οι θεωρητικοί αυτής της προσέγγισης ήταν ο βασικός θεωρητικός πυλώνας της νεοκλασικής σκέψης, δηλαδή η ορθολογικότητα του οικονομικού ανθρώπου στο πλαίσιο της οργάνωσης (επιχείρησης).

Για πρώτη φορά στο πλαίσιο της προσπάθειας για μοντελοποίηση γίνεται τόσο καταλυτικά αντιληπτή η αλληλεξάρτηση της επιχείρησης με το περιβάλλον της: «Οι διεργασίες που επιτελούνται στο πλαίσιο μιας οργάνωσης διαμορφώνουν τον εξωτερικό της κόσμο, παρά το γεγονός ότι και αυτός διαμορφώνει την οργάνωση. Η τεχνολογία δεν υιοθετείται απλώς από την οργάνωση και η οργάνωση δεν προσαρμόζεται σε αυτή, αλλά μεταβάλλεται. Οι πληροφορίες τις οποίες λαμβάνουμε, εμπεριέχουν τον απόηχο των πληροφοριών που εμείς διαμνηύουμε. Οι προτιμήσεις διαμορφώνουν τον εξωτερικό κόσμο, ο οποίος με τη σειρά του διαμορφώνει τις προτιμήσεις. Η λέξη – κλειδί είναι η «συν-εξέλιξη». Ο κόσμος μας είναι ένας εξαρτώμενος – από - τη διαδρομή [...] κόσμος, στον οποίο ακόμη και τα μικρότερα βήματα εύκολα μπορούν να κλιμακωθούν σε μη αναστρέψιμες, ή σχεδόν μη αναστρέψιμες δεσμεύσεις» (March, Simon 2003: 59-60).

Η αντικατάσταση της διάστασης της *προσαρμογής* της οργάνωσης στις προσαγές του περιβάλλοντός της από τη διάσταση της *μεταβολής*, δηλαδή της μετεξέλιξης της οργάνωσης αλλά και του περιβάλλοντός της διαμορφώνει το αντιληπτικό υπόβαθρο που χρειάζεται ώστε να γίνει κατανοητή η πραγματικότητα των σχέσεων που αναπτύσσονται στην καθημερινότητα της αγοράς και των επιχειρήσεων (Κωνσταντόπουλος 2004). Η πολυπλοκότητα των σχέσεων αυτών συνυπάρχει με την ιδέα της *περιορισμένης ορθολογικότητας* του οικονομικού ατόμου στα πλαίσια της επιχείρησης (οργάνωσης). Αυτή πηγάζει, είτε από το πλαίσιο της προσέγγισης των πληροφοριών (αβεβαιότητα των πληροφοριών) είτε από το πλαίσιο της επεξεργασίας των (περιορισμένη υπολογιστική ικανότητα) είτε από το πλαίσιο της συνύπαρξης περισσότερων αποφάσεων (αλληλεξάρτηση των στρατηγικών αποφάσεων μεταξύ περισσότερων οικονομικών δραστών) ώστε να γίνεται η *ενδεδειγμένη*, κατά περίπτωση, επιλογή της απόφασης. Με απλά λόγια, ο άνθρωπος ως καθημερινός οικονομικός αναλυτής δεν έχει τη δυνατότητα, ένεκα του πολύπλοκου των οικονομικών και οργανωσιακών καταστάσεων, να έχει ούτε γνώση όλων των πιθανών επιλογών ούτε πλήρη γνώση ή ικανότητα υπολογισμού των συνεπειών αυτών των επιλογών ούτε την απόλυτη βεβαιότητα των εξελίξεων των συνεπειών αυτών ούτε την ικανότητα να συγκρίνει αυτές τις συνέπειες μεταξύ τους. Πολύ δε περισσότερο δεν έχει την ικανότητα να προβλέψει αποτελεσματικά τις αποφάσεις που θα πάρουν οι υπόλοιποι οικονομικοί συντελεστές που εμπλέκονται στο πλαίσιο της συγκεκριμένης κάθε φορά απόφασης, ακόμα και όταν χρησιμοποιεί τα διδάγματα της θεωρίας των παιγνίων (Κοτταρίδη, Σιουρού-

νης 2002) ή ακόμα και αν κάνει χρήση των άρρητων θεωριών της προσωπικότητας (Leyens 1996).

Μετά από την οριοθέτηση του αντιληπτικού πλαισίου ανάλυσης της πραγματικότητας της επιχείρησης έχουν μπει οι βάσεις για την αποδόμηση του θεμέλιου λίθου της ορθολογικότητας του ατόμου που στοιχειοθέτησε η νεοκλασική σχολή: *την αναζήτηση της μεγιστοποίησης του οφέλους*. Σύμφωνα με τους θεωρητικούς της περιορισμένης ορθολογικότητας, και κυρίως κατά τον Simon, η αντικατάσταση της αναζήτησης της μεγιστοποίησης του οφέλους είναι εφικτή μέσω της αρχής της *ικανοποίησης*. Προτείνεται η υπόθεση ότι κάθε οικονομικός συντελεστής (άτομο) δεν αναζητά τη δράση που οδηγεί στο καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα με βάση τις εκάστοτε συνθήκες, αλλά τη δράση που οδηγεί στο αποτέλεσμα που κρίνεται ικανοποιητικό σχετικά μ' ένα συγκεκριμένο *επίπεδο επιδίωξης* του κάθε οικονομικού συντελεστή (ατόμου) (March, Simon 2003).

Η ύπαρξη της αρχής της ικανοποίησης δικαιολογείται από δύο πλαίσια στήριξης. Το ένα είναι γνωστικής διάρθρωσης, ο περιορισμός των πληροφοριών που διαθέτει κάθε οικονομικός συντελεστής (άτομο) και η ανάγκη της διαχείρισης του αβέβαιου των περισσότερων ανταλλαγών τον υποχρεώνουν στην απόρριψη της αναζήτησης της μεγιστοποίησης του κέρδους και την αντικατάστασή της από την *κατά περίπτωση ικανοποίηση*. Το άλλο είναι οργανωσιακής θεμελίωσης, η αναζήτηση ενός ικανοποιητικού αποτελέσματος επιτρέπει, στα πλαίσια μιας επιχείρησης, την ανεύρεση ενός *συμβιβαστικού πλαισίου* μεταξύ των διάφορων οικονομικών συντελεστών. Με τον τρόπο αυτό δίνεται λύση στο αντιληπτικό αδιέξοδο που είχε δημιουργηθεί από την εμμονή της νεοκλασικής σχολής στην αναζήτηση του μέγιστου αποτελέσματος που αναπόφευκτα οδηγούσε στην ενδογενή ανάπτυξη συγκρούσεων σε κάθε επιχείρηση μεταξύ των διάφορων οικονομικών συντελεστών (agents) (Κωνσταντόπουλος 2004).

Η ανάπτυξη της θέσης του περιορισμένου ορθολογισμού αναπροσδιόρισε όλο το ερευνητικό πεδίο των επιχειρήσεων και διευκόλυνε την ανάπτυξη νέων πεδίων προβληματισμού. Κυρίως όμως έδωσε ώθηση στη διερεύνηση του ρόλου του περιβάλλοντος που δεν προσεγγίζεται πλέον ως παράγοντας «εξαναγκασμού των επιχειρήσεων» αλλά ως μια σημαντική μεταβλητή που συμμετέχει στη διαδικασία αναπροσδιορισμού των οικονομικών διαστάσεων και μέσα από τη συμμετοχή της αυτή αναπροσδιορίζεται η ίδια.

5. Η αλλαγή ως σημείο προσέγγισης της επιχείρησης. Η εξελικτική σχολή και η αντίληψή της για την επιχείρηση

Στην προηγούμενη παράγραφο παρουσιάστηκαν θεωρητικά πρότυπα σχετικά με τις επιχειρήσεις που προσπαθώντας να αντισταθούν στις ισοπεδωτικές απλουστεύσεις ή παραχαράξεις της νεοκλασικής σκέψης οριοθέτησαν έναν εναλλακτικό τρόπο να τις αναλύσουν και να τις ερμηνεύσουν (Langlois και al. 2003). Το νεοθεσμικό μοντέλο οριοθέτησε το αντικείμενο έρευνάς του προσπαθώντας να βρει απαντήσεις στο βασικό ερώτημα: *γιατί υπάρχει ο θεσμός της επιχείρησης;* (Coase 1937). Ένα ρεύμα αυτού του μοντέλου, η θεωρία του κόστους συναλλαγής, διαμόρφωσε το βασικό ερευνητικό της προσανατολισμό προσπαθώντας να απαντήσει στα ερωτήματα: *πώς διαμορφώνεται το μέγεθος και τα εξωτερικά όρια των επιχειρήσεων και από τι εξαρτάται η εσωτερική οργάνωσή τους;* (Δουράκης 2005: 27). Ένα δεύτερο ρεύμα της νεοθεσμικής σχολής, η θεωρία της εκπροσώπησης, διαχειρίζεται την ερευνητική της διαδρομή προσπαθώντας να απαντήσει στο ερώτημα: *πώς οριοθετείται το ζήτημα των σχέσεων διοίκησης και ιδιοκτησίας στα πλαίσια της επιχείρησης;* Και τα δύο αυτά ρεύματα, για να βρουν απαντήσεις στα ιδιαίτερα ερωτήματα που έθεσαν, όχι μόνο αποδέχτηκαν αλλά και στηρίχθηκαν στις θέσεις της περιορισμένης ορθολογικότητας (March, Simon) που ορίζεται ως η ενδεδειγμένη απάντηση στο πρόβλημα που δημιουργούσε το ερώτημα: *με ποιο τρόπο λειτουργούν οι οικονομικοί συντελεστές (agents) στα πλαίσια επίτευξης των (οικονομικών) στόχων τους;*

Ένας άλλος τρόπος προσέγγισης της επιχείρησης είναι η αναζήτηση λύσεων και απαντήσεων στο πρόβλημα - ερώτημα: *πώς επιβιώνει και κυρίως πώς αναπτύσσεται (και εξελίσσεται) μια επιχείρηση;* Οι έρευνες που ακολούθησαν αυτό το ερώτημα από τη μια, προσέφυγαν στους οικονομικούς θεωρητικούς προσανατολισμούς του Schumpeter, και από την άλλη, δανείστηκαν τις επιστημονικές αντιλήψεις των βιολογικών μοντέλων ανάλυσης (Dosi 2001). Το πιο πάνω ερώτημά τους δεν το έθεσαν στο κενό αλλά αποδεχόμενοι τα διδάγματα των άλλων εναλλακτικών μοντέλων αναφορικά με την επιχείρηση αναρωτήθηκαν πώς επιτελείται αυτή η επιβίωση σ' ένα περιβάλλον που κυριαρχείται από την αβεβαιότητα σε όλους τους τομείς και κυρίως σ' αυτόν των πληροφοριών;

Από τη μια μεριά, οι απαντήσεις στο παραπάνω ερώτημα για αυτούς που καταφεύγουν στις θέσεις του Schumpeter είναι αναπόσπαστα συν-

δεδωμένες με την εξέλιξη μέσα από την τεχνολογική διάσταση (Perroux 1981: 103 επ.). Ο Schumpeter θεωρείται ένας κατά βάση «αιρετικός» οικονομολόγος (Albertini, Silem 2001: 398) που στηρίζει τις βασικές του αντιλήψεις στη διάσταση της δυναμικής των δομών που ορίζεται ως το πέρασμα από τον ένα τύπο οργάνωσης σε έναν άλλο (Schumpeter 1954). Όμως, μια σημαντική του καινοτομία είναι ότι συνδέει την εξέλιξη των οικονομικών δομών στις εξελίξεις των άλλων δομών. Πράγματι, η λειτουργία της οικονομίας για τον Schumpeter έχει δύο βασικά χαρακτηριστικά. Η τεχνολογική πρόοδος είναι στενά συνδεδεμένη με τη γενική εξέλιξη της κοινωνίας και ταυτόχρονα η οικονομική εξέλιξη είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την κοινωνική, πολιτική και πολιτιστική εξέλιξη (Albertini, Silem 2001: 403). Στηριζόμενος στην αρχή της αλληλεξάρτησης των διαφόρων δομών του είναι εύκολο να προτείνει την ιδέα ότι οι κοινωνίες οργανώθηκαν στη βάση της ανάπτυξης και αφού αυτή η τελευταία μετριέται μέσα από την αύξηση της παραγωγής γίνεται η αιτία των βαθιών μετασχηματισμών των συμπεριφορών, των τεχνικών και της κοινωνικής οργάνωσης (Perroux 1981: 17 επ.). Οι έννοιες της τεχνολογικής προόδου και της παραγωγής είναι θεμελιώδεις στο τρόπο σκέψης κατά το Schumpeter. Κινητήρια δύναμη της κοινωνικής εξέλιξης είναι για τον Schumpeter η τεχνολογική καινοτομία.

Την ίδια αντίληψη ακολουθεί και για τις επιχειρήσεις, νέες ή παλιές, με κινητήρια δύναμη τη θέση της «δημιουργικής καταστροφής» της επιχειρηματικότητας (Schumpeter 1934). Πρόκειται για την οπτική που αντιλαμβάνεται την ανάπτυξη των νέων επιχειρήσεων με βάση το κριτήριο των καινοτομικών προϊόντων. Οι επιχειρήσεις αυτές «εκτοπίζουν» από την αγορά τις επιχειρήσεις με τη μικρότερη συμμετοχή σε καινοτομικά προϊόντα. Με το τρόπο αυτό εξασφαλίζεται μεγαλύτερη οικονομική ανάπτυξη παρόλο που ένα σύνολο παλαιών επιχειρήσεων αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την αγορά (Audretsch 2003). Για να διατηρηθεί όμως, μια επιχείρηση στην αγορά πρέπει να διαθέτει την ίδια δυναμική της δημιουργικής καταστροφής μέσα από τη συνεχή ανάπτυξη νέων προϊόντων και τη βελτίωση των παλιών.

Από την άλλη μεριά, οι απαντήσεις των οικονομολόγων που ασπάζονται τα βιολογικά μοντέλα ανάλυσης πηγάζουν από τον ανασχεδιασμό της αντίληψης για το ρόλο της αγοράς στη διαδικασία επιβίωσης ή / και ανάπτυξης της επιχείρησης. Η αγορά δεν προσεγγίζεται μέσα από την οπτική της ρύθμισης του αόρατου χεριού αλλά ως διάσταση (χώρος) όπου επιτελείται η «φυσική επιλογή» των εταιρειών που «αξίζουν» ή όχι να επιβιώσουν και να αναπτυχθούν στις συνθήκες του συγκεκριμένου πε-

ριβάλλοντος (Alchian 1950). Η διάσταση της ανάπτυξης είναι το πρόβλημα που επικρατεί στις σύγχρονες έρευνες (μετά το 1980) του ρεύματος αυτού (Levinthal 2004, Nelson, Winter 1982). Προσεγγίζοντας όμως την ανάπτυξη ουσιαστικά προσανατολίζουν την ερευνητική τους σκαπάνη στην αναζήτηση και διερεύνηση της διαδικασίας των αλλαγών μιας επιχείρησης. Πιστοί στις προεπιλεγμένες από τη βιολογία αρχές ψάχνουν να εντοπίσουν τους μηχανισμούς «φυσικής επιλογής» με τους οποίους ενεργεί και λειτουργεί η αγορά (Rosenberg 2004, Winter 1987).

Αυτό το αυστηρό και δύσκολο περιβάλλον, η αγορά, στο οποίο αναπτύσσονται οι επιχειρήσεις, λειτουργεί με βασικές εξελικτικές αρχές, όπως αυτές θα μπορούσαν να προσαρμοστούν στο οικονομικό πεδίο. Η *κληρονομικότητα* του βιολογικού πεδίου μεταφέρεται στο οικονομικό πεδίο ως «*ρουτίνες*», δηλαδή, υπολογιστικές διαδικασίες που εφαρμόζονται από τους οικονομικούς συντελεστές (agents) και οι οποίες οριοθετούν τις συμπεριφορές τους (Coriat 2000, Nelson, Winter 1982, Postrel, Rumelt 2004). Η αρχή της *μετάστασης* που στη βιολογία είναι ο βασικός μηχανισμός και ωθεί προς την εξέλιξη εντοπίζεται στο οικονομικό πεδίο ως αρχή της *αναζήτησης* (και της *έρευνας*) (search) και ευθύνεται για το επίπεδο της καινοτομίας σε κάθε επιχείρηση (Dosi 2001, Pisano 2000). Η διάσταση της αναζήτησης μπορεί να ενυπάρχει σε μια επιχείρηση αλλά να μην είναι ενεργοποιημένη. Η ενεργοποίησή της μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσα από πολλαπλά στοιχεία ή συνδυασμό τους, όπως το επίπεδο ανταγωνιστικότητας στην αγορά, οι μορφές διαπροσωπικών σχέσεων στην επιχείρηση, τα προτιμώμενα είδη λήψης αποφάσεων, κτλ. (Langlois 1995, Teece et al. 2000). Η «ανάγκη» της ανάπτυξης της επιχείρησης, όμως, δεν αποκλείει την εμφάνιση της ασυνέχειας (Rosenbloom, Christensen 1998).

Η δυνατότητα όμως της κάθε επιχείρησης να αναπτυχθεί στο δύσκολο χώρο της αγοράς δεν πραγματοποιείται, σύμφωνα με τους θεωρητικούς της προσέγγισης αυτής, στη βάση της ολιστικής μεθοδολογίας. Αντίθετα, προσεγγίζουν το μεθοδολογικό ατομισμό στη βάση της γνωστικής δράσης των αλληλεξαρτώμενων, στα πλαίσια της επιχείρησης, οικονομικών συντελεστών (agents) (Argote, Darr 2000, Nelson 1998, Teece, Pisano 1998). Ο οικονομικός συντελεστής (άτομο) δεν είναι προικισμένος *a priori* με οποιοδήποτε είδος ορθολογισμού αλλά η συμπεριφορά του *κατασκευάζεται* στα πλαίσια της επιχείρησης μέσα από την *επαγγελματική κατάρτιση* (Fransman 1998, Narduzzo και al. 2000). Η προτίμηση στη γνωστική υπεροχή του «μεμονωμένου» ατόμου αναγκάζει τους θεωρητικούς της προσέγγισης αυτής να προβάλουν ως προϋπόθεση την πολυ-

πλοκότητα των ενδοεπιχειρησιακών ισορροπιών, μεταξύ των οικονομικών συντελεστών, που διαρθρώνεται και αυτή μέσα από την επαγγελματική κατάρτιση (Cohen και al. 2004, Dosi 2001).

Είναι προφανές ότι μια τέτοια θεωρητική κατασκευή δημιουργεί ένα σοβαρό προβληματισμό στο πεδίο της συνοχής της επιχείρησης. Αυτή η συνοχή μπορεί να εξασφαλιστεί, όχι μέσα από τη συμβολή ενός ικανότατου σούπερ – μάνατζερ, αλλά από την *επαγγελματοποίηση* των οικονομικών συντελεστών (agents), δηλαδή των ατόμων που συμμετέχουν στην πραγματοποίηση των στόχων της επιχείρησης (Levinthal 1995, Teece, Pisano 1998). Η κύρια λοιπόν ικανότητα ενός ατόμου, στα πλαίσια μιας ανταγωνιστικής στην αγορά επιχείρησης, είναι αυτή η επαγγελματοποίησή του που σημαίνει να μπορεί να αφομοιώσει, στο συντομότερο δυνατό διάστημα, τις ενδεδειγμένες κατά περίπτωση «λύσεις» σε προβλήματα γνωστά και κυρίως άγνωστα (Levinthal 1995). Οι επιχειρήσεις είναι δυνατόν να επιβιώσουν σε ένα υπερ-απαιτητικό περιβάλλον όπως η σύγχρονη παγκοσμιοποιημένη αγορά εφόσον διαθέτουν την ικανότητα να μετατρέπουν τις ατομικές σε οργανωσιακές δεξιότητες (Chandler 2001, Winter 1995).

Η διάσταση της κατάρτισης παρουσιάζει μερικά ιδιότυπα χαρακτηριστικά. Η κατάρτιση στηρίζεται στη σωρευτική διαδικασία που προϋποθέτει τη μόνιμη ενεργοποίηση όλων των παλαιότερων γνώσεων αφού κάθε νέα στηρίζεται αλλά και χρησιμοποιεί στοιχεία τους (Dosi 2001). Ταυτόχρονα είναι διάσταση που εμπεριέχει πιο πολύ τις οργανωσιακές παρά την ατομικές δεξιότητες. Η γνώση που δημιουργείται στη βάση της κατάρτισης γίνεται κατανοητή μέσα από τις οργανωσιακές ρουτίνες και τότε πρόκειται για πρότυπα αλληλεπίδρασης που διαμορφώνουν αποτελεσματικές λύσεις σε ιδιόμορφα προβλήματα. Η διαχείριση της γνώσης αυτής αποτελεί και το βασικό στοιχείο δόμησης της επιχείρησης που με τη σειρά της δημιουργεί και τις προϋποθέσεις για επιτυχή ή μη αποτελέσματα της επιχείρησης (Chandler 2004). Εδώ όμως μπορεί να παρατηρηθεί κάποιος ότι η αντίληψη που έχουν οι εξελικτικοί ερευνητές για την επιχείρηση ως οργάνωση περιορίζεται στη γνωστική αλληλεξάρτηση των οικονομικών συντελεστών (agents) χωρίς να λαμβάνονται υπόψη η κοινωνική διάσταση των κανόνων, το δικαίωμα ιδιοκτησίας ή οι συγκρούσεις για το μίσθωμα του κέρδους (Coriat, Weinstein 1995). Πρόκειται για μια ιδιόμορφη οργάνωση όχι όμως για ένα θεσμό.

Οι ρουτίνες χωρίζονται σε στατικές που υπάγονται στη σφαίρα της ικανοποίησης (satisficing) και σε δυναμικές που δημιουργούν συμπεριφορές έρευνας και αναζήτησης (search) (Nelson, Winter 1982). Αυτές οι

τελευταίες είναι στη βάση κάθε αλλαγής στο χώρο των επιχειρήσεων. Οι ρουτίνες είναι ουσιαστικά αφανείς (*tacit*) και αυτή η ιδιότητά τους τις κάνει να μην είναι μεταβιβάσιμες από τη μια στην άλλη επιχείρηση αποτελώντας μ' αυτό τον τρόπο το ειδικό κεφάλαιο που διαχωρίζει τη μια από την άλλη επιχείρηση (Postrel Rumelt 2004). Έτσι, οι θεωρητικοί της εξελικτικής σκέψης μπορούν να υποστηρίξουν ότι η εξέλιξη της επιχείρησης συστηματοποιείται μέσω ενός «προκαθορισμένου μονοπατιού» (*path dependency*) που ορίζεται (δημιουργείται) από τη φύση των ειδικών πόρων που διαθέτει και είναι σε θέση να ενεργοποιήσει. Με το σκεπτικό αυτό συναντούν τους εκπροσώπους της θεωρίας των πόρων και ικανοτήτων (*Resources and Capabilities*) (Penrose 1995). Πράγματι, αρκετοί μελετητές τους χαρακτηρίζουν ως μια πρόσφατη εκδοχή της θεωρίας Πόρων και Ικανοτήτων με στόχο την επιχειρησιακή διαφοροποίηση και εξειδίκευση (Δουράκης 2005: 114-123).

Μ' αυτό το σκεπτικό μπορούν να γίνουν αντιληπτές οι αλλαγές πορείας (αλλαγή αντικειμένου) που έχουν πραγματοποιήσει μεγάλες εταιρείες επειδή ακριβώς οι συνθήκες αγοράς το επέβαλαν αλλά και αυτές διέθεταν ειδικούς δευτερογενείς πόρους για να πραγματοποιήσουν επιτυχώς τις αλλαγές αυτές, δηλαδή να μετατρέψουν τους δευτερογενείς σε πρωτογενείς πόρους (Levinthal 2004). Η περίπτωση της Intel στη δεκαετία του 1980 είναι το πλέον γνωστό παράδειγμα¹⁷ (Grove 1996). Όπως τονίστηκε και προηγουμένως δε σημαίνει ότι η επιχείρηση γίνεται αντιληπτή από τους εξελικτικούς επιστήμονες ως ένα όλο (στη βάση της ολιστικής αντίληψης), αλλά ως συλλογή αλληλεξαρτώμενων ατόμων (στη βάση της ατομιστικής θεωρίας). Αυτή είναι δε και η κύρια θεωρητική διάσταση των εξελικτικών επιστημών.

Για την εξελικτική θεωρία το περιβάλλον είναι μια κύρια μεταβλητή που οριοθετεί ταυτόχρονα και την επιβίωση ή μη της επιχείρησης. Όμως, σε αντίθεση με τους νεοκλασικούς που προτείνουν την ιδέα της αγοράς¹⁸ που επιτρέπει την επιβίωση μόνο εκείνων των επιχειρήσεων που λειτουργούν στη βάση της μεγιστοποίησης του οφέλους τους (Arrow 1985, Marshal 1969), οι εξελικτικοί προωθούν την ιδέα του πλουραλισμού των περιβαλλόντων επιλογής. Επειδή υφίσταται αυτή η διαφοροποίηση των περιβαλλόντων υπάρχουν και διαφορετικές τεχνολογικές «αποδόσεις» των εταιρειών, έτσι ώστε μερικές καινοτομικές προσπάθειες απορρίπτονται μετά την εμπορική εφαρμογή τους, ενώ άλλες γίνονται αποδεκτές και διαδίδονται (Nelson, Winter 1982).

6. Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Από την παραπάνω παρουσίαση της νεοκλασικής σχολής και των «εναλλακτικών» θεωρητικών προσεγγίσεων σχετικά με τη καπιταλιστική επιχείρηση απορρέει ένα σύνολο διαπιστώσεων αναφορικά με τη συμβολή των οικονομολόγων στην ανάλυση της επιχείρησης αλλά και του περιβάλλοντός της που θα παρουσιαστούν αρκετά συνοπτικά.

Η νεοκλασική σχολή, αντίθετα με την επικρατούσα άποψη, προσέφερε, με διαθλαστικό τρόπο, ένα σημαντικό έργο στη σύγχρονη οικονομική επιστήμη και ειδικά στο τομέα της ανάλυσης της επιχείρησης. Μέσα από την ουτοπιστική και ανελαστική ανάλυσή της δημιούργησε τις προϋποθέσεις ώστε ακόμα και οικονομολόγοι που διάκινται ευνοϊκά στα βασικά της αξιώματα να αντιληφθούν τις «διαβρωτικές» συνέπειες και «αδιέξοδες» επιστημονικές κατευθύνσεις των θέσεων της νεοκλασικής σχολής αναφορικά (και όχι μόνο) με τις επιχειρήσεις. Αυτή η συνειδητοποίηση ανάγκασε αυτούς τους επιστήμονες να διευρύνουν τους ορίζοντες αντίληψής τους και να διερευνήσουν αλλά και να στοιχειοθετήσουν νέους τρόπους ανάλυσης και αντιμετώπισης των οικονομικών φαινομένων. Με αυτό το «τεθλασμένο» τρόπο η οικονομική επιστήμη, αργά αλλά σταθερά, κυρίως μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο έγινε περισσότερο ρεαλιστική και διευκρινιστική για το ρόλο και τη συμβολή της επιχείρησης στη σύγχρονη εποχή.

Η πρώτη παρατήρηση που μπορεί να γίνει εδώ είναι ότι το νεοκλασικό μοντέλο ανάλυσης της επιχείρησης άρχισε να «μπάζει νερά» από τις αναθεωρητικές διαθέσεις, όχι τόσο των μαρξιστών οικονομολόγων, αλλά των οικονομολόγων που, αν και άλλοι είχαν και άλλοι δεν είχαν την ίδια ακριβώς καταγωγή με τους θεωρητικούς της νεοκλασικής σχολής, σε κάθε περίπτωση, δεν είχαν εκ διαμέτρου αντίθετες οπτικές γωνίες οικονομικής ανάλυσης, τουλάχιστον σε ένα πρωταρχικό διάστημα, με τους θεωρητικούς της νεοκλασικής σκέψης. Οι κύριες συνεισφορές των εναλλακτικών θεωριών είναι η διαφοροποίηση της διάστασης της επιχείρησης από αυτή της αγοράς αλλά και η αλληλεξάρτηση και η αλληλεπίδραση των δύο αυτών διαστάσεων (Coase), η αντίληψη της θεσμικής διάστασης της επιχείρησης, η ένταξη στην οικονομική αναλυτική διαδικασία της διάστασης της περιορισμένης ορθολογικής δυναμικής του οικονομικού δράστη (Simon), η τεχνολογική συμβολή στο μετασχηματισμό της επιχείρησης μέσα από το αξίωμα της επιβεβλημένης αλλαγής των επιχειρήσεων (Schumpeter), η σημασία των συμβάσεων μεταξύ των συμβαλλομένων επιχειρήσεων στην αγορά (Williamson), η αβεβαιότητα του επιχειρηματικού περιβάλλοντος και οι συνέπειές της στις επιχειρήσεις (Alchian), αν

και η διάσταση της αβεβαιότητας προβάλλεται τελείως αποκομμένη από οποιαδήποτε θεωρητική στήριξη (Chandler), και τέλος, η συμβολή των πόρων στην ανάπτυξη των επιχειρήσεων (Penrose). Παράλληλα, η συμβολή των οικονομολόγων στην ανάλυση της επιχείρησης ενισχύεται από την εισαγωγή της ορολογίας της «επιχειρηματικότητας» (Schumpeter).

Η δεύτερη παρατήρηση που αναπτύσσεται στη βάση της προσφοράς των οικονομολόγων στη διερεύνηση της επιχείρησης ως επιστημονικού αντικείμενου έρευνας είναι ότι οι «εναλλακτικοί» οικονομολόγοι αρχίζουν σταδιακά να επεκτείνουν τον ορίζοντα προσέγγισης της επιχείρησης. Αναπτύσσοντας τη νέα οπτική προσέγγισης εφευρίσκουν νέα εργαλεία ανάλυσης δηλαδή, νέους όρους και συνεπώς και νέους τρόπους αντίληψης της επιχείρησης. Η επιχείρηση γίνεται ένα πρωταρχικής σημασίας αντικείμενο έρευνας και σε πολλές περιπτώσεις καταλήγει να είναι το εφιαλτήριο της οικονομικής προσέγγισης (Coase, Schumpeter). Ανοίγεται ένα νέο πεδίο έρευνας που δεν υπήρχε περίπτωση να ανιχνευόταν με τα στενά εργαλεία ανάλυσης των νεοκλασικών οικονομολόγων.

Η τρίτη παρατήρηση είναι σχετική με τον αναπροσδιορισμό από τους «εναλλακτικούς» οικονομολόγους της σχέσης μεταξύ της επιχείρησης με το εξωτερικό περιβάλλον της. Η σχέση αυτή αναπροσδιορίζεται διττά. Από τη μια, ο αναπροσδιορισμός στηρίζεται στο γεγονός ότι η επιχείρηση γίνεται αντιληπτή με διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι προγενέστερα, δηλαδή δε συγχέεται με την αγορά. Από την άλλη, επειδή το εξωτερικό περιβάλλον γίνεται ένα αντικείμενο έρευνας αρκετά «αινιγματικό», που ένεκα του πλήθους των μεταβλητών που παρεμβαίνουν στην ανάλυσή του ορίζεται ως πολύπλοκο και αβέβαιο. Αν και, όπως τονίστηκε πιο πάνω, η αβεβαιότητα ως στοιχείο ανάλυσης στα πλαίσια της οικονομικής προσέγγισης παραμένει στα όρια ενός συστηματικού «βερμπαλισμού», εντούτοις, αρχίζει, αργά αλλά σταθερά, να ενεργοποιεί τους οικονομολόγους στην αναζήτηση νέων σχημάτων ανάλυσης. Αυτή η ενεργοποίηση τους φέρνει σε χώρους άλλων κοινωνικών επιστημών με αποτέλεσμα την ανακάλυψη νέων τρόπων διερεύνησης μέσα από τη δανειοδότηση αλλά και τη μερική ή σημαντική τροποποίηση κοινωνικών εργαλείων ανάλυσης.

Από τη μελέτη της προσφοράς της οικονομικής επιστήμης στην ανάλυση του αντικείμενου έρευνας, *καπιταλιστική επιχείρηση*, γίνεται ευθέως αντιληπτό ότι βρισκόμαστε σε ένα μεταβατικό στάδιο όπου, η οικονομική επιστήμη αναγνωρίζοντας τις νέες επιστημονικές προκλήσεις και αναπροσδιορίζοντας τα εργαλεία προσέγγισης, οδηγείται στη διαρκή διαμόρφωση «εναλλακτικών» τρόπων προσέγγισης του συγκεκριμένου αντικείμενου έρευνας. Έτσι, ενώ το (νεο)φιλελεύθερο πρότυπο έχει επι-

κρατήσει σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής ζωής, η επιστημονική σκέψη οδηγείται σε νέες διερευνητικές διόδους ώστε να μπορέσει να αναλύσει αποτελεσματικότερα το αντικείμενο, *καπιταλιστική επιχείρηση*.

Σημειώσεις

1. Θα πρέπει να τονιστεί ότι μερικοί οικονομολόγοι δε συμφωνούν με την ιδέα της ύπαρξης καθολικών οικονομικών νόμων (Blaug 1981: 134 επ.

2. Για μια εμπειριστατωμένη κριτική παρουσίαση αναφορικά με την προσφορά, τη ζήτηση και τη διαμόρφωση των τιμών του νεοκλασικού μοντέλου, Γ. Μηλιός, Γ. Οικονομάκης, Σ. Λαπασιώρας (2000). Για μια αποδεικτική παρουσίαση των αντιφατικών συμπερασμάτων της βαλρασιανής και μαρσαλιανής θεώρησης αναφορικά με την προσφορά και τη ζήτηση, Γ. Οικονομάκης, Μ. Μαρκάκη (2001).

3. Η βασική ενασχόληση των οικονομολόγων της νεοκλασικής σκέψης στις αρχές της διαμόρφωσης του ρεύματος αυτού ήταν η ανακάλυψη αρχών και νόμων αναφορικά με την ορθολογική συμπεριφορά του καταναλωτή, όπως ο νόμος του κορεσμού των αναγκών του Marshall (1969: 112) ή ο νόμος των περιθωριακών κατανομών του Schumpeter (1983: 240 επ.), που οδήγησαν στη διερεύνηση των διαφόρων μορφών ευελιξίας του καταναλωτή (σε σχέση με τις τιμές και το εισόδημά του) που με τη σειρά τους οδήγησαν στην παγίωση της αντίληψης των διαφόρων αγορών έως σήμερα.

4. Η ανάπτυξη των ιδεών του ακολουθεί μια εξελικτική διαδικασία αρκετά περίπλοκη που φθάνει στην οριοθέτηση των οργανώσεων μετά από αρκετή «περιπλάνηση» σε άλλα θέματα στο τέταρτο βιβλίο. Για τις οργανώσεις ουσιαστικά αναφέρεται στα κεφάλαια 9, 11 και 12.

5. Ο Ο. Williamson (1975) διαπιστώνει ότι η αγορά στη σκέψη του Marshall καθορίζει τις δια-επιχειρησιακές σχέσεις άρα είναι ένας λειτουργικός οργανισμός που περιλαμβάνει το σύνολο των επιχειρήσεων που επιδιώκουν οικονομικά αποτελέσματα.

6. Θα πρέπει εδώ να διευκρινιστεί ότι ο Α. Smith (2000) είχε αναφερθεί, με ιδιαίτερη σαφήνεια, στην παραγωγική διαδικασία και τις κοινωνικές σχέσεις που δημιουργούνται στα πλαίσια του καταμερισμού της εργασίας. Είναι γνωστές οι αναλύσεις του, σε τέτοιου είδους θέματα, σε εργοστάσιο καρφίτσων του δέκατου όγδοου αιώνα στην Αγγλία.

7. Το δάνειο αυτό δεν υπονοεί ότι η νεοθεσμική σχολή σκέψης είναι συνέχεια της νεοκλασικής. Η βασική τους διαφορά, μα όχι η μοναδική, έγκειται στο γεγονός ότι στο μοντέλο της γενικής ισορροπίας η επιχείρηση εκτός των άλλων στερείται κυρίως εξωτερικών ορίων άρα ταυτίζεται με την αγορά ενώ στο μοντέλο της νέας θεσμικής οικονομικής η επιχείρηση προσεγγίζεται ως εναλλακτικός θεσμός οικονομικής οργάνωσης διαφορετικός από το θεσμό της αγοράς (Δουράκης 2005: 25-27).

8. Η ανάλυση των σχέσεων μεταξύ εντολέα (principal) – εντολοδόχου (agent) δε νοείται σε συλλογικό αλλά αποκλειστικά σε διαπροσωπικό επίπεδο (Pratt, Zeckhauser 1985).

9. Τα δάνεια αυτά των σύγχρονων νεοκλασικών οικονομολόγων από τη νεοθεσμική σχολή σκέψης, κυρίως από τη θεωρία της αντιπροσώπευσης, αλλά και η στάση των νεοθεσμικών της θεωρίας του κόστους συναλλαγής, που σε αντίθεση με την (παλαιά) σχολή των θεσμικών (Veblen, Galbraith, κ.α.) δεν ανατρέπουν αλλά συντελούν σε «θωράκιση και περαιτέρω ενίσχυση και διεύρυνση της κυρίαρχης νεοκλασικής σχολής με μια θεωρία θεσμών, που θα ερμηνεύει το θεσμό της αγοράς και της επιχείρησης, τους βασικούς θεσμούς οικονομικής ανάπτυξης, αλλά και γενικότερα πολιτικά και ιστορικά φαινόμενα, με κριτήρια οικονομικού ορθολογισμού» (Δουράκης 2005: 28), κάνουν μερικούς ερευνητές να αντιλαμβάνονται τους νεοκλασικούς και τους νεοθεσμικούς ως συγγενείς σχολές σκέψης (Tayeb 2003, Ulgen 2003). Θα πρέπει να τονιστεί εδώ ότι, σε αντιδιαστολή με όσα πρεσβεύουν μερικοί συγγραφείς (Δουράκης 2005: 28-29), οι νεοθεσμικοί απορρίπτουν την ορθολογικότητα, αποδεχόμενοι την περιορισμένη ορθολογικότητα (March, Simon 2003) αλλά και ότι στηρίζονται στις σχέσεις εξουσίας που διαδραματίζονται στα πλαίσια της επιχείρησης, εξουσία που δεν μπορούν να αντιληφθούν οι νεοκλασικοί. Για παράδειγμα, ο Coase (1987) ορίζει την επιχείρηση με όρους εξουσίας ενός συντελεστή παραγωγής (του επιχειρηματία) πάνω σε κάποιον άλλο συντελεστή (εργασία – εργαζόμενος), το ίδιο και η σχέση εντολέα – εντολοδόχου (Principal – Agent), στη θεωρία της αντιπροσώπευσης, είναι σχέση εξουσίας.

10. Η οποία θα μπορούσε να ορισθεί ως το σύστημα διάρθρωσης οικονομικών συμφερόντων στα πλαίσια μιας επιχείρησης ή μεταξύ δύο ή περισσότερων επιχειρήσεων με στόχο την απόκτηση οικονομικού οφέλους στα πλαίσια μιας οργανωμένης ή λιγότερο οργανωμένης αγοράς.

11. Αν και το άτομο στην ανάλυση του Max Weber εκλαμβάνεται ως ορθολογική μονάδα λήψης αποφάσεων, η συμμετοχή του σε διαφοροποιημένες ομάδες (communal, sociétal), περιορίζει, εμμέσως, τις διαστάσεις αυτής της ορθολογικότητας. Αυτό το στοιχείο επιτρέπει να διαβάζεται και να γίνεται αντιληπτή η συμβολή του Weber λίγο διαφορετικά απ' ότι η θέση των νεοκλα-

σικών τουλάχιστον αναφορικά με την ορθολογικότητα του «οικονομικού υποκειμένου».

12. Για το Max Weber (1995) ανοικτές οικονομικές σχέσεις υφίστανται όταν οι ανταγωνιστές στην αγορά είναι πάρα πολλοί ενώ οι κλειστές οικονομικές σχέσεις δημιουργούνται όταν περιορίζονται με τον έναν ή τον άλλο τρόπο οι ανταγωνιστές στην αγορά, (τόμ. 2: 55-58).

13. Η διαπίστωση αυτή πραγματοποιείται από τον Ιταλό Pietro Sraffa, Γ. Σταμάτης (1989) *Εισαγωγή στο Παραγωγή εμπορευμάτων μέσω εμπορευμάτων* του Pietro Sraffa, Αθήνα, Κριτική.

14. Των J. Robinson E. και H. Robinson, αντίστοιχα, όπως αναφέρονται από B. Coriat, O. Weinstein (1995: 13).

15. Θα ονομαστεί, στην εργασία αυτή, «εναλλακτικό» πρότυπο ανάλυσης ή προσέγγισης της επιχείρησης κάθε θεωρητική κατασκευή που ανατρέπει ή απλώς αντιπαράτίθεται στο νεοκλασικό παράδειγμα και που αποστασιοποιείται συστηματικά από αυτό.

16. Η Intel στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ήταν ο μεγαλύτερος κατασκευαστής της Dynamic Random Access Memories (DRAMS) δηλαδή του δημοφιλέστερου συστήματος μνήμης ηλεκτρονικού υπολογιστή. Την ίδια περίοδο οι Ιάπωνες κατασκευαστές τελειοποίησαν την τεχνολογική τους ικανότητα και ουσιαστικά ξεπέρασαν σε ποιότητα και τιμή την Intel. Οι ζημιές της Intel την ανάγκασαν να αποσυρθεί από το βασικό αντικείμενο ύπαρξής της και να επικεντρωθεί σε ένα άλλο που τεχνολογικά υπερείχε, τους μικροεπεξεργαστές. Αποτέλεσμα αυτής της στρατηγικής ήταν η Intel να γίνει η μεγαλύτερη εταιρεία ημιαγωγών στο κόσμο. Το παράδειγμα αυτό δείχνει πόσο σημαντικό είναι σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον να γνωρίζεις τους πραγματικούς πόρους της εταιρείας σου (Grove 1996: 11-16).

17. Για τον J.K. Galbraith υπάρχει εσκεμμένη αντικατάσταση του όρου «καπιταλισμός» από τον όρο «σύστημα της αγοράς» που προέκυψε «από την επιθυμία για προστασία έναντι της δυσάρεστης εμπειρίας της καπιταλιστικής ισχύος και, όπως σημειώθηκε, έναντι της κληρονομιάς των Μαρξ και Ένγκελς και των αφοσιωμένων και ιδιαίτερα ικανών μαθητών τους» (2006: 38).

Βιβλιογραφία

- Albertini J-M., Silem A., *Comprendre les théories économiques*, Éditions du Seuil, Paris, 2001.
- Alchian A. A., "Uncertainty, Evolution and Economic Theory", *Journal of Political Economy*, τχ. 58, 1950, αναφέρεται από την αναδημοσίευση στο R. Langlois και al. (2003)
- Alchian A.A., Woodward S., "The firm is Dead; Long Live the Firm. A Review of Oliver E. Williamson's *The Economic Institutions of Capitalism*", *Journal of Economic Literature*, τόμ. 26, τχ. 3, 1988.
- Argote L., Darr E., "Repositories of Knowledge in Franchise Organizations" in G. Dosi and al. *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities*, O.U.P., Oxford, 2000
- Aron R., *Les étapes de la pensée sociologique*, Éditions Gallimard, Paris, 1967.
- Arrow K. J., *The Limits of Organization*, Norton & Co, New York, 1974.
- Arrow K. J., "The Economics of Agency" in Pratt, Zeckhauser (eds) *Principals and Agents: The Structure of Business*, Harvard Business School Press, Cambridge, 1985.
- Audretsch D. B., *Entrepreneurship. A Survey of the Literature*, Enterprise Papers, No 14, European Communities, Belgium, 2003.
- Barzel Y., *Economic Analysis of Property Rights*, Cambridge University Press, (2nd edition), Cambridge, 1997.
- Baumol W.J., *Business Behavior, Value and Growth*, Macmillan, New York, 1959.
- Bergmann Lichtenstein B.M., «Emergence as a process of self-organizing: new assumptions and insights from the study of non-linear dynamic systems», *Journal of Organization Change Management*, τόμ. 13 τχ. 6, 2000, σσ. 526-544.
- Blaug M. (1981) *La pensée économique. Origine et développement*, Paris, Economica.
- Brémond J., Gélédan A. (1984) *Dictionnaire des Théories et Mécanismes Économiques*, Paris, Hatier.
- Bucher H.S., Strauss A., "Professions in Process", *American Journal of Sociology*, τχ. 4, 1961, σσ. 325-334.
- Chandler A.D., *The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business*, Belknap Press, Cambridge, 1993.
- Chandler A.D., *Inventing the Electronic Century: The Epic Story of the Consumer Electronics and Computer Industries*, Free Press, New York, 2001.
- Coase R.H., "The Nature of the Firm", *Economica*, no 4, 1937, αναφέρεται από

- τη γαλλική μετάφραση: "La nature de la firme", *Revue française d'économie*, τόμ. II, τχ. 1, hiver, 1987, σσ. 133-163
- Coase R.H., *The Firm, the Market, and the Law*, U.C.P, Chicago, 1988.
- Cohen M. D., Burkhart R., Dosi G. Edgidi M., Marengo L., Warglien M., and Winter, "Routines and Other Recurring Action Patterns of Organizations: Contemporary Research Issues", in G. Dosi and al. (eds), *Understanding Industrial and Corporate Change*, O.U.P, Oxford, 2004.
- Comdemale P., "Le cadre de l'analyse économique. La loi de l'offre et de la demande explique-t-elle la formation des prix?", *Cahiers français*, Comprendre l'économie, τόμ. 1. Concepts et mécanismes, τχ. 315, juillet – août, 2003, σσ. 13-17.
- Coriat B., "Monitoring, and Routines in Japanese Production Systems", in G. Dosi and al. *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities*, O.U.P, Oxford, 2000.
- Coriat B., Weinstein O., *Les Nouvelles Théories de l'entreprise*, Le Livre de Poche, Paris, 1995/2004.
- Cyert R.M., March J.G., *A Behavioral Theory of Firm*, Prentice-Hall, Englewood Cliffs, 1963.
- Delfaud P., *Les théories économiques*, P.U.F., Paris, 1996.
- Dobb M., *Capitalist Enterprise and Social Progress*, G. Routledge & sons, London, 1925.
- Dosi G., *Innovation, Organization and Economic Dynamics: Selected Essays*, O.U.P., Oxford, 2001.
- Dosi G., Teece D., and Chytry, (eds), *Technology, Organization, and Competitiveness: Perspectives on Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 1998.
- Dosi G., Nelson R. R., and Winter S. G. (eds), *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities*, O.U.P., Oxford, 2000.
- Dosi G., Teece D., and Chytry (eds), *Understanding Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 2004.
- Δουράκης Γ.Β. *Νέες Μορφές Οργάνωσης*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα.
- Ferrandon B., "Entreprises, la nouvelle donne", *Cahiers français*, τχ. 311, 2002.
- Fransman M. "Information, Knowledge, Vision, and Theories of Firm", in Dosi and al. (eds) *Technology, Organization, and Competitiveness: Perspectives on Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 1998.
- Galbraith J.K., *Η καλή Κοινωνία*, (μετάφραση Λ. Χαραλαμπίδης), Εκδοτικός οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1997.
- Galbraith J.K., *Τα οικονομικά της αθώας απάτης. Η αλήθεια για την εποχή μας*, (μετάφραση Γ. Μελάς), Εκδοτικός οίκος Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2006.

- Ghertman M., *Stratégie de l'entreprise: Théories et actions*, Economica, Paris, 2004.
- Guerrien B., «Le cadre de l'analyse économique. Le raisonnement économique», *Cahiers français*, Comprendre l'économie, τόμ. 1. Concepts et mécanismes, τχ. 315, juillet – août, 2003, σσ. 3-7.
- Hayek F. von, *Scientisme et sciences sociales*, Plon, Paris, 1953.
- Hess J.D., *The Economics of Organization*, North Holland, Amsterdam, 1983.
- Kalekin-Fishman D., "Studying alienation: Toward a Better Society?", *Kybernetes*, τόμ. 35, τχ. 3/4, 2006, σσ. 522-530.
- Κεραμίδου Ι., *Κρίσεις και Παγκοσμιοότητα. Η περίπτωση της Ελλάδας*, Εκδόσεις Στοχαστής, Αθήνα, 2002.
- Kreps D.M., *A Course in Microeconomic Theory*, Hemet Hampstead Harvester Wheatsheaf, 1990.
- Κωνσταντόπουλος Ν., «Η στρατηγική διαχείριση και ο οργανωτικός επαναπροσδιορισμός στην κοινωνία της πληροφορίας», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τχ. 31, Ιούλιος, 2003^α, σ. 20-39.
- Κωνσταντόπουλος Ν., «Η διαχρονικότητα της «συστηματοποίησης της εργασίας» στην ανάλυση της καπιταλιστικής επιχείρησης», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων*, τχ. 32, Οκτώβριος, 2003^β, σ. 38-53.
- Κωνσταντόπουλος Ν., «Οι διαστάσεις της «σύγκρουσης» και της «αλληλεξάρτησης» στην ανάλυση των επιχειρήσεων», *Διοικητική Ενημέρωση*, τχ. 30, Ιούλιος – Σεπτέμβριος, 2004, σ. 54-65.
- Langlois R., Fu – Lai Yu T., Robertson P., (eds), *Alternative Theories of the Firm*, Edward Elgar Pub, 2003.
- Levinthal D., "Organizational Capabilities in Complex Worlds", in G. Dosi and al. (eds) *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities*, O.U.P., Oxford, 2000.
- Levinthal D., "The Slow Pace of Rapid Technological Change: Gradualism and Punctuation in Technological Change" in G. Dosi and al. (eds), *Understanding Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 2004.
- Lovas, B., Ghoshal, S., «Strategy as guided evolution», *Strategic Management Journal*, τόμ. 21, 2000, σσ. 875-896
- March J., Simon H., *Οργανώσεις* (μετ. Κ. Μάστορα), Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 2003.
- Marshall A., *Principles of Economics*, Macmillan, 2 Vol. (1^η έκδοση 1920), London, 1969.
- McNamara, G., Vaaler, P.M., Devers, C., «Same as it ever was: the search for evidence of increasing hypercompetition», *Strategic Management Journal*, τόμ. 24, 2003, σσ. 261-78.

- McNeill W. N., "Dilemmas of Modernization in Greece", *Balkan Studies*, vol. 8, 1967, σ. 303-316.
- Ménard C., *L'économie des organisations*, éditions La Découverte, Paris, 1997.
- Μηλιός Γ., Οικονομάκης Γ., Λαπατσιώρας Σ., *Εισαγωγή στην οικονομική ανάλυση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.
- Milgrom P., Roberts J., *Economics, Organization and Management*, Prentice-Hall International, London, 1992.
- Miner, A.S., Bassoff, P., Moorman, C., «Organizational improvisation and learning: a field study», *Administrative Science Quarterly*, τόμ. 46, 2001, σσ. 304-37.
- Montgomery C. A. (ed.), *Resource-Based and Evolutionary Theories of the Firms: Towards a Synthesis*, Kluwer Academic Publishers, Boston, 1995.
- Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Αθήνα, Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., 1998.
- Narduzzo A., Rocco E., and Warglien M., "Talking about Routines in the Field", in G. Dosi and al. *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities*, O.U.P., Oxford, 2000.
- Nelson R. R., "The Co-Evolution of Technology, Industrial Structure, an Supporting Institutions", in Dosi and al. (eds), *Technology, Organization, and Competitiveness: Perspectives on Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 1998.
- Nelson R.R., Winter S.G., *An Evolutionary Theory of Economic Change*, Belknap Press, Cambridge, 1982.
- Nicholson W., *Μικροοικονομική θεωρία. Βασικές αρχές και προεκτάσεις*, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 1998.
- Parienty A., "L'économie en question. L'économie est-elle une science?", *Cahiers français*, Comprendre l'économie, τόμ. 2. Problèmes et débats contemporains, τχ. 317, Novembre-Décembre, 2003, σσ. 79-83.
- Pavitt K., "Technologies, Products, and Organization in the Innovations Firm: What Adam Smith Tells Us and Joseph Schumpeter Doesn't", in G. Dosi and al. (eds), *Understanding Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 2004.
- Penrose E., *The theory of the Growth of the Firm*, Oxford University Press, Oxford, (1st ed. 1959).
- Perroux F., *Pour une philosophie du développement*, Aubier, Paris, 1981.
- Perry, L.T., «Strategic improvising: how to formulate and implement competitive strategies in concert», *Organizational Dynamics*, τόμ. 19, τχ. 4, 1991, σσ. 51-64.

- Pisano G. P., "In Search Of Dynamic Capabilities", in G. Dosi and al. *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities*, O.U.P., Oxford, 2000.
- Plunket A., Voisin C., and Bellon B., *The Dynamics of Industrial Collaboration: a Diversity of Theories and Empirical Approaches*, Edward Elgar Pub, 2002.
- Postrel S., Rumelt R. P., "Incentives, Routines and Self Command", in G. Dosi and al. (eds), *Understanding Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 2004.
- Pratt J.W., Zeckhauser R.J., « Principals and Agents: An Overview", in J.W. Pratt, R.J. Zeckhauser (Eds) *Principals and Agents: The Structure of Business*, Harvard Business School Press, Boston, 1985.
- Putterman L., (ed.), *The economic nature of the firm*, 1986 C.U.P., 1986.
- Ricketts M., *The Economics of Business Enterprise*, Wheatsheaf Books, Brighton, 1987.
- Rosenberg N., "Economic Experiments", in G. Dosi and al. (eds), *Understanding Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 2004.
- Rosenbloom R. S., Christensen C. M., "Technological", in Dosi and al. (eds), *Technology, Organization, and Competitiveness: Perspectives on Industrial and Corporate Change*, O.U.P., Oxford, 1998.
- Rubin I.I., *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών* (μετ. Χρήστος Βαλλιάνος), Κριτική, Αθήνα, 1994.
- Schumpeter J.A., *The Theory of Economic Development*, 1934 αναφέρεται από τη γαλλική μετάφραση: *La Théorie de l'Evolution Économique*, Dalloz, Paris, 1935.
- Schumpeter J.A., *History of Economic Analysis*, O.U.P., Oxford, 1954, οι αναφορές έγιναν από τη γαλλική μετάφραση: *Histoire d'analyse économique*, Gallimard, 1983.
- Shenhav, *Manufacturing Rationality: The Engineering Foundations of the Managerial Revolution*, Oxford University Press, New York, 1999.
- Sloan A.P., *My Years with General Motors*, Doubleday, New York, 1972.
- Smith A., *Έρευνα για τη φύση και τις αιτίες του Πλούτου των Εθνών*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2000.
- Stacey R.D., *Complex Responsive Processes in Organizations: Learning and Knowledge Creation*, Routledge, London, 2001.
- Styhre A., "Non-linear change in organizations: organization change management informed by complexity theory", *Leadership & Organization Development Journal*, τόμ. 23, τχ. 6, 2002, σσ. 343-351.
- Tayeb M. H., *International Business: Theories, Policies, and Practices*, Financial Times Management, New York, London, 2003.

- Teece D. J., Pisano G., and Shuen A., "Dynamic Capabilities and Strategic Management", in G. Dosi and al. *The Nature and Dynamics of Organizational Capabilities*, O.U.P., Oxford, 2000.
- Tulet S., "Le cadre d'analyse économique: Le circuit économique" Cahiers français, Comprendre l'économie, τόμ. 1. Concepts et mécanismes, τχ. 315, juillet – août, 2003, σσ. 8-12.
- Weber M., *Economie et société, tome 1: Les catégories de la sociologie, tome 2: L'organisation et les puissances de la société dans leur rapport avec l'économie*, Plon, Paris, 1995.
- Williamson O., *Markets and Hierarchies*, Free Press, New York, 1975.
- Williamson O., *The Economic Institutions of Capitalism*, The Free Press, New York, 1985.
- Williamson O., *The Mechanisms of Governance*, Oxford University Press, Oxford, 1996.
- Winter, "Natural Selection and Evolution", *New Palgrave*, τχ. 3, 1987.
- Ulgen F., *Théories de la firme et stratégies anticoncurrentielles. Firme et marché*, L'Harmattan, Paris, 2003.

Ο εξοπλιστικός ανταγωνισμός Ελλάδας και Τουρκίας υπό το πρίσμα της στρατηγικής των διεθνών σχέσεων και της πολιτικής οικονομίας

Ευαγόρας Λ. Ευαγόρου*

Περίληψη

Η συνένωση των γνωστικών αντικειμένων της Οικονομίας και της Πολιτικής αποτελεί τη βάση της συγκεκριμένης μελέτης, που εξετάζει τα οικονομικά της άμυνας των κρατών Ελλάδας και Τουρκίας. Για την εκπλήρωση του στόχου της παρούσας μελέτης, η έρευνα θέτει υποθέσεις εργασίας που πηγάζουν από τη συνένωση των θεματικών των οικονομικών της άμυνας και της ασφάλειας των κρατών. Οι υποθέσεις θα ελεγχθούν με την περιπτωσιολογική μελέτη του ελληνοτουρκικού στρατιωτικού εξοπλισμού. Η ανάλυση στηρίζεται στους πιο κάτω άξονες: την παρουσίαση της οικονομικής ισχύος των δύο κρατών, την παρουσίαση του οικονομικού τους πλούτου και του επιπέδου ανάπτυξής τους, καθώς και την πολιτικο-στρατηγική τους θέση.

Λέξεις-Κλειδιά: εξοπλιστικός ανταγωνισμός, οικονομική ισχύς, ελληνοτουρκικές σχέσεις, αμυντικές δαπάνες.

---

* Επισκέπτης Λέκτορας στο Πανεπιστήμιο Κύπρου, Τμήμα Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

1. Εισαγωγή

Η επίδραση των οικονομικών θεωριών στις πολιτικές αποφάσεις που αφορούν στην ασφάλεια ενός κράτους είναι γενική παραδοχή. Η προσπάθεια μελέτης αυτών των φαινομένων βρίσκεται στο μεταίχμιο της σύγχρονης ακαδημαϊκής ανάλυσης των Διεθνών Σχέσεων και της Στρατηγικής. Οι συσχετισμοί οικονομίας και πολιτικής ασφάλειας, όπως πολλοί ακαδημαϊκοί καταμαρτυρούν¹, δημιουργούν τη συνένωση των γνωστικών αντικειμένων οικονομίας και διεθνών σχέσεων η οποία προσπαθεί να ερμηνεύσει τα σχετικά με αυτή διεθνολογικά φαινόμενα.

Στο σύγχρονο ακαδημαϊκό περιβάλλον οι συνενώσεις διαφορετικών επιστημονικών πεδίων για την εξέταση κοινωνικών συμβάντων είναι κοινός τόπος. Ένα από αυτά τα διεπιστημονικά πεδία είναι και τα Οικονομικά της Άμυνας που ενσωματώνει αφενός την πολιτική σκέψη και αφετέρου τις οικονομικές θεωρίες. Οι οικονομολόγοι² αναφέρουν ότι τα Οικονομικά της Άμυνας είναι μια επιστήμη πολιτικών με την έννοια ότι οι αναλυτές ενδιαφέρονται να διαμορφώσουν θεωρίες που θα τους βοηθήσουν να αποφασίσουν την καλύτερη κυβερνητική πολιτική, που θα αποφέρει τα πλέον επιθυμητά αποτελέσματα.

Η αλληλεπίδραση μεταξύ άμυνας και οικονομίας βασίζεται στο ότι η διεθνής ασφάλεια σχετίζεται άμεσα με τα οικονομικά κίνητρα που αντιμετωπίζουν τα έθνη-κράτη, με το κυνήγι δηλαδή του πλούτου και της ευημερίας³. Η αναζήτηση της οικονομικής ισχύος από τους διεθνείς δρώντες στηρίζεται στην πεποίθηση ότι η οικονομία παίζει πρωτεύοντα ρόλο στην ενδυνάμωση των κρατών και αποτελεί ισχυρό όπλο κατά του αντιπάλου.

Πέραν όμως από την αναζήτηση οικονομικής ισχύος, τα κράτη επιδιώκουν και τη στρατιωτική ισχύ, η οποία επιτυγχάνεται με εξοπλισμούς. Η απόκτηση όμως στρατιωτικών εξοπλισμών απαιτεί οικονομική δαπάνη, γεγονός που επηρεάζει πολύπλευρα τις δομές του κράτους. Συνεπώς, μία από τις κυριότερες ανάγκες του κράτους, η απόκτηση εξοπλισμών, είναι άμεσα συνυφασμένη με την οικονομία και επηρεάζει αλληλένδετα κριτήρια στις στρατηγικές του αποφάσεις.

Στο διεπιστημονικό πλαίσιο που αναφέρθηκε πιο πάνω κινείται και η παρούσα εργασία, η οποία λαμβάνοντας ως βάση την περιπτωσιολογική μελέτη των οικονομικών της άμυνας των κρατών της Ελλάδας και της Τουρκίας, καθώς και τις μεταξύ τους σχέσεις, επιχειρεί να ελέγξει την ισχύ θεωρητικών ζητημάτων που προκύπτουν από την πιο πάνω αναφερθείσα συνένωση γνωστικών αντικειμένων. Για τον σκοπό αυτό ερμηνεύεται η οικονομική τους ισχύς, προσδιορίζεται ο οικονομικός τους πλού-

τος, καταγράφεται το επίπεδο ανάπτυξής τους, και εξετάζεται η δομικότητα της κοινωνίας τους που αφορά στην γενικότερη θέση τους στο σύστημα, αλλά και ερευνάται η στρατηγική τους συμπεριφορά στο διεθνές σύστημα.

Τα οικονομικά δεδομένα που αφορούν στα οικονομικά των εξοπλισμών των δύο κρατών θα μας βοηθήσουν να εξετάσουμε την κούρσα εξοπλισμών όπως αυτή διαμορφώνεται σήμερα. Η κρίση και η ανάλυση των στρατηγικών τους επιλογών σε πολιτικό επίπεδο θα δώσει μια πληρέστερη πολιτικοοικονομική εικόνα για τη δομική συμπεριφορά του συστήματος που τις περιβάλλει.

Στην εργασία γίνεται αναφορά στα αίτια του ανταγωνισμού των εξοπλισμών μεταξύ των κρατών, που δημιουργούν έναν άλλο προσανατολισμό στη διάρθρωση του προϋπολογισμού ενός κράτους. Επίσης, στην παρούσα ακαδημαϊκή δουλεία επιδιώκεται η εξέταση παραγόντων όπως η ανάπτυξη και οι αμυντικές δαπάνες, η ανάλυση των βασικών παραδοχών για την κούρσα των εξοπλισμών, σε σχέση και με τους παραπάνω παράγοντες. Η εργασία καταλήγει με μια πρόταση για τις συνθήκες που απαιτούνται για τον περιορισμό της κούρσας των εξοπλισμών και την πρόοδο της ειρήνης και ασφάλειας. Επιπροσθέτως επιχειρείται μία τοποθέτηση και ανάλυση του τρόπου με τον οποίο η κούρσα εξοπλισμών μπορεί να περιοριστεί και να επέλθει ύφεση στις δαπάνες για άμυνα των δύο κρατών. Παράλληλα όμως διαπιστώνεται και η τραγικότητα της διλημματικής σχέσης ανάμεσα στην ανάγκη για άμυνα και περιορισμό των εξοπλισμών.

Η καινοτομία και η συνεισφορά της εργασίας επικεντρώνεται στην εισαγωγή μεθοδολογικών εργαλείων και από τα δύο γνωστικά αντικείμενα της οικονομίας και της στρατηγικής των διεθνών σχέσεων για να αναλύσει τον ελληνοτουρκικό ανταγωνισμό εξοπλισμών. Η προσπάθεια αυτή καταλήγει με μια σύγχρονη θεωρητική οπτική για τις κρατικές σχέσεις και την κούρσα εξοπλισμών.

Η μέθοδος προσέγγισης που θα χρησιμοποιηθεί στην εργασία αναφέρεται στον έλεγχο ισχύος αξιώματος με την χρήση περιπτωσιολογικής μελέτης. Η εργασία θέτει τις εξής υποθέσεις εργασίας: α) ο βαθμός έντασης και το επίπεδο της κούρσας εξοπλισμών μεταξύ των κρατών επηρεάζει τις διακρατικές τους σχέσεις και β) το ύψος των δαπανών για αμυντικούς εξοπλισμούς προσδιορίζει την στρατηγική του κράτους στο διεθνές σύστημα.

Ως θεωρητικό υπόβαθρο για την ανάλυση των πιο πάνω στοιχείων η μελέτη θα στηριχθεί στα γνωστικά αντικείμενα της Πολιτικής Οικονομίας και των Οικονομικών της Άμυνας που αποτελούν επιστημονικά πεδία της σύ-

μπτυξης των επιστημών της Οικονομίας και της Διεθνούς Πολιτικής, καθώς και στις θεωρίες Διεθνών Σχέσεων και θεωριών στρατηγικής του κράτους.

2. Οι αμυντικές δαπάνες ως προϊόν της παραγωγής άμυνας από το κράτος

Η παροχή από το κράτος ασφάλειας από τις εξωτερικές απειλές, δηλαδή η προσφορά του αγαθού της εθνικής άμυνας, αποτελεί το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα δημόσιου κοινωνικού αγαθού⁴. Το κράτος αναλαμβάνει να προστατέψει το κοινωνικό σύνολο που βρίσκεται εντός των ορίων των συνόρων του από οποιαδήποτε εξωτερική απειλή και η παροχή αυτή ανταποκρίνεται στην προσφορά του αγαθού της άμυνας. Η σημασία του ως δημόσιου αγαθού είναι σημαντικότερη για το κράτος, γιατί οι δαπάνες για στρατιωτικούς εξοπλισμούς είναι οι πλέον πολυέξοδες και επικίνδυνες, καθώς κοστίζουν σε πλούτο και ανθρώπινο δυναμικό, αλλά συνάμα μπορούν να προσφέρουν πολλά οφέλη⁵.

Το κόστος των στρατιωτικών εξοπλισμών για ένα κράτος αποτελείται από το οικονομικό ύψος της επένδυσης για την αγορά των οπλικών συστημάτων ή για την παραγωγή τους, αν αυτά παράγονται από το ίδιο το κράτος, και είναι μέγεθος άμεσα μετρήσιμο, καθώς μπορεί να μετρηθεί σε ποσοτικές μονάδες (αξία σε χρηματικές μονάδες). Τοποθετώντας όμως την απόδοση της δαπάνης με πολιτικά και στρατιωτικά κριτήρια, η αποτελεσματικότητα της επένδυσης μετριέται σε μονάδες αποτροπής και ως μέγεθος μπορεί μόνο να εκτιμηθεί με βάση ορισμένες παραδοχές. Πρώτον, τι πλήγμα μπορεί να επιφέρει στον αντίπαλο, δεύτερον, το μέγεθος της στρατιωτικής ικανότητας του οπλικού συστήματος, τρίτον, το κόστος που δημιουργείται στον αντίπαλο από τα αντίμετρα που πρέπει να λάβει⁶. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι η απόδοση της επένδυσης σε στρατιωτικό εξοπλισμό, αλλά και η επίδρασή της στο κοινωνικό σύνολο δεν μπορούν να κρίνονται μόνο με οικονομικούς και ποσοτικούς όρους, αλλά και με πολιτικούς και ποιοτικούς. Υπό αυτό το πρίσμα, θα εξετάσουμε πιο κάτω στην περιπτωσιολογική μελέτη πώς τα κράτη της Ελλάδας και της Τουρκίας λαμβάνουν τις αποφάσεις τους για τις εξοπλιστικές δαπάνες.

Οι δαπάνες για στρατιωτική προετοιμασία στερούν από την οικονομία ενός κράτους πόρους που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε άλλους τομείς κυρίως κοινωνικού χαρακτήρα⁷. Έτσι, το κράτος βρίσκεται

σε ένα δίλημμα μεταξύ δαπανών για στρατιωτικούς εξοπλισμούς και κοινωνικών δαπανών, δίλημμα που σε κάποιο βαθμό αντιμετωπίζουν και τα κράτη Ελλάδας και Τουρκίας. Η πρώτη επιλογή επιβάλλεται από την ανάγκη για ασφάλεια του κράτους που εξασφαλίζεται με επαρκή στρατιωτική ισχύ. Η δεύτερη επιλογή επιβάλλεται από την ανάγκη για την οικονομική ευημερία του κοινωνικού συνόλου του κράτους και τη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου των κατοίκων του. Η εναλλακτική επένδυση ή κατανάλωση, αυτό δηλαδή που θυσιάζεται για την πρώτη επιλογή εις βάρος της δεύτερης, ονομάζεται «αμυντικό βάρος».

3. Η οικονομία ως φορέας ισχύος

Είναι πλέον γενικά αποδεκτό ότι ο ρόλος της οικονομικής ισχύος έχει αποκτήσει βαρύνουσα σημασία στις διακρατικές σχέσεις. Η ικανότητα των κρατών να χρησιμοποιούν την οικονομική τους ισχύ για να επηρεάσουν αποφάσεις άλλων κρατών που αφορούν στην εξωτερική τους πολιτική εξισώνεται με αυτή της στρατιωτικής ισχύος⁸. Όπως σημειώνει ο οικονομολόγος Thurrow⁹, το κύριο πεδίο ανταγωνισμού πλέον στο διεθνές σύστημα και κυρίως ανάμεσα στις αναπτυγμένες χώρες είναι η οικονομία.

Είναι γεγονός ότι η στρατιωτική ισχύς δεν αποτελεί τη μοναδική παράμετρο που καθορίζει την κυριαρχία ενός κράτους και τη διαμόρφωση της στρατηγικής του, αλλά στον ίδιο βαθμό με τη στρατιωτική συμβάλλει και η οικονομική ισχύς¹⁰. Κατά συνέπεια, η ακμαία εθνική οικονομία και η οικονομική ευρωστία, δηλαδή αυτή που δίνει την οικονομική ισχύ, αποτελούν απαραίτητη προϋπόθεση για τη στρατιωτική ισχύ¹¹. Όπως χαρακτηριστικά επισημαίνεται καμιά χώρα δεν μπορεί να στηρίξει μια εντατική και παρατεταμένη στρατιωτική προσπάθεια, αν δε διαθέτει ισχυρή οικονομική βάση, καθώς το ύψος του Ακαθαρίστου Εγχωρίου Προϊόντος (ΑΕΠ), η βιομηχανική παραγωγή, οι φυσικές πηγές πλούτου και το ανθρώπινο δυναμικό προσδιορίζουν τη δυνατότητα μιας χώρας να επωμισθεί το βάρος μιας πολεμικής αντιπαράθεσης και τη δυνατότητά της να διαθέσει στο στρατιωτικό τομέα τους αναγκαίους ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους¹².

Όσο απλά και αν το παραθέτει ο Κονδύλης¹³, έχει απόλυτο δίκιο, όταν ορίζει ως ακμαία οικονομία εκείνη που παράγει με ανοδικούς ρυθμούς απτά αγαθά, τόσο για την ικανοποίηση όσο το δυνατόν περισσότερο εγχώ-

ριων αναγκών, όσο και για την εξαγωγή προς αποπληρωμή άλλων αγαθών, τα οποία η εκάστοτε χώρα δεν μπορεί ή δε θεωρεί σύμφωρο να παράγει η ίδια με όσο το δυνατόν μεγαλύτερο πλεόνασμα. Σύμφωνα με τα πιο πάνω, Ελλάδα και Τουρκία επιδιώκουν τη βελτίωση της οικονομικής τους θέσης για να αποκτήσουν τη σχετική οικονομική ισχύ έναντι του αντιπάλου, που θα τους δίνει την ευχέρεια για την αγορά στρατιωτικών εξοπλισμών.

Ανεξάρτητα από το βαθμό που μπορεί να κατέχει η οικονομική ισχύς στην ιεράρχηση της διεθνούς πολιτικής αρένας, είναι γεγονός η συνεχής προσπάθεια των κρατών να την αποκτήσουν. Η απόκτηση από τα κράτη οικονομικής ισχύος, σκοπό έχει να βοηθήσει στην υλοποίηση των στρατηγικών τους στόχων. Η προσπάθεια αυτή εμπεριέχει οικονομικές δυσκολίες που κυρίως εστιάζονται στην ικανότητα του κράτους να παράγει και να δημιουργεί πλούτο. Οι αδυναμίες αυτές κατά κύριο λόγο επηρεάζουν τη διαμόρφωση της στρατηγικής του κράτους στην προσπάθειά του να αποκτήσει ιδιαίτερη ισχύ έναντι του αντιπάλου.

3.1. Το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν ως συντελεστής της οικονομικής ισχύος

Ο πυλώνας της οικονομικής ισχύος των κρατών είναι ο πλούτος, που αναφέρεται στο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας και ως μέγεθος είναι μετρήσιμος με το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) και το κατά κεφαλήν ΑΕΠ το οποίο μετρά τη συνολική αξία των τελικών αγαθών και των υπηρεσιών που παράγει μια οικονομία κατά τη διάρκεια ενός ημερολογιακού έτους. Παρά τις αδυναμίες του¹⁴ ως δείκτη μετρήσεως, έχει καθιερωθεί στην οικονομική επιστήμη να χρησιμοποιείται ως το μέγεθος εκείνο που αποτυπώνει κατά κύριο λόγο το επίπεδο ανάπτυξης και ευημερίας και κατά συνέπεια την οικονομική ισχύ μιας χώρας. Ο Organski¹⁵ υποστηρίζει ότι το ΑΕΠ ως συντελεστής οικονομικής ισχύος, είναι ίσως το καλύτερο κριτήριο για τον προσδιορισμό της εθνικής ικανότητας ενός κράτους. Στο παρόν σημείο γίνεται αναφορά στο ΑΕΠ των κρατών Ελλάδας και Τουρκίας για να καταδειχθεί η δυναμική των δύο κρατών να παράγουν πλούτο και να παρουσιαστεί μια μεταξύ τους συγκριτική ανάλυση.

Παρατηρώντας το μέγεθος του ΑΕΠ της Ελλάδας και της Τουρκίας κατά την περίοδο των τελευταίων τεσσάρων δεκαετιών, εκφρασμένο σε τρέχουσες τιμές και με μονάδα μέτρησης το δολάριο των ΗΠΑ¹⁶, και πα-

ρά την αδυναμία των ποσών να παρουσιάσουν την πλήρη και καθαρή οικονομική εικόνα λόγω του πληθωρισμού και της αστάθειας των ισοτιμιών (όταν αφορά την έκφραση σε μονάδες δολαρίων), μπορούν να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα. Η βελτίωση των οικονομιών των δύο κρατών από τη λήξη του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου αποτυπώνεται στην αυξητική πορεία των μεγεθών του ΑΕΠ τους. Έτσι, στις αρχές της δεκαετίας του 1970 το ύψος του ΑΕΠ της Ελλάδας ήταν 29,7 δις US \$, το 1985 ήταν 118,7 δις US \$, ενώ το 2005 έφτασε σε τριπλάσια εν σχέση με το μέσο της δεκαετίας του 1980 επίπεδα, φτάνοντας τα 328,4 δις US \$. Αντίστοιχα, η Τουρκία το 1970 είχε ΑΕΠ 35,4 δις US \$, και το 1985 169,2 δις US \$, για να παρουσιάσει μια τετραπλάσια αύξηση το 2005 και να φτάσει τα 555,7 δις US \$. Διαπιστώνεται μια μεγάλη αυξητική τάση και στις δύο χώρες, γεγονός που μεταφράζεται σε πρόοδο της ικανότητάς τους να παράγουν πλούτο και να ισχυροποιούνται οικονομικά (το ΑΕΠ σε πραγματικούς όρους). Αυτό μεταφράζεται και σε ικανότητα για εξοπλιστικές δαπάνες, αν τεθεί ως βάση η υπόθεση ότι η αύξηση του πλούτου οδηγεί και στην αύξηση των στρατιωτικών δαπανών. Κατά κύριο λόγο, όσο υψηλότερος είναι ο δείκτης του ΑΕΠ μιας χώρας τόσο μεγαλύτερη και η δυνατότητά της να διαθέσει περισσότερα κονδύλια για τη στήριξη των αμυντικών της δαπανών.

Η υπεροχή της Τουρκίας στο ύψος του ΑΕΠ είναι φανερή, αλλά σε αυτό πρέπει να ληφθεί υπόψη και μια άλλη παράμετρος, αυτή που αφορά στον πληθυσμό της κάθε χώρας και στο κατά κεφαλήν ΑΕΠ. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, παρά τις όποιες αδυναμίες του ως δείκτη, αποτελεί το μέγεθος εκείνο που αποτυπώνει το επίπεδο ανάπτυξης, ευημερίας και συνεπώς οικονομικής ισχύος μιας χώρας¹⁷. Παρατηρώντας τα οικονομικά δεδομένα για το κατά κεφαλήν ΑΕΠ συμπεραίνεται η υπεροχή της Ελλάδας σε αυτό το μέτρο σύγκρισης, καθώς η συνολική παραγόμενη ποσότητα προϊόντος που αναλογεί σε κάθε Έλληνα πολίτη είναι τριπλάσια από αυτή που αναλογεί σε έναν Τούρκο πολίτη. Η διαφορά αυτή παραμένει αναλλοίωτη τις τελευταίες δεκαετίες, καθώς το 1980 το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας ήταν 9.578 US \$ (σε τρέχουσες τιμές), ενώ της Τουρκίας 2.358 US \$ και αντίστοιχα το 2005 η διαφορά ήταν σχεδόν τετραπλάσια, καθώς το κατά κεφαλήν ΑΕΠ της Ελλάδας ήταν 29.212 US \$ ενώ της Τουρκίας ήταν 7.698 US \$¹⁸. Για την Τουρκία η μεγάλη αύξηση του κατά κεφαλήν ΑΕΠ λαμβάνει μεγαλύτερη σημασία, αν αναλογιστεί κανείς και το γεγονός της ραγδαίας αύξησης του πληθυσμού της.

4. Τεχνολογία, οικονομία και εξοπλισμοί

Ένας σοβαρός παράγοντας που πρέπει να ληφθεί υπόψη στην παρούσα μελέτη είναι η τεχνολογία και ως συνέπεια αυτής οι τεχνολογικές εξελίξεις. Οι τεχνολογικές εξελίξεις μετασχηματίζουν όλες τις πλευρές των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών υποθέσεων, καθώς η τεχνολογική καινοτομία έχει γίνει ο κύριος παράγοντας καθορισμού της οικονομικής ανάπτυξης στις προηγμένες οικονομίες, καθώς και της διεθνούς ανταγωνιστικότητας μεταξύ των εκβιομηχανισμένων οικονομιών¹⁹. Παράλληλα και εν πολλοίς συνυφασμένοι με τον παράγοντα “τεχνολογία” είναι και οι επίσης ποιοτικώς προσμετρήσιμοι παράγοντες της γνώσης και της πληροφόρησης. Η σημαντικότητά τους για ένα κράτος είναι τεράστια ως προς την ικανότητα επιβολής έναντι των άλλων κρατών και αυτό γίνεται περισσότερο πειστικό από το γεγονός ότι η πληροφορία-γνώση είναι σήμερα ο βασικός οικονομικός πόρος που καθορίζει σε σημαντικό βαθμό την κατάταξη των κρατών στον παγκόσμιο ανταγωνισμό²⁰.

Η μελέτη του συσχετισμού δυνάμεων μεταξύ δύο κρατών στο διεθνές σύστημα πρέπει να στηρίζεται σε δύο συγκριτικούς πυλώνες. Ο πρώτος αφορά την ποσοτική διάσταση και ο άλλος την ποιοτική. Σε περιπτώσεις που υπάρχει ποσοτική ανισορροπία μεταξύ δύο κρατών, όπως ισχύει μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, ο παράγοντας “ποιότητα” αναδεικνύεται ως καθοριστικής σημασίας στο συσχετισμό και στην ισορροπία των δυνάμεων μεταξύ των κρατών²¹, καθώς η ισορροπία στρατιωτικής ισχύος εξαρτάται κατά πολύ από το βαθμό εκμετάλλευσης από τις δύο χώρες των δυνατοτήτων που προσφέρουν τα οπλικά συστήματα νέας τεχνολογίας. Αυτή η ποιοτική διαφορά επικεντρώνεται σε αυτό που ονομάζεται “τεχνολογία” και κατ’ επέκταση η τεχνολογική υπεροχή έναντι του αντιπάλου καταμετράται με ποιοτικά κριτήρια τα οποία δύνανται να εξισορροπούν και να υπερτερούν των ποσοτικών. Συνεπώς, στην ποιοτική διάσταση της συγκριτικής μελέτης εντάσσεται και ο παράγοντας “τεχνολογία”. Η σημαντικότητα του τεχνολογικού παράγοντα όσον αφορά τη σύγκρουση γενικότερα και ειδικότερα στο στρατιωτικό τομέα εντοπίζεται από πολλούς αναλυτές των διεθνών σχέσεων²².

Η επισήμανση των παραγόντων “τεχνολογία και τεχνογνωσία” σε συνάρτηση με τους όρους “οικονομία και εξοπλισμοί” είναι καίριας σημασίας, γιατί η τεχνολογία στο σύγχρονο πολιτικό περιβάλλον παίζει καθοριστικό ρόλο στις διακρατικές σχέσεις, είτε αφορά στην τεχνολογική εξάρτηση είτε στην τεχνολογική υπεροχή που μπορεί να κρίνει μια πολεμική αναμέτρηση. Όπως αναφέρει ο Majeski²³ η τεχνολογία είναι αναπόσπασ-

στο κομμάτι της κούρσας εξοπλισμών και η τεχνολογική καινοτομία αυξάνει το εύρος των επιλογών των συμμετεχόντων προσφέροντάς τους νέες δυνατότητες και ευκαιρίες να αναδιαρθρώσουν σπάνιους πόρους. Η σημαντικότητά της επίσης έγκειται και στο γεγονός ότι η τεχνολογική πρόοδος αποτελεί κύριο χαρακτηριστικό των αγορών αμυντικού εξοπλισμού, καθώς οι τεχνικές εξελίξεις που οδηγούν στην παραγωγή νέων προϊόντων δημιουργούν προοπτικές υπέρ των προϊόντων εκείνων που ενσωματώνουν όλο και μεγαλύτερη τεχνολογική έρευνα. Επιπροσθέτως, όπως διαπιστώνεται και από τη νέα θεωρία της ανάπτυξης, η γνώση, η τεχνολογία και η τεχνογνωσία συνιστούν έναν ξεχωριστό συντελεστή παραγωγής πέρα από τους κλασικούς του κεφαλαίου και της εργασίας²⁴. Τέλος, στη σύγχρονη εποχή, όπου η ακρίβεια των όπλων αυξάνει τη σημασία του τεχνολογικού παράγοντα, η κατοχή της γνώσης είναι καθοριστική για την έκβαση μιας μάχης και η σημασία της πληροφορίας για τη θέση και τις κινήσεις του αντιπάλου αποκτά μεγαλύτερη σημασία²⁵.

Συμπερασματικά, επισημαίνεται ότι η τεχνολογική επανάσταση έχει επιφέρει ραγδαίες μεταβολές στα οπλικά συστήματα και η πολεμική τεχνολογία συνεχώς εξελίσσεται. Ειδικότερα, οι σημαντικότερες τεχνολογικές καινοτομίες κυριαρχούν στον τομέα της διαχείρισης πληροφοριών με ιδιαίτερο βάρος στις εξελίξεις στη δορυφορική τεχνολογία και τον πληροφοριακό πόλεμο²⁶. Μια τέτοια κατάσταση, όπου η τεχνολογία βρίσκεται στο σημείο αιχμής και μπορεί να κρίνει το αποτέλεσμα μιας σύγκρουσης, αναγκάζει τα κράτη όχι μόνο να αναζητούν τεχνολογία που θα τους βελτιώσει τη στρατιωτική τους ικανότητα, αλλά να βρίσκονται στο προσκήνιο των τεχνολογικών καινοτομιών για να αποκτούν το συγκριτικό πλεονέκτημα έναντι του αντιπάλου. Εκεί που τα ποσοτικά μειονεκτήματα είναι αδύνατον να αντισταθμιστούν με ποσοτική εξισορρόπηση είναι αναπόφευκτο να αναζητείται το ποιοτικό πλεονέκτημα.

5. Ο εξοπλιστικός ανταγωνισμός των κρατών

Ανταγωνισμό (κούρσα) εξοπλισμών παρατηρούμε, όταν δύο ή περισσότερα κράτη ή συμμαχίες με συγκρουσιακούς στόχους εμπλακούν σε έναν αγώνα αύξησης των οπλικών τους συστημάτων και του στρατιωτικού ανθρώπινου δυναμικού τους. Οι κούρσες εξοπλισμών χαρακτηρίζονται συχνά ως μια διαδικασία δράσης-αντίδρασης στην οποία ένα κράτος

αυξάνει το στρατιωτικό του οπλοστάσιο ως ανταπόδοση της ενδεχόμενης αύξησης του αντίπαλου οπλοστασίου²⁷. Οι Intriligator και Brito²⁸ ορίζουν την κούρσα εξοπλισμών ως μια δυναμική διαδικασία αλληλεπίδρασης μεταξύ κρατών για την απόκτηση όπλων. Η κατάσταση του ανταγωνισμού των εξοπλισμών μεταξύ των κρατών στο διεθνές σύστημα δημιουργείται σε ανταγωνιστικό περιβάλλον (ύπαρξη σύγκρουσης) λόγω της πεποίθησης από όλα τα μέρη ότι η στρατιωτική ισχύς καθορίζει εν πολλοίς το αποτέλεσμα μιας σύγκρουσης. Το διεθνές σύστημα και οι εξωτερικές απειλές που δημιουργούνται μέσα σε αυτό επηρεάζουν το αίσθημα ανασφάλειας που νιώθουν τα κράτη, με συνέπεια να οδηγούν στην αύξηση των εξοπλισμών.

Ο Καρρ ορίζει ως κούρσα εξοπλισμών «...την κατάσταση εκείνη όπου δύο ή περισσότερα μέρη διακρίνουν ότι συμμετέχουν σε μια αντίπαλη σχέση, στην οποία αυξάνουν ή βελτιώνουν τους εξοπλισμούς τους με γρήγορους ρυθμούς και, αλλάζοντας τη δομή της στρατιωτικής του κατάστασης αντιστοίχως, με γενική εστίαση στην παρελθοντική, παρούσα και προβλεφθείσα στρατιωτική και πολιτική συμπεριφορά των αντίπαλων μερών...»²⁹. Στον ορισμό αυτό διακρίνεται, πρώτον, η έννοια της σύγκρουσης ως αντίπαλης σχέσης και η ανταγωνιστική σχέση των κρατών ως αίτιο της ύπαρξης μιας κούρσας εξοπλισμών, δεύτερον, η διαδικασία πραγμάτωσης της κούρσας των εξοπλισμών (δηλαδή ο τρόπος που αυτή υλοποιείται) και, τρίτον, το στρατηγικό πνεύμα που τη διακατέχει ως πράξη κανονιστικής συμπεριφοράς δύο αντιπάλων.

Τα κράτη προχωρούν στην απόκτηση στρατιωτικού εξοπλισμού, γιατί αυτό τους παρέχει στρατιωτική ισχύ την οποία και χρησιμοποιούν εναντίον του αντιπάλου. Ο αντίπαλος, αντιλαμβανόμενος την απειλή από τη δράση του άλλου παίκτη (αύξηση στρατιωτικού εξοπλισμού), προχωρεί και αυτός στη στρατιωτική ενίσχυση. Κατά αυτόν τον τρόπο, δημιουργείται ένας κύκλος αντιπαράθεσης που μεταφράζεται σε στρατιωτική ενίσχυση³⁰. Έτσι, η ανάγκη για απόκτηση στρατιωτικού εξοπλισμού είναι το αποτέλεσμα των ανταγωνιστικών σχέσεων των κρατών και όχι το αίτιο της μεταξύ τους σύγκρουσης.

Ο κύριος λόγος που οδηγεί τα κράτη σε αγορά στρατιωτικών εξοπλισμών είναι η ανασφάλεια του διεθνούς συστήματος και κατ' επέκταση οι απειλές από τους εν δυνάμει αντιπάλους. Οι αποφάσεις των κρατών για την κούρσα εξοπλισμών με έναν αντίπαλο επηρεάζονται από καθαρά εξωτερικούς λόγους που αφορούν στη δομή του διεθνούς συστήματος, αλλά και στον επιθετικό χαρακτήρα της συμπεριφοράς των κρατών. Η επιλογή των κρατών για δαπάνες σε στρατιωτικούς εξοπλισμούς αποβλέ-

πει στην ενίσχυση της στρατιωτικής ισχύος, που αποτελεί έναν από τους κύριους πυλώνες εξασφάλισης του κράτους. Ένα κράτος μπορεί να νιώθει ήσυχο από την αύξηση των στρατιωτικών δυνάμεων του αντιπάλου μόνο αν πιστεύει ότι του προσφέρεται μια λειτουργική συλλογική ασφάλεια από το σύστημα³¹. Ακόμα και αν αυτό συμβαίνει όμως, είναι τολμηρά επικίνδυνο ένα κράτος να στηρίζει την ασφάλεια στην κατανομή ισχύος του συστήματος και όχι στις δικές του δυνάμεις.

Η πιο πάνω αναφορά, στον θεωρητικό προσανατολισμό της κούρσας εξοπλισμών μεταξύ των κρατών, θα αποσαφηνίσει την ανάλυση που ακολουθεί και αναφέρεται στην ειδική περίπτωση του εξοπλιστικού ανταγωνισμού μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Όσον αφορά στην περιπτώσιολογική μελέτη, έχουμε ένα κράτος που υλοποιεί επιθετική στρατηγική και ένα κράτος που ακολουθεί αμυντική αποτρεπτική στρατηγική (Τουρκία και Ελλάδα αντίστοιχα). Η ανταγωνιστική αυτή σχέση μεταφράζεται σε μια κούρσα εξοπλισμών μεταξύ των δύο κρατών όπως παρουσιάζεται ακολούθως.

6. Συγκριτική ανάλυση των δαπανών για άμυνα Ελλάδας και Τουρκίας

Στο παρόν σημείο γίνεται παρουσίαση των οικονομικών δεδομένων που αφορούν στους εξοπλισμούς των δύο κρατών³². Κρίνεται αναγκαία αυτή η παρουσίαση όχι τόσο γιατί άλλοι ερευνητές δεν το έχουν πράξει³³, αλλά για να τονιστούν ορισμένα στοιχεία που σε άλλες ακαδημαϊκές δουλειές δεν έχουν θιγεί. Η παρουσίαση και η αναφορά στους αριθμούς των δαπανών για την άμυνα θα καταδείξουν την πραγματική εικόνα της συγκρουσιακής σχέσης των κρατών Ελλάδας και Τουρκίας, αλλά και θα πιστοποιήσουν την κούρσα εξοπλισμών που υφίσταται μεταξύ των δύο κρατών.

Η αξία της ποσότητας του αγαθού της άμυνας η οποία παρέχεται στο κοινωνικό σύνολο, στη διάρκεια μίας χρονικής περιόδου, προσεγγίζεται από το μέγεθος των αμυντικών δαπανών, στη διάρκεια της ίδιας περιόδου, εκφρασμένο σε πραγματικές τιμές. Παρά τις αδυναμίες του ως ορισμού αποτελεί ένα καλό εχέγγυο για να προσδιορισθούν τα μεγέθη σε απόλυτους αριθμούς και βοηθά στην ερμηνεία των δεδομένων. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πραγματοποιείται μια προσπάθεια να αποσαφηνιστεί το

επίπεδο της στρατιωτικής ισχύος, όπως αυτή μπορεί να καταδειχθεί με το χρηματικό ύψος για τις δαπάνες άμυνας που πραγματοποιούν η Ελλάδα και η Τουρκία, και συνάμα να παρουσιαστεί η εικόνα των αριθμών που αφορούν στους εξοπλισμούς των δύο χωρών³⁴.

Η ένταση της προσπάθειας των δύο χωρών για ενίσχυση του στρατιωτικού τους εξοπλισμού καταδεικνύει το συγκρουσιακό χαρακτήρα των σχέσεών τους. Ενδεικτικό του εξοπλιστικού ανταγωνισμού και της συσσώρευσης οπλικών συστημάτων εκατέρωθεν του Αιγαίου³⁵ είναι το γεγονός ότι οι ελληνικές και τουρκικές στρατιωτικές δαπάνες, εκφρασμένες ως ποσοστό του ΑΕΠ, είναι τα τελευταία χρόνια πολύ πιο πάνω από τον αντίστοιχο μέσο όρο τόσο του NATO όσο και της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κατά μέσο όρο την τελευταία πενταετία τα κράτη-μέλη του NATO δαπανούν το 2,1% του ΑΕΠ τους, την στιγμή που η Ελλάδα δαπανάει 3,2% του ΑΕΠ κατά μέσο όρο και η Τουρκία 3,6%. Το 2001 η Ελλάδα δαπανούσε το 4,6% του ΑΕΠ και η Τουρκία το 4,9%, τη στιγμή που ο μέσος όρος των κρατών του NATO ήταν 2,4%, ενώ το 2006, αν και υπάρχει μια μείωση στη διαφορά και της Ελλάδας (3,0 %) και της Τουρκίας (2,8 %) τα ποσοστά ήταν σαφώς μεγαλύτερα από το μέσον όρο του NATO (2,1%).

Από τη στιγμή που το ενδεχόμενο του πολέμου είναι ένας από τους κυριότερους παράγοντες στη διεθνή πολιτική, η στρατιωτική δύναμη καθίσταται ένα αναγνωρισμένο κριτήριο των πολιτικών αξιών ³⁶, η οποία μπορεί να μετρηθεί με βάση το ύψος των δαπανών για την άμυνα και την ασφάλεια. Το ύψος των στρατιωτικών δαπανών εκφρασμένο σε χρηματικές μονάδες αποτελεί ένα σημαντικό μέτρο αφενός του καθορισμού της στρατιωτικής δύναμης ενός κράτους και αφετέρου της αντίδρασης του κράτους αυτού στις εξοπλιστικές δραστηριότητες των αντιπάλων του. Το γεγονός αυτό καθιστά την ερμηνεία των ποσών για άμυνα σημαντική ως προς το βαθμό που η ερμηνεία αυτή ανταποκρίνεται στην αναζήτηση των αιτιών πραγμάτωσης των εξοπλιστικών προγραμμάτων. Επιπροσθέτως, η σπουδαιότητα της μελέτης των αριθμητικών δεικτών που αφορούν στην άμυνα έγκειται στο ότι η διαχρονική εξέλιξη του όγκου των στρατιωτικών δαπανών μιας χώρας αποτελεί μέτρο με το οποίο μπορούν να ερμηνευθούν σημαντικές στρατιωτικές πολιτικές και οικονομικές πλευρές της εθνικής ασφάλειας και επιπλέον, οι στρατιωτικές δαπάνες συνδέουν τις εσωτερικές εξελίξεις με θέματα εξωτερικής πολιτικής³⁷.

Μια πρώτη εικόνα των ποσών που τα κράτη της Ελλάδας και της Τουρκίας δαπανούν για την άμυνα δίνεται από την μελέτη των δεδομένων για τις εξοπλιστικές τους δαπάνες. Σε σχετικά μεγέθη (τα ποσά είναι σε τρέχουσες τιμές), η Ελλάδα (σε δραχμές και ευρώ) και η Τουρκία (σε

τουρκικές λίρες) αυξάνουν τις δαπάνες για άμυνα. Είναι άμεσα παρατηρήσιμο το γεγονός της αυξητικής τάσης των ποσών για άμυνα και από τις δύο χώρες³⁸. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970 έως και σήμερα τα δύο κράτη, ανεξάρτητα από το κλίμα των σχέσεών τους, τείνουν να δαπανούν περισσότερα χρήματα χρόνο με το χρόνο για την άμυνά τους. Αυτό καταδεικνύει την πεποίθηση των κρατών ότι οι εθνικοί στόχοι είναι άμεσα συνυφασμένοι με τη στρατιωτική ισχύ η οποία επιτυγχάνεται με την αγορά στρατιωτικών εξοπλισμών. Η αυξητική τάση των δαπανών για άμυνα είναι απόλυτη (αν και όχι καθαρή από χρόνο σε χρόνο), αν συγκρίνουμε τα ποσά της δεκαετίας του 1970 με τα σημερινά ποσά. Η παρούσα διαπίστωση επιβεβαιώνει την ανησυχία και των δύο κρατών για άμυνα, αλλά και το γεγονός του κύκλου του εξοπλιστικού ανταγωνισμού, όπου η αύξηση των εξοπλιστικών δαπανών του ενός παίκτη οδηγεί στην αύξηση των εξοπλιστικών δαπανών του αντιπάλου.

Μια συγκριτική παρατήρηση των δαπανών για άμυνα μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας μπορεί να καταδείξει τα ακόλουθα. Πέραν της αυξητικής πορείας που παρατηρείται στις αμυντικές δαπάνες και των δύο κρατών³⁹, βλέπουμε ότι η αυξητική πορεία στις δαπάνες της Τουρκίας είναι μεγαλύτερη από αυτήν της Ελλάδας. Ιδιαίτερα από το 1984 και μετά παρατηρείται αυξανόμενη τουρκική υπεροχή σε δαπάνες εξοπλισμών⁴⁰. Ενώ στα τέλη της δεκαετίας του 1980, Ελλάδα και Τουρκία, ξόδευαν περίπου ίσο ποσό για την άμυνά τους, στις αρχές της νέας χιλιετίας η Τουρκία διπλασίασε τις δαπάνες της (8.885 εκατομμύρια US \$) και η Ελλάδα τις αύξησε κατά 25% (5.577 εκατομμύρια US \$). Είναι γεγονός ότι μεταξύ 1985 και 1988 οι τουρκικές αμυντικές δαπάνες είχαν αυξηθεί περισσότερο από το διπλάσιο (από 3,2 δις US \$ σε 8,1 δις US \$) και καταλάμβαναν το 4,4% με 4,5% σε σταθερή βάση του ΑΕΠ, την ίδια στιγμή που η Ελλάδα αύξανε σε πραγματικούς αριθμούς τις στρατιωτικές της δαπάνες (από 3,3 δις US \$ το 1985 σε 5,7 δις US \$ το 1988), αλλά τις μείωνε ως ποσοστό του ΑΕΠ της (από 7% σε 4,4%)⁴¹. Έτσι, η Τουρκία δείχνει να στηρίζεται στη στρατιωτική ισχύ, για να υλοποιεί τους στρατηγικούς της στόχους και τείνει να αυξάνει τις δαπάνες της, παρά τα οικονομικά της προβλήματα, ενώ η Ελλάδα κρίνει ότι η στρατιωτική απειλή του αντιπάλου μπορεί να αποτραπεί και με άλλο τρόπο και όχι απαραίτητα στρατιωτικό, ο οποίος οδηγεί στην αύξηση των στρατιωτικών εξοπλισμών.

Μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι στη μεταπολεμική περίοδο και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990 (με εξαίρεση την περίοδο 1980-1985) παρουσιάζεται μία αύξηση στις δαπάνες των εξοπλισμών και από τις δύο χώρες, που εντείνουν την κούρσα των εξοπλισμών. Αυτό θα μπο-

ρούσε να δικαιολογηθεί από το γεγονός ότι τις περιόδους αυτές κατασκευάζονται νέα και ισχυρά οπλικά συστήματα και αρχίζει η έρευνα και η ανάπτυξη τεχνολογιών, οι οποίες εξασθενούσαν το ισοζύγιο του τρόμου⁴². Η προσπάθεια των δύο χωρών να ανταποκριθούν σε αυτές τις νέες οπλικές απαιτήσεις με επιτυχία, που θα τους εξασφάλιζαν τους επιδιωκόμενους στόχους, ενέτειναν την κούρσα εξοπλισμών.

Σε γενικές γραμμές, τη δεκαετία του 1980 οι δύο χώρες βρέθηκαν σε έναν πολύ έντονο ανταγωνισμό εξοπλισμών, από το 1988 όμως η Τουρκία εμφανίζει αυξανόμενους στρατιωτικούς εξοπλισμούς, ενώ η Ελλάδα από την πλευρά της φάνηκε να προσαρμόζεται στη συγκράτηση των στρατιωτικών εξοπλισμών, τουλάχιστον μέχρι το 1991. Η Τουρκία μεταξύ του 1992 και του 2001 αύξησε τις στρατιωτικές της δαπάνες κατά 37% περνώντας από τα 6,5 δις US \$ στα 8,9 δις US \$ ⁴³, με αποτέλεσμα η πλήρης εφαρμογή των τουρκικών εξοπλιστικών προγραμμάτων να απειλεί να αλλάξει πλήρως την ελληνοτουρκική ισορροπία ισχύος σε διμερές επίπεδο. Η Ελλάδα ουσιαστικά αρχίζει να αυξάνει τις αμυντικές δαπάνες της από το 1995 σε μια προοπτική να αντιμετωπίσει τη συνεχή επέκταση του αντίστοιχου τουρκικού τομέα, καθώς και την επιθετική στρατιωτική στρατηγική της Άγκυρας που εκφράζεται σε διάφορα μέτωπα⁴⁴.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 έως και τα μέσα της δεκαετίας του 1990 παρατηρείται μια στασιμότητα στα ποσά των δαπανών για άμυνα της Ελλάδας. Αυτό μάλλον οφείλεται στα αλληπάλληλα σταθεροποιητικά προγράμματα και στα δημοσιονομικά προβλήματα αλλά και στις οικονομικές δυσχέρειες του κράτους τη συγκεκριμένη περίοδο και κυρίως στην προσπάθεια επίτευξης των κριτηρίων συμμετοχής στην Οικονομική Νομισματική Ένωση (ΟΝΕ) με την απαιτούμενη πειθαρχία στους όρους και την περιοριστική πολιτική⁴⁵. Το τελευταίο μάλιστα αποτελεί ένα καίριο επιχείρημα για να αιτιολογηθεί η επίδραση των διεθνών οργανισμών στη στρατηγική συμπεριφορά των κυρίως δρώντων (κράτη).

Αντίθετα, την επόμενη δεκαετία (1990 με 2000) παρατηρείται μία αύξηση των ελληνικών αμυντικών δαπανών. Η αύξηση αυτή μπορεί να επισημανθεί με την παρατήρηση των δεδομένων για αμυντικές δαπάνες, όπου σε σταθερές τιμές, τη δεύτερη πενταετία της εν λόγω δεκαετίας, παρατηρείται μια αύξηση περίπου 30% (ενώ το 1995 ήταν 1.171.377 ελληνικές δραχμές, το 2000 ήταν 1.569.031). Επισημαίνεται ωστόσο ότι, ενώ το ποσοστό αύξησης των ελληνικών αμυντικών δαπανών ήταν μεγαλύτερο από εκείνο της Τουρκίας (4,1% περίπου), σε απόλυτο μέγεθος οι εν λόγω δαπάνες κυμαίνονταν σε χαμηλότερο επίπεδο από εκείνες της γείτονος της, από τα 4,7 δις US \$ στα 6,5 δις US \$.

Εν σχέσει με τους απόλυτους αριθμούς των στρατιωτικών δαπανών και την αυξητική τους τάση, κρίσιμη είναι και η παρατήρηση των ποσών σε ποσοστιαία ανά έτος μεταβολή. Με εξαίρεση κάποια έτη την τελευταία δεκαετία (όπως το 2001) και τα δύο κράτη παρουσιάζουν αύξηση των στρατιωτικών τους δαπανών στο επίπεδο του 4% ανά έτος περίπου. Παρατηρείται έντονος και κλιμακούμενος ανταγωνισμός στρατιωτικών εξοπλισμών μεταξύ των δύο χωρών, ιδίως μετά το 1974, ανταγωνισμός που αναμένεται να οξυνθεί στο άμεσο μέλλον, καθώς η Ελλάδα προσπαθεί να επαναφέρει το ισοζύγιο δυνάμεων (το οποίο βαίνει προς ανατροπή λόγω του γιγαντιαίου προγράμματος προμηθειών και εκσυγχρονισμού των τουρκικών ένοπλων δυνάμεων) σε επίπεδα που να επιτρέπουν την αποτροπή⁴⁶. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι, η Ελλάδα επιχειρεί να ισοσταθμίσει την ποσοτική στρατιωτική υπεροχή της Τουρκίας, με ποιοτική, πράγμα που τα τελευταία χρόνια το επιτυγχάνει.

Συμπερασματικά η πιο πάνω αναλυτική παρουσίαση των στοιχείων καταδεικνύει το γεγονός της αμεσότητας της απειλής που δέχονται τα δύο κράτη στο πεδίο της μεταξύ τους σύγκρουσης, αλλά και την πεποίθησή τους ότι η άμυνα για την απειλή αυτή εκφράζεται με στρατιωτική ενίσχυση. Η ανοδική τάση στην αύξηση των δαπανών για εξοπλισμούς και από τις δύο χώρες καταδεικνύει ότι και οι δυο αντιλαμβάνονται τον κίνδυνο που προέρχεται από τον αντίπαλο. Αποδεχόμενα και τα δύο μέρη ότι η ισχύς κυρίως οικοδομείται με στρατιωτικούς εξοπλισμούς τείνουν να αυξάνουν τις δαπάνες τους.

7. Η Ελληνική Οικονομία

Επισημάνθηκε ότι η οικονομία του κράτους αποτελεί έναν κρίσιμο συντελεστή ισχύος γι' αυτό και η οικονομική του κατάσταση μπορεί να επηρεάζει και την πολιτική του αναφορικά με τους εξοπλισμούς. Έτσι, κρίνεται ιδιαίτερα κρίσιμη στο παρόν στάδιο η αναφορά στις οικονομίες των δύο κρατών της περιπτωσιολογικής μελέτης, αρχής γενομένης από την ελληνική.

Η Ελλάδα βρίσκεται στην κατηγορία των αναπτυσσόμενων χωρών με δημοκρατικό πολίτευμα και ακολουθεί μια ικανοποιητική οικονομική πορεία. Το γεγονός ότι αποτελεί κράτος-μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, καθώς και η συμμετοχή της στην Οικονομική Νομισματική Ένωση, τής προσδί-

δουν τα χαρακτηριστικά της οικονομικής σταθερότητας και ασφάλειας. Η Ελλάδα έχει θέσει ως κύριο οικονομικό στόχο τη σύγκλιση με τις οικονομίες των μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, γεγονός που την οδηγεί σε αυστηρή οικονομική πολιτική για περιορισμό όλων των μορφών των δαπανών και της κατανάλωσης, συμπεριλαμβανομένων και αυτών για την άμυνα. Τα προβλήματα που αφορούν στην οικονομική πορεία της Ελλάδας σε σχέση με την Ευρωπαϊκή Ένωση (σύγκλιση με τους εταίρους)⁴⁷ επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τις αποφάσεις του ελληνικού κράτους για τα θέματα της στρατιωτικής ενίσχυσης.

Η οικονομική λιτότητα που απαιτείται από την Ελλάδα, για να πετύχει τους οικονομικούς αριθμούς των υπόλοιπων μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, την εμποδίζει να χρηματοδοτεί τους αμυντικούς της εξοπλισμούς που θα την καθιστούσαν ισχυρότερη στρατιωτικά. Επιπλέον, η οικονομική ανεπάρκεια του ελληνικού κράτους σε σχέση με τους Ευρωπαίους εταίρους τού στερεί πολιτική ισχύ στο να διαπραγματευτεί και να αναζητήσει συμμάχους στη σύγκρουσή του με την Τουρκία, καθώς η αναζήτηση ευρωπαϊκών συμμάχων από την Ελλάδα στόχο θα έχει τη δημιουργία ισχυρότερης πολιτικής αποτροπής απέναντι στη στρατιωτική υπεροχή της Τουρκίας.

Την περίοδο 1990-1998 η ελληνική οικονομία είχε ως στόχο τη μείωση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων του ισοζυγίου των τρεχουσών συναλλαγών και του πληθωρισμού, προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί από τις προηγούμενες οικονομικές πολιτικές που χαρακτηρίστηκαν από την επέκταση της συνολικής ζήτησης κυρίως την περίοδο 1974-1990⁴⁸. Το γεγονός αυτό οδήγησε στον περιορισμό της δημόσιας κατανάλωσης, με αποτέλεσμα να επηρεάζεται ως ένα βαθμό και η ζήτηση στρατιωτικών εξοπλισμών. Η αυστηρή οικονομική πολιτική που επιβάλλεται για τη μείωση των προαναφερθέντων οικονομικών δεικτών, σε ένα στενό και άμεσο πλαίσιο, επηρεάζει την οικονομική θέση της χώρας και των πολιτών της δυσχεραίνοντας τις οικονομικές επιλογές και σε ένα ευρύτερο και έμμεσο πλαίσιο επηρεάζει την πολιτική των στρατιωτικών εξοπλισμών. Οι τελευταίοι, όπως έχουμε επισημάνει, είναι άμεσα συνυφασμένοι με τις οικονομικές δυνατότητες ενός κράτους, αλλά και με τις κοινωνικές προτιμήσεις.

Συγκριτικά η Ελλάδα αναπτυσσόταν πιο γρήγορα από την Τουρκία από τη μεταπολεμική περίοδο και μετά, ενώ από το 1973 και μετά συμβαίνει το αντίστροφο. Το γεγονός αυτό καταδεικνύει την ελληνική υπεροχή σε αναπτυξιακή πορεία (έως το 1973), που δικαιολογεί και την καλύτερη οικονομική κατάσταση σε σύγκριση με αυτή της Τουρκίας, και, παρά το γεγονός ότι την τελευταία τριαντακονταετία η Ελλάδα έχει χαμη-

λότερους ρυθμούς ανάπτυξης, παραμένει ισχυρότερη οικονομικά από τον αντίπαλό της. Το δεύτερο που επισημαίνεται είναι ότι η δυσμενής (πάντα σε σύγκριση με την Τουρκία) ελληνική ανάπτυξη επηρεάζει τον συσχετισμό σε δαπάνες εξοπλισμών, καθώς με την αυξητική αναπτυξιακή πορεία της Τουρκίας αυξάνονται και οι δαπάνες σε εξοπλισμούς σε σημείο που να υπερτερούν των ελληνικών (από το 1983 και μετά).

7.1. Οι Ελληνικοί Στρατιωτικοί Εξοπλισμοί εν σχέσει με την οικονομία

Οι στρατιωτικές δαπάνες αποτελούν ένα βαρύ φορτίο για την ελληνική οικονομία, τη στιγμή που η Ελλάδα προσπαθεί να ολοκληρώσει την εφαρμογή ενός οικονομικού προγράμματος αυστηρότητας και έχει συνάμα να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της συμμετοχής της στην Ευρωπαϊκή Νομισματική Ένωση⁴⁹. Οι στρατιωτικές της δαπάνες επικεντρώνονται σε αμυντικούς εξοπλισμούς, με σκοπό τη διαφύλαξη των συνόρων της (κυρίως ανατολικών) και την ισχυροποίησή της στους θαλάσσιους χώρους του Αιγαίου. Τη δεκαετία του 1980 η Ελλάδα, κατά ετήσιο μέσο όρο, δαπανά το 6,5% του ΑΕΠ για αμυντικά θέματα, επίπεδο που αποτελεί το υψηλότερο ποσοστό στην Ευρώπη και ένα από τα υψηλότερα στον κόσμο. Το επίπεδο αυτό επιβεβαιώνει την αμεσότητα του κινδύνου που δέχεται το κράτος από τον αντίπαλο και την πεποίθηση ότι ο αντίπαλος θα εξισορροπηθεί και με στρατιωτικά μέσα. Παρά όμως τις απειλές της Τουρκίας και τους κινδύνους στα βόρεια σύνορά της, οι εξοπλιστικές της δαπάνες τείνουν να έχουν μείωση τα τελευταία χρόνια εν σχέσει με το ΑΕΠ της χώρας. Με βάση αυτό, όπως παρατηρήσαμε στην παραπάνω ανάλυση, οι οικονομικές δαπάνες είναι επιβεβλημένες, για να διατηρούν την ισορροπία ισχύος σε σχέση με τον αντίπαλο.

Με οικονομικά κριτήρια για την Ελλάδα οι δαπάνες για οπλικά συστήματα συνιστούν σε μεγάλο βαθμό εισαγωγές από τρίτες χώρες και αποπληρώνονται με συνάλλαγμα, καθώς η εγχώρια βιομηχανία καλύπτει μόνο μικρό μέρος των αναγκών της⁵⁰. Το οικονομικό αυτό καθεστώς που αφορά στους στρατιωτικούς εξοπλισμούς δεν ευνοεί την οικονομική ανάπτυξη της χώρας, γιατί δε συνεισφέρει στην αύξηση του ΑΕΠ ελλείψει παραγωγής προϊόντος και δεν υποβοηθά άλλες παραγωγικές επενδύσεις σε άλλους τομείς.

Συμπερασματικά, για να προσδιοριστεί το αίτιο της αύξησης των ελληνικών εξοπλισμών, πρέπει αυτοί να συνδέονται με το βαθμό αντίδρα-

σης της Ελλάδας στους τουρκικούς εξοπλισμούς. Το ύψος και το είδος των ελληνικών δαπανών προσδιορίζονται κυρίως από την τουρκική πρόκληση, όπως αυτές γίνονται αντιληπτές από την Ελλάδα, ενώ αντίθετα οι τουρκικές αμυντικές δαπάνες εξυπηρετούν πολλαπλούς στρατηγικούς στόχους και δεν εξαρτώνται άμεσα από τις εξελίξεις στις ελληνοτουρκικές σχέσεις. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από τις οικονομικές μελέτες των Majeski⁵¹, Karopoulos και Lazaretou⁵² και Kollias⁵³, που υποστηρίζουν με εμπειρική απόδειξη ότι οι ελληνικές δαπάνες για εξοπλισμούς επηρεάζονται σε μεγάλο βαθμό από την πορεία των τουρκικών στρατιωτικών δαπανών. Επίσης, δεν πρέπει να παραλείπεται και η σύνδεσή τους με τις φιλοδοξίες του κράτους ως προς την υλοποίηση των πολιτικών του στόχων⁵⁴, καθώς οι πολιτικοί στόχοι επηρεάζονται άμεσα από τη στρατιωτική του ισχύ.

8. Η Τουρκική Οικονομία

Η επιθυμία της Τουρκίας να καταστεί μία οικονομικά ανεπτυγμένη χώρα παραμένει κύρια υπόθεση για το κράτος, καθώς η οικονομική της ανάπτυξη δεν αποτελεί μόνο κοινωνική ανάγκη, αλλά επιπροσθέτως είναι πηγή δύναμης για το κράτος⁵⁵. Η Τουρκία οικονομικά βρίσκεται σε ενταξιακή πορεία προς την Ευρωπαϊκή Ένωση, όσο και αν αυτό είναι πάρα πολύ δύσκολο να υλοποιηθεί. Η τουρκική οικονομία μαστίζεται από μεγάλα και χρόνια προβλήματα. Η ανεπάρκεια των συντελεστών παραγωγής κεφαλαίου και εδάφους της χώρας οδηγεί το κράτος σε χαμηλά επίπεδα παραγωγικής ικανότητας. Στα χαμηλά επίπεδα παραγωγής προστίθεται και ο άνισος καταμερισμός του παραγόμενου πλούτου, με αποτέλεσμα τον οικονομικό μαρασμό στο μεγαλύτερο μέρος της χώρας. Το τουρκικό κράτος μαστίζεται από συνεχείς οικονομικές κρίσεις λόγω της παραπαίουσας οικονομικής κατάστασης και παράλληλα η αναπτυξιακή της πολιτική δεν εκπέμπει ελπιδοφόρα μηνύματα. Προσδιορίζοντας, χαρακτηριστικά, τα οικονομικά προβλήματα του κράτους, ο Aydin αναφέρει ότι η Τουρκία διεκδικεί να έχει ένα φιλελεύθερο οικονομικό σύστημα, αλλά τα δυσμενή κατάλοιπα του οικονομικού προγραμματισμού της εμποδίζουν την ανάπτυξή της⁵⁶.

Η υιοθέτηση μίας νεοφιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής από το τουρκικό κράτος στις αρχές την προηγούμενης δεκαετίας, που στηριζόταν στη στρατηγική της εξωστρεφούς ανάπτυξης, με προώθηση των εξα-

γωγών, απελευθέρωση του προϋπάρχοντος οικονομικού καθεστώτος στο εμπόριο και τη μείωση του κρατικού παρεμβατισμού, είχε στόχο την αποφυγή των συχνών κρίσεων του ισοζυγίου πληρωμών. Αυτό έδωσε ώθηση στην αναπτυξιακή πορεία της χώρας βελτιώνοντας την οικονομική της κατάσταση με τους ρυθμούς μεγέθυνσης να είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακοί και τις μεταβολές στην αύξηση του ΑΕΠ να φτάνουν στο επίπεδο του 9,3% το 1990 και το 7,4 % το 2000.

Οι σοβαρές περικοπές των δημόσιων δαπανών της Τουρκίας λόγω των σταθεροποιητικών προγραμμάτων (με χαρακτηριστικά γνωρίσματα τον περιορισμό των δανειακών αναγκών του δημοσίου, τις μεγάλες αυξήσεις στις τιμές των δημόσιων επιχειρήσεων και των οργανισμών, την αύξηση της φορολογίας και το πάγωμα των ονομαστικών δημόσιων δαπανών), στις αρχές της δεκαετίας του 1990, εξαιρούσαν το στρατιωτικό τομέα και ιδιαίτερα τις δαπάνες για εξοπλισμούς⁵⁷. Το γεγονός αυτό αφενός μεν δείχνει την προσπάθεια βελτίωσης της τουρκικής οικονομίας, αφετέρου δε καταδεικνύει ότι οποιαδήποτε προσπάθεια προς όφελος της οικονομίας δεν μπορεί να επηρεάζει την πολιτική που αφορά στους εξοπλισμούς.

Τις δεκαετίες του 1980 και του 1990 η συνεχής άνοδος του ΑΕΠ της Τουρκίας είχε άμεσες επιδράσεις και στο ρυθμό μεγέθυνσης, που το 1998 έφτασε το 4,2%, αλλά και στις εξαγωγές, που μέσα σε μια δεκαετία (1988-1998) τριπλασιάστηκαν⁵⁸. Έτσι, η αυξητική πορεία του τουρκικού ΑΕΠ υποδηλώνει τη βελτιστοποίηση της αναπτυξιακής πορείας της τουρκικής οικονομίας αλλά όχι τη βελτιστοποίηση της οικονομικής της θέσης, αφού τα μεγάλα προβλήματα που αφορούν κυρίως το βιοτικό επίπεδο παραμένουν. Επιπλέον, πρέπει να αναφερθεί και το γεγονός ότι το οικονομικό θαύμα που συντελείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 δεν πρέπει να ξενίζει, καθώς αυτό επιβάλλεται από το τουρκικό κατεστημένο εις βάρος της οικονομικής ευημερίας του συνόλου, επιτυγχάνοντας έτσι υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, χωρίς όμως την αληθινή βελτιστοποίηση της πραγματικής εικόνας της οικονομίας⁵⁹.

8.1. Οι Τουρκικοί Στρατιωτικοί Εξοπλισμοί εν σχέσει με την Οικονομία

Οι τουρκικοί στρατιωτικοί εξοπλισμοί έχουν μία ιδιαίτερη σχέση τόσο με την πολιτική ηγεσία της Τουρκίας όσο και με τουρκική κοινωνία⁶⁰. Αυ-

τό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό καθιστά τη μελέτη των ελληνοτουρκικών εξοπλισμών σε σχέση με την οικονομία ακόμα πιο δύσκολη. Η Τουρκία συνεχίζει να προβαίνει σε αγορές πολεμικού υλικού παρά τα οικονομικά και πολιτικά προβλήματα που ταλαιπωρούν το εσωτερικό της. Δεδομένων των εγγενών αδυναμιών της τουρκικής οικονομίας (όπως αυτό καταδεικνύεται από την παράθεση των οικονομικών δεικτών), τίθεται εν αμφιβόλω το αν η Τουρκία θα μπορέσει να συνεχίσει να στηρίζει τα φιλόδοξα και μεγαλεπήβολα εξοπλιστικά της προγράμματα⁶¹. Αποτελεί όμως αξιοσημείωτο γεγονός το ότι το κράτος της Τουρκίας, με τα οικονομικά προβλήματα που αναφέρθηκαν, συνεχίζει να εξοπλίζεται, να παραμένει μεγάλη δύναμη στην περιοχή του (λόγω κυρίως της στρατιωτικής του ισχύος), να επιβιώνει ως κράτος και να δείχνει ότι επιβάλλεται του αντιπάλου του στο Αιγαίο. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το κράτος της Τουρκίας δείχνει να έχει επιτυχίες σε άλλους τομείς που ισοσταθμίζουν τα προαναφερθέντα μειονεκτήματα. Οι τομείς αυτοί αφορούν στην πολιτική πρακτική της Τουρκίας στο διεθνές σύστημα. Έτσι, βλέπουμε ότι μια στρατηγική ενός κράτους σχεδιάζεται με τέτοιο τρόπο, ώστε τα μειονεκτήματα να καλύπτονται από άλλους παράγοντες και οι στόχοι της στρατηγικής να υλοποιούνται παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζονται.

Η Τουρκία επιχειρεί να εκσυγχρονίσει και να αναπτύξει την τουρκική οικονομία μέσω των εξοπλιστικών προγραμμάτων, καθώς στα περισσότερα εξ αυτών επιτυγχάνει έναν υψηλό βαθμό συμπαραγωγής και εγχώριας προστιθέμενης αξίας, με τα συνεπαγόμενα οφέλη στην οικονομία, αλλά και την ισχυρή ανταγωνιστικότητα της βιομηχανίας της⁶². Ο εκσυγχρονισμός των ενόπλων δυνάμεων της Τουρκίας και η ανάπτυξη της εγχώριας πολεμικής της βιομηχανίας στόχο έχει την επίτευξη αμυντικής αυτοδυναμίας και τη διατήρηση της στρατιωτικής υπεροχής έναντι των αντιπάλων της. Επιπροσθέτως, μια οικονομία που επιθυμεί να αναπτύξει το βιομηχανικό της τομέα και να επεκτείνει την παραγωγική της δραστηριότητα σε προϊόντα εντάσεως κεφαλαίου, οφείλει να δώσει προτεραιότητα στην εκπαιδευτική της υποδομή. Ωστόσο, οι σχετικές δαπάνες εξακολουθούν να είναι περιορισμένες στην Τουρκία, ενώ και το μορφωτικό επίπεδο του κοινωνικού σχηματισμού εξακολουθεί να παραμένει χαμηλό, σε αντίθεση με το αντίστοιχο ευρωπαϊκό⁶³.

Η αμυντική στρατηγική της Τουρκίας στηρίζεται κυρίως στις τεράστιες εισαγωγές οπλικών συστημάτων από το εξωτερικό, γεγονός που επιβεβαιώνει την πετυχημένη πολιτική του κράτους, υπό την έννοια ότι στο στρατιωτικό επίπεδο δημιουργεί τις απαραίτητες προϋποθέσεις, τό-

σο για τη συμπαραγωγή όπλων, όσο και για την πρόσβαση στη σύγχρονη τεχνογνωσία, ενώ στο διπλωματικό επίπεδο κερδίζει τη συμπαράσταση και την αρωγή των ισχυρότερων κρατών⁶⁴. Η σύζευξη άμυνας και οικονομίας εξασφαλίζει αντοχή σε βάθος χρόνου και εδραιώνει μια δύναμη σε ένα συγκρουσιακό εξοπλιστικό ανταγωνισμό. Αυτό εδραιώνει την Τουρκία ως περιφερειακή δύναμη και συνάμα κερδίζει το πλεονέκτημα έναντι του κυρίως αντιπάλου της στο χώρο, της Ελλάδας, η οποία είναι το βασικότερο εμπόδιο στην εφαρμογή της στρατηγικής της και την υλοποίηση των στόχων της, όσον αφορά τουλάχιστο στα δυτικά της σύνορα.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 παρατηρείται μια αυξανόμενη τουρκική υπεροχή σε δαπάνες εξοπλισμών, γεγονός που ανάγει την Τουρκία σε κυρίαρχο δρώντα όσον αφορά τη διμερή στρατηγική ισορροπία. Γνωρίζοντας το τουρκικό κράτος ότι ο στρατιωτικός εξοπλισμός παρέχει υψηλά επίπεδα ισχύος, κρίνει ότι πρέπει να επικεντρώσει την προσπάθειά του σε αυτόν τον τομέα που θα του προσφέρει υπεροχή έναντι του αντιπάλου. Επιπροσθέτως, σημειώνεται και η ενδεχομένη διαπίστωση της τουρκικής στρατηγικής ότι το μόνο σημείο που μπορεί να της προσφέρει υπεροχή έναντι του αντιπάλου είναι το στρατιωτικό σκέλος, με αποτέλεσμα οι προσπάθειές της να επικεντρώνονται σε αυτό. Έτσι ο πολιτικός στόχος της Τουρκίας για επεκτατική δράση σε βάρος των γειτονικών της χωρών (συμπεριλαμβανομένης και της Ελλάδας) υποστηρίζονται από ένα φιλόδοξο πρόγραμμα εξοπλισμών.

Η Τουρκία πάντα επιδιώκει να αναπτύξει την απαραίτητη βιομηχανική βάση που θα της παρέχει αυτάρκεια όπλων, έτσι ώστε να εξασφαλίσει στρατιωτική ισχύ, ανεξάρτητη από το NATO, με άξονα τα τουρκικά εθνικά συμφέροντα στην περιοχή της, γεγονός άλλωστε που επικροτείται και υποστηρίζεται από το στρατιωτικό κατεστημένο για μια ιθαγενή αμυντική πολεμική βιομηχανία⁶⁵. Έτσι, η Τουρκία από τη δεκαετία του 1990 έθεσε ουσιαστικά τις βάσεις για την ανάπτυξη μίας δυναμικής πολεμικής βιομηχανίας, η οποία θα μπορούσε να διαδραματίσει ένα σημαντικό ρόλο στην αναβάθμιση της χώρας στο πλαίσιο των γεωπολιτικών ανακατατάξεων της μεταψυχροπολεμικής συγκυρίας. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει την επισήμανση ότι τα κράτη επιδιώκουν την ανεξάρτηση από τα άλλα έναντι οποιουδήποτε κόστους, επιζητούν την ανεξαρτησία και την αυτοβοήθεια και κυρίως στη στρατιωτική ισχύ, που είναι από τις πλέον αξιόπιστες στο διεθνή πολιτικό στίβο.

Συμπερασματικά, αν και από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 η τουρκική οικονομία έχει επιτελέσει σημαντικότερη πρόοδο, η ταυτόχρονη προσπάθεια αύξησης της στρατιωτικής της ισχύος με αγορές εξοπλι-

σμών που δεν αρμόζουν στο οικονομικό της επίπεδο δυσχεραίνουν το αναπτυξιακό της πρόγραμμα και μειώνουν τα οφέλη των καλών οικονομικών επιδόσεων σε βάρος της κοινωνίας της χώρας. Η κούρσα εξοπλισμών για την Τουρκία συνεπάγεται επιβαρύνσεις οικονομικού και κοινωνικού χαρακτήρα και τα εξαιρετικά υψηλά επίπεδα εξοπλισμών της εξυπηρετούν συγκεκριμένες βραχυπρόθεσμες επιδιώξεις αναθεωρητικού χαρακτήρα. Παρά όμως τις μεγάλες οικονομικές πιέσεις φαίνεται αδύνατο να περικοπούν οι στρατιωτικές δαπάνες. Από τις υφιστάμενες ενδείξεις συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι στρατιωτικές εξοπλιστικές φιλοδοξίες της Τουρκίας είναι δυνατόν να περικοπούν ελαφρώς (υπό την πίεση Διεθνών Οικονομικών Οργανισμών), αλλά σε καμιά περίπτωση δεν θα πρέπει να θεωρείται ως πιθανή η δραστική τους μείωση.

9. Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τα πιο πάνω, ο εξοπλιστικός ανταγωνισμός, όπως θεωρητικά παρουσιάζεται στη σχετική βιβλιογραφία, μπορεί να ανταποκριθεί και στην ειδική περίπτωση της ελληνοτουρκικής σύγκρουσης. Παρουσιάζοντας την οικονομική κατάσταση των δύο κρατών αλλά και την οικονομική τους δράση στην αγορά εξοπλισμών, υποστηρίχθηκαν τα ακόλουθα: Πρώτον, η ύπαρξη σύγκρουσης μεταξύ των δύο κρατών σε επίπεδο ανταγωνιστικής δράσης που αποκλείει τη συνεργασία σε ζωτικής σημασίας ζητήματα (ο ανταγωνισμός δεν αποκλείει πάντα τη συνεργασία, αλλά αυτή αφορά σε ζητήματα χαμηλής πολιτικής). Δεύτερον, και ως συνέπεια του πρώτου, υπάρχει εξοπλιστικός ανταγωνισμός όπως αυτός έχει οριστεί και αυτό επιβεβαιώνεται από την παρουσίαση των αριθμών για τις εξοπλιστικές δαπάνες των δύο κρατών. Τρίτον, πολύ μικρή σημασία έχει η κατάσταση της οικονομίας για την επιλογή να συμμετέχουν τα δύο κράτη στον εξοπλιστικό ανταγωνισμό, καθώς η υλοποίηση του στόχου της ασφάλειας είναι για αυτά πρωταρχικής σημασίας (όπως αποδεικνύεται από τη δράση της Τουρκίας και σε ένα βαθμό από αυτή της Ελλάδας συγκριτικά με βάση δαπάνες άλλων κρατών). Τέταρτον, η σημαντικότητα της τεχνολογίας ως επιπέδου ανταγωνισμού ισχύος μπορεί να μεταβάλλει τα δεδομένα μίας σύγκρουσης, καθώς η διάχυσή της μέσα από τους στρατιωτικούς εξοπλισμούς προσδίδει απόλυτα πλεονεκτήματα στον κάτοχό της. Πέμπτον, η οικονομία ως διαδικασία παραγωγής πλούτου είναι

άμεσα συνυφασμένη με την πολιτική δράση, είτε ως οικονομική ισχύς ενός κράτους είτε ως ικανότητα αγοράς εξοπλισμών.

Με βάση τα όσα υποστηρίχθηκαν πιο πάνω και επιβεβαιώθηκαν από τα εμπειρικά δεδομένα της περιπτωσιολογικής μελέτης η καταληκτική θέση της εργασίας επιβεβαιώνει την υπόθεση εργασίας ότι οι διακρατικές σχέσεις μπορούν να προσδιοριστούν από το επίπεδο του μεταξύ τους εξοπλιστικού ανταγωνισμού, και τα ποσά που δαπανώνται για την άμυνα καθορίζουν την στρατηγική του κράτους στο διεθνές σύστημα.

Σημειώσεις

1. Woods N., «Η Διεθνής Πολιτική Οικονομία στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης», στο Baylis J. και Smith S., *Η Παγκοσμιοποίηση της Διεθνούς Πολιτικής: Μια Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα, 2007, σελ. 425.
2. Sandler T. και Hartley K., *The Economics of Defense*, Cambridge University Press, London, 1995, σελ. 10.
3. Gilpin R., *Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία: Η Διεθνής Οικονομική Τάξη*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα, 2002, σελ. 25.
4. Για το χαρακτηρισμό της άμυνας ως δημόσιου αγαθού βλέπε στο Kennedy G., *Defense Economics*, G. Duckworth and Corporation Publisher, London, 1983.
5. Art J. R., *A Grand Strategy for America*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2003, σελ. 4.
6. Κυριαζής Ν., *Για μια Νέα Ισορροπία Δυνάμεων Ελλάδος – Τουρκίας: Επαναπροσδιορίζοντας το Ελληνικό Αμυντικό Δόγμα*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1997, σελ. 124.
7. Για μια περιληπτική αναφορά στην αντίστροφη σχέση που υφίσταται μεταξύ στρατιωτικής ασφάλειας και οικονομικής δυνατότητας σε όλες τις υποθετικές περιπτώσεις βλέπε στην εργασία του Friedberg A., «The Political Economy of American Strategy», *World Politics*, τόμ. 41, τχ. 3, 1989, σελ. 381-406.
8. Βλέπε για παράδειγμα τους Gilpin R., «Economic Interdependence and National Security in Historical Perspective», στο Knorr, K. και Trager F. (εκδ.), *Economic Issues and National Security*, Lawrence, Regents Press of Kansas, Kansas, 1977, σελ. 19-66, Huntington P. S., «Why International Primacy Matters», *International Security*, τόμ. 17, τχ. 4, 1993, p. 68-83, Pollins B., «Cannons

and Capital: The Use of Coercive Diplomacy by Major Powers in Twentieth Century», στο Wayman F. και Diehl P. (εκδ), *Reconstructing Realpolitik*, University of Michigan Press, Michigan, 1994, σελ. 29-54, και Lake D., «Anarchy, Hierarchy, and the Variety of International Relations», *International Organization*, τόμ. 50, τχ. 1, 1996, σελ. 1-34.

9. Thurrow L., *Ο Επερχόμενος Οικονομικός Πόλεμος Μεταξύ Ιαπωνίας, Ευρώπης και Αμερικής*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 1995, σελ. 40-41 και 63-64.

10. Jackson R. και Sorensen G., *Θεωρία και Μεθοδολογία των Διεθνών Σχέσεων: Η Σύγχρονη Συζήτηση*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2006, σελ. 262.

11. Κονδύλης Π., *Θεωρία του Πολέμου: Πόλεμος και Πολιτική, Πόλεμος, Οικονομία και Κοινωνία, Πόλεμος και Επανάσταση, Ο Θερμός Πόλεμος Μετά τον Ψυχρό Πόλεμο, Ελληνοτουρκικός Πόλεμος*, Τρίτη Έκδοση, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σελ. 402 και Παπασωτηρίου Χ., «Η Ελληνική Υψηλή Στρατηγική προς τον 21^ο Αιώνα», στο Γιαλλουρίδης Χ. και Τσάκωνας Π. (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία Μετά το Τέλος του Ψυχρού Πολέμου*, Εκδόσεις Σιδέρη, Αθήνα, 1999, σελ. 193-194.

12. Σταυρινός Β., «Συγκριτική Ανάλυση των Στρατιωτικών Δαπανών Ελλάδας-Τουρκίας: Μερικά Κρίσιμα Συμπεράσματα», στο *Επετηρίδα Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων (ΙΔΙΣ) 1997*, Εκδόσεις ΙΔΙΣ, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1997, σελ. 57.

13. Κονδύλης Π., *ό.π. παρ.*, σελ. 402.

14. Για τις αδυναμίες του δείκτη ως μέτρου σύγκρισης βλέπε στα Dornbusch R. και Fischer S., *Μακροοικονομική*, Πέμπτη Έκδοση, McGraw-Hill Publishing Company, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 1993, σελ. 56-63 και Mearsheimer J., *Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα, 2006, σελ. 140-151.

15. Organski A. F. K., *World Politics*, Second Revised Edition, Alfred Knopf Publisher, New York, 1968, σελ. 104.

16. Πηγή των οικονομικών δεδομένων για το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν είναι ο Οργανισμός για την Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη. Organization for Economic Co-operation and Development, *OECD, Factbook 2007: Economic, Environmental and Social Statistic*, Paris, 2007.

17. Κόλλιας Χ., *Ελλάδα-Τουρκία: Άμυνα, Οικονομία και Εθνική Στρατηγική*, Σειρά Επιστήμη και Κοινωνία, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2001, σελ. 35.

18. Πηγή των οικονομικών δεδομένων για το κατά κεφαλή Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν είναι ο Οργανισμός για την Οικονομική Συνεργασία και Ανάπτυξη. Organization for Economic Co-operation and Development, *ό.π.*

19. Gilpin R., *ό.π.*, σελ. 113.

20. Ντόκος Θ., *Ο Γεωστρατηγικός Ρόλος της Τουρκίας*, Σειρά Στρατηγικών Μελετών, Εκδόσεις Κωνσταντίνου Τουρίκη, Αθήνα, 2001, σελ. 28.

21. Κόλλιας Χ., ό.π. παρ, σελ.71.
22. Μεταξύ άλλων βλέπε τους Jervis R., «Cooperation Under the Security Dilemma», *World Politics*, τόμ. 30, τχ. 2, 1978, σελ. 196, Zagare C. F. και Kilgour D. M., *Perfect Deterrence*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000, σελ. 9, και Quester H. G., *Offense and Defense in the International System*, Transaction Publishers, New Jersey and London, 2003, σελ. 45.
23. Majeski J. S., «Technological Innovation and Cooperation in Arms Races», *International Studies Quarterly*, τόμ. 30, τχ. 2, 1986, σελ. 175.
24. Gilpin R., ό.π., σελ. 118.
25. Κάντας Α., *Αμυντική Οικονομία: Μια Πολύπλευρη Προσέγγιση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2002, σελ. 29.
26. Ντόκος Θ., «Η Εξισορρόπηση της Τούρκικης Απειλής: Η Στρατιωτική Διάσταση», στο Γιαλλουρίδης Χ. και Τσάκωνας Π. (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία Μετά το Τέλος του Ψυχρού Πολέμου*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1999, σελ. 212- 213.
27. Sandler T. και Hartley K., ό.π., σελ. 73.
28. Intriligator D. M. και Brito L. D., «Arms Race Modelling: A Reconsideration» στο Gleditsch N. P., και Njolstad O. (εκδ.), *Arms Race: Technological and Political Dynamics*, Sage Publisher, London, 1990, σελ. 59.
29. Karp A., *Ballistic Missile Proliferation: The Politics and Technics*, Oxford University Press, Oxford, 1996, σελ. 14-15.
30. Wallace D. M., «Arms Races and Escalation: Some New Evidence», *Journal of Conflict Resolution*, τόμ. 23, τχ. 1, 1979, σελ. 3.
31. Jervis R., ό.π. παρ., σελ.176.
32. Πηγή των οικονομικών δεδομένων που παρουσιάζονται στην παράγραφο 6 της εργασίας είναι ο Οργανισμός Βορειοατλαντικής Συμμαχίας. North Atlantic Treaty Organization, *NATO Review 2007*, Brussels, 2007. Όπου η πηγή είναι διαφορετική σημειώνεται στο κείμενο.
33. Όπως αναφέρουν οι Smith R. κ. ά., «The Prisoner's Dilemma and Regime-Switching in the Greek-Turkish Arms Race», *Journal of Peace Research*, τόμ. 37, τχ. 6, 2000, σελ. 737, ο ανταγωνισμός μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας έχει παρακινήσει ένα μεγάλο αριθμό μελετών που στηρίζονται στα οικονομικά της άμυνας.
34. Περισσότερα για τους δείκτες της στρατιωτικής ικανότητας Ελλάδας και Τουρκίας σε ποσοτικοποιημένα μετρήσιμα μεγέθη βλέπε στο Kollias C., «The Greek-Turkish Conflict and Greek Military Expenditure 1960-62», *Journal of Peace Research*, τόμ. 33, τχ. 2, 1996 , σελ. 222-225.
35. Για το ιστορικό πλέγμα της ελληνοτουρκικής διαμάχης στο Αιγαίο υπό το πρίσμα του διεθνούς δικαίου βλέπε Van Dyke J. M., «An Analysis of the Aegean Disputes under International Law», *Ocean Development and International Law*, τόμ. 36, τχ. 1, 2005, σελ. 63-117.

36. Carr E., *Η Εικοσαετής Κρίση 1919-1939: Εισαγωγή στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα, 2000, σελ. 155.

37. Σταυρινός Β., *ό.π.*, σελ. 61-62.

38. Επισημαίνεται ότι τα συμπεράσματα τίθενται υπό την αίρεση του μεθοδολογικού προβλήματος που θέλει τα ποσά σε τρέχουσες τιμές και σε ημεδαπή νομισματική μονάδα να μην είναι αποπληθωρισμένα, γεγονός που δημιουργεί δυσκολίες κυρίως στη συγκριτική ανάλυση.

39. Οι Majeski J. S., και Jones L. D., «Arms Race Modelling: Causality Analysis and Model Specification», *Journal of Conflict Resolutions*, τόμ. 25, τχ. 2, 1981, σελ. 279, υποστηρίζουν ότι οι ελληνικές αμυντικές δαπάνες συμβαίνουν λόγω των τουρκικών αμυντικών δαπανών.

40. Παπασωτηρίου Χ., *ό.π.*, σελ. 181.

41. Triantaphyllou D., «Further Turmoil Ahead?», στο Keridis D. και Triantaphyllou D. (εκδ), *Greek-Turkish Relations in the Era of Globalization*, Brassey's Publications, Dulles, 2001, σελ. 67.

42. Conostas D., «Systemic Influence on a Weak, Aligned State in the Post-1974 Era», στο Conostas D. (εκδ.), *The Greek-Turkish Conflict in the 1990s: Domestic and External Influences*, St. Martin's Press, New York, 1991, σελ. 130.

43. Λιούσης Μ. Ν., «Στρατιωτική και Οικονομική Ισχύς της Τουρκίας», στο Μπόση Μ., Λιούσης Μ. Ν. και Κουρματζής Α., *Τρεις Γεωπολιτικές Προκλήσεις για την Ελληνική Εξωτερική Πολιτική: Τρομοκρατία – Τουρκία – Εξελίξεις στην Ευρασία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2005, σελ. 110.

44. Στο ίδιο, σελ. 112.

45. Κόλλιας Χ., *ό.π.*, σελ. 138.

46. Ντόκος Θ., *ό.π.*, 2001, σελ. 148.

47. Βλέπε για την παραδοχή του συγκεκριμένου Antonakis N., «Guns Versus Butter: A Multisectoral Approach to Military Expenditure and Growth with Evidence from Greece, 1960-1993», *The Journal of Conflict Resolution*, τόμ. 43, τχ. 4, 1999, σελ. 503. Για μια αναφορά στα προβλήματα σύγκλισης της Ελλάδας βλέπε Τσάκωνας Π., «Η Ατέρμονη Κούρσα των Εξοπλισμών Ελλάδας-Τουρκίας: Σκέψεις για Αντιμετώπιση του Προβλήματος», στο *Θέματα Στρατηγικής*, Ειδική Έκδοση ΥΠΕΘΑ, Αθήνα, 1998.

48. Αντωνάκης Ν., *Εφαρμογές Οικονομικών της Άμυνας στην Ελληνική Οικονομία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2002, σελ. 25-27.

49. Dokos T., «Greece in a Changing Strategic Setting», στο Couloumbis A. T., Kariotis T. και Bellou F. (εκδ.), *Greece in the Twentieth Century*, Frank Cass Publishers, London and Portland, 2003, σελ. 50.

50. Στάθης Θ., *Η Εθνική Άμυνα και η Αχίλλειος Πτέρνα της*, Σειρά Οικονομία και Πολιτική, Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1992, σελ. 114, και

Κυριαζής Ν. και Σωμάκος Λ., *Ελλάδα-Τουρκία, Άμυνα και Οικονομία*, Εκδόσεις Εστίας, Αθήνα, 1999, σελ. 29.

51. Majeski J. S., «Expectation and Arms Races», *American Journal of Political Science*, τόμ. 29, τχ. 2, 1985, σελ. 217-245.

52. Καροπουλος Ρ. και Lazaretou, S., «Modelling the Demand for Greek Defence Expenditure: An Error Correction Approach», *Cyprus Journal of Economics*, τόμ. 6, τχ. 1, 1993, σελ. 73-86.

53. Kollias C., «Is There a Greek-Turkish Arms Race? The View from Athens», *Cyprus Journal of Economics*, τόμ. 7, τχ. 1, 1994, σελ. 52-62 και Kollias C., *ό.π.*, 1996.

54. Συμπέρασμα από την μελέτη του Richardson F. L., *Arms and Insecurity: A Mathematical Study of the Causes and Origins of Wars*, Boxwood Press, Pittsburgh, London, 1960.

55. Aydin M., *Turkish Foreign Policy: Framework and Analysis*, Center for Strategic Studies, Ankara, 2004, σελ. 43.

56. Aydin M., «Securitization of History and Geography: Understanding of Security in Turkey», *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, τόμ. 3, τχ. 2, 2003, σελ. 166.

57. Σταυρινός Β., *ό.π.*, σελ. 60.

58. William H., *Turkish Foreign Policy: 1774-2000*, Frank Cass Publishers, London, 2000, σελ. 208-209.

59. Για την υποστήριξη του συγκεκριμένου βλέπε Νότης Β., «Η Οικονομική Ανάπτυξη της Τουρκίας και η Ενωμένη Ευρώπη», στο Βερέμης Θ. (επιμ.), *Η Τουρκία Σήμερα: Πολιτεία, Κοινωνία, Οικονομικά, Εξωτερική Πολιτική, Θρησκεία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1995, σελ. 188-204.

60. Aydinli E. κ. ά., «The Turkish Military's March Toward Europe», *Foreign Affairs*, τόμ. 85, τχ. 1, 2006, σελ. 77.

61. Κόλλιας Χ., *ό.π.*, σελ. 149.

62. Νότης Β., *ό.π.*, σελ. 149-150.

63. Λιούσης Μ. Ν., *ό.π.*, σελ. 186.

64. Στο ίδιο, σελ. 188.

65. Αθανασοπούλου Ε., «Οι Στόχοι της Εξωτερικής Πολιτικής της Τουρκίας Μετά το Τέλος του Ψυχρού Πολέμου», στο Βερέμης Θ. (επιμ.), *Η Τουρκία Σήμερα: Πολιτεία, Κοινωνία, Οικονομικά, Εξωτερική Πολιτική, Θρησκεία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1995, σελ. 293.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αθανασοπούλου Ε., «Οι Στόχοι της Εξωτερικής Πολιτικής της Τουρκίας Μετά το Τέλος του Ψυχρού Πολέμου», στο Βερέμης Θ. (επιμ.), *Η Τουρκία Σήμερα: Πολιτεία, Κοινωνία, Οικονομικά, Εξωτερική Πολιτική, Θρησκεία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1995, σελ. 291-323.
- Αντωνάκης Ν., *Εφαρμογές Οικονομικών της Άμυνας στην Ελληνική Οικονομία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2002.
- Κάντας Α., *Αμυντική Οικονομία: Μια Πολύπλευρη Προσέγγιση*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2002.
- Κόλλιας Χ., *Ελλάδα-Τουρκία: Άμυνα, Οικονομία και Εθνική Στρατηγική*, Σειρά Επιστήμη και Κοινωνία, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, 2001.
- Κονδύλης Π., *Θεωρία του Πολέμου: Πόλεμος και Πολιτική, Πόλεμος, Οικονομία και Κοινωνία, Πόλεμος και Επανάσταση, Ο Θερμός Πόλεμος Μετά τον Ψυχρό Πόλεμο, Ελληνοτουρκικός Πόλεμος*, Τρίτη Έκδοση, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1999.
- Κυριαζής Ν. και Σωμάκος Λ., *Ελλάδα-Τουρκία, Άμυνα και Οικονομία*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1999.
- Κυριαζής Ν., *Για μια Νέα Ισορροπία Δυνάμεων Ελλάδος – Τουρκίας: Επαναπροσδιορίζοντας το Ελληνικό Αμυντικό Δόγμα*, Εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 1997.
- Λιούσης Μ. Ν., «Στρατιωτική και Οικονομική Ισχύς της Τουρκίας», στο Μπόση Μ., Λιούσης Μ. Ν. και Κουρματζής Α., *Τρεις Γεωπολιτικές Προκλήσεις για την Ελληνική Εξωτερική Πολιτική: Τρομοκρατία – Τουρκία – Εξελίξεις στην Ευρασία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 2005, σελ. 91- 201.
- Νότης Β., «Η Οικονομική Ανάπτυξη της Τουρκίας και η Ενωμένη Ευρώπη», στο Βερέμης Θ. (επιμ.), *Η Τουρκία Σήμερα: Πολιτεία, Κοινωνία, Οικονομικά, Εξωτερική Πολιτική, Θρησκεία*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα, 1995, σελ. 113-210.
- Ντόκος Θ., «Η Εξισορρόπηση της Τούρκικης Απειλής: Η Στρατιωτική Διάσταση», στο Γιαλλουρίδης Χ. και Τσάκωνας Π. (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία Μετά το Τέλος του Ψυχρού Πολέμου*, Εκδόσεις Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 1999, σελ. 201- 224.
- Ντόκος Θ., *Ο Γεωστρατηγικός Ρόλος της Τουρκίας*, Σειρά Στρατηγικών Μελετών, Εκδόσεις Κωνσταντίνου Τουρίκη, Αθήνα, 2001.
- Παπασωτηρίου Χ., «Η Ελληνική Υψηλή Στρατηγική προς τον 21^ο Αιώνα», στο Γιαλλουρίδης Χ. και Τσάκωνας Π. (επιμ.), *Ελλάδα και Τουρκία Μετά το Τέλος του Ψυχρού Πολέμου*, Εκδόσεις Σιδέρη, Αθήνα, 1999, σελ. 177-199.

- Στάθης Θ., *Η Εθνική Άμυνα και η Αχίλλειος Πτέρνα της*, Σειρά Οικονομία και Πολιτική, Εκδόσεις Νέα Σύνορα, Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1992.
- Σταυρινός Β., «Συγκριτική Ανάλυση των Στρατιωτικών Δαπανών Ελλάδας-Τουρκίας: Μερικά Κρίσιμα Συμπεράσματα», στο *Επετηρίδα Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων (ΙΔΙΣ)* 1997, Εκδόσεις ΙΔΙΣ, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1997, σελ. 55-80.
- Τσάκωνας Π., «Η Ατέρμονη Κούρσα των Εξοπλισμών Ελλάδας-Τουρκίας: Σκέψεις για Αντιμετώπιση του Προβλήματος», στο *Θέματα Στρατηγικής*, Ειδική Έκδοση ΥΠΕΘΑ, Αθήνα, 1998, σελ. 11-17.
- Carr E., *Η Εικοσαετής Κρίση 1919-1939: Εισαγωγή στη Μελέτη των Διεθνών Σχέσεων*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα, 2000.
- Dornbusch R. και Fischer S., *Μακροοικονομική*, Πέμπτη Έκδοση, McGraw-Hill Publishing Company, Εκδόσεις Κριτική, Αθήνα, 1993.
- Gilpin R., *Παγκόσμια Πολιτική Οικονομία: Η Διεθνής Οικονομική Τάξη*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα, 2002.
- Jackson R. και Sorensen G., *Θεωρία και Μεθοδολογία των Διεθνών Σχέσεων: Η Σύγχρονη Συζήτηση*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα, 2006.
- Mearsheimer J., *Η Τραγωδία της Πολιτικής των Μεγάλων Δυνάμεων*, Εκδόσεις Ποιότητα, Αθήνα, 2006.

Ξενόγλωσση

- Antonakis N., «Guns Versus Butter: A Multisectoral Approach to Military Expenditure and Growth with Evidence from Greece, 1960-1993», *The Journal of Conflict Resolution*, τόμ. 43, τχ. 4, 1999, σελ. 501-520.
- Art J. R., *A Grand Strategy for America*, Cornell University Press, Ithaca and London, 2003.
- Aydin M., «Securitization of History and Geography: Understanding of Security in Turkey», *Journal of Southeast European and Black Sea Studies*, τόμ. 3, τχ. 2, 2003, σελ. 163-184.
- Aydin M., *Turkish Foreign Policy: Framework and Analysis*, Center for Strategic Studies, Ankara, 2004.
- Aydinli E., Nibat A. Z., και Akyaz D., «The Turkish Military's March Toward Europe», *Foreign Affairs*, τόμ. 85, τχ. 1, 2006, σελ. 77-90.
- Constas D., «Systemic Influence on a Weak, Aligned State in the Post-1974 Era», στο Constas D. (εκδ.), *The Greek-Turkish Conflict in the 1990s: Domestic and External Influences*, St. Martin's Press, New York, 1991, σελ. 127-139.

- Dokos T., «Greece in a Changing Strategic Setting», στο Couloumbis A. T., Kariotis T. και Bellou F. (εκδ.), *Greece in the Twentieth Century*, Frank Cass Publishers, London and Portland, 2003, σελ. 42-68.
- Friedberg A., «The Political Economy of American Strategy», *World Politics*, τόμ. 41, τχ. 3, (1989), σελ. 381-406.
- Gilpin R., «Economic Interdependence and National Security in Historical Perspective», στο Knorr, K. και Trager F. (εκδ.), *Economic Issues and National Security*, Lawrence, Regents Press of Kansas, Kansas, 1977, σελ. 19-66.
- Huntington P. S., «Why International Primacy Matters», *International Security*, τόμ. 17, τχ. 4, 1993, p. 68-83.
- Intriligator D. M. και Brito L. D., «Arms Race Modelling: A Reconsideration» στο Gleditsch N. P., και Njolstad O. (εκδ.), *Arms Race: Technological and Political Dynamics*, Sage Publisher, London, 1990, p. 58-77.
- Jervis R., «Cooperation Under the Security Dilemma», *World Politics*, τόμ. 30, τχ. 2, 1978, σελ. 167-214.
- Kapopoulos P. και Lazaretou, S., «Modelling the Demand for Greek Defence Expenditure: An Error Correction Approach», *Cyprus Journal of Economics*, τόμ. 6, τχ. 1, 1993, σελ. 73-86.
- Karp A., *Ballistic Missile Proliferation: The Politics and Technics*, Oxford University Press, Oxford, 1996.
- Kennedy G., *Defense Economics*, G. Duckworth and Corporation Publisher, London, 1983.
- Kollias C., «Is There a Greek-Turkish Arms Race? The View from Athens», *Cyprus Journal of Economics*, τόμ. 7, τχ. 1, 1994, σελ. 52-62.
- Kollias C., «The Greek-Turkish Conflict and Greek Military Expenditure 1960-62», *Journal of Peace Research*, τόμ. 33, τχ. 2, 1996, σελ. 217-228.
- Lake D., «Anarchy, Hierarchy, and the Variety of International Relations», *International Organization*, τόμ. 50, τχ. 1, 1996, σελ. 1-34.
- Majeski J. S., «Expectation and Arms Races», *American Journal of Political Science*, τόμ. 29, τχ. 2, 1985, σελ. 217-245.
- Majeski J. S., «Technological Innovation and Cooperation in Arms Races», *International Studies Quarterly*, τόμ. 30, τχ. 2, 1986, σελ. 175-191.
- Majeski J. S., και Jones L. D., «Arms Race Modelling: Causality Analysis and Model Specification», *Journal of Conflict Resolutions*, τόμ. 25, τχ. 2, 1981, σελ. 259-288.
- North Atlantic Treaty Organization, *NATO Review 2007*, Brussels, 2007.
- Onis Z., «Redemocratization and Economic Liberalization in Turkey: The Limits of State Autonomy», *Studies in Comparative International Development*, τόμ. 27, τχ. 2, 1992, σελ. 3-23.

- Organization for Economic Co-operation and Development, *OECD, Factbook 2007: Economic, Environmental and Social Statistic*, Paris, 2007.
- Organski A. F. K., *World Politics*, Second Revised Edition, Alfred Knopf Publisher, New York, 1968.
- Pollins B., «Cannons and Capital: The Use of Coercive Diplomacy by Major Powers in Twentieth Century», στο Wayman F. και Diehl P. (εκδ), *Reconstructing Realpolitik*, University of Michigan Press, Michigan, 1994, σελ. 29-54.
- Quester H. G., *Offense and Defense in the International System*, Transaction Publishers, New Jersey and London, 2003.
- Richardson F. L., *Arms and Insecurity: A Mathematical Study of the Causes and Origins of Wars*, Boxwood Press, Pittsburgh, London, 1960.
- Sandler T. και Hartley K., *The Economics of Defense*, Cambridge University Press, London, 1995.
- Smith R., Sola M. και Spagnolo F., «The Prisoner's Dilemma and Regime-Switching in the Greek-Turkish Arms Race», *Journal of Peace Research*, τόμ. 37, τχ. 6, 2000, σελ. 737-750.
- Thurrow L., *Ο Επέρχόμενος Οικονομικός Πόλεμος Μεταξύ Ιαπωνίας, Ευρώπης και Αμερικής*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 1995.
- Triantaphyllou D., «Further Turmoil Ahead?», στο Keridis D. και Triantaphyllou D. (εκδ), *Greek-Turkish Relations in the Era of Globalization*, Brassey's Publications, Dulles, 2001, p. 56-79.
- Van Dyke J. M., «An Analysis of the Aegean Disputes under International Law», *Ocean Development and International Law*, τόμ. 36, τχ. 1, 2005, σελ. 63-117.
- Wallace D. M., «Arms Races and Escalation: Some New Evidence», *Journal of Conflict Resolution*, τόμ. 23, τχ. 1, 1979, σελ. 3-16.
- William H., *Turkish Foreign Policy: 1774-2000*, Frank Cass Publishers, London, 2000.
- Woods N., «Η Διεθνής Πολιτική Οικονομία στην Εποχή της Παγκοσμιοποίησης», στο Baylis J. και Smith S., *Η Παγκοσμιοποίηση της Διεθνούς Πολιτικής: Μια Εισαγωγή στις Διεθνείς Σχέσεις*, Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα, 2007, σελ. 423-451.
- Zagare C. F. και Kilgour D. M., *Perfect Deterrence*, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.

Ατομικές αποφάσεις για δέσμευση (γάμο) υπό συνθήκες αβεβαιότητας: Μια μικροοικονομική προσέγγιση

Γιάννης Μάντζαρης*, Ελισάβετ Μάντζαρη**

Περίληψη

Ο θεσμός του γάμου στη χώρα μας, αλλά και διεθνώς έχει απαξιωθεί. Ο γάμος, μια μακροχρόνια και αξιόπιστη κάποτε συνδετική ύλη του κοινωνικού ιστού, αποτελεί πλέον μια απλή συμβατική αμοιβαία υπόσχεση, που εύκολα δίδεται και εύκολα αναιρείται. Τα άτομα λειτουργώντας με βάση την αρχή της αριστοποίησης (μεγιστοποίησης) της ατομικής χρησιμότητας, προσαρμόζουν ανάλογα τις επιλογές τους με βάση τις υφιστάμενες και μελλοντικές συνθήκες. Ποιο ρόλο όμως παίζουν στην απόφαση των ατόμων για γάμο (μακροχρόνια δέσμευση) οι συνθήκες αβεβαιότητας; Αναλυτικά εργαλεία της Νέας Πολιτικής Οικονομίας και μάλιστα ορισμένες προτάσεις της θεωρίας των «real Options» για τις λεγόμενες «αμετάκλητες επενδύσεις» σε συνθήκες αβεβαιότητας, αξιοποιούνται και στην περίπτωση εξέτασης της απόφασης για σύναψη γάμου.

Λέξεις-Κλειδιά: Αβεβαιότητα, ατομικές αποφάσεις, ορθολογισμός, γάμος

---

* Ο Δρ Γιάννης Μάντζαρης είναι Οικονομολόγος, αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Λογιστικής και Διευθυντής ΣΔΟ-ΑΤΕΙ ΣΕΡΡΩΝ.

** Η Ελισάβετ Μάντζαρη είναι πτυχιούχος Πανεπιστημίου Μακεδονίας, του Τμήματος Οργάνωσης και Διοίκησης Επιχειρήσεων.

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ανησυχητικά είναι τα στοιχεία για το μέλλον του θεσμού της οικογένειας στην Ελλάδα με όλα τα αρνητικά επακόλουθα (δημογραφικά, κοινωνικά, οικονομικά) μιας τέτοιας εξέλιξης. Το 1980 το 10% των γάμων κατέληξε σε διαζύγιο, το 2003 το ποσοστό αυτό εκτινάχτηκε στο 25%. Σε έρευνα του ΚΠΕΕ (Κέντρου Πολιτικής Έρευνας και Επικοινωνίας) στην επόμενη 20ετία η ελληνική οικογένεια θα παρουσιάσει χαρακτηριστικά διάλυσης. Ποσοστό 89,1% των Ελλήνων πιστεύει ότι το 2020 το πιθανότερο είναι να αυξηθούν θεαματικά τα διαζύγια.¹

Στην ετήσια δημογραφική έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης για το 2001 διαπιστώνεται μια άνευ προηγουμένου πτώση στο ποσοστό των γάμων, με ταυτόχρονη αύξηση του αριθμού των διαζυγίων. Για παράδειγμα, στη Γερμανία ο αριθμός των γάμων μειώθηκε μεταξύ 1970 και 2004 κατά περίπου 25%.² Στην Ελλάδα διαπιστώνεται επίσης σημαντική τάση μείωσης των γάμων και αύξησης των διαζυγίων. Το 1980 είχαμε 62,4 γάμους/1000 κατοίκους και η αντιστοιχία αυτή έπεσε το 2000 στους 45 γάμους/1000 κατοίκους. Αντίθετα το 1982 είχαμε 6,5 διαζύγια/1000 κατοίκους και το 2000 αυξήθηκαν σε 9,5/1000 κατοίκους. Τα εξώγαμα παιδιά επίσης αυξήθηκαν από 1,5/1000 κατοίκους το 1980 σε 4,1/1000 κατοίκους το 2000. Άξιες παρατήρησης είναι και οι ηλικίες των νυμφευμένων. Ενώ το 1980 ο μ.ο ηλικίας του άνδρα ήταν 27,8 έτη και της γυναίκας 24,2, το 2000 ο μ.ο ηλικίας του άνδρα ανήλθε στα 30,4 και της γυναίκας στα 26,7 έτη.³

Η κατάσταση αυτή έχει σημαντικές επιπτώσεις στη δημογραφική δομή και εξέλιξη του πληθυσμού της Ελλάδας. Το 1933 η χώρα μας με πληθυσμό 6.624.468 κατοίκους είχε 46.263 γάμους (7,0/1000 κατοίκους) και 189.583 γεννήσεις (28,62/1000 κατοίκους). Το 1967 με πληθυσμό 8.716.441 κατοίκους είχε 81.706 γάμους (9,37/1000 κατοίκους) και 162.830 γεννήσεις (18,7/1000 κατοίκους). Το 1980 με 9.642.505 κατοίκους είχε 62.352 γάμους (6,47/1000 κατοίκους) και 148.134 γεννήσεις (15,36/1000 κατοίκους). Το 2001 με πληθυσμό 10.964.020 κατοίκους είχε 58.491 γάμους (5,34/1000 κατοίκους) και 102.282 γεννήσεις (9,34/1000 κατοίκους). Η δημογραφική αποψίλωση της χώρας φαίνεται καθαρά και από το μέγεθος των οικογενειών: Το 1971 αυτά αριθμούσαν κατά μ.ο. 3,39 άτομα και το 2001 μειώθηκαν στα 2,28.⁴

Η παρούσα προσέγγιση του θέματος των ατομικών αποφάσεων για δέσμευση (π.χ., γάμο) σε συνθήκες αβεβαιότητας, ξεκινά από την γενική παραδοχή ότι και σε τέτοιου είδους αποφάσεις το άτομο λειτουργεί με

βάση την αρχή του ατομικού ορθολογισμού και της μεγιστοποίησης (αριστοποίησης) της ατομικής χρησιμότητας. Συνεπώς είναι δυνατόν να γίνει χρήση των αρχών της θεωρίας των «real Options» (συμφωνίες πραγματικών προθεσμιακών δικαιωμάτων με δικαίωμα προαίρεσης) που χρησιμοποιούνται στην περίπτωση των αμετάκλητων επενδύσεων υπό συνθήκες αβεβαιότητας, και σε αποφάσεις σύναψης ατομικής δεσμευτικής σχέσης (π.χ., γάμου). Όταν εναλλακτικές μορφές δράσης που διερευνούνται εμπεριέχουν και το στοιχείο της αναμονής αβέβαιων αποτελεσμάτων, είναι δυνατή η χρονική μετατόπιση του γάμου στο μέλλον (με αποτέλεσμα την αύξηση του μ.ο. ηλικίας των νυμφευόμενων). Στη περίπτωση αυτή θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η τιμή των real Options με βάση τις υποκειμενικές προσδοκίες των ατόμων που αποφασίζουν τέτοια δέσμευση. Δεδομένου ότι στον πραγματοποιηθέντα γάμο μηδενίζεται ταυτόχρονα και η τιμή αναμονής των Options, κάτι τέτοιο διαμορφώνει επιφυλακτική στάση έναντι του γάμου.

Η Νέα Πολιτική Οικονομία, κάνοντας χρήση αρχών της μικροοικονομικής θεωρίας, επιδιώκει να προσεγγίσει και να αναλύσει τέτοιου είδους σύγχρονα κοινωνικά φαινόμενα.⁵ Μέσω αυτών γίνεται προσπάθεια απάντησης ερωτημάτων του τύπου: Πόσο σημαντικές επιδράσεις έχουν αυτές οι επιλογές των ατόμων στο στόχο υλοποίησης της αρχής της μεγιστοποίησης (αριστοποίησης) της ατομικής χρησιμότητας; Πόσο καθοριστική είναι η επίδραση των συνθηκών αβεβαιότητας που διαμορφώνονται στο σύγχρονο κόσμο, όσον αφορά τη μετατόπιση στο μέλλον μιας ατομικής δέσμευσης (στέρηση του αγαθού ατομική ελευθερία δια της σύναψης γάμου);

Ιδιαίτερα μετά τον Gary S. Becker (Βραβείο Nobel Οικονομίας το 1992), η μεθοδική⁶ των οικονομικών επιστημών, ιδιαίτερα της Μικροοικονομικής θεωρίας, εφαρμόζεται και σε εξω-οικονομικές καταστάσεις (κοινωνικές συμπεριφορές), όπως, π.χ., η ανάλυση της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτικής συμπεριφοράς των ατόμων (π.χ., σύναψη γάμου, επιλογή πολιτικών εκπροσώπων κτλ.).⁷ Οι θεμελιώδεις αρχές αυτής της θεωρίας στηρίζονται στην αποδοχή ότι τα άτομα λειτουργούν με βάση την αρχή της μεγιστοποίησης (αριστοποίησης) της ατομικής τους χρησιμότητας όχι μόνο κατά την επιλογή κατανάλωσης αγαθών ή/και υπηρεσιών, αλλά και κατά τη λήψη αποφάσεων σε θέματα γενικότερου κοινωνικού ενδιαφέροντος.⁸ Στην περίπτωση σύναψης γάμου (με ύπαρξη ή όχι προί-κας) έχουμε να αντιμετωπίσουμε δύο θέματα: Πρώτον την περίπτωση της ελεύθερης απόφασης δύο συντρόφων για διαμόρφωση δεσμευτικής σχέσης (στην περίπτωση των συντηρητικών κοινωνιών δια της συγκατα-

θέσεως των γονέων τους) και δεύτερον κατά την επιλογή συνέχισης του γάμου χρησιμοποιούνται σπάνιοι πόροι για την επίτευξη των στόχων (π.χ., χρήση του αγαθού «ατομική ελευθερία»). Συνεπώς ο γάμος μπορεί να εξεταστεί κάτω από το μικροσκόπιο των βασικών αρχών της μικροοικονομικής θεωρίας.⁹ Για την ανάλυση του θέματος χρησιμοποιούνται μέθοδοι και εργαλεία της θεωρίας που αφορούν στην τιμή των δικαιωμάτων επιλογής (Options) για απόφαση υπερ ή ενάντια στη σύναψη γάμου σε συνθήκες αβεβαιότητας. Η ανάλυσή μας θα επικεντρωθεί ιδιαίτερα στο χρονικό σημείο σύναψης του γάμου και ιδιαίτερα εάν δημιουργούνται δυνατότητες μετάθεσης της απόφασης για υλοποίησή του σε μελλοντικό χρονικό σημείο.

Ο γάμος ως ατομική απόφαση παρουσιάζει πολλά κοινά σημεία με το μείγμα σκέψεων που κάνει το άτομο στην περίπτωση της «αμετάκλητης επένδυσης». Έχουμε να κάνουμε με μορφή επένδυσης, που μετά την υλοποίησή της δεν μπορούν να επαναποκτηθούν τμηματικά τα επενδυμένα κεφάλαια. Το τμήμα των δαπανών που δεν είναι δυνατόν να επαναποκτηθεί χαρακτηρίζεται ως «sunk Costs». Στην περίπτωση του γάμου οι δαπάνες αυτές αφορούν στις δεξιώσεις, στα γαμήλια δώρα κτλ. Αυτό συμβαίνει και στην περίπτωση ύπαρξης σταθερής και διαρκούς σχέσης με ένα σύντροφο. Τα sunk costs μπορούν να αφορούν δαπάνες του ίδιου του γάμου, ή/και τα λεγόμενα κόστη ευκαιρίας ή εναλλακτικά κόστη. Συνεπώς, η δέσμευση επί μακρόν με ένα/μία σύντροφο σημαίνει ταυτόχρονα και απώλεια της δυνατότητας ατομικής επιλογής στο μέλλον. Οι υπολογισμοί του ατόμου που ευρίσκεται μπροστά σε μια απόφαση σύναψης γάμου, όσον αφορά την λογική, μοιάζουν, σε μεγάλο βαθμό, με την περίπτωση λήψης επενδυτικών αποφάσεων εκ μέρους της επιχείρησης.

Το άτομο θα συμφωνήσει για πραγματοποίηση επένδυσης/γάμου, εάν η καθαρή χρησιμότητα που απολαμβάνει στη διάρκεια χρήσης της περιόδου επένδυσης/γάμου είναι μεγαλύτερη από το ύψος των δαπανών που κατέβαλε (θετικό ισοζύγιο Κόστους-Οφέλους). Εάν όμως όπως συμβαίνει στην πράξη, στον προβληματισμό μας συμπεριλάβουμε και το στοιχείο της αβεβαιότητας, τότε με βάση τα «ορθόδοξα» κριτήρια θα πρέπει να συγκριθούν μεταξύ τους οι προσδοκώμενες αξίες των παραπάνω. Στην περίπτωση που τα άτομα (επενδυτής-σύντροφοι) είναι ουδέτεροι στον κίνδυνο, οι υπολογισμοί μας δεν θα διαφοροποιηθούν σημαντικά.¹⁰ Η διαδικασία αυτή δεν θα ήταν ακριβής σε περίπτωση αμετακλητότητας, ακόμη και αν το χρονικό σημείο της επένδυσης/γάμου έχει επιλεγεί ελεύθερα, εάν δηλ. υπήρχε δυνατότητα αναμονής. Η δυνατότητα να αναμένουμε τα αβέβαια γεγονότα και να αποφασίζουμε αργότερα για την υλοποίη-

ση της επένδυσης/γάμου έχει ιδιαίτερη αξία: Αυτήν δηλ. της αξίας επιλογής. Υπάρχει εκ του γεγονότος ότι έτσι μπορούν να αποφευχθούν οι αρνητικές συνέπειες αποφάσεων που θα είχαν ληφθεί ενωρίτερα και δεν θα λάμβαναν υπόψη τις μετέπειτα αβέβαιες καταστάσεις. Η σύγκριση των πραγματικών τιμών, χωρίς να ληφθούν υπόψη οι προσδοκώμενες τιμές, θα μπορούσε να οδηγήσει σε (οικονομικά) λανθασμένες αποφάσεις. Δεδομένου ότι με την ενεργοποίηση επενδύσεων και την υλοποίηση του γάμου υπάρχει ταυτόχρονα και η δυνατότητα μελλοντικής μετατόπισής τους, θα πρέπει η προσδοκώμενη τιμή από την επένδυση/γάμο να περιλαμβάνει όχι μόνο τα δημιουργηθέντα πραγματικά κόστη, αλλά και να καλύπτει και την «απολεσθείσα» (ή αποσβεσθείσα, σημ. συγγραφέα) αξία των προσδοκιών. Μόνο έτσι μπορεί η επένδυση/γάμος να είναι πλεονεκτική/ός στο συγκεκριμένο χρονικό σημείο. Αποτέλεσμα είναι η διστακτικότητα των ατόμων όσον αφορά την ανάληψη επένδυσης/γάμου σε σχέση με την περίπτωση των «ορθόδοξων» κανόνων λήψης αποφάσεων.

Η ανάλυση των αμετάκλητων επενδύσεων σε συνθήκες αβεβαιότητας και ελευθερίας επιλογής του χρονικού σημείου των επενδύσεων, επιτυγχάνεται με βάση τη θεωρία των οικονομικών δικαιωμάτων επιλογής δια της χρήσης ανάλογων μεθόδων. Οι υφιστάμενες δυνατότητες επένδυσης χαρακτηρίζονται ως «real options».¹¹ Η θεμελιώδης δυνατότητα, δια της οποίας μέσω επένδυσης μπορεί να αποκτηθεί ανά πάσα στιγμή ένα «asset» σε μια συγκεκριμένη τιμή (π.χ., για τις δαπάνες επένδυσης), αναλύεται όπως και στην περίπτωση των «Call-options». Η δυνατότητα μεταφοράς αυτής της μεθόδου σε πραγματικές εξω-οικονομικές καταστάσεις τονίστηκε ήδη από τους πioniέρους αυτής της θεωρίας. Ο Dixit (1992, σ. 127) και οι Dixit, Pindyck (1994, σ. 23) αναφέρουν τη δυνατότητα εφαρμογής της λογικής των τιμών των δικαιωμάτων συμμετοχής στις αποφάσεις για γάμο, αλλά και σε άλλα κοινωνικά φαινόμενα, π.χ. αυτοκτονία.

2. Η απόφαση για σύναψη γάμου σε συνθήκες βεβαιότητας

Οι υπολογισμοί του μοντέλου διερευνούν και αναλύουν μόνο την περίπτωση λήψης απόφασης του ενός εκ των δύο συντρόφων. Επειδή όμως σε ένα γάμο θα πρέπει να υπάρχει συμφωνία τουλάχιστον δύο ατόμων, αυτός πραγματοποιείται μόνο όταν συμφωνούν και οι δύο.¹² Υπ' αυ-

τήν την έννοια μπορεί το μοντέλο που θα αναπτυχθεί παρακάτω να ερμηνευτεί από δύο πλευρές: Πρώτον ως τέτοιο, που περιγράφει την επιθυμία γάμου του κάθε ενός συντρόφου και δεύτερον ως ο υπολογισμός εκείνου εκ των συντρόφων, ο οποίος τείνει εγγύτερα προς την απόρριψη της εναλλακτικής δράσης που λέγεται σύναψη γάμου.

Καταρχάς αναλύεται η περίπτωση, που δεν εμπεριέχει κανενός είδους αβεβαιότητα, όσον αφορά τα πλεονεκτήματα της κατάστασης «γάμος». Αυτό σημαίνει αφενός ότι μπορούν να υπολογιστούν με απόλυτη ασφάλεια οι «ποιότητες» των συντρόφων και αφετέρου ότι δεν υφίσταται κανένας εξωγενής παράγων αβεβαιότητας, όπως, π.χ., πιθανές διαφοροποιήσεις του φορολογικού συστήματος σε περίπτωση διάλυσης του γάμου. Τα εμφανιζόμενα εφάπαξ «sunk costs» του γάμου παρουσιάζονται με το Η. Το ετήσιο συγκριτικό πλεονέκτημα του έγγαμου ατόμου έναντι του άγαμου, αναφέρεται ως ν. Το τρέχον πλεονέκτημα του έγγαμου ή το κέρδος εκ του γάμου ν εμπεριέχει: πρώτον ένα άμεσο οικονομικό πλεονέκτημα εκ του γάμου, όπως, π.χ., φορολογικές απαλλαγές έναντι των άγαμων, οικονομικές διασφαλίσεις από την πλευρά του συντρόφου μέσω της σύνταξης, κληρονομιάς, τέκνων κτλ. Δεύτερον μπορεί το ν να περιλαμβάνει ακόμη και την αξία των εξω-οικονομικών καταστάσεων, όπως, π.χ., τη σημασία της ισχυρής δέσμευσης του συντρόφου στην σχέση. Όσον αφορά το ν έχουμε να κάνουμε με καθαρά πλεονεκτήματα, δηλ. δεν συμπεριλαμβάνονται σε αυτό τα πλεονεκτήματα που ναι μεν μπορεί να προέρχονται από το γάμο, αλλά μπορεί να προκύψουν και από μια μη νομιμοποιημένη σχέση (όπως, π.χ., η «αξία του έρωτα»).

Τα πλεονεκτήματα ενός «marriage» υπό την έννοια ενός «share the same household», εισάγονται στη βιβλιογραφία από τον Becker (1973) και μάλιστα στο επίπεδο παραγωγής υπό τη μορφή των «πλεονεκτημάτων εξειδίκευσης». Ο κάθε σύντροφος εξειδικεύεται στην επίτευξη ενός αγοραίου εισοδήματος ή στην παραγωγή μη αγοραίων οικογενειακών αγαθών (όπως υπηρεσίες οικογενειακής μορφής). Συνέπεια της εξειδίκευσης που προσανατολίζεται στην κατάκτηση συγκριτικών πλεονεκτημάτων καθώς και αυτής των αποτελεσμάτων μάθησης, είναι η βοήθεια προς την οικογένεια ως κοινότητα προκειμένου αυτή να αποκτήσει υψηλό επίπεδο εισοδήματος και ευημερίας (Ermisch, 1993, σ. 354). Πλεονεκτήματα επίσης προκύπτουν από την κοινή κατανάλωση των οικογενειακών αγαθών, η οποία δε διακρίνεται από ανταγωνισμούς (Ermisch, 1993, σ. 354). Αυτά τα οφέλη ή κέρδη μπορούν να επιτευχθούν κατά κανόνα και στα πλαίσια μιας μη νομιμοποιημένης σχέσης. Η εξειδίκευση, υπό την έννοια της εξόχως ειδικής επένδυσης των δύο συντρόφων στη σχέ-

ση και ιδιαίτερα στο ανθρώπινο κεφάλαιο εκείνου που παραμένει στο σπίτι, χάνει τη μεγάλη σημασία της με την πάροδο του χρόνου. Από την πλευρά της Νέας Θεσμικής Οικονομικής αναφέρεται, ότι ο γάμος αποτελεί ένα αποτελεσματικό εργαλείο για τη μείωση του κόστους συναλλαγών και την προστασία των οικογενειακών επενδύσεων. Με το πιστοποιητικό γάμου επιτυγχάνεται η νόμιμη διασφάλιση, η οποία επιτρέπει την ανάληψη κινδύνου που είναι συνδεδεμένος με την εξειδίκευση και την πραγματοποίηση των παραπάνω αναφερθέντων πλεονεκτημάτων της σχέσης (γάμου).

Η απόφαση Υπέρ ή Κατά του γάμου προκύπτει με βάση τη σύγκριση των δυο εναλλακτικών λύσεων (Α) Άμεσα-Γάμος έναντι (Β) κανένας Γάμος. Κατά τον υπολογισμό της αριστοποίησης ως βάση υπολογισμού χρησιμοποιείται ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα. Στην περίπτωση αυτή δεν συνυπολογίζεται η πιθανότητα κατάληξης αργότερα σε διαζύγιο.¹³ Ο διαχρονικός βαθμός προτίμησης (Επιτόκιο) που προκύπτει στα πλαίσια της ατομικής χρονικής προεξόφλησης είναι $i > 0$, έτσι που ο παράγοντας προεξόφλησης είναι $0 < \delta < 1$. Από τη σύγκριση των δυο εναλλακτικών περιπτώσεων προκύπτει μια Καθαρή Αξία $B_{H,t=0}$ για το πλεονέκτημα του γάμου για την περίοδο εκκίνησης $t=0$ και του να είναι κάποιος (μακροχρόνια) παντρεμένος. Η καθαρή αξία αποτελεί το άθροισμα του πλεονεκτήματος v στην περίοδο $t=0$ και όλων των μελλοντικών ετήσιων πλεονεκτημάτων μειωμένων κατά τα άμεσα sunk costs του γάμου:

$$B_{H,t=0} = v - H + \frac{\delta v}{1-\delta} = -H + \frac{v}{1-\delta} \quad \text{με: } \delta? \frac{1}{1+i} \quad (1)$$

Απόφαση για άμεσο γάμο λαμβάνεται στην περίπτωση βεβαιότητας, όταν διαμορφώνεται θετική καθαρή αξία όσον αφορά τον γάμο, δηλ. όταν $B_{H,t=0} > 0$. Η τιμή κατωφλίου $v_{\text{Γάμος}}^S$ υπολογίζεται από την κατάσταση αδιαφορίας ($B_{H,t=0}$):

$$v_{\text{Γάμος}}^S = (1-\delta) H, \quad \text{με: σύναψη γάμου για } v > v_{\text{Γάμος}}^S$$

Ο όρος $(1-\delta) \cdot H$ μπορεί να ερμηνευτεί ως κόστος τόκων, που αναφέρονται στα άμεσα προκύπτοντα sunk costs του γάμου H . Επιλέγεται η σύναψη γάμου σε συνθήκες βεβαιότητας, όταν το ετήσιο πλεονέκτημα v υπερκαλύπτει τους προϋπολογισμένους τόκους στο γάμο H . Συνεπώς η απόφαση για σύναψη γάμου λαμβάνεται τόσο ταχύτερα, όσο μεγαλύτε-

ρο είναι το ετήσιο πλεονέκτημα v , όσο μικρότερα είναι τα sunk costs του γάμου H και όσο μικρότερη είναι η προεξόφληση μελλοντικών πλεονεκτημάτων, δηλ. όσο χαμηλότερο είναι το προβλεπόμενο επιτόκιο i . Όταν το επιτόκιο τείνει στο Μηδέν ($i \sim 0$), σημαίνει ότι και η τιμή κατωφλίου του $v_{\text{Γάμος}}$ θα τείνει επίσης στο Μηδέν. Ένα ελαφρώς θετικό ετήσιο κέρδος v από το γάμο, θα σήμαινε μερικό τονισμό των πλεονεκτημάτων από τη σύναψη γάμου.

3. Γάμος στην περίπτωση ύπαρξης μιας μόνο αβεβαιότητας

Όταν υπάρχει αβεβαιότητα διαφοροποιούνται σημαντικά τα δεδομένα για τη λήψη απόφασης. Αυτό, διότι κατά τον υπολογισμό των μελλοντικών τιμών των παραμέτρων για τη λήψη απόφασης πρέπει να συνυπολογιστούν ορισμένες επιπλέον εναλλακτικές παράμετροι. Μια τέτοια εναλλακτική παράμετρος είναι η «Αναμονή» με την «Προσδοκία» επίτευξης γάμου κατά την επόμενη περίοδο.¹⁴ Η περίοδος αναμονής μπορεί να χαρακτηριστεί και ως διάρκεια του «Αρραβώνα».

Η αβεβαιότητα πρέπει να εισαχθεί στην απλούστατη δυνατή μορφή της και μάλιστα ως διωνυμική στοχαστική διαφοροποίηση ε του κέρδους από το γάμο. Μεταξύ παρούσας $t=0$, και επόμενης $t=1$ περιόδου, το v αυξάνεται ή μειώνεται κατά το ποσό ε με την ίδια πιθανότητα. Έτσι το αρχικό πλεονέκτημα v_0 ως προσδοκώμενη αξία του πλεονεκτήματος για το μέλλον, αποφέρει κέρδος:

$$v_{t=1} = v_0 \pm \varepsilon \quad \text{με: } W(-\varepsilon), W(+\varepsilon) = 1/2 \Rightarrow E(v_{t=1}) = v_0 \quad (3)$$

Το επίπεδο αβεβαιότητας ε μπορεί να προκύψει από το γεγονός, ότι οι πραγματικές «ποιότητες» των συντρόφων δεν είναι δυνατόν να ποσοτικοποιηθούν απόλυτα. Είναι πιθανό τα «κακά» στοιχεία των συντρόφων να αποκρυφτούν ενσυνείδητα και σκόπιμα. Ακόμη είναι δυνατό οι καλές (ή και κακές) ιδιότητες των συντρόφων να αποκαλυφθούν αργότερα, με την εμφάνιση συγκεκριμένων γεγονότων όπως εγκυμοσύνη, οικονομική στενότητα κτλ.¹⁵ Στην πραγματικότητα μπορεί να δημιουργηθούν πολλές και διαφορετικές διαδοχικές αβέβαιες καταστάσεις. Για λόγους απλοποίησης αποδεχόμαστε την επίδραση μιας και μοναδικής αβεβαιότητας.

Οι ποιοτικές επιδράσεις, που επιδρούν στη διαμόρφωση της τιμής Option λόγω αβεβαιότητας, μπορεί να υφίστανται και στην παρούσα περίοδο. Κάθε επιπλέον αβεβαιότητα θα συνέβαλε στην ένταση των αποτελεσμάτων που περιγράψαμε.¹⁶

Το οικονομικό υποκείμενο στην περίοδο $t=0$ έχει να επιλέξει μεταξύ δυο στρατηγικών:

1. Άμεσο Γάμο,
2. Αναμονή έως την επόμενη περίοδο.

Η αναμονή μέχρι την επόμενη περίοδο είναι συνδεδεμένη με μελλοντική απόφαση για γάμο, που εξαρτάται από τις καταστάσεις που θα επικρατούν την περίοδο εκείνη. Η απόφαση για ένα οικονομικό υποκείμενο ουδέτερο σε κίνδυνο, λαμβάνεται με βάση την προσδοκώμενη τιμή των «καθαρών αποδόσεων» των δυο στρατηγικών.

Η ανάλυση περιορίζεται στο διάνυσμα του εύρους τιμών $v_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^s$. $v < v_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^s + \epsilon$, δεδομένου ότι για $v > v_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^s + \epsilon$ δεν θίγεται το πλεονέκτημα του άμεσου γάμου δια της αρνητικής υλοποίησης (-ε). Στο διάνυσμα τιμών $v_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^s - \epsilon < v < v_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^s + \epsilon$ το οικονομικό υποκείμενο θα προβλέψει, ότι στην περίπτωση που έχουμε (-ε), η αναμονή μπορεί να αποτρέψει έναν ακατάλληλο γάμο. Όταν όμως έχουμε (+ε), ο γάμος κατά την επόμενη περίοδο θα οδηγήσει σε μεγιστοποίηση των κερδών του. Επίσης λόγω ύπαρξης αναμονής και όσο υπάρχει η προσδοκία ενός αργότερου γάμου, μπορεί να αποφευχθεί ο κίνδυνος διενέργειας ενός ακατάλληλου γάμου, όταν έχουμε (-ε). Αυτό ενισχύει τη μεγιστοποίηση των πλεονεκτημάτων ενός αργότερου γάμου για (+ε). Στην περίπτωση αυτή, η τιμή κατωφλίου του άμεσου γάμου σε συνθήκες αβεβαιότητας ($v_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^u$) θα ευρίσκεται υψηλότερα από την αντίστοιχη τιμή κατωφλίου σε συνθήκες βεβαιότητας ($v_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^s$). Η δυνατότητα μέσω αναμονής να αποφευχθεί ο υφιστάμενος κίνδυνος αποτυχίας του γάμου, έχει μια τιμή: αυτή της τιμής Options.

Η αξία αναμονής στην περίπτωση άμεσου γάμου είναι ανάλογη αυτής που διαμορφώνεται και στην περίπτωση των συνθηκών βεβαιότητας και προσδιορίζεται:

$$E(B_{H, t=0}) = -H + \frac{V_0}{1-\delta} \quad (4)$$

Για αναμονή έως την επόμενη περίοδο $t=1$ μπορεί να καταστρωθούν, ανάλογα με την περίπτωση, δύο σενάρια: Εάν η κακή εκδοχή $(-ε)$ αποδειχθεί ως αληθής, δεν θα γίνει ο γάμος. Κατά συνέπεια η αξία θα είναι: $B_{w, t=0}^{\varepsilon}=0$. Εάν διαμορφωθεί θετική πορεία κερδών από το γάμο, τότε αυτός θα πραγματοποιηθεί στην επόμενη περίοδο $t+1$, έχοντας την παρακάτω αξία:

$$\begin{aligned} \text{Για κέρδος } (+\varepsilon) \text{ και γάμο στην περίοδο } t+1 = \\ > B_{w, t=0}^{+\varepsilon} = 0 + B_{H, t=1}^{+\varepsilon} = \delta(-H + \frac{v_0 + \varepsilon}{1 - \delta}) \end{aligned} \quad (5)$$

Η προσδοκώμενη τιμή της στρατηγικής αναμονής υπολογίζεται ως η μέση τιμή από την υλοποίηση των δυο καταστάσεων.

$$E(B_{w, t=0}) = 1/2 B_{w, t=0}^{\varepsilon} + 1/2 B_{w, t=0}^{+\varepsilon} = \delta/2 (-H + \frac{v_0 + \varepsilon}{1 - \delta}) \quad (6)$$

Η τιμή κατωφλίου για το πλεονέκτημα v εκ του γάμου, του οποίου η υπερπήδηση θα διασφάλιζε έναν άμεσο γάμο ακόμη και κάτω από συνθήκες αβεβαιότητας κατά την περίοδο αναμονής, δίδεται για την αδιαφορία μεταξύ των δύο στρατηγικών:

$$E(B_{H, t=0}) = E(B_{w, t=0}) = > v_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^u = (1 - \delta)H + \frac{\delta \varepsilon}{2 - \delta} = v_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^s + \frac{\delta \varepsilon}{2 - \delta} = v_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^s + \frac{\varepsilon}{1 + 2i} \quad (7)$$

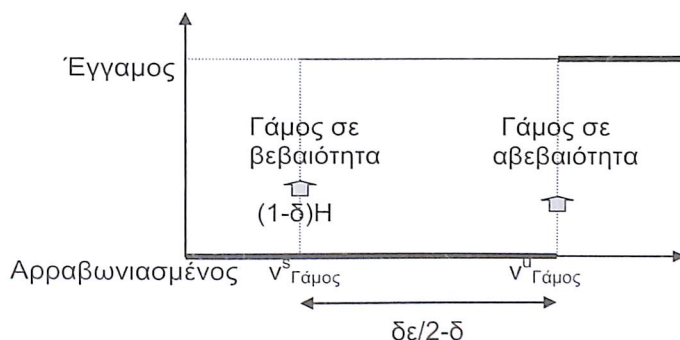
Σύναψη Γάμου όταν: $v > v_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^u$

Η τιμή κατωφλίου για την πλεονεκτικότητα του άμεσου γάμου μεγεθύνεται δια της εισόδου της παραμέτρου αβεβαιότητας.¹⁷ Η δυνατότητα επιλογής μιας στρατηγικής αναμονής επιδρά στην περίπτωση αυτή με τον ακόλουθο τρόπο: στο διάνυσμα τιμών $v_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^s < v < v_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^s$ παρά την προσδοκώμενη καθαρή τιμή, δεν θα επιλεγεί ο γάμος, δεδομένου ότι η στρατηγική της αναμονής παρουσιάζει μια ακόμη υψηλότερη αναμενόμενη τιμή (καθότι στην περίπτωση αυτή μπορεί να αποφευχθεί μόνο ο συνδεδεμένος με το $(-ε)$ κίνδυνος). Η διαφορά μεταξύ των τιμών κατωφλίου που οδηγούν σε άμεσο γάμο υπό συνθήκες βεβαιότητας και αβεβαιότητας είναι $\varepsilon/1 + 2i$. Συνεπώς η διαφορά των τιμών κατωφλίου μεγε-

θύνεται όταν αυξάνει η αβεβαιότητα ε , και μειώνεται όταν αυξάνει το επιτόκιο i . Για να γίνει πιο παραστατική η παραπάνω σχέση παρουσιάζουμε το Διάγραμμα 1.

Διάγραμμα 1

Τιμές κατωφλίου του υφιστάμενου πλεονεκτήματος γάμου.

Η τιμή της περίπτωσης αναμονής (δηλ. της τιμής Option), υπολογίζεται ως η διαφορά μεταξύ των τιμών των δύο στρατηγικών. Για την τιμή κατωφλίου $v^U_{\text{Γάμος}}$ θα πρέπει εξαιτίας της αδιαφορίας μεταξύ των δύο στρατηγικών να δώσει ακριβώς τιμή Option = 0. Το ίδιο ισχύει για τις αξίες $v > v^U_{\text{Γάμος}}$, δεδομένου ότι εξαιτίας της πλεονεκτικότητας του άμεσου γάμου, η αξία του Option είναι μηδαμινή.

$$\text{Για } v < v^U_{\text{Γάμος}}: O_{t=0} = E(B_{w, t=0}) - E(B_{H, t=0}) = \delta/2 \left(-H + \frac{v_0 + \varepsilon}{1 - \delta} \right) + H \frac{v_0}{1 - \delta} \quad (8)$$

$$\text{Για } v \geq v^U_{\text{Γάμος}}: O_{t=0} = 0.$$

4. Περιορισμός της αβεβαιότητας κατά τη διάρκεια του αρραβώνα

Ο σκοπός της προγαμιαίας συμβίωσης δεν απέχει πολύ από το στόχο της μείωσης της αβεβαιότητας για σύναψη γάμου (υπό την έννοια ότι ο γάμος αποτελεί πράξη μετά από δοκιμασία αρραβώνα). Στην περίπτωση αυτή σημαντικό ρόλο παίζει η μείωση της αβεβαιότητας για τον έτερο σύντροφο, δεδομένου ότι με τον τρόπο αυτό θα αποκαλυφθούν οι κρυμμένες αρετές και τα ποιοτικά του στοιχεία, ανεξάρτητα αν είναι θετικά ή αρνητικά. Στο παρακάτω απλοποιημένο υπόδειγμα, η αποφυγή της αβεβαιότητας κατά τη διάρκεια του αρραβώνα, θεωρείται απλή μορφή και έχει φθίνουσα πορεία σε σχέση με τη διάρκειά του. Η αρχική αβεβαιότητα στην περίοδο γνωριμίας $t=0$, χαρακτηρίζεται με ε_0 , ενώ το μείναι ο συντελεστής διατήρησής του.

$$\varepsilon_t = \varepsilon_0 \mu^t \text{ με: } 0 < \mu < 1 \quad (9)$$

Σε αυτό το απλοποιημένο μοντέλο, η ανασφάλεια με την πάροδο του χρόνου τείνει στο 0. Στην πραγματικότητα μπορούμε να μειώσουμε μόνο την αβεβαιότητα και όχι να την εξαλείψουμε απόλυτα. Αυτό, διότι υπάρχουν εξωγενείς παράγοντες που τη συντηρούν (όπως η διαφοροποίηση του φορολογικού συστήματος κτλ.), κάτι που επηρεάζει το πλεονέκτημα ν. Εκτός τούτου, η απάλειψη της αβεβαιότητας επιτυγχάνεται στην περίπτωση μας εντελώς, ανεξάρτητα από την συμπεριφορά των οικονομικών υποκειμένων, απλά και μόνο με την πάροδο του χρόνου. Στην πραγματικότητα η μείωση της ανασφάλειας μπορεί να επιτευχθεί σε μεγάλο βαθμό από τους ίδιους του συντρόφους, π.χ., μέσω της επιλογής του είδους της προγαμιαίας σχέσης (ξεχωριστά ή σε κοινή κατοικία)¹⁸ ή στη βάση συγκεκριμένων επιλογών που θα γίνουν ενσυνείδητα. Στην κατηγορία αυτή ανήκει ο «επίσημος» αρραβώνας, που θα διατρανώνει στο περιβάλλον των συντρόφων τη βεβαιότητά τους για σύναψη γάμου.

Σε αβεβαιότητα εξαρτημένη από τη διάρκεια του αρραβώνα μπορεί το χρονικό σημείο του γάμου $t_{\text{Γάμος}}^u$ να υπολογιστεί από τη χρονολογική σειρά της τιμής Option της αναμονής O_t , ως το σημείο, για το οποίο η τιμή αναμονής Option θα είναι $=0$ (αφού στην περίπτωση μας και οι δύο στρατηγικές θα λάβουν την ίδια προσδοκώμενη πραγματική αξία).

$$O_t = \delta/2 \left(-H + \frac{v_0 + \varepsilon_0}{1 - \delta} \right) + H \frac{v_0}{1 - \delta} \text{ για } t < t_{\text{Γάμος}}^u \quad (10)$$

$$O_t = 0, \text{ για } t_{\Gamma\alpha\mu\omicron\varsigma}^u = \frac{\ln [(2-\delta) (v_0 - (1-\delta) H)] - \ln(\delta) - \ln(\varepsilon_0)}{\ln(\mu)} \quad (11)$$

Για να είμαστε ακριβείς, στο μοντέλο μας ο χρόνος t πρέπει να είναι ακέραιος αριθμός ($t \in \mathbb{N}_0$), δηλ. το σημείο σύναψης του γάμου υπολογίζεται από την περίοδο $t_{\Gamma\alpha\mu\omicron\varsigma, N}^u$, για την οποία ισχύει $O_t = 0$. Ταυτόχρονα με την περίοδο γάμου $t_{\Gamma\alpha\mu\omicron\varsigma}^u$ προσδιορίζεται και η διάρκεια των προγαμιαίων σχέσεων (δηλ. του αρραβώνα). Με βάση την ισότητα (11), η διάρκεια του αρραβώνα $t_{\Gamma\alpha\mu\omicron\varsigma}^u$ εξαρτάται θετικά από το ύψος των δαπανών του γάμου H , το μέγεθος της αρχικής αβεβαιότητας ε_0 και το βαθμό διατήρησης της αβεβαιότητας μ . Επηρεάζεται αρνητικά από το ύψος του υφιστάμενου κέρδους v από το γάμο και το ύψος του συντελεστή προεξόφλησης δ (δηλ. θετικά από το επιτόκιο i).¹⁹ Αυτές οι τάσεις επίδρασης δε διαφοροποιούνται ποιοτικά, εάν ληφθεί υπόψη η συνθήκη ακεραιότητας.

Στην περίπτωση που η αρχική αβεβαιότητα δεν υπερβεί ένα ελάχιστο επίπεδο $\varepsilon_{0, \min}$, τότε και σε συνθήκες αβεβαιότητας έχουμε άμεσο γάμο όταν $t=0$. Αυτό το ελάχιστο επίπεδο υπολογίζεται από:

$$O_{t=0}=0 \text{ για } \varepsilon_{0, \min} = \frac{(2-\delta) (v_0 - (1-\delta) H)}{\Delta} \quad (12)$$

Σε συνδυασμό με την ισότητα (7) μπορεί και στην περίπτωση της εξαρτημένης από το χρόνο αβεβαιότητας να υπολογιστεί η τιμή κατωφλίου του κέρδους εκ του γάμου, το οποίο οδηγεί σε γάμο κατά τη χρονική περίοδο t :

$$v_{\Gamma\alpha\mu\omicron\varsigma}^{u,t} = v_{\Gamma\alpha\mu\omicron\varsigma}^s + \frac{\delta \varepsilon_t}{2-\delta} = (1-\delta) H + \frac{\delta \varepsilon_0 \mu^t}{2-\delta} \quad (13)$$

Για την καλύτερη κατανόηση των αλληλεξαρτήσεων, η παρουσίαση ενός αριθμητικού παραδείγματος θα βοηθούσε σημαντικά. Η προσδοκώμενη τιμή του ετήσιου κέρδους από το γάμο παρουσιάζεται ως $v_0 = 1$. Οι δαπάνες του γάμου λαμβάνουν πενταπλάσια τιμή $H=5$, το επιτόκιο είναι 10% και η αβεβαιότητα στην περίοδο του αρραβώνα μειώνεται στο μισό: $\mu=0,5$. Προκύπτει μια ελάχιστη τιμή αβεβαιότητας ίση με $\varepsilon_{0, \min} = 0,65454$.

Η αρχική αβεβαιότητα ευρίσκεται στο τριπλάσιο του ύψους της ελάχιστης τιμής, δηλ. $\varepsilon_0 = 1,96363$. Η προσδοκώμενη αξία του καθαρού πλεονεκτήματος σε περίπτωση «άμεσου γάμου», προκύπτει με βάση τις επιλεγείσες τιμές, ως $E(B_{H,t}) = 6$. Παρά τη θετική τιμή της προσδοκώμενης αξίας σε $t=0$ δε θα συναφθεί γάμος, δεδομένου ότι η προσδοκώμενη αξία της στρατηγικής αναμονής $E(B_{w,t=0})$ ευρίσκεται ακόμη υψηλότερα:

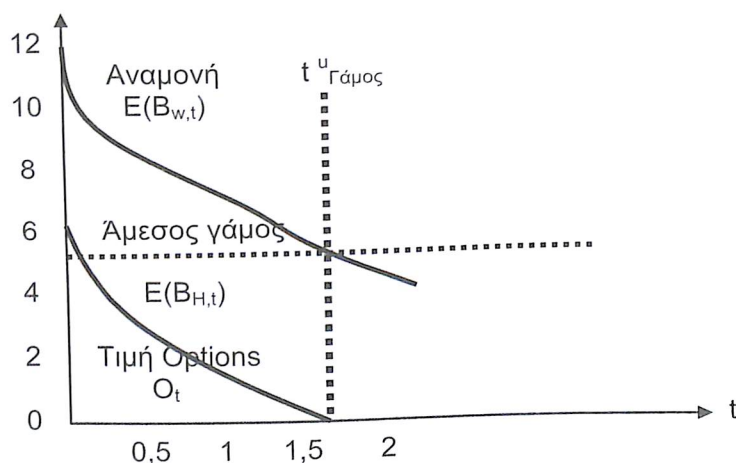
$$E(B_{w,t}) = 2,7272 + 9,8181 \cdot 0,5^t \Rightarrow \text{Για } t=0 : E(B_{w,t=0}) = 12,5454$$

Η θετική τιμή της αναμονής με την τιμή Option για γάμο στην επόμενη περίοδο προσδιορίζεται ως η διαφορά:

$$O_t = -3,2727 + 9,8181 \cdot 0,5^t$$

Η άριστη διάρκεια του αρραβώνα είναι $t_{\text{Γάμος}}^u = 1,5850$. Υπό τον περιορισμό της ακεραιότητας, ο γάμος θα συναφθεί στην αρχή της δεύτερης περιόδου ($t=2$). Η εξέλιξη των προσδοκώμενων τιμών των δύο στρατηγικών και της τιμής Options της αναμονής (ως βάση για τον προσδιορισμό της άριστης διάρκειας του αρραβώνα) παρουσιάζεται στο παρακάτω διάγραμμα.¹⁹

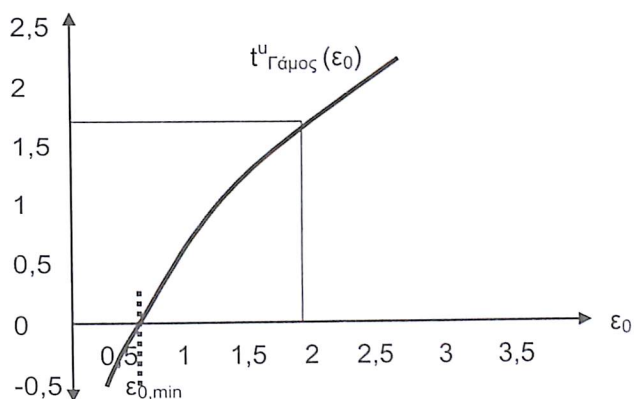
Διάγραμμα 2
Προσδοκώμενη τιμή σε άμεσο γάμο και σε αναμονή.

Στο παρακάτω Διάγραμμα 3 παρουσιάζεται η άριστη διάρκεια του αρραβώνα $t_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^u$ για διαφορετικές τιμές αρχικής αβεβαιότητας ε_0 . Η τιμή του αριθμητικού παραδείγματος $\varepsilon_0 = 1,96$ αποτυπώνεται με σαφήνεια.

Διάγραμμα 3

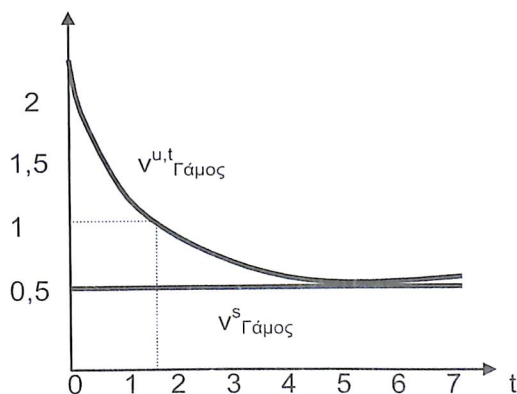
Διάρκεια αρραβώνα $t_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^u$ σε συνάρτηση με τις διάφορες τιμές του ε_0 .

Δεδομένου ότι η αβεβαιότητα στο δικό μας απλό μοντέλο τείνει στο 0, η τιμή κατωφλίου του πλεονεκτήματος v από το γάμο (όπως φαίνεται στο παρακάτω διάγραμμα), το οποίο και θα οδηγήσει σε γάμο, θα συγκλίνει προς την τιμή κατωφλίου σε συνθήκες βεβαιότητας.

Διάγραμμα 4

Κατώφλι γάμου $v_{\Gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma}^{u,t}$ σε συνάρτηση με το t .

5. Συμπεράσματα εκ των αποτελεσμάτων του υποδείγματος

Η κατάσταση του οικονομικού υποκειμένου που ευρίσκεται μπροστά σε μια απόφαση επιλογής ενός άμεσου γάμου, ή της μετάθεσής του στο μέλλον με την αναμονή αβέβαιων αποτελεσμάτων, προσομοιάστηκε με την περίπτωση επιλογής μιας επένδυσης. Ο υπολογισμός προσαρμόστηκε, όπως, στην περίπτωση ύπαρξης sunk costs και του αμετάκλητου των αποφάσεων σε συνθήκες αβεβαιότητας. Στην περίπτωση ύπαρξης συνθηκών βεβαιότητας διαπιστώθηκε ότι η τιμή κατωφλίου του κέρδους ν από το γάμο, του οποίου η υπέρβαση οδηγεί σε γάμο, προσδιορίζεται μόνο από τα κόστη που διαμορφώνονται από το επιτόκιο επί του ποσού των «sunk costs». Κατά συνέπεια σε περίπτωση έλλειψης αβεβαιότητας, ο γάμος θα είναι τόσο πιο πλεονεκτικός:

1. Όσο πιο περιορισμένος είναι ο βαθμός αμετακλητότητας που επηρεάζεται από τα sunk costs του γάμου H ,
2. Όσο πιο χαμηλός είναι ο διαχρονικός ρυθμός των προτιμήσεων (το επιτόκιο i), και
3. Όσο μεγαλύτερο είναι το κέρδος ν που προκύπτει από το γάμο.

Στη διεθνή βιβλιογραφία η εξέλιξη του κέρδους ν εκ του γάμου στις (μετα) μοντέρνες οικονομίες αναφέρεται ότι βαίνει μειούμενη.²¹ Στις περισσότερες κοινωνίες παρατηρείται μείωση της σημασίας του θεσμού της οικογένειας ή των δεσμών της ως παραγωγικής κοινότητας και χώρου ασφάλειας. Οι πρόοδοι στην οικιακή τεχνολογία και η αυξανόμενη προσφορά αγαθών και υπηρεσιών προς τα νοικοκυριά, προσφέρει καλύτερες δυνατότητες υποκατάστασης μεταξύ της παραγωγής των νοικοκυριών και του αγοραίου εισοδήματος. Έτσι η εξειδίκευση σε εργασίες νοικοκυριού είναι λιγότερο ελκυστική και επικερδής (τα άτομα ερευνούν μέσω του Outsourcing την υποκατάσταση αυτών των οικιακών υπηρεσιών). Επίσης η ανάπτυξη κοινωνικών συστημάτων υγείας, οικογενειακής πρόνοιας και ασφάλειας ενισχύει το ρόλο του κράτους, δεδομένου ότι περισσότερο κοινωνικό κράτος σημαίνει ανάληψη από το κράτος μεγαλύτερου μέρους λειτουργιών ασφάλειας που προηγούμενα ανήκαν στη δικαιοδοσία και αναλαμβανόταν από την οικογένεια. Όσο λιγότερες είναι οι υπηρεσίες που απολαμβάνουν τα άτομα από το κοινωνικό σύστημα ασφάλισης και είναι ανεξάρτητες από την οικογενειακή κατάστασή τους, σημαίνει ταυτόχρονα και βελτίωση των εναλλακτικών επιλογών τους έξω από

το γάμο. Επιπλέον, η αύξηση των δυνατοτήτων των γυναικών για εύρεση εργασίας, επίτευξη ατομικού εισοδήματος και «ανεξαρτησίας» σε πολλούς τομείς, συνεπάγεται μειωμένο πλεονέκτημα στην κατανομή εργασίας, αφού με αυτό αυξάνονται τα κόστη ευκαιρίας της οικιακής απασχόλησης των γυναικών. Με αυξημένα κόστη ευκαιρίας έχουμε επιπλέον μείωση της γεννητικότητας, όπου το σημαντικότερο οικογενειακό «αγαθό», τα παιδιά, χάνουν σε σημασία και σημαντικότητα. Εκτός αυτού πολλά άλλα (ιδιαίτερα συναισθηματικά) πλεονεκτήματα της συντροφικότητας μπορούν να υλοποιηθούν και χωρίς τυπική σύναψη γάμου.

Η μείωση του κέρδους ν εκ του γάμου οδηγεί *ceteris paribus* στο γεγονός ότι η παραπάνω υπολογισθείσα τιμή κατωφλίου μπορεί να επιτευχθεί με μειωμένη πιθανότητα, κάτι που με τη σειρά του σημαίνει μείωση της πιθανότητας σύναψης γάμου. Σε αυτή την επιχειρηματολογία στηρίζονται οι θέσεις που αναπτύξαμε παραπάνω. Ακόμη και ο απλούστερος υπολογισμός σε μια επένδυση υπό συνθήκες αβεβαιότητας προϋποθέτει τον συνυπολογισμό επιπλέον παραμέτρων. Έτσι με την αποδοχή ότι τα διαζύγια θα αυξάνουν με την πάροδο των ετών και θα απλοποιούνται οι διαδικασίες λύσης του γάμου, χάνει σε βαρύτητα το αμετάτρεπτο του γάμου. Αυτό με βάση τη δική μας επιχειρηματολογία και τους υπολογισμούς μας αντικατοπτρίζεται από τη μείωση των sunk costs H του γάμου. Αυτό το αποτέλεσμα από μόνο του μπορεί να συνηγορήσει υπέρ μιας αύξησης της πιθανότητας σύναψης γάμου. Επιπλέον για τους σημερινούς δυνητικούς συντρόφους, το αυξημένο προσδόκιμο ζωής οδηγεί σε μειωμένη διαχρονική προεξόφληση (ή σε χαμηλότερο επιτόκιο i υπολογισμού). Και αυτό το αποτέλεσμα επιδρά ενάντια στη μείωση του ετήσιου κέρδους ν εκ του γάμου.

Η σαφής ενσωμάτωση της τιμής Options υπό συνθήκες αβεβαιότητας, μεγεθύνει την τιμή κατωφλίου του κέρδους ν εκ του γάμου, λόγω της οποίας ένας «άμεσος» γάμος καθίσταται πλεονεκτικός και συνεπώς αυξάνεται η διάθεση του ατόμου για αναμονή. Η αύξηση της αβεβαιότητας πρέπει *ceteris paribus* να είναι συνδεδεμένη με επιμήκυνση της προγαμιαίας σχέσης (περίοδος αρραβώνων). Για την εξέλιξη της αβεβαιότητας σε σχέση με το πλεονέκτημα ν ενός γάμου στην περίοδο μετάβασης από μια παραδοσιακή σε μια σύγχρονη κοινωνία, δεν θα αναφερθούμε καθόλου. Στις πολύ μικρές κοινωνίες, λόγω του ότι οι σύντροφοι κινούνται σε γνωστό περιβάλλον με αυστηρό και αμφίπλευρο έλεγχο, ο κίνδυνος και η αβεβαιότητα για τα σημαντικά κριτήρια επιλογών είναι σχετικά περιορισμένος.²² Αντίθετα, οι περισσότεροι υποψήφιοι σύντροφοι δε γνωρίζονται καλά από τα παιδικά τους χρόνια, κάτι που σημαίνει ότι η μείωση της

αβεβαιότητας θα δημιουργηθεί κύρια κατά τη διάρκεια της προγαμιαίας σχέσης. Αυτό οδηγεί σε τάση επιμήκυνσης αυτής της περιόδου.

Εκ της αποδοχής ότι η μείωση της αβεβαιότητας είναι ανάλογη με τη διάρκεια της προγαμιαίας σχέσης, μπορούν να διατυπωθούν πέρα από το αναφερθέν ύψος της αρχικής αβεβαιότητας ε_0 και άλλοι παράγοντες επηρεασμού. Η διάρκεια της προγαμιαίας σχέσης (δηλ. του αρραβώνα) είναι *ceteris paribus* τόσο μεγαλύτερη:

1. Όσο πιο αργά μειώνεται η αβεβαιότητα (όσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός διατήρησης μ),
2. Όσο υψηλότερα είναι τα sunk costs του γάμου H ,
3. Όσο περιορισμένο είναι το κέρδος ν εκ του γάμου, και
4. Όσο υψηλότερος είναι ο διαχρονικός ρυθμός προτίμησης i .

Το μειωμένο συνεπώς κέρδος εκ του γάμου που παρατηρείται στις σύγχρονες κοινωνίες, οδηγεί *ceteris paribus* σε επιμήκυνση της προγαμιαίας σχέσης, ενώ τα sunk costs του γάμου καθώς και τα sunk costs του «επιτοκίου» i συνηγορούν περισσότερο υπέρ της μείωσης. Ο βαθμός επιρροής της απάλειψης της αβεβαιότητας μέσω της προσωπικής συμπεριφοράς, θα πρέπει να εισαχθεί ρητά. Έτσι στα πλαίσια της εκτεταμένης σήμερα αποδοχής των προγαμιαίων σχέσεων και της συνύπαρξης των συντρόφων κάτω από την ίδια στέγη, θα οδηγήσει σε ταχύτερο ρυθμό μείωσης της αβεβαιότητας. Αυτό θα οδηγούσε με τη σειρά του σε μείωση της «διάρκειας του αρραβώνα». Από την άλλη πλευρά, η αποδοχή ακριβώς της προγαμιαίας συμβίωσης των συντρόφων χωρίς το πιστοποιητικό γάμου, σημαίνει και σημαντική μείωση του πλεονεκτήματος ενός επισημοποιημένου (νόμιμου) γάμου. Κάτι τέτοιο οδηγεί σε μετατόπιση του γάμου σε επόμενη περίοδο. Παρατηρούμε, ότι μια σαφής και απόλυτη παρουσίαση των αποτελεσμάτων του μοντέλου, υπό την έννοια της απόλυτης εξήγησης των πραγματικών εμπειρικών φαινομένων δεν μπορεί να διαμορφωθεί εύκολα.

Σημειώσεις

1. Βλ. http://www.kpee.gr/main_research_gr.html και ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ της 29/06/2003.

2. Statistisches Bundesamt, Pressemitteilung vom 13 Juli 2005.
3. European Social Statistics Demography, Edition 2001.
4. ΕΣΥΕ, Στατιστική επετηρίδα της Ελλάδος 2003, σ. 43 και 64.
5. Μια εμπειριστατωμένη παρουσίαση των βασικών αρχών της Νέας Πολιτικής Οικονομίας επιχειρείται στο: Γιάννης Μαντζάρης, Η οικονομική θεωρία της Πολιτικής: Μια νέα προσέγγιση της πολιτικής πραγματικότητας, ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ, Τεύχος 35, Φθινόπωρο 2002, σ. 148-165.
6. Για μια περιορισμένη περιγραφή και κατάταξη της οικονομικής πρότασης βλ. Borchert, Leschke, Sauerland (1998), σ. 1338 επ. Καθώς επίσης και Μαντζάρης Γ., Επιστημονική Έρευνα: Συγγραφή-Διαμόρφωση-Παρουσίαση Επιστημονικών Εργασιών, Θεσ/νίκη 2004, ιδιαίτερα τις σελίδες 171-175.
7. Βλ. π.χ. Becker (1973, 1981) και Schramm (1996), σ. 231 επ.
8. Βλ. Zamek, v. (1990), σ. 135 και Hartwig (1993), σ. 35. Εκτεταμένη ανάλυση του «οικονομικού ιμπεριαλισμού» του G.S. Becker και την εφαρμογή του στον οικογενειακό κώδικα υπάρχει στο βιβλίο του Ott (1998), σ. 64 επ. Για μια κριτική άποψη στην πρακτική χρησιμότητα εφαρμογής οικονομικών μοντέλων μεγιστοποίησης στον κώδικα των «Economics of Marriage» βλ. Nelson (1994).
9. Για εκτενή επιχειρηματολογία επ' αυτού βλ. Becker (1973), σ. 815 επ., ιδιαίτερα σ. 816. Ο Ott (1998), σ. 72 επ. προβληματίζεται από την εκτεταμένη έλλειψη της αβεβαιότητας στην ανάλυση του Becker. Η κριτική του σχετίζεται όμως σε πρώτη φάση στη (δια)ασφαλιστική λειτουργία του γάμου, η οποία βασίζεται στην αβεβαιότητα.
10. Βλ. Pindyck (1991) και Dixit (1992).
11. Χρήσιμη θα ήταν στην περίπτωση αυτή η αντιμετώπιση της αλληλεξάρτησης με βάση την θεωρία των παιγνίων και του προβλήματος διαπραγμάτευσης των συντρόφων, υπό την έννοια της δυνατότητας άσκησης Veto του ενός από τους δύο. Βλ., π.χ., Alcalde (1986), Ermisch (1993) σ. 355 επ. και Galler, Ott (1990), σ. 112 επ.
12. Βέβαια η κατάσταση αυτή δεν είναι η συνήθης. Η λογική απόφασης ενός παντρεμένου να κινήσει διαδικασίες διαζυγίου είναι παρόμοια σταθμισμένη με αυτή του αρραβωνιασμένου που ζητά γάμο: Το διαζύγιο δημιουργεί αμετάτρεπτα υψηλά sunk costs, αλλά υφίσταται και αβεβαιότητα, π.χ., για το επίπεδο χρησιμότητας μετά το διαζύγιο. Η λήψη υπόψη της αξίας του Option (προσμονή με την δυνατότητα για διαζύγιο στην επόμενη περίοδο), εμπεριέχει αναμφισβήτητα μια υψηλή βεβαιότητα όσον αφορά τον γάμο. Με μοντέλα που κάνουν χρήση θεωρητικών αρχών Options είναι δυνατόν να συμπεριληφθούν ταυτόχρονα και τα δύο προβλήματα, δηλ. η απόφαση για γάμο υπό συνθήκες αβεβαιότητας και η δυνατότητα ενός μελλοντικού διαζυγίου, αφού ληφθούν υπόψη όλες οι ενδεχόμενες τιμές Options. Τα μαθηματικά εργαλεία που θα χρησιμο-

ποιηθούν στην κατεύθυνση αυτή (π.χ., στοχαστικές διαφορικές εξισώσεις, με τις οποίες είναι δυνατόν να αριστοποιηθεί μια συνάρτηση) μπορεί να δημιουργήσουν πρόβλημα στον αναγνώστη που δεν έχει υψηλή μαθηματική κατάρτιση. Για μια αναλυτική παρουσίαση αυτής της διαδικασίας βλ. Dixit, Pindyck (1994).

13. Φυσικά μπορούν να αναφερθούν και άλλοι λόγοι μιας πιθανής μετατόπισης του γάμου. Έτσι οι Alm και Whittington (1997) στα πλαίσια ενός μοντέλου χωρίς αβεβαιότητα, δείχνουν ότι υπάρχουν επιβραδύνσεις, οι οποίες προκύπτουν εκ του φορολογικού πλαισίου. Ο Perreira (1991) παρουσιάζει τις επιδράσεις της εφάπαξ αβεβαιότητας στο γάμο, βέβαια χωρίς να συμπεριλαμβάνει την τιμή Option της αναμονής. Στην περίπτωση αυτή υπάρχει και η δυνατότητα του διαζυγίου. Στα πλαίσια μιας εμπειρικής έρευνας παρουσιάζει μια μεγαλύτερη χρονική φάση διερεύνησης για τους καθολικούς, που είναι αποτρεπτικοί στο διαζύγιο (σ. 33).

14. Για την απλή διωνυμική παρουσίαση της αβεβαιότητας στα πλαίσια των μοντέλων Options, βλ. Cox, Ross, Rubinstein (1979), Dixit, Pindyck (1994), σ. 27 επ. και ιδιαίτερα Belke, Goecke (1998).

15. Βλ. Ribhegge (1993), σ. 70. Ως πηγές αβεβαιότητας στα πλαίσια μιας θεσμικής-οικονομικής ανάλυσης αναφέρει την καταπάτηση συμφωνιών και τις ανεκπλήρωτες συμφωνίες.

16. Για ένα μοντέλο δομημένο με παρόμοιο τρόπο, το οποίο περιλαμβάνει τα προβλήματα της αβεβαιότητας στις συναλλαγματικές ισοτιμίες για επιχειρήσεις που εξάγουν προϊόντα, βλ. Belke, Goecke (1998).

17. Χωρίς αναφορά σε σκέψεις για την τιμή του Options στη βιβλιογραφία αναφέρεται, ότι το αμετάτρεπτο του γάμου εμπεριέχει υψηλότερα κόστη διερεύνησης και μεγαλύτερο διάστημα έρευνας ως συνέπεια των υψηλών δαπανών διαζυγίου. Βλ., π.χ., Hartwig (1993), σ. 42.

18. Ο Becker (1981) σ. 221 και ο Hartwig (1993) σ. 41, θεωρούν την προγαμιαία διαβίωση ως εξόχως αποτελεσματική μέθοδο για συγκέντρωση πληροφοριών. Για μια εμπειρική διερεύνηση της κοινής διαμονής χωρίς γάμο βλ. Ressler, Waters (1995).

19. Βλέπουμε ότι για $0 < \mu < 1$ ισχύει: $\ln(\mu) < 0$.

20. Οι Ressler, Waters (1995), σ. 578 αναφέρουν ως μέση διάρκεια για μια προγαμιαία διαμονή με την μορφή «cohabitation» μια τιμή 1,3 έτη (μετά από αυτή επέρχεται γάμος ή χωρισμός).

21. Βλ., π.χ., Galler, Ott (1990), σ. 126 επ. και Zamek, v. (1990), σ. 146 επ.

22. Όπου τα κριτήρια που θέτουν σήμερα τα ζευγάρια διαφοροποιούνται αρκετά από εκείνα που έθετε ή θέτει μια παραδοσιακή κοινωνία. Εκτός τούτου ο παραπάνω υπολογισμός σε παραδοσιακές κοινωνίες προσδιορίζεται περισσότερο από τους γονείς, παρά από τους ίδιους τους μελλοντικούς συντρόφους.

Βιβλιογραφία

- Alcalde, J. (1996), «Implementation of Stable Solutions to Marriage Problems», στο: *Journal of Economic Theory*, 69, 240-254.
- Alm, J., Whittington, L.A. (1997): «Income Taxes and the Timing of Marital Decisions», στο: *Journal of Public Economics*, 64, 219-240.
- Becker, G.S. (1973), «A Theory of Marriage: Part I», στο: *Journal of Political Economy*, 81, 813-846.
- Becker, A., Goecke, M. (1998): «A Simple Model of Hysteresis in Employment under Exchange Rate Uncertainty», στο: IEW-Institut für Europäische Wirtschaft, Diskussionsbeitrag Nr. 22, Ruhr-Universität Bochum. Forthcoming στο: *Scottish Journal of Political Economy*.
- Bonus, H. (1997): «Familien- und Haushaltsentscheidungen in einer postindustriellen Wirtschaft» στο: *Volkswirtschaftliche Diskussionsbeitrag* Nr. 250, Westfälische Wilhelms-Universität Münster.
- Borchert, M., Leschke, M., Sauerland, D. (1998), «Volkswirtschaftslehre im Portrait» στο: *WISU* 11/98, 1338-2345.
- Dixit, A. (1989), «Entry and Exit Decisions under Uncertainty» στο: *Journal of Political Economy*, 97, 620-638.
- Dixit, A. (1992), «Investment and Hysteresis» στο: *Journal of Economic Perspectives*, 6, 107-132.
- Dixit, A., Pindyck, R.S. (1994), «Investment under Uncertainty», Princeton, NY.
- Ermisch, J.F. (1993), «Familia Oeconomica: a Survey of the Economics of the Family» στο: *Scottish Journal of Political Economy*, 40, 353-374.
- Galler, H.P., Ott, N. (1990), «Zur Bedeutung familienpolitischer Massnahmen für die Familienbildung-eine verhaltenstheoretische Analyse familiärer Entscheidungsprozesse» στο: Felderer, B. (Hrsg.), «Bevölkerung und Wirtschaft», Schriften des Vereins für Sozialpolitik, Bd. 202, Berlin, 111-134.
- Hartwig, K.-H. (1993), «Partnerschaften-Ökonomie zwischenmenschlicher Beziehungen» στο: Ramb, B.-T., Tietzel, M. (Hrsg.), «Ökonomische Verhaltenstheorie», München, 33-61.
- Μαντζάρης Γιάν., Επιστημονική Έρευνα: Συγγραφή – Διαμόρφωση - Παρουσίαση Επιστημονικών Εργασιών, Θεσ/νίκη 2004.
- Nelson, J. A. (1994), «I, Thou and Them: Capabilities, Altruism and Norms in the Economics of Marriage» στο: *The American Economy Review*, 84, 126-131.
- Ott, N. (1998), «Der familienökonomische Ansatz von Gary S. Becker» στο: Pies, I., Leschke, M. (Hrsg.), «Gary Beckers ökonomischer Imperialismus», Tübingen.

- Pereira, P. T. (1991), «Age at first Marriage, Education and Divorce: The Case of the USA, στο: *Economia*, 15, 21-49.
- Pindyck, R.S. (1991), «Irreversibility, Uncertainty and Investment» στο: *Journal of Economic Literatur*, 29, 1110-1148.
- Ressler, R.W., Waters, M.S. (1995), «The Economics of Cohabitation» στο: *Kyklos*, 48, 577-592.
- Ribhegge, H. (1993), «Ökonomische Theorie der Familie» στο: Ramb, B.-T., Tietzel, M. (Hrsg.): *Ökonomische Verhaltenstheorie*, München, 63-87.
- Schramm, M. (1996), «Ist Gary S. Beckers <oekonomischer Ansatz> ein Taschenspielertrick? Sozialethische Überlegungen zum «ökonomischen Imperialismus», στο: *Wirtschaftsethische Perspektiven*, 3, 231-258.
- Zameck, V. von (1990), «Ökonomische Theorie der Ehe» στο: Felderer, B. (Hrsg.), «Bevölkerung und Wirtschaft», *Schriften des Vereins für Sozialpolitik*, Bd. 202, 135-148.

Όψεις φιλοσοφικής-πολιτισμικής σχετικότητας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: Το παράδειγμα της θρησκευτικής ελευθερίας στην Ελλάδα

Αριστοτέλης Σταμούλας*

Περίληψη

Η συστηματική ενασχόληση –στο πλαίσιο της διεθνούς διπλωματίας– με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα και έπειτα έχει μοιράσει επιστήμονες και πολιτικούς ανάμεσα σε δύο σχολές σκέψης. Οι παροικούντες στο δυτικό ημισφαίριο του πλανήτη μιλούν για ανθρώπινα δικαιώματα στην ιδεολογική βάση του φιλελευθερισμού. Οι υπέρμαχοι της πολιτισμικής σχετικότητας, από την άλλη, μιλούν για δικαιώματα στη βάση των αξιακών συστημάτων και ιδεολογικών καταβολών κάθε κοινωνίας. Το παρόν άρθρο επισημαίνει τα μειονεκτήματα απόλυτων (είτε ακραία διεθνιστικών είτε ακραία τοπικιστικών) προσεγγίσεων στα δικαιώματα των ανθρώπων και προτείνει τον πολιτισμικό διάλογο ως μέσο που συνδυάζει την προστασία τους με το σεβασμό στις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες των κοινωνιών.

Λέξεις-κλειδιά: Αιτιολογικές θεωρίες ανθρωπίνων δικαιωμάτων, πολιτικός φιλελευθερισμός, κοινωνικός πλουραλισμός, παγκοσμιότητα.

---

* Ο Αριστοτέλης Σταμούλας είναι Dr και ειδικός επιστήμονας στην ανεξάρτητη αρχή «Συνήγορος του Καταναλωτή», με γνωστικό αντικείμενο τα ανθρώπινα δικαιώματα.

1. Η παγκοσμιοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου έδωσε το έναυσμα για την υπογραφή πάμπολλων διακρατικών συμφωνιών και διακηρύξεων, αρχής γενομένης με την κατάρτιση της Χάρτας των Ηνωμένων Εθνών το 1945 και κατόπιν με τη θεσμοθέτηση επιμέρους μηχανισμών διεθνούς και περιφερειακής προστασίας, με σκοπό τη συστηματοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως φιλοσοφικών, πολιτικών και νομικών κατοχυρώσεων της ελευθερίας, της ισότητας και της αξιοπρέπειας των ατόμων με διεθνή ισχύ, που θα θωρακίζουν στο μέλλον την ανθρωπότητα από το σωματικό και ψυχολογικό πόνο ανάλογων τραυματικών βαρβαροτήτων και θα θέτουν προ των ποινικών ευθυνών τους δράστες ανθρωπιστικών εγκλημάτων (Ρούκουνας 1995, Περράκης 2003).

Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας, η δυτική διάνοηση έχει προσπαθήσει –και συνεχίζει να προσπαθεί– σκληρά να πλαισιώσει τα ανθρώπινα δικαιώματα με μια φιλελεύθερη δια-πολιτισμική αιτιολογική θεωρία (justification), που ως μια άλλη υπέρτατη αλήθεια πρέπει να έχει παγκόσμιο βεληνεκές και να τυγχάνει αδιαπραγμάτευτου σεβασμού από όλους¹. Το βασικό επιχείρημα αυτής της προσπάθειας αντλεί τη δυναμική του από το αξίωμα ότι όλα τα άτομα έχουν εξ ορισμού αναφαίρετα δικαιώματα απλώς και μόνο ένεκα της ανθρωπίνης υπόστασής τους, ανεξάρτητα από διαφοροποιήσεις των κοινωνικο-πολιτισμικών πλαισίων μέσα στα οποία διαβιούν.

Η πρώτη σοβαρή απόπειρα για τη διαμόρφωση μιας τέτοιας διαπολιτισμικής αιτιολογικής θεωρίας για τα ανθρώπινα δικαιώματα εντάσσεται στο θεωρητικό πλαίσιο περί Φυσικού Νόμου (Natural Law theory), με κυριότερο εκφραστή της τον John Locke. Σύμφωνα με τη θεωρία των φυσικών δικαιωμάτων, υπάρχει ένα σύστημα φυσικών αξιών για την προστασία της ζωής και τη διαφύλαξη της ατομικής ελευθερίας πέρα και πάνω από συμβατικούς κανόνες πολιτικής και κοινωνικής τάξης (Nino 1991, Simmons 1992).

Η θεωρία του Κοινωνικού Συμβολαίου (Social Contract Theory), του τρόπου δηλαδή με τον οποίο οι άνθρωποι συναινούν στο πέρασμα από τη φάση της πρωτόγονης ύπαρξης στην οργανωμένη πάνω σε νόμους και κανόνες κοινωνία, έχει προσφερθεί σαν μια συμπληρωματική αιτιολογική πλατφόρμα για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Στη σύγχρονη εποχή, ο Rawls σχηματοποιεί την προ-πολιτική ύπαρξη των ανθρώπων σαν μια «αρχική θέση» (original position) απόλυτης ισότητας και ελευθερίας, από την οποία έχει τη βεβαιότητα ότι μπορούν να προκύψουν αρχές δικαιοσύνης και ρήτρες δικαιωμάτων (Rawls 1992, Martin 1985).

Ο Gewirth, τέλος, προσφέρει μια νέα μορφή ορθολογικής, αν και αρκετά περίπλοκης, θεωρητικής αιτιολόγησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ξεκινώντας από τη φύση της ανθρώπινης δράσης και στηριζόμενος στην πεποίθηση ότι η ανθρώπινη δράση και η ηθική είναι άρρηκτα συνδεδεμένες μεταξύ τους. Ότι, με άλλα λόγια, η κάθε μορφή ανθρώπινης δράσης συνιστά το πεδίο μέσα στο οποίο εφαρμόζεται κάθε μορφής ηθική (Gewirth 1982). Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, καθένας που δρα για την επίτευξη ατομικών στόχων (ευημερία) είναι *a priori* ελεύθερος, διότι διαφορετικά δεν θα μπορούσε να δράσει προς την εξασφάλιση αυτής της ευημερίας του (well being). Αφού λοιπόν η ευημερία και η ελευθερία θεωρούνται αξιακές κρίσεις για δύο δομικά αγαθά της ανθρώπινης ύπαρξης, οφείλουμε, κατά τον Gewirth, να τα θεωρούμε επιπλέον βασικά ανθρωπίνια δικαιώματα

Κοινός παρονομαστής αυτών των θεωρητικών προσεγγίσεων στα ανθρωπίνια δικαιώματα είναι ότι αποτελούν το προϊόν μιας απροσχημάτιστα φιλελεύθερης σχολής σκέψης, η οποία ενθαρρύνει τον κοινωνικό πλουραλισμό, ενδυναμώνει τον ρόλο και την αυτονομία του ατόμου στην κοινωνία και βλέπει τα δικαιώματα ως νομικές ασφαλιστικές δικλίδες απέναντι σε κάθε (κρατική ή μη) αυθαιρεσία σε βάρος του. Υπό αυτή την έννοια, οι δυτικές προέλευσης απόψεις περί δικαιωμάτων μοιράζονται την υπερβολική πεποίθηση ότι όλοι οι άνθρωποι ταυτίζονται στη φιλοσοφική αντίληψη που έχουν για τον κόσμο και, επομένως, μπορούν να αποδεχτούν τη δυτική θεώρηση περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως ένα συναινετικό σχέδιο μεταξύ φιλελεύθερων (ατομο-κεντρικών) και μη φιλελεύθερων (συλλογικών) δομημένων κοινωνιών².

Υποστηριζόμενη από τις αρχές της φιλοσοφίας του φιλελευθερισμού λοιπόν, η διεθνοποίηση του δόγματος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων παίρνει σάρκα και οστά μέσω της αναγόρευσής τους σε προεξάρχουσα επιδίωξη της εξωτερικής πολιτικής της Ευρω-ατλαντικής συμμαχίας. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, τα ανθρωπίνια δικαιώματα αποτελούν για την Ευρωπαϊκή Ένωση προϋπόθεση τόσο για τις χώρες που επιδιώκουν την προσχώρησή τους σε αυτή, όσο και για τις χώρες που έχουν συνάψει εμπορικές ή άλλες συμφωνίες μαζί της³.

Στην άλλη άκρη του Ατλαντικού, τα ανθρωπίνια δικαιώματα έχουν γίνει αντικείμενο κοινής αναφοράς για την εξωτερική πολιτική των Η.Π.Α. από το σύνολο των κυβερνήσεων που έχουν αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας από το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου κι έπειτα. Απευθυνόμενος στον αμερικανικό λαό σε ομιλία του στο Notre Dame University το 1977, ο Τζίμυ Κάρτερ έκανε λόγο για τις βασικές αξίες των

ανθρωπίνων δικαιωμάτων που πρεσβεύει η Αμερική και για την «υποχρέωση» της χώρας να τις «εξάγει» σε όλα τα μήκη και πλάτη του πλανήτη εκμεταλλευόμενη τη δύναμη και την επιρροή της, ώστε να δημιουργηθεί μια παγκόσμια ασπίδα προστασίας απέναντι σε ιδεολογικές διαφωνίες και ένοπλες πολεμικές συρράξεις (όπως στο Βιετνάμ). Αργότερα, στο πλαίσιο του επαναπροσδιορισμού της εθνικής και διεθνούς ασφάλειας μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, ο εκδημοκρατισμός αποτέλεσε κυρίαρχο επιχείρημα της εξωτερικής πολιτικής της κυβέρνησης Κλίντον, ως προϋπόθεση για την αποφυγή ενός νέου κύκλου στρατιωτικών εξοπλισμών και αντιπαραθέσεων. Στις μέρες μας, ο Πόλεμος κατά της Τρομοκρατίας του προέδρου Μπους συνιστά τη νέα ιδεολογική πλατφόρμα πάνω στην οποία κινείται η αμερικανική εξωτερική πολιτική για την ανάληψη ενός διεθνούς ρυθμιστικού ρόλου εκ μέρους των ΗΠΑ με σκοπό την εξασφάλιση παγκόσμιας ειρήνης και ασφάλειας.

Βέβαια, παρά το εύχο της διπλωματικής ρητορικής στο όνομα της παγκόσμιας προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, η εξωτερική πολιτική ορισμένων ισχυρών κρατών της Δύσης (κυρίως των ΗΠΑ και της Αγγλίας) δέχεται συχνά την κριτική ότι λειτουργεί επιλεκτικά, ότι δηλαδή χρησιμοποιεί δύο μέτρα και δύο σταθμά για την προώθηση και προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε τρίτες χώρες, ανάλογα με τα οφέλη που μπορεί να αποκομίσει την κάθε δεδομένη ιστορική στιγμή.

2. Ανθρώπινα δικαιώματα και πολιτισμική σχετικότητα

Σε πολλές περιπτώσεις, αυτού του είδους ο «πολιτισμικός ιμπεριαλισμός» που διαπνέει την εξωτερική πολιτική ορισμένων ισχυρών κρατών της Δύσης, δηλαδή η συστηματική προσπάθεια της μονομερούς επιβολής μιας φιλοσοφικής θεωρίας με προεκτάσεις στον τρόπο που εξελίσσονται οι πολιτισμοί και οι τοπικές κουλτούρες, οδηγεί στην προκλητική υποβάθμιση του πολιτισμικού πλουραλισμού του πλανήτη, του γεγονότος δηλαδή ότι όλες οι κοινωνίες, ανεξαρτήτως γεωγραφικής τοποθέτησης μεταξύ Δύσης-Ανατολής ή Βορρά-Νότου, έχουν βαθιές πολιτισμικές ρίζες, πλούσιες φιλοσοφικές πεποιθήσεις και διαμορφωμένα πρότυπα κοινωνικής ηθικής που, αν και διαφορετικά μεταξύ τους, έχουν την ίδια αξία και γι' αυτό χρήζουν ισότιμου σεβασμού (An-Naim 1992, Taylor 1999).

Σύμφωνα με την ακραία όψη της πολιτισμικής σχετικότητας, οι διάφοροι πολιτισμοί είναι αυτοί που αποτελούν τη μοναδική πηγή αιτιολογικών θεωριών για κάθε σύστημα ηθικών αξιών, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συμπεριλαμβανομένων. Όσοι είναι οι πολιτισμοί δηλαδή, τόσες μπορούν να είναι και οι αντίστοιχες θεωρίες και καμιά θεωρία δεν μπορεί να ισχυρίζεται αλαζονικά ότι είναι η μόνη που έχει παγκόσμια ισχύ και γι' αυτό πρέπει να εφαρμόζεται⁴. Ο Donnelly (1989) νομιμοποιεί με τη θεωρία του την πολιτισμική σχετικότητα μέσα από τρία βήματα: υπάρχουν αποδεδειγμένα διαφορετικές ηθικές αντιλήψεις περί καλού (ορθού) και κακού (λάθους), οι οποίες εκφράζονται παρομοίως με διαφορετικές νομικές, ηθικές και πολιτιστικές νόρμες, γεγονός που με τη σειρά του οδηγεί στην αποδοχή της ύπαρξης ποικίλων ερμηνειών και συστημάτων ιεράρχησης των δικαιωμάτων⁵.

Οι κοινωνίες είναι, κατ' αυτή την άποψη, τόσο διαφορετικές μεταξύ τους όσον αφορά τις καταβολές και τις περιστάσεις που αντιμετωπίζουν, που δεν νοείται η ύπαρξη μιας μόνο φιλοσοφικής θεωρίας με οριζόντια επίδραση σε όλους τους πολιτισμούς (Brown 1997). Αντίθετα λοιπόν προς την απαίτηση της Δύσης να υποταχθούν σε τέτοιου είδους φιλοσοφική εισβολή με όχημα και αποκλειστικό εργαλείο άσκησης διεθνούς πολιτικής τα ανθρώπινα δικαιώματα όπως εκείνη τα ορίζει, υψώνουν εναντίον της το επιχείρημα της τοπικής κυριαρχίας και της αυτοδιάθεσης (state sovereignty), δηλαδή το νομίμως κατοχυρωμένο δικαίωμά τους που προκύπτει από τις αρχές του διεθνούς δημοσίου δικαίου να επεξεργάζονται αυτόνομα τα εσωτερικά τους θέματα και να διαμορφώνουν συστήματα ηθικών αξιών δίχως την εξωτερική διαμεσολάβηση τρίτων.

Η διαφωνία μεταξύ φιλελεύθερων δυτικών και μουσουλμανικών κοινωνιών ως προς τους προσδιοριστικούς παράγοντες και τον τρόπο επίτευξης ειρήνης και εδραίωσης δημοκρατικής ελευθερίας στη Μέση Ανατολή αποτελεί ένα καλό παράδειγμα στη σύγχρονη εποχή για να κατανοήσουμε τις εκ διαμέτρου διαφορετικές αντιλήψεις που προτάσσονται σε σχέση με δύο αγαθά, τα οποία ωστόσο θεωρούνται σημαντικά από όλους τους ανθρώπους, ανεξαρτήτως πολιτισμικής προέλευσης. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το επιχείρημα δεν είναι ότι οι μη δυτικές κοινωνίες στερούνται ιδέες περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά ότι απλώς δεν τις εκφράζουν μέσω της γλώσσας του κοινωνικού πλουραλισμού και του φιλελεύθερου ατομικισμού.

Πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι οι όποιες ιδέες περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων συναντώνται εκτός ορίων της δυτικής φιλοσοφικής παράδοσης έχουν διαμορφωθεί στο πλαίσιο εθνικών, θρησκευτικών και ιστορι-

κών συγκυριών με χαρακτηριστικά συλλογικής πολιτισμικής συνείδησης, σε αντίθεση με την ατομο-κεντρική ιδεολογική πλατφόρμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που αναπτύχθηκε στον Αγγλοσαξονικό ιδεολογικό χώρο μέσω της Αναγέννησης, της ανάπτυξης της επιστήμης, του Διαφωτισμού και της φιλελεύθερης πολιτικής φιλοσοφίας που τα περιβάλλει.

Η ισλαμική παράδοση, για παράδειγμα, περιλαμβάνει συγκεκριμένες αναφορές σε βασικά ανθρώπινα δικαιώματα και το Κοράνι δίνει έμφαση στην ιδέα της δικαιοσύνης και της ελευθερίας έκφρασης, στο δικαίωμα εκλογής και παύσης των κυβερνώντων και στην επιβολή περιορισμών στην αυθαιρεσία της διοικητικής εξουσίας (Muzaffar 1990, Othman 1999). Η ρητορική όμως των δικαιωμάτων δεν αναπτύσσεται υπό τη μορφή μανιφέστου για τον φιλελεύθερο ατομικισμό, όπως στη Δύση, αλλά στο πλαίσιο της διαφύλαξης πρωτίστως των συμφερόντων, συνολικά της κοινωνίας και δευτερευόντως του ατόμου.

Η πολιτισμική σχετικότητα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, σε αντίθεση με μια αποκλειστικά δυτικού τύπου θεμελίωσή τους, παρουσιάζει συγκεκριμένα πλεονεκτήματα. Πρώτον, οι πολιτιστικά διαφορετικές ερμηνείες που μπορούν να επιδεχθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα ορμώνται από την αρχή του αμοιβαίου σεβασμού για τις φιλοσοφικές ιδέες του άλλου και του δικαιώματός του να θεμελιώνει αυτόν το σεβασμό πάνω στις ιδιαιτερότητες της παράδοσής του. Δεύτερον, οι πολιτιστικά χειραφετημένες από τη δυτική διάνοηση ερμηνείες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στοιχειοθετούνται από το εμπειρικό γεγονός ότι τέτοιου είδους φιλοσοφικές αρχές είναι τόσο βαθιά γενικές και εκτεταμένα αόριστες, που έχουν ανάγκη το φιλτράρισμα μέσα από τοπικές συνθήκες προκειμένου να εξασφαλίζουν μεγαλύτερη επιτυχία αποδοχής και εφαρμογής από λαούς, οι οποίοι θα τις βλέπουν ως ένα δικό τους δημιούργημα και έτσι θα το αγαπούν, παρά σαν μια ξένη εισβάλλουσα επινόηση που θα την πολεμούν με μανία.

2.1 Αληθής και ψευδής πολιτισμική σχετικότητα

Σε αυτό το σημείο είναι απαραίτητη η διάκριση μεταξύ αληθούς και ψευδούς πολιτισμικής σχετικότητας. Η πολιτισμική σχετικότητα, ως το ανεκτίμητο αποτέλεσμα του πολιτισμικού πλούτου του πλανήτη, χρησιμοποιείται συχνά ως επιχείρημα από τις τοπικές κοινωνίες για την εξαίρεσή τους από την τήρηση υποχρεώσεων που εκπορεύονται από την υπογραφή διεθνών συνθηκών, αποβλέποντας στην προστασία των εσω-

τερικών νομικών, ηθικών, πολιτισμικών και άλλων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους.

Επίκληση στην ανοχή που εξασφαλίζει η πολιτισμική σχετικότητα μπορεί να θεωρείται αληθής μονάχα εφόσον εκφράζει την αληθινή πολιτισμική συνείδηση ενός λαού κατά το πρότυπο μιας «πολιτισμικής δημοκρατίας», όταν δηλαδή επιτρέπει την ελεύθερη συμμετοχή των εμπλεκόμενων μερών στη διαμόρφωση των επιμέρους χαρακτηριστικών της (ήθη, έθιμα, παραδόσεις), καθώς και την ανεμπόδιστη έκφραση τυχόν αντίθετων απόψεων σε σχέση με αυτά, δίχως τον φόβο του στιγματισμού και της περιθωριοποίησης των αντιφρονούντων από την επικρατούσα πλειοψηφία ή την καθεστηκυία ηθική τάξη⁶.

Η εν λόγω διάκριση καθίσταται επιτακτική, από τη στιγμή που διάφοροι ηγέτες (δικτατορικών και απολυταρχικών, κυρίως, καθεστώτων) καταφεύγουν συχνά στην επίκληση των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων των λαών τους για τον προσπορισμό ίδιων και κακόβουλων συμφερόντων, που δεν έχουν ωστόσο καμία σχέση με την προστασία ή την προώθηση της πραγματικής κουλτούρας του τόπου τον οποίο κυβερνούν (Stamoulas 2004, Carrithers 1992). Από αυτή την άποψη, είναι απαραίτητη η θεμελίωση μιας μίνιμουμ συναίνεσης σε διαπολιτισμικό επίπεδο για την προστασία βασικών δικαιωμάτων του ανθρώπου (της ζωής και της ελευθερίας του) με τέτοιον τρόπο, ώστε η ρητορική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων να εναποτίθεται στην πλούσια διαλεκτική της φιλοσοφικής παράδοσης των πολιτισμών, αλλά ο σεβασμός και η πρακτική εφαρμογή τους να υπόκεινται στον έλεγχο διεθνών –αμοιβαία αποδεκτών– κανόνων.

3. Ηθική συλλογικότητα εναντίον του φιλελεύθερου ατομικισμού στην Ελλάδα

Ανατρέχοντας στο μακρινό παρελθόν, διαπιστώνουμε ότι η αρχαία ελληνική παράδοση περιελάμβανε διακριτά στοιχεία ενός φιλελεύθερου ατομικισμού. Η συστηματοποίηση της ηθικής φιλοσοφίας και η μελέτη για την ορθή συμπεριφορά του ατόμου είχαν συντελέσει στην ανάπτυξη της ιδέας των ηθικά ορθών επιλογών και της ατομικής ευθύνης για την ενάρετη πορεία της ζωής του καθενός.

Το αντικείμενο της φιλοσοφίας του Σωκράτη, για παράδειγμα, ήταν ο άνθρωπος στις σχέσεις με συνανθρώπους του και το κράτος. Ο αρχαί-

ος Έλληνας φιλόσοφος ισχυριζόταν ότι ο άνθρωπος μπορεί, χρησιμοποιώντας τη λογική του, να γνωρίσει τις σταθερές και αναλλοίωτες ηθικές αρχές που θα τον οδηγήσουν στην αρετή, δηλαδή στην πραγματική ευδαιμονία της ζωής. Δίδασκε, επίσης, την αυτογνωσία, πιστεύοντας ότι ο άνθρωπος πρέπει να προσπαθεί να γνωρίσει τον εαυτό του με τη χρήση της λογικής. Η φιλοσοφική πίστη στις δυνατότητες του ατόμου ενθάρρυνε τους ανθρώπους να σκέφτονται, να πράττουν και να δημιουργούν σύμφωνα με τα ιδιαίτερα ταλέντα τους προκειμένου να αφήσουν τη σφραγίδα τους στον κόσμο μέσα από μοναδικά επιτεύγματα στην τέχνη, τη φιλοσοφία, τον αθλητισμό, την επιστήμη και τη διακυβέρνηση (Ketcham 1987).

Παρ' όλη την έμφαση στη σοφία και τη δημιουργικότητα του ατόμου, σύμφυτη στην αρχαία ελληνική κουλτούρα ήταν και η ιδέα της πόλις-κράτους, συνδυασμένη με πλούσιες αναφορές στην έννοια του *ανήκειν* στην κοινότητα και του συμφέροντος συνολικά της κοινωνίας. Πρόκειται για ανθρωπολογικά χαρακτηριστικά που διατρέχουν τις δομές της ελληνικής κοινωνίας ανά τους αιώνες και που ήταν ιδίως εμφανή μέχρι και πριν από λίγα χρόνια.

Στο πλαίσιο αυτών των δομών, το άτομο θεωρείτο ως ενσωματωμένο μέρος της κοινωνικής ομάδας, παρά ως ξεχωριστή μονάδα ενδυμωμένη με την αυτονομία και την ελευθερία που προάγει ο δυτικός φιλελευθερισμός. Η ζωή του ατόμου στην Ελλάδα, ακόμα και κατά το τελευταίο τέταρτο του εικοστού αιώνα, υπαγόταν στις υποχρεώσεις που απορρέαν από την ιδιότητά του ως μέλους μιας συνεκτικής ομάδας –της οικογένειας, της γειτονιάς, του χωριού–, που με τη σειρά της έθετε τους κανόνες της συνύπαρξης. Το άτομο μπορούσε να ζήσει κατά τρόπο κοινωνικά αποδεκτό μόνο μέσα από την τήρηση αυτών των κανόνων, γεγονός που, σύμφωνα με την Pollis (1965), έδινε την εντύπωση πως η έννοια του ατομικού φιλελευθερισμού ήταν τόσο ξένη προς την παραδοσιακή ελληνική κοινωνία όσο ξένη ήταν και προς τις δομές των αφρικανικών φυλετικών κοινωνιών.

Εκ των χαρακτηριστικότερων παραδειγμάτων της έννοιας της ατομικής ολοκλήρωσης μέσα από τη συμβίωση με παραδοσιακούς κανόνες και συλλογικές ηθικές αξίες αποτελεί ο γάμος. Μέχρι πριν από μερικές δεκαετίες, ίσως αποσπασματικά και στις μέρες μας, το νυμφευμένο ζευγάρι δεν αντιμετώπιζε ο ένας τον άλλο ως άτομο, αλλά ως σύμβολο: ο σύζυγος συμβόλιζε τον σωστό άνδρα που έπρεπε να παντρευτεί και να συντηρεί την οικογένειά του με το εισόδημα από την εργασία του. Ο γάμος οδηγούσε στον σχηματισμό μιας πατριαρχικής οικογένειας, υπό την

έννοια ότι ο άνδρας ήταν η κυρίαρχη φιγούρα που ενέπνεε σεβασμό και έπαιρνε τις αποφάσεις. Η σύζυγος, αντίθετα, είχε μειωμένο ρόλο στη λήψη αποφάσεων και περιοριζόταν κυρίως στη διεκπεραίωση οικιακών εργασιών και στο μεγάλωμα των παιδιών.

Η έννοια που πρέπει να εισάγουμε σε αυτό το σημείο μιλώντας για το γάμο δεν είναι άλλη από αυτή του κοινωνικού φύλου (*gender*), όπως έχει οριστεί σήμερα στην ανθρωπολογία έπειτα από μια συζήτηση που ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970 (Παπαταξιάρχης, Παραδέλλης 1992). Κατά την αντανάκλαση της άποψης αυτής στην ελληνική κοινωνία, το φύλο δεν είναι δεδομένο της φύσης, αλλά αποτέλεσμα κοινωνικών σχέσεων που διαφοροποιούνται ανάλογα με τις επιδράσεις του πολιτισμού και της παράδοσης. Το βιολογικό φύλο (*sex*) που ορίζεται από τη φύση δεν αποτελεί έναν αυτόνομο παράγοντα της κοινωνικής συμπεριφοράς του ατόμου. Ο ρόλος που ορίζει αλλά και ορίζεται από την κατασκευή του κοινωνικού φύλου στους άνδρες και τις γυναίκες δημιουργεί τις ανισότητες. Η αυταξία ενός προσώπου, αλλά και η αξία του στην κοινωνία, εκφράζονται από την «τιμή» στο κοινωνικό πεδίο. Η διατήρηση της αξίας αυτής εξαρτάται από τη συμπεριφορά την οποία προστάζει η «φύση» του. Στους άνδρες, ο Campbell (1964) κάνει λόγο για την έννοια του «ανδρισμού», ενώ στις γυναίκες για την έννοια της «ντροπής». Και οι δύο έννοιες εκφράζουν τις στερεότυπες συμπεριφορές των δύο φύλων πριν, αλλά και μετά το γάμο. Η σημασία που έχει δοθεί στο γάμο από την ελληνική κοινωνία οφείλεται στο ότι περικλείει στο περιεχόμενό του τη διαδικασία της αναπαραγωγής και μάλιστα τη νομιμοποιεί. Αυτό σημαίνει πως μια τεκνοποίηση εκτός γάμου δεν είναι αποδεκτή. Η άγαμη μητέρα κατακρίνεται, είναι εκτεθειμένη. Από την άλλη, ο άγαμος πατέρας θεωρείται ανεύθυνος και ανίκανος να δημιουργήσει μια σωστή, κατά τα πρότυπα της κοινωνίας, οικογένεια (Hirschon 1998).

Η παραδοσιακή ελληνική κοινωνία στηριζόταν, με άλλα λόγια, σε ένα σύστημα αυστηρά ξεκαθαρισμένων ρόλων σε συλλογικό επίπεδο, η αρτιότητα στην υλοποίηση των οποίων ρύθμιζε και τη θέση του ατόμου μέσα στον κοινωνικό ιστό. Ο επιτυχημένος επαγγελματίας, ο καλός οικογενειάρχης, η ενάρετη μητέρα, τα μεγαλωμένα με αρχές παιδιά ήταν εκφάνσεις ενός επιτυχημένου ρόλου που αύξανε το βαθμό αποδοχής και κύρους του ατόμου στην κοινωνία. Ο περιθωριοποιημένος, ο αντισυμβατικός, ο απροσάρμοστος άνθρωπος, ήταν όψεις μιας διαστρεβλωμένης συμμετοχής στην ομάδα, η οποία χλεύαζε και απομόνωνε τέτοια περιστατικά. Αυτή η ιδιότυπη σχέση του ατόμου με την κοινωνική ομάδα άφηνε ελάχιστο χώρο για αμιγώς ατομικές επιλογές, από τη στιγμή που οι

ορθοί ρόλοι ήταν προαποφασισμένοι κατά κάποιο τρόπο από την ίδια την ομάδα και έπρεπε να ακολουθηθούν προκειμένου να αποφευχθεί ο στιγματισμός του μέλους.

Κατά την ανθρωπολογική της έρευνα σε ένα παραδοσιακό χωρίο της βόρειας Εύβοιας, η Boulay (1974) διαπίστωσε ότι η διαρρύθμιση της ελληνικής κοινωνίας με πρότυπα συλλογικής-κοινωνικής ηθικής διέφερε κάθιστα από τη διαρρύθμιση των κοινωνιών εκείνων που επιτρέπουν στο άτομο την ελευθερία να επιλέξει το ρόλο του στην ομάδα, καθώς και τα μέσα επίτευξης των προσωπικών στόχων του. Η τοπική ελληνική κοινωνία συνιστούσε, με άλλα λόγια, μια αίσθηση συμμετοχής στην ηθική συλλογικότητα, στον αυτόχθονα και διαπροσωπικό χαρακτήρα των συνεστιάτικων σχέσεων και στην έμφαση στην ενότητα και την ολότητα (Παπαταξιάρχης 1990). Από αυτή την άποψη, οι ανθρωπολογικές δομές της κοινωνίας και οι φιλοσοφικές αντιλήψεις περί του ατόμου στην Ελλάδα ήταν σε αντιδιαστολή προς το φιλελεύθερο ατομικισμό της δυτικής διάνοησης και, επομένως, η μεταλαμπάδευση από τη Δύση αυτούσιας της ιδέας του ανθρώπινου δικαιώματος ως κατοχύρωσης της ατομικής ελευθερίας απέναντι στο σύνολο προσέκρουε στην παραδοσιακή αντίληψη ότι τα δικαιώματα ήταν στην ουσία οι υποχρεώσεις του ατόμου για την απρόσκοπτη λειτουργία του συνόλου.

Πρωτεύοντα ρόλο στη διαμόρφωση μιας τέτοιας, διαφοροποιημένης σε σχέση με το δυτικό φιλελευθερισμό, έννοιας του δικαιώματος στην Ελλάδα έπαιξε το γεγονός ότι η χώρα δεν είχε τη δυνατότητα –λόγω οθωμανικού ζυγού– να μπολιαστεί συγχρόνως προς τα υπόλοιπα κράτη της Ευρώπης στον ίδιο βαθμό με τις ιδέες της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού ή να δεχτεί την άμεση επιρροή της Βιομηχανικής Επανάστασης και της ανάπτυξης της πολιτικής φιλοσοφίας του φιλελευθερισμού, στοιχεία που προλείαναν το έδαφος για τη συστηματοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από το δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα κι έπειτα.

Σημειωτέον ότι ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός, το ιδεολογικό, φιλολογικό, γλωσσικό και φιλοσοφικό ρεύμα που επιχείρησε να μεταφέρει τις ιδέες και τις αξίες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στο υπόδουλο γένος, αφενός είχε ως κύριο αίτημά του την απελευθέρωση του έθνους, καλλιεργώντας την ιδέα της εθνικής ταυτότητας και συνδέοντάς τη με μιαν αόριστη επιθυμία εθνικής ελευθερίας, αφετέρου δε η παραγωγή της ιδεολογίας του φαίνεται πως υπήρξε έργο μεμονωμένων προσωπικοτήτων, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στην υπόλοιπη Ευρώπη.

4. Το πρόβλημα της θρησκευτικής ελευθερίας

Η Παγκόσμια Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (1948), η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1950) και η Διεθνής Συνθήκη για τα Πολιτικά Δικαιώματα (1966) κατοχυρώνουν την ελευθερία της έκφρασης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Αν και η Ελλάδα είναι συμβαλλόμενο μέρος τέτοιων διακρατικών συμφωνιών για τη θρησκευτική ελευθερία στο πλαίσιο της πολυμερούς διπλωματίας εντός του συστήματος των Ηνωμένων Εθνών, εντούτοις έχει βρεθεί κάμποσες φορές στο εδώλιο του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων για θέματα που έχουν να κάνουν με τον περιορισμό στην έκφραση και τη διακίνηση θρησκευτικών πεποιθήσεων⁷. Η προφανής αυτή αντίφαση εξηγείται από τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο η πίστη στην Ορθοδοξία συνιστά –και δια του Συντάγματος⁸– συστατικό παράγοντα στη διαμόρφωση προτύπων συλλογικής ηθικής στην ελληνική κοινωνία.

Σε πολιτικό επίπεδο, από τη μία, το κράτος και η Εκκλησία διατηρούν στενές σχέσεις αμοιβαιότητας από την αυγή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας (324 π.Χ.). Η σχέση αυτή ενδυναμώθηκε μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, εμφανίζοντας ωστόσο έντονα σημάδια πελατειακής νοοτροπίας. Από τη στιγμή που η Εκκλησία της Ελλάδας συστήθηκε ως ανεξάρτητος από το Πατριαρχείο Κωνσταντινούπολης οργανισμός με τη δική του Ιερά Σύνοδο (1833), αναγνωρίζοντας ωστόσο το βασιλιά Όθωνα ως υπέρτατη διοικητική Αρχή, μπορούμε να μιλάμε για μια νέα φάση στις σχέσεις Εκκλησία-κράτους, με τη θρησκευτική εξουσία να υποτάσσεται στην κοσμική⁹. Παρά το γεγονός ότι αυτή η εξέλιξη μετέτρεψε ουσιαστικά την Εκκλησία σε μια κρατική οντότητα υπό τη διοικητική ηγεμονία του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων¹⁰, αποκτήθηκαν ωστόσο σημαντικά προνόμια έναντι όλων των άλλων θρησκειών, όπως κρατικές χρηματοδοτήσεις, φοροαπαλλαγές, διοικητική αναγνώριση στις συναλλαγές με το Δημόσιο, καθώς και η δυνατότητα ανάληψης παιδαγωγικού ρόλου στη διαμόρφωση θρησκευτικο-πολιτιστικής συνείδησης των μαθητών μέσω της διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών στα σχολεία (Koliopoulos και Veremis 2002). Σε πολιτισμικό επίπεδο, από την άλλη, η Εκκλησία έχει παίξει έναν έντονο συμπαραστατικό ρόλο για τους πολίτες σε στιγμές κοινωνικής αγωνίας και εθνικών αναταραχών, σε σημείο που η πίστη στην Ορθοδοξία να εκλαμβάνεται ταυτόσημη με τα χαρακτηριστικά της εθνικής και πολιτισμικής ταυτότητας του Έλληνα. Η θεσμική αλληλεπίδραση της πολιτικής με τη θρησκεία βρήκε πρόσφορο έδαφος σε μια ελληνική κοινωνία με χαρακτηριστικά ηθικής συλλογικό-

τητας να μετουσιωθεί σε ένα πολιτισμικό αξίωμα για τον ορισμό του «γνήσιου Έλληνα». Οποιαδήποτε θρησκευτική παράκαμψη από την επικρατούσα Ορθοδοξία λαμβανόταν ως σημάδι απόσχισης από την ομάδα, θεωρείτο απειλή για τη συνοχή της κοινωνίας και καθιστούσε το αλλόθρησκο υποκείμενο έναν «απειλητικό ξένο» για την προκαθορισμένη εξέλιξη της εθνικο-θρησκευτικής παράδοσης (Triandafyllidou 1997). Γίνεται, επομένως, ξεκάθαρο πως οι διακρίσεις σε βάρος μη Ορθοδόξων στην Ελλάδα αποτελούν έκφραση πολιτιστικής και εθνικής διαφοροποίησης από εισρέουσες επιρροές, υπό την έννοια ότι η ελληνική ιδέα της θρησκευτικής πίστης ως συλλογικής υποχρέωσης και προσδιοριστικού παράγοντα της πολιτισμικής ταυτότητας του έθνους είναι σε πλήρη αντιδιαστολή προς το δικαίωμα του ατόμου να καθορίζει την πίστη του ελεύθερα στο πλαίσιο μιας κοινωνικά πλουραλιστικής κοινωνίας¹¹.

5. Προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσω του πολιτισμικού διαλόγου

Συζητώντας για την πολιτισμική σχετικότητα πιο πάνω, αναγνωρίσαμε τη δυνατότητα κάθε κοινωνίας ξεχωριστά να στηρίζεται στις πολιτισμικές και φιλοσοφικές καταβολές της προκειμένου να αναπτύσσει τη δική της ρητορική και πρακτική περί του περιεχομένου και της ιεράρχησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σε πολλές περιπτώσεις όμως, όπως εδώ με την Ελλάδα, η ανοχή προς την πολιτισμική ελευθερία του άλλου μπορεί να επιφυλάσσει δυσάρεστα αποτελέσματα ως προς τον σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου, σε σημείο που να είναι επιτακτική τόσο η εξωτερική κριτική και η επιβολή κυρώσεων από τη διεθνή κοινότητα όσο –και το σημαντικότερο– η εκ των έσω εφαρμογή ενός πολιτισμικού σχεδίου για τον επαναπροσδιορισμό αυτών των παραδοσιακών πρακτικών που υποτάσσουν το άτομο στους κανόνες μιας ασφυκτικής συλλογικής ηθικής και έρχονται σε αντιδιαστολή με την ελευθερία του (Preis 1996, Perry 1997, Freeman 1998).

Στην Ελλάδα έχει ξεκινήσει τα τελευταία χρόνια ένας έντονος διάλογος γύρω από τις σχέσεις κράτους-Εκκλησίας, σε μια προσπάθεια εκδημοκρατισμού και φιλελευθεροποίησης της κοινωνίας με σκοπό την εξάλειψη φαινομένων περιορισμού της θρησκευτικής ελευθερίας. Βέβαια, η μακρά σχέση πολιτικής και εκκλησιαστικής εξουσίας ανά τους αιώνες έχει δημιουργήσει μια ισχυρή μερίδα επωφελούμενων από τα προνόμια αυτής

της σχέσης, οι οποίοι βλέπουν έναν ενδεχόμενο διαχωρισμό σαν αλλοτρίωση της εθνικής και πολιτισμικής παράδοσης του Έλληνα, αλλά στην ουσία φοβούνται στην ιδέα της ανατροπής μιας βολικής και κατεστημένης συν-αξιοποίησης προνομίων (Παπαδόπουλος 1996, Ραμιώτης 1997).

Σε πολιτικό επίπεδο, ωστόσο, ο διαχωρισμός κράτους-Εκκλησίας είναι επιβεβλημένος, από τη στιγμή που το κράτος έχει συνυπογράψει πλήθος διεθνών συνθηκών για την ατομική ελευθερία και οφείλει να τηρεί ανάλογα τις υποχρεώσεις του. Η έγερση ψευδο-διλημάτων για την ιδεολογική και πολιτισμική τοποθέτηση της Ελλάδας στο χάρτη Ανατολής-Δύσης, δίνοντας έμφαση στις ανατολικές επιρροές, συντηρεί απλώς την εικόνα της Ορθοδοξίας ως αντιτιθέμενης στην πολιτική ενσωμάτωση της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση με το πρόσχημα ότι η Δύση εποφθαλμιά τη θρησκευτικότητα της ελληνικής παράδοσης. Διατηρώντας, όμως, στη σύγχρονη εποχή μια εντελώς διαφορετική άποψη περί του ιδεολογικού προσανατολισμού της χώρας, οι ελληνικές κυβερνήσεις κατέβαλαν κατά το πρόσφατο παρελθόν συστηματικές προσπάθειες να ενσωματωθούν στην Ευρωπαϊκή Ένωση και προτάσσουν ευήκοα ώτα στις υποδείξεις των Βρυξελλών που προκαλούν τη μήνιν των εκπροσώπων της Εκκλησίας (όπως συνέβη, για παράδειγμα, με την αναγραφή του θρησκευάτος στις ταυτότητες). Είναι, με άλλα λόγια, ξεκάθαρο ότι το κράτος είναι σαφώς προσανατολισμένο σε κάποιου είδους διαχωρισμό από την Εκκλησία, υπό την έννοια ότι βαίνει προς τη διαμόρφωση μιας δυτικού τύπου κοσμικής διακυβέρνησης που, όσο κι αν φαίνεται δύσκολο κοιτώντας την ιστορία, δε θα εξαρτάται από τη θρησκευτική εξουσία και τα εκπορευόμενα από τη σχέση με αυτή προνόμια για τη χάραξη και άσκηση πολιτικής.

Σε πολιτισμικό επίπεδο, από την άλλη, οι παρατηρούμενες θρησκευτικές διακρίσεις δεν ευθυγραμμίζονται με την πραγματική εικόνα της σημερινής ελληνικής κοινωνίας. Αν επρόκειτο να δώσουμε ένα γενικό χαρακτηρισμό για τη θρησκευτικότητα του ελληνικού λαού, θα τον αποκαλούσαμε περισσότερο αδιάφορο παρά φονταμενταλιστή (Δημητράς 1997). Οι σύγχρονοι Έλληνες ακολουθούν πλέον ένα δυτικότροπο στυλ ζωής, υιοθετώντας στην παράδοσή τους τα στοιχεία εκείνα του ευρωπαϊκού μοντερνισμού –την ατομικότητα και τον κοινωνικό/πολιτικό φιλελευθερισμό– που ενθαρρύνουν την προοδευτική μεταστροφή από τη συλλογική στην ατομική συνείδηση, από την υποτακτική προσκόλληση στην παραδοσιακή συλλογική ηθική, στην άνθιση της ατομικότητας και στην εκτίμηση της προσωπικής αξίας στη διαδικασία επίτευξης στόχων (ΕΚΚΕ 2002). Από έκφραση ενός συντηρητικού κατεστημένου με κολεκτιβιστικά χαρα-

κτηριστικά, προκαταληπτικές προσκολλήσεις στην ορθόδοξη εθνικο-πολιτιστική παράδοση, πιεστικές τοπικιστικές-συλλογικές ηθικές και αγροτικές-τουριστικές κυρίως οικονομικές δομές, η ελληνική κοινωνία έχει μετατραπεί σε έναν φιλελεύθερο σχηματισμό με γενναίες δόσεις συνειδητοποίησης της ατομικότητας, υπερακοντισμού των στεγανών της παράδοσης, ανοχής της νεωτερικότητας, κοινωνικού πλουραλισμού και προσανατολισμού προς την καπιταλιστική επιχειρηματικότητα και τη διόγκωση του τριτογενή τομέα παροχής υπηρεσιών. Η κοινωνική αυτή μετάλλαξη έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μεγέθυνση μιας μεσαίας αστικής τάξης με τριτοβάθμιο κατά κύριο λόγο εκπαιδευτικό υπόβαθρο, ενισχυμένη αυτογνωσία πάνω σε θέματα πολιτικής διακυβέρνησης και, ως εκ τούτου, μειωμένο ενδιαφέρον για θρησκευτικές ακρότητες και ενδοπολιτισμικούς διαχωρισμούς. Από αυτή την άποψη, η ελληνική παράδοση εκδημοκρατίζεται, γίνεται δηλαδή τέτοια ώστε να μπορεί να σέβεται τις προσωπικές επιλογές του καθενός, ακόμα και αν με παλαιο-συντηρητικά κριτήρια αυτές θα θεωρούνταν απειλές για την κοινωνική συνοχή και τη διαίω-νιση του Ορθόδοξου θρησκευτικο-πολιτισμικού οικοδομήματος.

Σε αυτούς που θεωρούν ανήκουστο έναν τέτοιο προοδευτικό πολιτισμικό επαναπροσδιορισμό της κοινωνίας, θα πρέπει να αντιτείνουμε το αξίωμα ότι οι πολιτισμοί αλλάζουν και εξελίσσονται στο πέρασμα της ιστορίας, ανάλογα με τις περιστάσεις που αντιμετωπίζουν κάθε δεδομένη χρονική στιγμή. Είναι αδιανόητος ο ισχυρισμός ότι μια παράδοση μπορεί να μένει σταθερή και ανέγγιχτη από εσωτερικές και εξωτερικές επιρροές, οι οποίες μάλιστα στις μέρες μας δύνανται με τη βοήθεια της επανάστασης της πληροφορίας να είναι πολύ πιο άμεσες και ισχυρές. Επομένως, μπορούμε να θεωρούμε ότι ο ενδοπολιτισμικός και διαπολιτισμικός διάλογος μπορεί, στο πλαίσιο αυτής της αέναης διαδικασίας αλλαγής των κοινωνιών, να προσφέρει πολύτιμες υπηρεσίες για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Αυτό είναι το σημείο στο οποίο είναι αναγκαία η πρόσμιξη μιας διεθνούς αντίληψης για τον έλεγχο του βαθμού στον οποίο οι κοινωνίες προάγουν έναν τέτοιο πολιτισμικό διάλογο ελεύθερα και δημοκρατικά, με δεδομένο ότι κάθε απόπειρα διαλόγου δε θα πρέπει να σαμποτάρεται από παραδοσιακά κατεστημένα, ούτε να φιμώνει διαφορετικές φωνές που θέλουν να ακουστούν. Η διεθνής κοινότητα οφείλει, αν θέλει να προάγει τον παγκόσμιο σεβασμό για τα ανθρώπινα δικαιώματα χωρίς να δέχεται επικρίσεις για συμφεροντολογική πολιτική αδιευκρίνιστων σκοπιμοτήτων, να εφαρμόζει την αρχή της ίσης μεταχείρισης προς όλα τα κράτη και να μάχεται με το ίδιο πάθος για τον εκδημοκρατισμό των κοινωνιών,

ώστε να μη δημιουργείται η εντύπωση μιας ύποπτης εμμονής σε κάποιες περιπτώσεις και μιας ανεξήγητης ανοχής σε κάποιες άλλες.

Σημειώσεις

1. Η πεποίθηση για την ύπαρξη μιας παγκόσμιας ηθικής έχει τις ρίζες της στην αρχαία ελληνική Στωική φιλοσοφία, σύμφωνα με τις αρχές της οποίας η αντίληψή μας περί του κόσμου διαμορφώνεται μέσα από συγκεκριμένες συνθήκες που δεν προσδιορίζονται αποκλειστικά ούτε περιορίζονται από τις καταστάσεις μιας δεδομένης τοπικής πολιτισμικής πραγματικότητας ή τις υποχρεώσεις που απορρέουν από την εθνική ταυτότητα του ατόμου (βλ. Nussbaum 1997).

2. Για μια εμπειριστατωμένη κριτική των φιλελεύθερων θεωριών αιτιολόγησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, βλ. Stamoulas (2004b) "The Justification of Human Rights and the Question of its Cross-cultural Validity: Universal Theories and Particular Perspectives", *The Mediterranean Journal of Human Rights*, τόμ. 8, τχ. 1.

3. Οι συμφωνίες αυτές οι οποίες ανέρχονται στις μέρες μας σε παραπάνω από 120, περιέχουν από το 1994 τη ρήτρα ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα αποτελούν ουσιαστικό στοιχείο για τα συμβαλλόμενα μέρη.

4. Περνώντας από τη φιλοσοφία της φύσης (Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξίμανης, Ηράκλειτος) στη φιλοσοφία του πολιτισμού, οι Σοφιστές είναι οι πρώτοι που θεωρούν ότι οι αξίες των ανθρώπων είναι σχετικές και, κατά συνέπεια, έννοιες συμβατικές, το περιεχόμενο των οποίων προσδιορίζεται από την κάθε κοινωνία, ανάλογα με την ιστορική στιγμή στην οποία βρίσκεται.

5. Οι οικονομικά προηγμένες χώρες της Δύσης, για παράδειγμα, δίνουν προτεραιότητα στα πολιτικά δικαιώματα, σε αντίθεση με τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες που στοχεύουν σε ανάλογη οικονομική ανάπτυξη, ακόμα και αν κάτι τέτοιο εγκυμονεί κινδύνους για τον περιορισμό των αστικών δικαιωμάτων των πολιτών τους.

6. Αρκετές χώρες διατηρούν στις μέρες μας εκτεταμένα συστήματα λογοκρισίας και περιορισμού της έκφρασης και ακόμα περισσότερες είναι οι περιπτώσεις όπου πολίτες τέτοιων κρατών που αμφισβητούν ή σατιρίζουν την παράδοση εκδιώκονται, αυτοεξορίζονται ή και θανατώνονται.

7. Βλέπε υποθέσεις Κοκκινάκη (1993), Βαλσάμη και Ευστρατίου (1996), Πεντίδη (1997), Κουλούμπα (1997), Τσαβαχίδη (1998) και Θλιμμένου (1999).

8. Σύμφωνα με το άρθρο 3 του Συντάγματος, "Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού".

9. Σύμφωνα με τον Κυρτάτα (2000), αρκετοί είναι εκείνοι που αρέσκονται να επαναλαμβάνουν ότι επρόκειτο για επιθυμίες των Βαυαρών που έκριναν εξ ιδίων για λογαριασμό των ορθοδόξων Ελλήνων. Είναι ωστόσο απολύτως σαφές ότι εφόσον η εξέγερση κατά της οθωμανικής κυριαρχίας δεν έγινε μόνο στο όνομα των γλωσσικών, αλλά και στο όνομα των θρησκευτικών διαχωρισμών, η ρήξη με την παραδοσιακή εκκλησιαστική ηγεσία ήταν δεδομένη. Το επαναστατημένο έθνος που επιφύλαξε στη θρησκεία προεξάρχοντα ρόλο δεν θα μπορούσε ποτέ να αποδεχθεί τον ηγετικό ρόλο του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.

10. Ο Μπούμης (1995) ορίζει αυτή τη σχέση εξάρτησης ως διοικητικές παρεμβάσεις του κράτους στην Εκκλησία. Ως Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου, οι δραστηριότητες της Εκκλησίας εμπίπτουν στον έλεγχο από το Συμβούλιο του Κράτους και παράλληλα το άρθρο 3 του Συντάγματος καθιστά το κράτος καταλυτικό παράγοντα στον σχεδιασμό και την έγκριση του καταστατικού χάρτη της.

11. Η Effie Fokas (2000) χαρακτηρίζει αυτή τη διαφορά ως απεικόνιση ενός διλήμματος για την ιδεολογική τοποθέτηση της Ελλάδας στον πολιτικό και ιδεολογικό χάρτη Δύσης-Ανατολής.

Βιβλιογραφία

- An-Naim, A., A., (1992), *Human Rights in Cross-Cultural Perspectives: A Quest for Consensus*, University of Pennsylvania Press. Boulay.
- D., Jr., (1974), *Portrait of a Greek Mountain Village*, Clarendon Press: Oxford.
- Brown, C., (1997), "Universal Human Rights: A Critique", *The International Journal of Human Rights*, τόμ. 1, τχ. 2.
- Campbell, J., K., (1964), *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford: Clarendon Press.
- Carrithers, M., (1992), *Why Humans Have Cultures: Explaining Anthropology and Social Diversity*, Oxford University Press.
- Δημητράς, Π., Ι., (1997), «Η Θρησκευτικότητα των Ελλήνων: Μια Διαχρονική Προσέγγιση 1963-1997», μελέτη που εκπονήθηκε με επιχορήγηση από το θρησκευτικό ίδρυμα «Άρτος Ζωής».

- Donnelly, J., (1989), *Universal Human Rights in Theory and Practice*, Cornell University Press.
- Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών – ΕΚΚΕ, (2002), *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας 2001*, συλλογικός τόμος Ινστιτούτου Κοινωνικής Πολιτικής ΕΚΚΕ, Αθήνα.
- Fokas, E., (2000), "Greek Orthodoxy and European Identity", άρθρο που παρουσιάστηκε στο *Socrates Kokkalis Graduate Student Workshop at John F. Kennedy School of Government*, Harvard University, 11-12/2.
- Freeman, M., (1998), "Human Rights and Real Cultures: Towards a Dialogue on Asian Values", *Netherlands Quarterly of Human Rights*, τόμ. 16, τχ. 1.
- Gewirth, A., (1982), *Human Rights: Essays on Justification and Applications*, University of Chicago Press.
- Hirschon, R., (1998), *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Oxford: Berghahn Books.
- Ketcham, R., (1987), *Individualism and Public Life: A Modern Dilemma*, Basic Blackwell.
- Koliopoulos, J., S., and Veremis, T., M., (2002), *Greece The Modern Sequel: From 1831 to the Present*, London: Hurst and Company.
- Κυρτάτας, Δ., (2000), «Η χριστιανική επανάσταση δια μέσου των αιώνων», στο ένθετο *Νέες Εποχές*, Εφημερίδα *Το Βήμα*, 25 Ιουνίου.
- Martin, R., (1985), *Rawls and Rights*, University Press of Kansas.
- Μπούμης, Π., (1995), «Αντικανονικές και Αντισυνταγματικές Παρεμβάσεις στην Ελληνική Εκκλησία», στο βιβλίο *Κρατική Εξουσία και Ορθόδοξη Εκκλησία*, Αθήνα: Εκδόσεις Μήνυμα.
- Muzaffar, C., (1990), "Ethnicity, Ethnic Conflict, and Human Rights in Malaysia", στο βιβλίο Welch, C., E., Jr., and Leary, V., A., (επιμ.), *Asian Perspectives on Human Rights*, Westview Press.
- Nino, C., S., (1991), *The Ethics of Human Rights*, Clarendon Press: Oxford.
- Nussbaum, M., (1997), "Kant and Stoic Cosmopolitanism", *The Journal of Political Philosophy*, τόμ. 5, τχ. 1.
- Othman, N., (1999), "Grounding Human Rights Arguments in non-Western Culture: Sharia and the Citizenship Rights of Women in a Modern Islamic State", στο βιβλίο Bauer, J., R., and Bell, D., A., (επιμ.), *The East Asian Challenge for Human Rights*, Cambridge University Press.
- Παπαδόπουλος, Σ., Γ., (1996), *Ορθοδοξία και Ελληνισμός: Πορεία στην Τρίτη Χιλιετία*, Αθήνα: Εκδόσεις Παρουσία.
- Παπαταξιάρχης, Ε., (1990), «Δια την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητος του χωρίου: Σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία», στο βιβλίο του Κομνηνού, Μ., Παπαταξιάρχης, Ε. (επιμ.) *Κοινότητα*

- τα, Κοινωνία και Ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η Προβληματική των Κοινωνικών Επιστημών, Αθήνα: Εκδόσεις Παπαζήση.
- Παπαταξιάρχης, Ε., Παραδέλλης, Θ., (1992), Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Περράκης, Σ., (2003), Διαστάσεις της Διεθνούς Προστασίας των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Αθήνα: Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλας.
- Perry, M., J., (1997), "Are Human Rights Universal? The Relativist Challenge and Related Matters", *Human Rights Quarterly*, τόμ. 19, τχ. 3.
- Pollis, A., (1965), "Political Implications of the Modern Greek Concept of the Self", *British Journal of Sociology*, τόμ. 16.
- Preis, Ann-Belinda, S., (1996), "Human Rights as Cultural Practice: An Anthropological Critique", *Human Rights Quarterly*, τόμ. 18.
- Ραμώτης, Κ., (1997), Η Εκκλησία μέσα στο Ελληνικό Κράτος, Αθήνα: Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις.
- Rawls, J., (1992), *Political Liberalism*, Columbia University Press.
- Ρούκουνας, Ε., (1995), Διεθνής Προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Αθήνα: Εκδόσεις Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Simmons, J., A., (1992), *The Lockean Theory of Rights*, Princeton University Press.
- Stamoulas, A., (2004a), "Cultural Democracies and Human Rights: Conditions for Religious Freedom in Modern Greece", *Journal of Human Rights*, τόμ. 3, τχ. 4.
- Stamoulas, A., (2004b), "The Justification of Human Rights and the Question of its Cross-cultural Validity: Universal Theories and Particular Perspectives", *The Mediterranean Journal of Human Rights*, τόμ. 8, τχ. 1.
- Taylor, C., (1999), "Conditions of an Unforced Consensus on Human Rights", στο βιβλίο Bauer, J., R., Bell, D., A., (επιμ.), *The East Asian Challenge for Human Rights*, Cambridge University Press.
- Triandafyllidou, A., (1997), "Nationalism and the Threatening Other: The Case of Greece", *The ASEN Bulletin*, τχ. 13.

Οι αστυνομικές αποστολές της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα Δυτικά Βαλκάνια: Μια συστηματική αποτίμηση

Ευστάθιος Τ. Φακιολάς*, Νικόλαος Τζιφάκης**

Περίληψη

Το άρθρο επιχειρεί μια συστηματική αποτίμηση των τριών αστυνομικών επιχειρήσεων ειρήνης που η Ε.Ε. έχει οργανώσει μέχρι σήμερα στα Δυτικά Βαλκάνια, στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Ασφάλειας και Άμυνας. Η ανάλυση των στρατηγικών και επιχειρησιακών χαρακτηριστικών αυτών των επιχειρήσεων στη Βοσνία και την ΠΓΔΜ φανερώνει μια σημαντική διάσταση μεταξύ προθέσεων και δυνατοτήτων της Ένωσης. Η διάσταση αυτή είναι αντιφατική. Η υλοποίηση των διακηρυγμένων προθέσεων της Ε.Ε., οι οποίες εμφανίζονται ως να τείνουν να προσλάβουν «υπερεθνικό» χαρακτήρα, εξαρτάται άμεσα από τις «κοινές» ικανότητες σε ανθρώπινους και υλικούς πόρους που τα κράτη-μέλη είναι πρόθυμα και έτοιμα «από κοινού» να διαθέσουν και να αναπτύξουν στο πεδίο. Η αντίφαση αυτή είναι ιστορικά και κοινωνικά «κατασκευασμένη» και πηγάζει από τη διαλεκτική υπερεθνικότητας και διακυβερνητισμού που προσδιορίζει την ευρωπαϊκή συσσωμάτωση. Από αυτή την άποψη, η διάσταση «υπερεθνικών» προθέσεων και «διακυβερνητικών» ικανοτήτων αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα παραγωγής και αναπαραγωγής του «κενού ικανοτήτων-προσδοκιών», που διευρύνεται παρά περιορίζεται.

---

* Ο Ευστάθιος Φακιολάς είναι Δρ Διεθνών Σχέσεων και διδάσκει στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου.

** Ο Νικόλαος Τζιφάκης είναι Δρ Διεθνών Σχέσεων και διδάσκει στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης.

1. Εισαγωγή

Η επέμβαση του ΝΑΤΟ στο Κόσοβο στους πρώτους μήνες του 1999 πιστοποίησε το μεγάλο κενό «ικανοτήτων-προσδοκιών» της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ε.Ε.) στο πεδίο της διαχείρισης κρίσεων και της επίλυσης συγκρούσεων στη διεθνή πολιτική.¹ Ταυτόχρονα, ωστόσο, αυτή η εμφανής αδυναμία της Ε.Ε. να αποτρέψει, για άλλη μια φορά, την αιματοχυσία στην άμεση γειτονιά της, στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, φαίνεται ότι έδρασε ως καταλύτης για την ανάληψη τολμηρών πρωτοβουλιών. Μετά τη σχετική κοινή συμφωνία της Γαλλίας και της Βρετανίας το Δεκέμβριο του 1998, στην πόλη Άγιο Μάλο, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο που διεξήχθη στην Κολωνία στις 3-4 Ιουνίου του 1999, αποφάσισε να προχωρήσει στη δημιουργία της Ευρωπαϊκής Πολιτικής Ασφάλειας και Άμυνας (ΕΠΑΑ) στο πλαίσιο του δεύτερου «κυκλώνα» της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ). Τα συμπεράσματα της Συνόδου διατύπωσαν ρητώς την πολιτική βούληση των κρατών-μελών να δώσουν στην Ένωση τη δυνατότητα να αναλαμβάνει, αξιοποιώντας, όπου χρειάζεται τη στρατιωτική υποδομή του ΝΑΤΟ, αυτόνομη δράση μέσω «ιδίων» μηχανισμών λήψης αποφάσεων και τη χρήση «ιδίων» κοινοτικών δυνάμεων. Για το σκοπό αυτό αποφασίστηκε η ίδρυση νέων πολιτικών και στρατιωτικών θεσμών όπως, μεταξύ άλλων, η Επιτροπή Πολιτικής και Ασφάλειας (ΕΠΑ), το Επιτελείο της Ε.Ε. (Ε-Ε.Ε.) και η Στρατιωτική Επιτροπή της Ε.Ε. (ΣΕ-Ε.Ε.).²

Τα επόμενα δύο χρόνια, πράγματι, η Ε.Ε. κατόρθωσε να υιοθετήσει όλα εκείνα τα μέτρα πολιτικής που είχε προγραμματίσει και να συστήσει όλους εκείνους τους θεσμούς που είχε σχεδιάσει, ώστε να αποκτήσει την επιχειρησιακή ετοιμότητα για να αντιμετωπίζει διεθνείς κρίσεις και να διεξάγει επιχειρήσεις ειρήνης.³ Επιπλέον, η Ένωση αναβάθμισε το ρόλο του Υπατου Εκπροσώπου/Γενικού Γραμματέα (ΥΕ/ΓΓ) με το διορισμό του πρώην Γενικού Γραμματέα του ΝΑΤΟ, Javier Solana. Το άμεσο αποτέλεσμα όλων αυτών των κινήσεων ήταν ότι το Δεκέμβριο του 2001, στη Σύνοδο του Λάκεν, τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. ήταν σε θέση να διακηρύξουν επίσημα ότι η ΕΠΑΑ ήταν λειτουργική σε θεσμικό, στρατηγικό και επιχειρησιακό επίπεδο.⁴

Έτσι, ένα χρόνο αργότερα, στις 1 Ιανουαρίου του 2003, κατά την έναρξη της τρίτης Ελληνικής Προεδρίας, η Ένωση ξεκίνησε στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη την πρώτη επιχείρηση ειρήνης της ΕΠΑΑ, την αστυνομική αποστολή EUPM (European Union Police Mission). Στο τέλος του ίδιου χρόνου, αφού προηγουμένως είχε ξεκινήσει και ολοκληρωθεί στην

Πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας (ΠΓΔΜ) η πρώτη ειρηνευτική στρατιωτική επιχείρηση της ΕΠΑΑ, η EUFOR-*Concordia*, η Ε.Ε. έθεσε σε λειτουργία πάλι στην ΠΓΔΜ τη δεύτερη αστυνομική της αποστολή EUPOL (European Union Police Mission), γνωστή με την ονομασία *Proxima*. Η τελευταία με τη σειρά της, όταν έληξε το Δεκέμβριο του 2005, αντικαταστάθηκε από μια αστυνομική συμβουλευτική αποστολή, την EUPAT (EU Police Advisory Team). Γενικότερα, η Ε.Ε. τόλμησε τα τελευταία πέντε χρόνια να αναλάβει την επιχειρησιακή ευθύνη συνολικά 19 επιχειρήσεων ειρήνης διαφόρων μορφών στα πλαίσια της ΕΠΑΑ, από τις οποίες σήμερα οι εννέα παραμένουν ενεργές σε μια ευρύτατη γεωγραφική ακτίνα που καλύπτει τα Δυτικά Βαλκάνια, τη Μέση Ανατολή, την Αφρική και την Ασία.⁵

Από αυτήν την άποψη, λοιπόν, η εμπειρία των πρώτων αστυνομικών αποστολών της Ε.Ε. (δηλαδή της EUPM και της EUPOL-*Proxima*) είναι σημαντική, αν όχι καθοριστική για την εμπέδωση, την εξέλιξη και το μέλλον της ΕΠΑΑ. Αυτό υποστηρίζεται όχι μόνο για ιστορικούς λόγους, αλλά κυρίως διότι τα χαρακτηριστικά και οι ρυθμίσεις αυτών των επιχειρήσεων αποτέλεσαν οδηγό για τις επόμενες κοινοτικές αποστολές. Σε επίπεδο σημασιολογίας δεν είναι τυχαίο ότι η EUPM και η EUPOL-*Proxima* (όπως και η πρώτη στρατιωτική επιχείρηση της ΕΠΑΑ, η EUFOR-*Concordia*) αναπτύχθηκαν στα Δυτικά Βαλκάνια,⁶ στην περιοχή δηλαδή όπου μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, οι Δυτικές μεγάλες δυνάμεις και η Ε.Ε. είχαν επανειλημμένως αποτύχει να διαμορφώσουν ενιαία πολιτική βούληση και πολιτική.⁷ Η ανάπτυξη αυτών των επιχειρήσεων δεν αντανακλά παρά, όπως εύστοχα έχει επισημανθεί, την «ένοχη συνείδηση» της Ευρώπης.⁸

Επίσης, οι πρώτες κοινοτικές αστυνομικές αποστολές ήταν σημαντικές διότι οργανώθηκαν και λειτούργησαν χωρίς την επιτελική και επιχειρησιακή υποστήριξη του ΝΑΤΟ. Βέβαια, οφείλουμε να υπογραμμίσουμε ότι ειδικά οι αστυνομικές αποστολές στα Δυτικά Βαλκάνια ήταν σχετικά χαμηλού ρίσκου στο βαθμό που εξουσιοδοτήθηκαν να συνεχίσουν το αντίστοιχο έργο άλλων διεθνών οργανισμών.⁹ Αυτή η διαπίστωση, όμως, σε καμιά περίπτωση δεν υπαινίσσεται ότι η απόκτηση και η αξιοποίηση ικανοτήτων για τη διεξαγωγή αστυνομικών αποστολών είναι πιο εύκολη από εκείνη της διεξαγωγής στρατιωτικών επιχειρήσεων, πολύ δε περισσότερο που η κοινοτική εμπειρία τείνει να επιβεβαιώνει τη σύγκλιση μεταξύ *εξωτερικής* και *εσωτερικής* ασφάλειας.¹⁰ Εξάλλου, σε αντίθεση με τις στρατιωτικές αποστολές – που εξαρτώνται κυρίως από τη βούληση των κρατών-μελών να «κοινοτικοποιήσουν» εθνικά μέσα και πρακτικές –

οι αστυνομικές αποστολές της Ε.Ε. προϋπέθεταν την επιπρόσθετη επεξεργασία των αντίστοιχων δογμάτων και πρακτικών που θα εφαρμόζονταν, αφού τα Ευρωπαϊκά κράτη δε διέθεταν εκτεταμένη εμπειρία ανάλογων αποστολών. Ουσιαστικά πρόκειται για επιχειρήσεις που απαιτούν τη συνεργασία εθνικών υπουργείων, όπως αυτών των Εσωτερικών και της Δικαιοσύνης, που έχουν περιορισμένη εξωτερική δραστηριότητα και εμπειρία διεθνών αποστολών.¹¹ Τέλος, το ενδιαφέρον του άρθρου για τις κοινοτικές αστυνομικές επιχειρήσεις σχετίζεται με την ολοένα και μεγαλύτερη σημασία που αποδίδεται διεθνώς στην ανάπτυξη από τα κράτη ποιοτικά αναβαθμισμένων ικανοτήτων αστυνόμευσης για την αντιμετώπιση «λαθραίων διεθνικών δρώντων», όπως είναι εγκληματικές και τρομοκρατικές οργανώσεις, καθώς και η παράνομη μετανάστευση.¹²

Υπό το πρίσμα των πιο πάνω επισημάνσεων, αυτό το άρθρο επιδιώκει να καταγράψει και να αξιολογήσει τα στρατηγικά και επιχειρησιακά γνωρίσματα των τριών ειρηνευτικών αστυνομικών αποστολών, δηλαδή των EUPM, EUPOL-*Proxima* και EUPAT, που η Ε.Ε. με την ΕΠΑΑ έχει αναπτύξει και ολοκληρώσει ή εξακολουθεί να διεξάγει μέχρι σήμερα στα Δυτικά Βαλκάνια. Το συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε είναι ότι η διακηρυγμένη πρόθεση της Ένωσης να αναλαμβάνει τόσο επιχειρησιακές δράσεις διατήρησης της ειρήνης, όσο και τη διαχείριση διεθνών κρίσεων εξαρτάται όχι μόνο από τη διακυβερνητική διαδικασία λήψης αποφάσεων της ΕΠΑΑ, αλλά πρωταρχικά από το εύρος της «υπερεθνικής» επιχειρησιακής αποστολής και από το πόσες «κοινές» ικανότητες σε ανθρώπινους και υλικούς πόρους τα κράτη-μέλη είναι πρόθυμα και έτοιμα «από κοινού» να διαθέσουν και να αναπτύξουν στο πεδίο. Το γεγονός αυτό φανερώνει μια αντιφατική διάσταση μεταξύ των «υπερεθνικών» προθέσεων και των «διακυβερνητικών» ικανοτήτων της Ε.Ε.. Στην περίπτωση της EUPM και των EUPOL-*Proxima* και EUPAT, η διάσταση αυτή προσδιόρισε τόσο την έκταση και τη μορφή της επιχειρησιακής εντολής όσο και τον τρόπο επιχειρησιακής εφαρμογής της Ευρωπαϊκής πολιτικής βούλησης. Επομένως, οι σελίδες που ακολουθούν προσπαθούν να θεμελιώσουν τη σχετική επιχειρηματολογία αναλύοντας κατά χρονολογική σειρά τις υπό εξέταση αποστολές.

2. Η Αποστολή EUPM στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη

Στις 18 Φεβρουαρίου 2002 το Συμβούλιο Γενικών Υποθέσεων της Ε.Ε. ανακοίνωσε την ετοιμότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης να δημιουργήσει μια αστυνομική δύναμη για να αναπτυχθεί στη Βοσνία την 1η Ιανουαρίου 2003 και να αναλάβει την ολοκλήρωση του έργου της Διεθνούς Αστυνομικής Τακτικής Δύναμης (*International Police Task Force, IPTF*).¹³ Η ανάπτυξη της τελευταίας, που ήταν υπό την αιγίδα του ΟΗΕ, είχε αποτελέσει μέρος των συμφωνηθέντων στο Ντέιτον και στόχευε στην επόπτευση, την παροχή συμβουλευτικών υπηρεσιών και την εκπαίδευση των Βοσνιακών αστυνομικών δυνάμεων.

Η Οργανωτική Επιτροπή του «Συμβουλίου για την Εφαρμογή της Ειρήνης» στη Βοσνία (Peace Implementation Council, PIC) έκανε δεκτό στις 28 Φεβρουαρίου το αίτημα της Ε.Ε.¹⁴ και οι Βοσνιακές αρχές επίσημα κάλεσαν την Ε.Ε. στις 4 Μαρτίου να προχωρήσει στην υλοποίηση της πρότασής της. Την επομένη συνήλθε το Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ και έλαβε την 1396 απόφαση με την οποία καλωσόρισε την πρόθεση της Ε.Ε. να αναλάβει από τον ΟΗΕ την ευθύνη αναμόρφωσης των αστυνομικών δυνάμεων της Βοσνίας. Έτσι, το Συμβούλιο της Ε.Ε. αποφάσισε στις 11 Μαρτίου τη σύσταση της «Αστυνομικής Αποστολής της Ε.Ε. στην Βοσνία» (*EUPM*).¹⁵ Ταυτόχρονα το Συμβούλιο ζήτησε τη δημιουργία μιας Ομάδας Σχεδιασμού της οποίας ο επικεφαλής θα αναλάμβανε στη συνέχεια τα καθήκοντα του αρχηγού της *EUPM*. Δεδομένου ότι η Ε.Ε. θεωρούσε ότι η *EUPM* θα αντικαθιστούσε μια επιτυχημένη αποστολή,¹⁶ το έργο της Ομάδας Σχεδιασμού θα ήταν μεταξύ άλλων η διαφύλαξη της ύπαρξης απαρέγκλιτης συνέχειας ανάμεσα στη δράση των δύο αποστολών. Εξάλλου, λίγο αργότερα αποφασίστηκε ο Sven Frederiksen, αρχηγός της υπό σύστασης αποστολής, να αναλάβει και χρέη αρχηγού της *IPTF* κατά τους τελευταίους έξι μήνες της ανάπτυξης της στη Βοσνία.

Η θετική αξιολόγηση του έργου της *IPTF* επέτρεπε στην Ε.Ε. το σχεδιασμό της *EUPM* ως μιας πιο περιορισμένης αποστολής σε σχέση με τον προκάτοχο της τόσο ως προς το προσωπικό της όσο και ως προς τον προϋπολογισμό της. Πράγματι, ενώ η *IPTF* αριθμούσε 1600 αξιωματικούς και στηριζόταν σε έναν ετήσιο προϋπολογισμό που έφτανε τα 121 εκατομμύρια δολάρια, η *EUPM* θα υπολόγιζε στην ανάπτυξη 550 ατόμων και σε έναν ετήσιο προϋπολογισμό για τα κοινά έξοδα που δεν θα υπερέβαινε τα 38 εκατομμύρια ευρώ. Αυτό ουσιαστικά σήμαινε μετατόπιση των προτεραιοτήτων. Σε αντίθεση με την *IPTF*, που είχε εγκαταστήσει μέλη της σε κάθε αστυνομικό τμήμα με στόχο την επόπτευση και τη βελ-

τίωση της λειτουργίας των τοπικών αστυνομικών αρχών, η *EUPM* θα συν-έδρευε με τις Βοσνιακές αστυνομικές αρχές μόνο σε επίπεδο επιχειρησιακών κέντρων και υπουργείων εσωτερικών,¹⁷ ώστε να επικεντρωθεί στην επόπτευση και ενίσχυση των διοικητικών και επιχειρησιακών δυνατοτήτων των μεσαίων και ανωτέρων αστυνομικών αξιωματικών.¹⁸ Άρα, η *EUPM* δεν είχε «επιχειρησιακή» εντολή, δεν προβλεπόταν η παρουσία της σε αστυνομικές επιχειρήσεις, αλλά η ανάπτυξη της υπαγορεύτηκε από μια διοικητική προσέγγιση.¹⁹ Παράλληλα, η Ε.Ε. έδωσε στην *EUPM* έναν τριετή χρονικό ορίζοντα, υποθέτοντας προφανώς ότι οι στόχοι της αποστολής θα είχαν υλοποιηθεί μέχρι το τέλος του 2005. Η Ε.Ε. επίσης απηύθυνε ανοικτό κάλεσμα σε όποια τρίτα κράτη – συνδεδεμένα κράτη και άλλα μέλη του ΝΑΤΟ και του ΟΑΣΕ που δεν ήταν μέλη στην Ε.Ε. – ενδιαφέρονταν να συμμετάσχουν με δικές τους δυνάμεις στην υπό σύσταση αποστολή. Στην πράξη οι Βρυξέλλες επεδίωξαν η κατανομή των θέσεων στην αποστολή να γίνει σύμφωνα με την λογική του 75-25, δηλαδή το 75% των θέσεων (συμπεριλαμβανομένου των πιο σημαντικών) να αναληφθούν από κράτη-μέλη, ενώ το υπόλοιπο 25% να καλυφθεί από τη συμμετοχή των τρίτων κρατών.²⁰

Η *EUPM* διακήρυξε ότι η δράση της στη Βοσνία θα είχε τους εξής τέσσερις στόχους:

- την ανάπτυξη της ανεξαρτησίας και της υπευθυνότητας της αστυνομίας, μέσα από την αποπολιτικοποίηση της, την προαγωγή της διαφάνειας στις υποθέσεις της και την παρακολούθηση και ενίσχυση της δραστηριότητας της ηγεσίας της,
- τον αγώνα ενάντια στο οργανωμένο έγκλημα και τη διαφθορά. Αυτό προϋπόθετε την από κοινού διαμόρφωση μιας ενιαίας στρατηγικής με τον Υπάτο Εκπρόσωπο στη Βοσνία, τη στήριξη των επιχειρησιακών δυνατοτήτων και των διαδικασιών διενέργειας έρευνας της τοπικής αστυνομίας και την ενίσχυση της εγκαθίδρυσης αστυνομικών αρχών στο επίπεδο του κράτους και συγκεκριμένα της Κρατικής Υπηρεσίας Διερεύνησης και Προστασίας (State Investigation and Protection Agency, SIPA),
- οικονομική βιωσιμότητα των τοπικών αστυνομικών αρχών μέσα από τη διενέργεια οικονομικού ελέγχου και τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας της διαχείρισής τους, και
- την οικοδόμηση θεσμών και ειδικότερα την εδραίωση των νεοσύστατων θεσμών της Κρατικής Συνοριακής Υπηρεσίας (State Border Service, SBS) και της SIPA.²¹

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων η *EUPM* εκπόνησε τα εξής προγράμματα:

- το πρόγραμμα για την καταπολέμηση του εγκλήματος στο επίκεντρο του οποίου τέθηκε το οργανωμένο έγκλημα και το εμπόριο ανθρώπων,
- το πρόγραμμα για τη βελτίωση της συνεργασίας ανάμεσα στους θεσμούς της αστυνομίας και της δικαιοσύνης,
- το πρόγραμμα εσωτερικών υποθέσεων για την ανάπτυξη διαδικασιών και μηχανισμών, προκειμένου να αντιμετωπίζονται περιστατικά πειθαρχικών και εγκληματικών παραπτωμάτων αξιωματούχων της αστυνομίας,
- το πρόγραμμα για τη διοίκηση της αστυνομίας με στόχο την αύξηση των διαχειριστικών δυνατοτήτων της ηγεσίας της,
- το πρόγραμμα για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια με έμφαση στη βελτίωση της δυνατότητας της αστυνομίας για την πρόληψη του εγκλήματος, τη δημιουργία συνθηκών ασφάλειας για την επιστροφή των προσφύγων και την αύξηση της αποτελεσματικότητας της τροχαίας, των μονάδων της αντιτρομοκρατικής και της αντιμετώπισης κοινωνικών αναταραχών, και
- τα προγράμματα για την προαγωγή της εκπαίδευσης, του εξοπλισμού, του επαγγελματισμού και της πολυεθνικής σύνθεσης των κρατικών υπηρεσιών SBS και SIPA.²²

Τέλος, η Ε.Ε. αναγνώρισε την ανάγκη για την εύρυθμη συνεργασία της *EUPM* με τους υπόλοιπους φορείς που εργάζονταν για τη διατήρηση της ειρήνης και την πραγματοποίηση μεταρρυθμίσεων στη Βοσνία. Έτσι οι Βρυξέλλες έδωσαν στον Υπάτο Εκπρόσωπο της Βοσνίας, τον Paddy Ashdown, και το ρόλο του Ειδικού Εκπροσώπου της Ε.Ε. στη Βοσνία (EUSR), ώστε να υπάρξει καλύτερος συντονισμός των διαφόρων κοινοτικών πολιτικών στη χώρα. Συνεπώς, ο αρχηγός της *EUPM* υπηρεσιακά υπάγονταν στον Υπάτο Εκπρόσωπο στη Βοσνία ο οποίος με την σειρά του έκανε αναφορές στον ΥΕ/ΓΓ. Ωστόσο, ο πολιτικός έλεγχος και η στρατηγική καθοδήγηση στην αποστολή γίνονταν από την ΕΠΑ.²³

Κατά την τριετία 2003-2005, την περίοδο δηλαδή στην οποία αναμενόταν η κοινοτική αστυνομική αποστολή να ολοκληρώσει το έργο της, η *EUPM* σημείωσε κάποιες επιτυχίες. Συνέβαλε στη δημιουργία μιας αξιόπιστης αστυνομίας των δικαστηρίων και έθεσε σε εφαρμογή γραμμή επικοινωνίας στην οποία οι πολίτες μπορούσαν να δώσουν πληροφορίες για εγκλήματα. Συνεισέφερε, επίσης, στην πρόληψη της διακίνησης αν-

θρώπων και την εδραίωση της SIPA και της SBS.²⁴ Η SIPA απέκτησε εκτεταμένες εξουσίες για τη διερεύνηση και αντιμετώπιση του οργανωμένου εγκλήματος που είναι ανάλογες αντίστοιχων υπηρεσιών Δυτικών Ευρωπαϊκών κρατών, ενώ η SBS οργανώθηκε κατά τα πρότυπα της Γερμανικής Ομοσπονδιακής Υπηρεσίας Συνοριακής Προστασίας και ανέπτυξε συμμετοχή σε περιφερειακές πρωτοβουλίες συνεργασίας όπως είναι η Διαδικασία της Αχρίδας, το Σύμφωνο Σταθερότητας και το Κέντρο Συνεργασίας της Νοτιοανατολικής Ευρώπης.²⁵ Η EUPM, παράλληλα, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εγκαθίδρυση του κρατικού Υπουργείου Ασφάλειας και της Διεύθυνσης Αναδιάρθρωσης της Αστυνομίας της οποίας ασκεί κιόλας την προεδρία από κοινού με τις τοπικές αρχές. Τέλος, η EUPM ενεπλάκη σε δραστηριότητες «κοινωνικής ανοικοδόμησης» όπως ήταν τα φόρουμ για τους πρόσφυγες πολέμου που επέστρεφαν στις εστίες τους. Τα φόρουμ αυτά είχαν ως στόχο να αποτελέσουν ένα πεδίο συνάντησης των προσφύγων με τις τοπικές αστυνομικές και πολιτικές αρχές προκειμένου να συζητηθούν και να επιλυθούν κοινές ανησυχίες και ζητήματα ασφάλειας.²⁶

Η δράση της EUPM, ωστόσο, παρουσίασε σημαντικές οργανωτικές και επιχειρησιακές αδυναμίες. Πρώτα απ' όλα, η συνέχεια δράσης ανάμεσα στην IPTF και στην EUPM δεν επιτεύχθηκε στην πράξη, μολονότι η Ε.Ε. προετοίμαζε επί οχτώ μήνες την ανάπτυξή της στην περιοχή. Ειδικότερα, η EUPM δεν ολοκλήρωσε δύο από τα σημαντικότερα προγράμματα που η IPTF είχε θέσει σε εφαρμογή: το πρόγραμμα για την αξιολόγηση της καταλληλότητας των Βοσνίων αστυνομικών και το πρόγραμμα για την αξιολόγηση των τοπικών αστυνομικών τμημάτων. Αναφορικά με το πρόγραμμα αξιολόγησης του προσωπικού της Βοσνιακής αστυνομίας, η IPTF επίσπευσε τις διαδικασίες και ολοκλήρωσε την αξιολόγηση κάθε αστυνομικού πριν την αποχώρησή της. Η αξιολόγηση είχε ως αποτέλεσμα την άρνηση χορήγησης πιστοποιητικού καταλληλότητας σε 793 αστυνομικούς.²⁷ Δικαιολογημένα κάποιοι από αυτούς ήθελαν να εφεσιβάλλουν την απόφαση της IPTF, η οποία σε πολλές περιπτώσεις δεν ήταν καν αιτιολογημένη. Ωστόσο, η EUPM, που ανέλαβε στο μεταξύ καθήκοντα στη Βοσνία, δεν ήθελε να έχει οποιαδήποτε ανάμειξη στη διαδικασία. Αξίζει να σημειωθεί ότι πολλοί από τους αστυνομικούς που κρίθηκαν ακατάλληλοι δικαιώθηκαν από τα δικαστήρια της Βοσνίας και την Επιτροπή της Βενετίας του Συμβουλίου της Ευρώπης. Το παράτυπο της διαδικασίας αξιολόγησης των Βόσνιων αστυνομικών το αποδέχθηκαν άλλωστε τόσο ο Ashdown, όσο και ο διάδοχος του στο πόστο του Υπατου Εκπροσώπου/Ειδικού Εκπροσώπου της Ε.Ε. στη Βοσνία, Christian Schwarz-

Schilling.²⁸ Εντούτοις, η *EUPM* αρνήθηκε σε αυτούς τους αστυνομικούς το δικαίωμα της επανεξέτασης της καταλληλότητάς τους και καλύφθηκε πίσω από την άποψη του Jari Paajala, νομικού της συμβούλου, ότι η ίδια ήταν διάδοχος αλλά όχι κληρονόμος της *IPTF* και, επομένως, δεν είχε νομικά δικαιώματα ή υποχρεώσεις που να απορρέουν από την επιχειρησιακή εντολή της *IPTF*.²⁹ Συνάμα, η *EUPM* παραμέλησε το «μητρώο αστυνομικών» που είχε δημιουργηθεί από την *IPTF* με αποτέλεσμα αφενός να απολεσθεί η «θεσμική μνήμη» της διεθνούς αστυνομικής παρουσίας στη Βοσνία και αφετέρου να χαθούν στοιχεία για δεδομένα όπως το ποσοστό γυναικών και μελών μειονοτήτων που απασχολούνταν στην αστυνομία. Εξάλλου, όσον αφορά την αξιολόγηση των τοπικών αστυνομικών τμημάτων, η *EUPM* δεν διασφάλισε την υλοποίηση των προτάσεων που η *IPTF* είχε κάνει για τη βελτίωση της λειτουργίας τους.³⁰

Μια άλλη οργανωτική και επιχειρησιακή αδυναμία της *EUPM* αφορά τη σύνθεση του προσωπικού της και συγκεκριμένα το γεγονός ότι ήταν μια σχεδόν αμιγώς αστυνομική δύναμη που συμπεριλάμβανε μόλις 55 πολιτικούς υπαλλήλους. Στο βαθμό που η *EUPM* ήταν μια άοπλη δύναμη με σαφή διαχειριστική εντολή που θα έπρεπε επιπρόσθετα να συνεργάζεται σε καθημερινή βάση με ένα σύνθετο πλέγμα θεσμών που εργάζονταν για τη σταθεροποίηση της Βοσνίας, η σύνθεσή της ήταν ακατάλληλη για την αποστολή της. Η αναμόρφωση ενός τομέα της δημόσιας διοίκησης σε επίπεδο υπουργείου είναι σαφέστατα πολύ απαιτητική διαδικασία για να ανατεθεί κυρίως σε αστυνομικούς.³¹ Το αρχηγείο της *EUPM* στο Σαράγιεβο κατ' εξακολούθηση ανέφερε την έλλειψη επαρκούς εξειδικευμένου προσωπικού για θέματα όπως είναι το οργανωμένο έγκλημα, το οικονομικό έγκλημα και η διακίνηση ανθρώπων. Το αρχηγείο, επίσης, τόνιζε την ανάγκη μεγαλύτερης αντιστοιχίας μεταξύ των ικανοτήτων των μελών της αποστολής και των ρόλων που το προσωπικό αυτό καλούταν να επιτελέσει και απηύθυνε εκκλήσεις στα κράτη-μέλη να προετοιμάζουν καλύτερα το προσωπικό τους για τις ειδικές ανάγκες αυτής της αποστολής.³² Είναι άξιο αναφοράς όχι μόνο ότι πολλά κράτη έστειλαν δυνάμεις στη Βοσνία χωρίς καμία προετοιμασία,³³ αλλά ότι η Ε.Ε. ακολουθούσε την πρακτική να υποβάλλει τα μέλη της *EUPM* σε τεστ πιστοποίησης του επιπέδου γνώσης της αγγλικής γλώσσας μετά (και όχι πριν) την άφιξη τους στην περιοχή.³⁴ Παράλληλα, το προσωπικό της αποστολής είχε ελλιπή γνώση των πολιτικών δεδομένων της Βοσνίας και αυτό φάνηκε σε ένα ατόπημα που είχε η *EUPM* στο ενεργητικό της. Η αποστολή είχε πληροφορίες για το πού βρίσκεται ο καταζητούμενος για εγκλήματα πολέμου Radovan Karadzic. Αντί όμως η *EUPM* να ζητήσει την επέμβαση

της *SFOR*, ενημέρωσε τις Βοσνιακές τοπικές αρχές οι οποίες όχι μόνο δεν τον συνέλαβαν, αλλά τον ειδοποίησαν να διαφύγει.³⁵

Επίσης, η *EUPM* δεν προσδιόρισε σαφώς τι ακριβώς επεδίωκε να κάνει στη Βοσνία. Για παράδειγμα, η Ε.Ε. διατύπωσε ως στόχο την οργάνωση της Βοσνιακής αστυνομίας «σύμφωνα με τις καλύτερες Ευρωπαϊκές και διεθνείς πρακτικές».³⁶ Ωστόσο, η ίδια η Ε.Ε. δεν έχει, ακόμη και σήμερα, συμφωνήσει στο περιεχόμενο αυτών των πρακτικών δεδομένου ότι τα κράτη-μέλη της διατηρούν ανομοιομορφες δομές διακυβέρνησης του τομέα της δημόσιας τάξης, καθώς και διαφορετικές κουλτούρες αστυνόμευσης και σχέσεις αστυνομίας-κοινωνίας.³⁷ Η *EUPM* ανέθεσε σε κάθε εθνική δύναμη που συμμετείχε στην αποστολή την υλοποίηση συγκεκριμένων διακριτών προγραμμάτων της επιχείρησης προκειμένου να περιοριστεί ο αντίκτυπος της απουσίας ορισμένων κοινών Ευρωπαϊκών στάνταρ αστυνόμευσης. Η πρακτική αυτή όμως είχε ως συνέπεια, σύμφωνα με την Dominique Orsini, να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι η *EUPM* δεν ήταν τίποτα περισσότερο από μια ομπρέλα για την ανάπτυξη στον τομέα της αστυνομίας επιμέρους διμερών συνεργασιών μεταξύ της Βοσνίας και των κρατών που συνέθεταν την αποστολή.³⁸ Επιπροσθέτως, δημιουργήθηκε δυσπιστία και ανταγωνισμός ανάμεσα σε εθνικές αποστολές της *EUPM*, ενώ το συνολικό αποτέλεσμα χαρακτηρίστηκε ως μια συρραφή διαφορετικών εθνικών στάνταρ αστυνόμευσης και εκφράστηκαν αμφιβολίες τόσο για τη συνεκτικότητα, όσο και για την αποτελεσματικότητα των μεταρρυθμίσεων.³⁹ Η Ε.Ε. συνάμα κατηγορήθηκε ότι δεν εφοδίασε το προσωπικό της *EUPM* με συγκεκριμένες οδηγίες εφαρμογής των προγραμμάτων της επιχείρησης, αλλά ούτε και με δείκτες αξιολόγησης της αποτελεσματικότητάς τους. Συνεπώς, υπήρξαν σημαντικές καθυστερήσεις και παραλείψεις στο σχεδιασμό της επιχείρησης με αποτέλεσμα, σε αρκετές περιπτώσεις, τα μέλη της *EUPM* να είχαν κληθεί να αποφασίσουν τα ίδια τις μεθόδους υλοποίησης των δράσεων τους, ενώ, σε άλλες, πολλά προγράμματα της αποστολής να μην ξεκινήσουν πριν το 2004.⁴⁰

Ένα ακόμη πρόβλημα που η *EUPM* συνάντησε κατά την άσκηση των καθηκόντων της σχετίζεται με το ζήτημα της ευρύτερης συνοχής των κοινοτικών δράσεων στη Βοσνία. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η συναρμοδιότητα για την καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος ανάμεσα στην *EUPM* και την *EUFOR-Althea*, την κοινοτική στρατιωτική δύναμη που αντικατέστησε την *SFOR* στη Βοσνία το Δεκέμβριο του 2004.⁴¹ Οι δύο κοινοτικές αποστολές είχαν αλληλοαναιρούμενες εντολές για την αντιμετώπιση του εν λόγω προβλήματος ασφάλειας, γε-

γονός που έγινε αιτία αμοιβαίας σύγχυσης και τριβών. Πιο συγκεκριμένα, ενώ η *EUPM* επιζητούσε την ενίσχυση των δυνατοτήτων των Βοσνιακών αρχών προκειμένου οι τελευταίες να αναλάβουν την κύρια ευθύνη για την αντιμετώπιση του οργανωμένου εγκλήματος, η *EUFOR-Althea* επεδίωξε την πάταξη του παραπάνω προβλήματος μέσα από την δράση μιας δικής της Ενσωματωμένης Αστυνομικής Ομάδας (*Integrated Police Unit, IPU*) που είχε εκτεταμένες εκτελεστικές αρμοδιότητες.⁴² Έτσι, το 2005, η *EUFOR-Althea* πραγματοποίησε αρκετές επιχειρήσεις καταστολής του οργανωμένου εγκλήματος χωρίς καν να ενημερώσει τις Βοσνιακές αρχές και σε ευθεία αντίθεση με τις προσπάθειες της *EUPM* να βοηθήσει την τοπική αστυνομία να αναπτύξει η ίδια τη δυνατότητα αντιμετώπισης τέτοιων καταστάσεων.⁴³ Οι αξιωματούχοι της *EUPM* επεσήμαιναν ότι οι Δυτικές Ευρωπαϊκές χώρες δεν ακολουθούν την πρακτική να χρησιμοποιούν το στρατό τους για την αντιμετώπιση του οργανωμένου εγκλήματος και, συνεπώς, η *EUFOR-Althea* αναζητούσε στη Βοσνία ρόλους που ούτε της αναλογούσαν, αλλά και ούτε συνεισέφεραν στην επίλυση προβλημάτων.⁴⁴ Από την άλλη μεριά, οι αξιωματούχοι της *EUFOR-Althea* υποστήριζαν, αφενός ότι τους είχε ειπωθεί να μην εμπιστεύονται την τοπική αστυνομία και, αφετέρου ότι η *EUPM* προσπαθούσε με την κριτική της να επισκιάσει τη δική της έλλειψη επιχειρησιακής εντολής και την αδυναμία της για έγκαιρη δράση.⁴⁵

Ένα πρόσθετο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ότι το 2005 ξέσπασε μια άλλη «ενδοκοινοτική» διαφωνία η οποία αυτή τη φορά αφορούσε την οριοθέτηση των σχέσεων της *EUPM* με τον Ειδικό Εκπρόσωπο της Ε.Ε. στη Βοσνία. Ο τελευταίος πρότεινε να περιέλθουν στη δικαιοδοσία του οι νομικές, πολιτικές και επικοινωνιακές λειτουργίες της κοινοτικής αστυνομικής αποστολής προκειμένου να βελτιωθεί η αποτελεσματικότητά και η συνοχή των πολιτικών της Ε.Ε. στη Βοσνία. Πράγματι, η Ε.Ε. έδινε ορισμένες φορές την εντύπωση ότι δεν ήταν εκφραστής μιας ενιαίας πολιτικής (αλλά περισσότερων, συχνά αντιφατικών, πολιτικών), επιτρέποντας στις βοσνιακές πολιτικές αρχές να επιλέγουν με ποιους εκπροσώπους της και ποιες πολιτικές της επιθυμούν να συμμορφωθούν.⁴⁶ Ωστόσο, η πρόταση του Ashdown έπεσε στο κενό εξαιτίας της άμεσης αντίδρασης τόσο της *EUPM* όσο και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής.⁴⁷

Η *EUPM*, εξάλλου, κατηγορήθηκε για ατολμία και έλλειψη βούλησης να έρθει σε ρήξεις, αφού απέφυγε επιμελώς να κάνει χρήση του δικαιώματός της να ζητήσει από τον Ειδικό Εκπρόσωπο της Ε.Ε. στη Βοσνία την αποπομπή αστυνομικών που παρακώλυαν το έργο της. Αρκετά κράτη-μέλη της Ε.Ε. επιπροσθέτως επέκριναν την απροθυμία της κοινοτικής

αστυνομικής αποστολής να ερμηνεύσει διασταλτικά την εντολή της και να διαδραματίσει ηγετικό ρόλο στην αναδιάρθρωση της βοσνιακής αστυνομίας. Τέλος, η επιχειρησιακή της εντολή της *EUPM* δεν αποτελούσε μέρος μιας ολικής προσέγγισης που να συνέδεε τη μεταρρύθμιση της αστυνομίας με την αντίστοιχη αξιολόγηση της λειτουργίας και τη μεταρρύθμιση του τομέα της δικαιοσύνης.⁴⁸

Υπό το φως αυτών των οργανωτικών και επιχειρησιακών αδυναμιών της *EUPM*, η Ε.Ε. κατέβαλλε από το τέλος του 2005 προσπάθειες να δώσει λύσεις σε ορισμένα από τα προβλήματα της αποστολής προκειμένου η τελευταία να ολοκληρώσει επιτυχώς το έργο της. Πρώτα απ' όλα, στις 13 Σεπτεμβρίου του 2005, η *EUPM*, η *EUFOR-Althea* και ο Ειδικός Εκπρόσωπος της Ε.Ε. στη Βοσνία συμφώνησαν σε επτά αρχές για τη βελτίωση του μεταξύ τους συντονισμού και της συνεργασίας τους. Πιο συγκεκριμένα, ο Ειδικός Εκπρόσωπος της Ε.Ε. επιφορτίστηκε με το βασικό συντονιστικό ρόλο και την προεδρία μιας νέας «Ομάδας Εργασίας για την Στρατηγική ενάντια του Εγκλήματος» (Crime Strategy Working Group), ενώ η *EUPM* ανέλαβε τη βασική ευθύνη όλων των αστυνομικών διαστάσεων της ΕΠΑΑ συμπεριλαμβανομένου της αντιμετώπισης του οργανωμένου εγκλήματος.⁴⁹ Για το εν λόγω ζήτημα, μάλιστα, οι επτά αρχές εξειδικεύτηκαν στις 11 Μαΐου του 2006 σε «κοινές επιχειρησιακές οδηγίες» προς τις δύο κοινοτικές αποστολές στη Βοσνία. Έτσι, η *EUFOR-Althea* συμμετέχει πλέον μόνο επικουρικά προς τη βοσνιακή αστυνομία σε επιχειρήσεις πάταξης του οργανωμένου εγκλήματος και πάντοτε με τη σύμφωνη γνώμη της *EUPM* και μετά από τη διατύπωση σχετικού αιτήματος από τις τοπικές αρχές. Την επίτευξη της συμφωνίας διευκόλυνε μεταξύ άλλων η επιθυμία της Ε.Ε. να περιορίσει τις επιχειρησιακές δραστηριότητες της *EUFOR-Althea* προκειμένου να μειωθεί στη συνέχεια το προσωπικό της και να προετοιμαστεί η έξοδός της από την περιοχή.⁵⁰

Παράλληλα, στις 24 Νοεμβρίου του 2005, το Συμβούλιο της Ε.Ε. αποφάσισε τη χρονική επέκταση της δράσης της *EUPM* στη Βοσνία για δύο ακόμη χρόνια μέχρι το τέλος του 2007.⁵¹ Ταυτόχρονα, μεταβλήθηκε η εντολή και η σύνθεση της αποστολής ώστε η τελευταία να ανταποκριθεί καλύτερα στο έργο της το οποίο είναι εφεξής εστιασμένο στην καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος και την αναδιάρθρωση της βοσνιακής αστυνομίας. Η *EUPM*, επίσης, τέθηκε εντός του πλαισίου της ευρύτερης πολιτικής της Ε.Ε. για την προώθηση της εφαρμογής του δικαίου στη Βοσνία και πλέον στο προσωπικό της συγκαταλέγεται εξίσου περιορισμένος αριθμός δικαστών και εισαγγελέων.⁵² Ωστόσο, η συντριπτική πλειοψηφία της δύναμης της αποστολής εξακολουθεί να αποτελεί-

ται από αστυνομικούς παρόλο που, σύμφωνα με το αναθεωρημένο επιχειρησιακό σχέδιο που υιοθετήθηκε το Μάρτιο του 2006, η *EUPM* είναι, σε σχέση με πριν, ακόμη πιο «κεντρικά» αναπτυγμένη και βρίσκεται κυρίως στις τέσσερις πόλεις στις οποίες εδρεύουν τα περιφερειακά κέντρα της SIPA (Σαράγιεβο, Μπάνια Λούκα, Τούζλα και Μόσταρ).⁵³ Εξάλλου, καίτοι η δύναμη της αποστολής μειώθηκε στα 200 άτομα, η Ε.Ε. συνεχίζει να στηρίζεται στη συμβολή προσωπικού από εννέα χώρες που δεν είναι κράτη-μέλη της.⁵⁴ Το γεγονός αυτό μαρτυρεί τη διαρκή απροθυμία των κρατών-μελών να αναλάβουν εκτεταμένες υποχρεώσεις στα πλαίσια της εν λόγω αστυνομικής επιχείρησης. Τέλος, η εντολή της αποστολής συνεχίζει να αναφέρεται στα «καλύτερα Ευρωπαϊκά και διεθνή στάνταρ» αστυνόμευσης μολοντί το περιεχόμενο αυτών των στάνταρ παραμένει απροσδιόριστο.

Συμπερασματικά, η *EUPM* έχει παρουσιάσει σημαντικές επιχειρησιακές αδυναμίες και ανεπάρκειες, φανερώνοντας μια αξιοσημείωτη διάσταση «προθέσεων-ικανοτήτων» της Ε.Ε.. Πράγματι, η εμπειρία της αστυνομικής αποστολής της Ε.Ε. στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη έδειξε ότι δεν αρκεί απλώς η διακήρυξη προθέσεων για την επιτυχή ανάληψη και διεξαγωγή επιχειρησιακών δράσεων διατήρησης της ειρήνης. Απαιτείται, επίσης, η «από κοινού» από τα κράτη-μέλη διάθεση στην Ένωση «κοινών» ικανοτήτων σε ανθρώπινους και υλικούς πόρους. Ουσιαστικά, η συγκρότηση και η επιχειρησιακή ετοιμότητα της αστυνομικής δύναμης της *EUPM* ήταν άμεσα εξαρτημένη από τη βούληση των κρατών-μελών να διαθέσουν, μέσω της διακυβερνητικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων της ΕΠΑΑ, τους απαραίτητους πόρους για την ευόδωση της αποστολής της. Ήταν ακριβώς αυτή η εξάρτηση που περιόρισε την έκταση και το βαθμό επίτευξης της επιχειρησιακής εντολής της *EUPM*.

3. Οι Αποστολές EUPOL-PROXIMA ΚΑΙ EUPAT στην ΠΓΔΜ

Περίπου εννέα μήνες πριν την έναρξη της ειρηνευτικής αστυνομικής αποστολής *EUPOL-Proxima* στην ΠΓΔΜ, το Δεκέμβριο του 2003, η Ε.Ε. είχε ήδη αρχίσει να αναπτύσσει τις δικές της, «ίδιες» στρατιωτικές δυνάμεις στη χώρα μέσω της επιχείρησης *EUFOR-Concordia*.⁵⁵ Η τελευταία στηρίχτηκε, από την άποψη της διεθνούς νομιμότητας, τόσο σε σχετική

απόφαση του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ, όσο και στην πρόσκληση που απηύθυνε ο τότε Πρόεδρος Boris Trajkovski και η κυβέρνησή του προς τις Βρυξέλλες, προκειμένου η Ένωση να αντικαταστήσει τις ειρηνευτικές στρατιωτικές δυνάμεις του NATO μετά τη λήξη της Allied Harmony το Μάρτιο του 2003 και, έτσι, να αναλάβει την επιχειρησιακή ευθύνη για τη συνέχιση της εφαρμογής της συμφωνίας της Οχρίδας.⁵⁶ Παρά το γεγονός ότι την περίοδο εκείνη η *Concordia* ολοκλήρωνε με επιτυχία την αποστολή της, αφού είχε σταθεροποιήσει τις δρομολογημένες από το NATO διαδικασίες ειρηνικής διαχείρισης της κρίσης και είχε εξαλείψει τον κίνδυνο της εμφύλιας στρατιωτικής σύρραξης, η παρουσία της Ένωσης στην ΠΓΔΜ κρίθηκε ότι ήταν ακόμη απαραίτητη. Αυτό συνέβη όχι μόνο γιατί ο ΟΑΣΕ, που είχε μέχρι τότε αναλάβει την ευθύνη αστυνόμευσης ήταν έτοιμος να αποχωρήσει, αλλά και γιατί η εγκληματικότητα είχε αναδειχθεί σε πρωταρχική απειλή. Συνεπώς, το κέντρο βάρους της υποστήριξης έπρεπε να στραφεί από την παροχή στρατιωτικής ασφάλειας στη συνέχιση της παροχής βοήθειας στις αστυνομικές αρχές της χώρας.⁵⁷

Τρεις μήνες, λοιπόν, πριν λήξει η *Concordia*, στις 16 Σεπτεμβρίου του 2003, η κυβέρνηση της ΠΓΔΜ κάλεσε με επίσημο αίτημα την Ε.Ε. να αναπτύξει μία αστυνομική δύναμη σύμφωνα με τους στόχους της συμφωνίας της Οχρίδας. Στις 29 Σεπτεμβρίου, η Ε.Ε. έχοντας την ίδια βάση διεθνούς νομιμότητας και την ίδια στρατηγική λογική με αυτή της *Concordia* αποφάσισε να ξεκινήσει, για να συνεχίσει να στηρίζει τα θετικά αποτελέσματα της στρατιωτικής επιχείρησής της μετά τη λήξη της, μία ξεχωριστή μη-στρατιωτική επιχείρηση ειρήνης, την αστυνομική αποστολή EUPOL-*Proxima*, με ημερομηνία έναρξης την 15η Δεκεμβρίου και αρχική χρονική διάρκεια ενός έτους.⁵⁸

Έτσι, στις 8 Δεκεμβρίου του 2003 το Συμβούλιο της Ε.Ε. παρέτεινε τη θητεία του Ειδικού Εκπροσώπου της Ε.Ε., του Βέλγου πρέσβη Alexis Brouhns, ενισχύοντας την εντολή του με την πρόσθετη αρμοδιότητα να καθοδηγεί τον επιχειρησιακό επικεφαλλή της *Proxima* όταν απαιτείται, ιδιαίτερα στις συνομιλίες με τις αρχές της ΠΓΔΜ που θα αφορούσαν την πρόοδο της αποστολής.⁵⁹ Τρεις ημέρες αργότερα το Συμβούλιο υιοθέτησε απόφαση με την οποία αποδέχθηκε τη συμφωνία που είχε επιτευχθεί μεταξύ της Ε.Ε. και της ΠΓΔΜ σχετικά με το νομικό καθεστώς και τα επιχειρησιακά καθήκοντα της *Proxima*.⁶⁰ Στις 15 Δεκεμβρίου έληξε οριστικά η στρατιωτική επιχείρηση *Concordia* και αμέσως την ίδια ημέρα ξεκίνησε επίσημα η αστυνομική αποστολή *Proxima*.⁶¹ Στις 26 Ιανουαρίου του 2004 αποφασίστηκε να τοποθετηθεί ως Ειδικός Εκπρόσωπος της

Ε.Ε. ο Δανός Søren Jessen-Petersen, που στα τέλη Ιουλίου αντικαταστάθηκε από το Σουηδό Πρέσβη Michael Sahlin.⁶² Τη θέση του τελευταίου, μετά τη λήξη της θητείας του, κατέλαβε την 1η Νοεμβρίου του 2005 ο Ιρλανδός Erwan Fouéré, που μετά από δύο συνεχείς ανανεώσεις της εντολής του αναμένεται ότι θα ασκεί τα καθήκοντά του μέχρι τα τέλη Φεβρουαρίου του 2008.⁶³ Εξάλλου είχε προηγηθεί στις 22 Νοεμβρίου του 2004, ύστερα από νέα πρόσκληση της κυβέρνησης της ΠΓΔΜ, η απόφαση του Συμβουλίου να παρατείνει για ένα ακόμη χρόνο, μέχρι τις 14 Δεκεμβρίου του 2005, τη δράση της *Proxima*.⁶⁴ Επίσης, στις 24 Νοεμβρίου του 2005, η Ε.Ε. αποφάσισε, κατόπιν σχετικού αιτήματος της ΠΓΔΜ, να δημιουργήσει την ειδική αστυνομική συμβουλευτική ομάδα με την επωνυμία EUPAT με σκοπό να αποσταλεί στη χώρα αμέσως μετά τη λήξη της *Proxima*. Η EUPAT, πράγματι, ανέλαβε επίσημα καθήκοντα στις 15 Δεκεμβρίου του 2005 και παρέμεινε στη χώρα μέχρι στις 14 Ιουνίου του 2006.⁶⁵

Ειδικότερα, η *Proxima* είχε ως κύρια αποστολή της να στηρίξει:

- τη σταθεροποίηση του νόμου και της τάξης,
- την καταπολέμηση του οργανωμένου εγκλήματος,
- τη διαρθρωτική μεταρρύθμιση του Υπουργείου Εσωτερικών και της αστυνομίας,
- την ανάπτυξη αστυνομίας συνόρων,
- την εγκαθίδρυση σύγχρονων διαδικασιών φύλαξης συνόρων,
- την αποκατάσταση της εμπιστοσύνης μεταξύ του πληθυσμού και των αστυνομικών οργάνων, και
- την ενίσχυση της αστυνομικής συνεργασίας μεταξύ των γειτονικών κρατών.

Από το Δεκέμβριο του 2004, μάλιστα, μετά την παράταση της θητείας της, η *Proxima* επικέντρωσε τη δράση της στην υλοποίηση τριών προτεραιοτήτων:

- την περαιτέρω ενίσχυση της δημόσιας τάξης με πιο αυστηρή εφαρμογή του νόμου,
- την εντατικοποίηση της μάχης ενάντια στο οργανωμένο έγκλημα, και
- στον πιο συστηματικό εκσυγχρονισμό της συνοριακής αστυνομίας.⁶⁶

Για την υλοποίηση αυτής της αποστολής τέθηκαν σε εφαρμογή τέσσερα επιχειρησιακά προγράμματα:

1. το πρόγραμμα της ένστολης αστυνομίας: απέβλεπε, πρώτον, στη

βελτίωση, σε επίπεδο τόσο κεντρικής διεύθυνσης όσο και επιχειρησιακής δράσης, της ικανότητας των αστυνομικών οργάνων της χώρας και, δεύτερον, την εγκαθίδρυση επαγγελματικής, δημοκρατικής και πολυεθνικής υπηρεσίας που θα ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις της αποτελεσματικά και θα είναι νομιμοποιημένη στη συνείδηση της κοινωνίας,

2. το πρόγραμμα της αστυνομίας εγκλήματος: αποσκοπούσε στη διαμόρφωση και λειτουργία θεσμών και κανόνων για την αντιμετώπιση των διαφόρων μορφών οργανωμένου εγκλήματος,
3. το πρόγραμμα της αστυνομίας συνόρων: επεδίωξε να θέσει τα θέματα για τη δημιουργία μιας σύγχρονης αστυνομικής υπηρεσίας συνόρων, και
4. το πρόγραμμα εσωτερικού ελέγχου και παρακολούθησης της εφαρμογής του νόμου: έδωσε προτεραιότητα στην οργάνωση ενός συστήματος εποπτείας της εσωτερικής ασφάλειας και τάξης, που θα σέβεται τις διεθνώς αναγνωρισμένες αρχές της διαφάνειας, της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της μη διάκρισης των εθνοτικών κοινοτήτων και της ισότιμης μεταχείρισης.⁶⁷

Στο πλαίσιο της επιχειρησιακής αυτής ευθύνης και της εφαρμογής της συμφωνίας της Οχρίδας, στρατηγικός στόχος της *Proxima* ήταν, αφενός να βοηθήσει, χωρίς όμως άμεση ανάμειξη στην καθημερινή αστυνόμευση, τα αστυνομικά όργανα της ΠΓΔΜ να ανταποκρίνονται με αποτελεσματικότητα στα καθήκοντά τους και, αφετέρου, να συνδράμει στον εκσυγχρονισμό της αστυνομίας σύμφωνα με τις ευρωπαϊκές επαγγελματικές προδιαγραφές. Απ' αυτή την άποψη, όπως και η *EUPM* στη Βοσνία, η *Proxima* έπαιξε υποστηρικτικό ρόλο χωρίς εκτελεστικές αρμοδιότητες.⁶⁸ Εστίασε, ουσιαστικά, την προσοχή της στην παρακολούθηση των σχεδιαζόμενων επιχειρήσεων και τη διαχείριση περιστατικών από τη σκοπιά όχι της συμμετοχής στην υλοποίηση αλλά της τήρησης και της αξιολόγησης των διαδικασιών υλοποίησης με κριτήριο τις ευρωπαϊκές προδιαγραφές.⁶⁹ Βασικά στρατηγικά μέσα για την πραγματοποίηση της αποστολής της ήταν, πρώτον, η συγκρότηση και η ανάπτυξη «ίδιας» κοινοτικής αστυνομικής δύναμης στο μέτρο που θα δρούσε υπό την κοινή «υπερεθνική» σημαία της Ε.Ε. και, δεύτερον, η συμμετοχή τρίτων κρατών στη διεξαγωγή της επιχείρησης. Ως επιχειρησιακά μέσα χρησιμοποιήθηκαν η καθοδήγηση, η παροχή συμβουλών, ο έλεγχος και η επίβλεψη.

Βασικό στρατηγικό γνώρισμα της *Proxima* ήταν ότι η αστυνομική της δύναμη δεν ήταν αμιγώς κοινοτική. Αρχικά είχαν προσκληθεί να συμμε-

τάσχουν τα 15 κράτη-μέλη της Ε.Ε., τα δέκα κράτη που μόλις είχαν γίνει δεκτά ως μέλη της Ε.Ε., τα δύο τότε υποψήφια κράτη που τον Ιανουάριο του 2007 έγιναν μέλη της Ε.Ε. (Βουλγαρία και Ρουμανία), ένα υποψήφιο κράτος της Ε.Ε. (Τουρκία), τα δύο Ευρωπαϊκά κράτη του ΝΑΤΟ που δεν είναι μέλη της Ε.Ε. (Ισλανδία και Νορβηγία) και οι τρεις εν δυνάμει εταίροι της Ε.Ε. (Καναδάς, Ρωσία, Ουκρανία), καθώς και οι ΗΠΑ και η Ελβετία. Τελικά, το Δεκέμβριο του 2004 το διεθνές ένστολο αστυνομικό και πολιτικό προσωπικό της EUPOL-*Proxima* αριθμούσε 184 άτομα, που προέρχονταν από 22 κράτη-μέλη της Ε.Ε. και ορισμένα μη κράτη-μέλη της Ε.Ε., ενώ απασχολούνταν και 135 πολίτες της ΠΓΔΜ.⁷⁰ Μια άλλη στρατηγική ιδιαιτερότητα της αστυνομικής δύναμης ήταν ότι ήταν άοπλη. Για την προστασία αυτής της δύναμης υπεύθυνες ήταν οι αρχές της ΠΓΔΜ. Είχε δημιουργηθεί, όμως, μία μονάδα 30 ένοπλων αξιωματικών (Proxima Protection Element), που είχε επιφορτιστεί, σε διαβούλευση με τον Ειδικό Εκπρόσωπο, να επιμελείται για την ασφάλεια της *Proxima*.

Όσον αφορά τα επιχειρησιακά γνωρίσματα της *Proxima* σε σχέση με την οργανωτική της δομή, πριν την έναρξη της επιχείρησης προηγήθηκε μια δίμηνη προκαταρκτική φάση προετοιμασίας. Αρχικά συγκροτήθηκε μια αστυνομική ομάδα σχεδιασμού. Στις 29 Σεπτεμβρίου του 2003 το Συμβούλιο διόρισε, με πρόταση του ΥΕ/ΓΓ, το Βέλγο Bart D' Hooge ως Αστυνομικό Αρχηγό της Αποστολής/Αρχηγό της ομάδας σχεδιασμού, ο οποίος με την έναρξη της επιχείρησης ανέλαβε καθήκοντα ως Αρχηγός της Αποστολής/Αστυνομικός Επίτροπος (AA/AE, Head of Mission/Police Commissioner).⁷¹ Στη συνέχεια, η ομάδα σχεδιασμού συνεργάστηκε με αξιωματούχους του ΟΑΣΕ και συν-διαμόρφωσαν το Επιχειρησιακό Σχέδιο και τις αναγκαίες τεχνικές προϋποθέσεις για τη διεξαγωγή της *Proxima*. Ωστόσο, παρατηρήθηκε έλλειψη συνοχής των κατευθυντήριων οδηγιών σχετικά με τον τρόπο εφαρμογής της επιχειρησιακής εντολής και υπερβολική έμφαση στην επίλυση τοπικών λειτουργικών προβλημάτων, που αποπροσανατόλισαν από τον κύριο στρατηγικό στόχο και επηρέασαν την αποτελεσματικότητα της αποστολής.⁷² Έτσι, στις 30 Νοεμβρίου του 2004, λίγες ημέρες μετά την παράταση της αποστολής, ο D' Hooge αντικαταστάθηκε από το Γερμανό Ταξίαρχο Juergen Scholz, ο οποίος διακήρυξε ότι η προσπάθεια για την εφαρμογή των επιχειρησιακών προγραμμάτων θα εντατικοποιούνταν με στόχο να έχουν ολοκληρωθεί μέχρι τη λήξη της *Proxima* οι μεταρρυθμίσεις για την εγκαθίδρυση τόσο του κράτους δικαίου όσο και της αποτελεσματικής και επαγγελματικής Αστυνομίας.⁷³

Επιπλέον, η *Proxima* είχε ενιαία ιεραρχία διοίκησης. Η ΕΠΑ είχε δικαίωμα να καλεί τον ΑΑ/ΑΕ να συμμετέχει στις συνεδριάσεις της και να ασκεί, υπό την ευθύνη και την επίβλεψη του Συμβουλίου, τον πολιτικό έλεγχο και τη στρατηγική καθοδήγηση, ενώ ήταν αρμόδια να τροποποιεί το επιχειρησιακό σχέδιο, την ιεραρχία διοίκησης και τους κανόνες εμπλοκής. Ωστόσο, το Συμβούλιο, όπου η ΕΠΑ αναφέρονταν, είχε την αποκλειστική εξουσία να καθορίζει τους στόχους και τον τερματισμό της επιχείρησης. Επίσης, ο ΥΕ/ΓΓ καθοδηγούσε και δέχονταν αναφορές από τον ΑΑ/ΑΕ μέσω του Ειδικού Εκπροσώπου. Ο ΑΑ/ΑΕ, που επιπρόσθετα αναφέρονταν στην ΕΠΑ για τη διεξαγωγή των επιχειρήσεων, ηγούνταν της αποστολής και ήταν υπεύθυνος για την καθημερινή της καθοδήγηση και διαχείριση. Βέβαια, έχει σημασία να τονίσουμε ότι αν και τα συνεισφέροντα κράτη είχαν μεταβιβάσει στον ΑΑ/ΑΕ τον καθημερινό επιχειρησιακό έλεγχο, διατηρούσαν υπό τη δική τους πλήρη, υψηλή διοικητική εποπτεία και εξουσία τους αστυνομικούς αξιωματικούς και το πολιτικό προσωπικό που διόριζαν για να συμμετάσχουν στην αποστολή και ταυτόχρονα κάλυπταν τα έξοδα της απασχόλησής τους. Ας σημειωθεί, ότι κατά τον πρώτο χρόνο το κόστος λειτουργίας της επιχείρησης, που χρηματοδοτείτο από τον προϋπολογισμό της Ε.Ε., υπολογιζόνταν σε 15 εκατομμύρια ευρώ περίπου. Τέλος, το Στρατηγείο της επιχείρησης είχε εγκατασταθεί στα Σκόπια. Παράλληλα, λειτουργούσαν περιφερειακά Στρατηγεία στα Σκόπια, στο Τέτοβο, στο Κουμάνοβο, στο Γκόστιβαρ και στην Οχρίδα και υποπεριφερειακά Στρατηγεία στο Ντέμπαρ, στη Στρούγκα και στο Κίσεβο, ενώ μια μικρή ομάδα αξιωματικών είχε τοποθετηθεί στο Υπουργείο Εσωτερικών και ένστολο προσωπικό είχε αναπτυχθεί σε αστυνομικά τμήματα που βρίσκονταν στα σύνορα με το Κόσοβο, την Αλβανία και τη Σερβία.

Η EUPAT, από την άλλη μεριά, είχε ως κύρια στρατηγική της επιδίωξη να συνεχίσει την κοινοτική υποστήριξη προς την ΠΓΔΜ στην προσπάθειά της να δημιουργήσει θεσμούς και υποδομές για μια σύγχρονη επαγγελματική αστυνομία, ικανή να ασκεί τα καθήκοντά της αποτελεσματικά σύμφωνα με τις ευρωπαϊκές προδιαγραφές.⁷⁴ Η υποστήριξη αυτή, που είχε καθαρά συμβουλευτικό, μη-εκτελεστικό χαρακτήρα, διήρκεσε μόνο έξι μήνες, όσο χρονικό διάστημα δηλαδή είχε εκτιμηθεί ότι χρειαζόταν για να ξεκινήσει ένα προγραμματισμένο, ειδικό πρόγραμμα τεχνικής βοήθειας στο πεδίο της αστυνόμευσης που χρηματοδοτήθηκε από το CARDS.⁷⁵

Στο πλαίσιο αυτό, αποστολή της EUPAT ήταν να επιτηρεί και να συμβουλεύει τις αστυνομικές αρχές της ΠΓΔΜ σε ζητήματα που αφορούσαν τη φύλαξη των συνόρων, την προστασία της δημόσιας ειρήνης και τάξης, την αντιμετώπιση της διαφθοράς, την καταπολέμηση του οργανω-

μένου εγκλήματος και την υποχρέωση λογοδοσίας. Υπό το πρίσμα της επιχειρησιακής αυτής εντολής, η EUPAT εστίασε τη δράση της, κατά προτεραιότητα, σε τρεις τομείς: α) στην ολοκλήρωση της υλοποίησης των μεταρρυθμίσεων στην αστυνομία, β) την ενίσχυση της συνεργασίας μεταξύ της αστυνομίας και των δικαστικών αρχών και γ) την εμπέδωση των επαγγελματικών προδιαγραφών και του εσωτερικού ελέγχου. Έτσι, το βασικό στρατηγικό μέσο που χρησιμοποιήθηκε για την υλοποίηση της αποστολής ήταν η συγκρότηση και η ανάπτυξη μιας άοπλης ομάδας περίπου 30 αστυνομικών συμβούλων που ήταν υπήκοοι των κρατών-μελών, ενώ τα επιχειρησιακά μέσα περιλάμβαναν ουσιαστικά την επίβλεψη και την παροχή συμβουλών. Σε αντίθεση με την *Proxima*, επομένως, η EUPAT ήταν αμιγώς κοινοτική με την έννοια ότι δε συμμετείχαν στη διεξαγωγή της τρίτα κράτη, μη μέλη της Ε.Ε.. Από επιχειρησιακή σκοπιά, όμως, η EUPAT είχε την ίδια ενιαία ιεραρχία διοίκησης και καθεστώς χρηματοδότησης των εξόδων απασχόλησης του προσωπικού της όπως η *Proxima*. Επίσης, ο τελευταίος ΑΑ/ΑΕ της *Proxima*, ο Ταξίαρχος Scholz, διορίστηκε ως επικεφαλής της EUPAT, το Στρατηγείο του οποίου βρίσκονταν στα Σκόπια παράλληλα με μια κεντρική μονάδα εγκαταστημένη στο υπουργείο εσωτερικών και δύο κινητές μονάδες που κάλυπταν όλη τη χώρα. Ο προϋπολογισμός της EUPAT, τέλος, ανήλθε στα € 1,5 εκατ.⁷⁶

Συνολικότερα, η EUPOL-*Proxima* και η EUPAT μπορούν να θεωρηθούν ότι υπήρξαν, ως «ίδιες» κοινοτικές αστυνομικές αποστολές που αναπτύχθηκαν και έδρασαν υπό την κοινή «υπερεθνική» σημαία της Ένωσης, ορόσημο στην εδραίωση και εξέλιξη της ΕΠΑΑ. Η *Proxima* ειδικά, αποτελώντας τη «μη στρατιωτική» συνέχεια μιας σχετικά ευδόκιμης ειρηνικής στρατιωτικής επιχείρησης της Ε.Ε., ήταν μια κοινοτική δράση διαχείρισης κρίσης με σημαντική στρατηγική και συμβολική αξία. Πρώτον, επιβεβαίωσε την προσήλωση της Ε.Ε. στην ευρωπαϊκή προοπτική της ΠΓΔΜ μέσα από τη σταθερή, και όχι μόνο με οικονομικά μέσα, στήριξη της διαδικασίας σταθεροποίησης και σύνδεσης. Η συμβολή της *Proxima*, σύμφωνα με δηλώσεις του Solana, ήταν καθοριστική στην προσπάθεια της ΠΓΔΜ να περάσει από το στάδιο της «σταθεροποίησης μετά από κρίση» στο στάδιο της «πριν την προσχώρηση ευρωπαϊκή ολοκλήρωση».⁷⁷ Δεύτερον, σηματοδότησε, όπως διακήρυξε πάλι ο Solana, την ικανότητα της Ε.Ε. να προσαρμόζει την ΕΠΑΑ στις ιδιαίτερες επιχειρησιακές ανάγκες που απαιτούν οι περιστάσεις, δηλαδή να προσδιορίζει το περιεχόμενο της εξωτερικής παρέμβασης της Ε.Ε. με στρατιωτικούς και με μη στρατιωτικούς όρους ανάλογα με τις συνθήκες.⁷⁸ Και τρίτον, αντιπροσώπευσε μια επιτυχημένη περίπτωση εφαρμογής της γνώσης και της εμπει-

ρίας που αποκτήθηκε από τα λάθη και τις ανεπάρκειες της EUPM στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη.⁷⁹ Παρά το γεγονός ότι το περιβάλλον αστυνόμευσης είχε ήδη σημαντικά βελτιωθεί, λόγω της προσπάθειας που είχε καταβληθεί από τον ΟΑΣΕ, η *Proxima* κατόρθωσε να κερδίσει την εμπιστοσύνη του πληθυσμού και να παρεμβαίνει αποτελεσματικά στην αντιμετώπιση των διαφορών που ενέπιπταν στη δικαιοδοσία της αποστολής της.⁸⁰

Οι *Proxima* και EUPAT, επίσης, είναι κοινά παραδεκτό ότι σε στενή συνεργασία με την πολιτική ηγεσία και τις αστυνομικές αρχές της ΠΓΔΜ συνέβαλαν αποφασιστικά στη βελτίωση της αστυνόμευσης και τη δημιουργία αστυνομικών υποδομών και υπηρεσιών με βάση τις ευρωπαϊκές επαγγελματικές προδιαγραφές. Αν και η αποκατάσταση της εμπιστοσύνης μεταξύ των εθνοτικών κοινοτήτων δεν είναι εύκολη, η εγκληματικότητα έχει μειωθεί και οι μεταρρυθμίσεις για την εμπέδωση της τάξης και του κράτους δικαίου, καθώς και την εδραίωση μιας σύγχρονης, πολυεθνικής και αποτελεσματικής αστυνομίας έχουν σημειώσει ικανοποιητική πρόοδο. Σήμερα, για παράδειγμα, η ευθύνη για τον έλεγχο των συνόρων δεν ανήκει πλέον στις ένοπλες δυνάμεις της χώρας αλλά σε ένα ειδικό ένστολο σώμα, την αστυνομία συνόρων.⁸¹ Είναι επίσης ενδεικτικό ότι:

- το ποσοστό αυτών που είναι αλβανικής καταγωγής στο σύνολο των υπηρετούντων στην αστυνομία έχει αυξηθεί δραστικά,
- έχει δημιουργηθεί σημαντικός αριθμός πολυ-εθνικών αστυνομικών ομάδων που περιπολούν στις μειονοτικές περιοχές,
- έχουν εκπαιδευτεί σε σύγχρονες τεχνικές και διαδικασίες αστυνόμευσης μεγάλο μέρος ανώτερου και κατώτερου ένστολου προσωπικού της αστυνομίας,
- έχουν προσληφθεί και εκπαιδευτεί νέα στελέχη,
- έχει ιδρυθεί και λειτουργεί αστυνομική ακαδημία,
- η αστυνομία έχει υπαχθεί στη δικαιοδοσία του υπουργείου εσωτερικών, και
- το τελευταίο έχει συστήσει και εντάξει στη διοικητική του δομή δύο μονάδες, αυτές του οργανωμένου εγκλήματος και των επαγγελματικών προδιαγραφών, προκειμένου να επιβλέπει την πρόοδο των μεταρρυθμίσεων και να περιορίσει τη διαφθορά και τη διαπλοκή στην αστυνομία.⁸²

Ωστόσο, είναι απαραίτητο να επισημάνουμε ότι μέχρι πρότινος η πολιτική ηγεσία του υπουργείου Εσωτερικών εμφανιζόταν απρόθυμη να προχωρήσει στην αποκέντρωση των υπηρεσιών της αστυνομίας, να δια-

μορφώσει κριτήρια προσδιορισμού των γεωγραφικών ορίων των αστυνομικών περιοχών και να εγκαιनिάσει ένα νέο σύστημα διαχείρισης ανθρώπινων πόρων με διαφανείς κανόνες πρόσληψης, προαγωγής και μετάθεσης.⁸³ Τις ανεπάρκειες αυτές επιδιώκει να θεραπεύσει ο νέος νόμος για τον εκσυγχρονισμό της αστυνομίας, που υιοθέτησε το Κοινοβούλιο της χώρας λίγους μήνες μετά τη λήξη της EUPAT, τον Οκτώβριο του 2006, χωρίς τη θετική ψήφο της αλβανικής αντιπολίτευσης που ανακοίνωσε ότι δεν θα συμβάλει στην εφαρμογή του.⁸⁴ Είναι επομένως φανερό ότι οι *Proxima* και EUPAT αντιπροσώπευσαν επιχειρήσεις κοινοτικής αστυνομικής βοήθειας, που στην πράξη αξιοποιήθηκαν περισσότερο ως δράσεις για τη διαχείριση της κρίσης και την πρόληψη νέας εμφύλιας σύγκρουσης και λιγότερο ως ευρύτερα και μακροπρόθεσμα εργαλεία για τη σφυρηλάτηση της ειρήνης και την ανοικοδόμηση του κράτους.⁸⁵

Ουσιαστικά, οι δύο αστυνομικές αποστολές της Ε.Ε. στην ΠΓΔΜ, παρά το γεγονός ότι με το έργο τους συνέβαλαν αποφασιστικά στην εμπέδωση της πολιτικής σταθερότητας και της δημόσιας τάξης, λειτούργησαν ως *φορείς* παρά ως *δρώντες* θεσμικής μεταρρύθμισης και εκσυγχρονισμού των υποδομών της αστυνομίας της χώρας.⁸⁶ Το μικρό χρονικό πλαίσιο και το περιορισμένο εύρος της «υπερεθνικής» επιχειρησιακής ευθύνης, που με τη σειρά τους οδήγησαν στη συγκρότηση σχετικά μικρών σε δύναμη προσωπικού αποστολών με μη εκτελεστική εντολή, ήταν οι κύριοι παράγοντες που συνηγόρησαν στην εξέλιξη αυτή. Το αποτέλεσμα ήταν ότι οι *Proxima* και EUPAT, αν και ολοκλήρωσαν την αποστολή τους με επιτυχία, δεν κατόρθωσαν να αναδείξουν την Ένωση σε κεντρικό πρωταγωνιστή της επίπονης προσπάθειας που γίνεται στην ΠΓΔΜ για τη διατήρηση της ειρήνης και την εδραίωση της δημοκρατίας.

Η εξήγηση που δίνουμε για αυτή την πολιτική ανεπάρκεια και επιχειρησιακή αδυναμία της Ε.Ε. εκκινεί από το γεγονός ότι οι αστυνομικές δυνάμεις της *Proxima* και της EUPAT ήταν «ίδιες» και ενεργές μόνο στο μέτρο που τα συμμετέχοντα κράτη διέθεσαν «από κοινού» τους δικούς τους εθνικούς υλικούς και ανθρώπινους πόρους. Οι «κοινές» δηλαδή ικανότητες της Ε.Ε. στο υπό εξέταση ζήτημα ήταν δέσμιες της «από κοινού» βούλησης των κρατών-μελών, που διαμορφώθηκε μέσω της διακυβερνητικής διαδικασίας λήψης αποφάσεων της ΕΠΑΑ. Κατ' επέκταση, η υλοποίηση των «υπερεθνικών» προθέσεων της Ε.Ε. με την αξιοποίηση των «κοινών» ικανοτήτων της βρίσκονταν σε άμεση συνάρτηση με τις «διακυβερνητικές» προθέσεις και την έκταση της «από κοινού» διάθεσης των «διακυβερνητικών» ικανοτήτων των κρατών-μελών. Η διάσταση αυτή, λοιπόν, μεταξύ των προθέσεων και των ικανοτήτων της Ένωσης

προσδιόρισε όχι μόνο τη μορφή και τον τρόπο εφαρμογής της επιχειρησιακής εντολής των αστυνομικών αποστολών Proxima και EUPAT στην ΠΓΔΜ αλλά και το βαθμό επίτευξης των διακηρυγμένων προθέσεων της.

4. Αντί Επιλόγου

Παρά το γεγονός ότι η έναρξη των διαφόρων επιχειρήσεων ειρήνης της ΕΠΑΑ ήδη μετρά τέσσερα χρόνια, η συστηματική μελέτη και αξιολόγησή τους είναι σχετικά περιορισμένη στη διεθνή βιβλιογραφία και σχεδόν ανύπαρκτη στην αντίστοιχη ελληνική. Το παρόν άρθρο επιχειρεί να συμβάλει μερικώς στην κάλυψη του κενού αυτού και να ανοίξει τη σχετική επιστημονική συζήτηση στο πλαίσιο της ευρύτερης ελληνικής ακαδημαϊκής κοινότητας των διεθνών σχέσεων, προσπαθώντας να κάνει μια πρώτη συστηματική αποτίμηση των στρατηγικών και επιχειρησιακών γνωρισμάτων των αστυνομικών αποστολών της Ε.Ε. στα Δυτικά Βαλκάνια.

Από τις αρχές του 2003 και μέχρι σήμερα έχουν αναπτυχθεί τρεις τέτοιες αποστολές, η EUPM στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και οι Proxima και EUPAT στην ΠΓΔΜ, από τις οποίες η πρώτη εξακολουθεί να παραμένει ενεργή. Η ανάλυση της εμπειρίας των τριών αυτών αποστολών έδειξε ότι η διακηρυγμένη πρόθεση της Ε.Ε. να αποκτήσει καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση της διεθνούς ειρήνης και ασφάλειας είναι αναμφισβήτητη. Η Ένωση έχει την πολιτική βούληση να προωθήσει αξίες που θεμελιώνουν το λεγόμενο «κοινοτικό κεκτημένο», όπως αυτές της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, στην ευρύτερη γειτονιά της.⁸⁷ Όμως, την ίδια στιγμή η Ένωση δε φαίνεται να διαθέτει επαρκείς «ίδιες» ικανότητες για να αναλαμβάνει τη διαχείριση διεθνών κρίσεων και επίλυση συγκρούσεων με τη διεξαγωγή αστυνομικών επιχειρήσεων ειρήνης. Η διαπίστωση αυτή συμφωνεί με ανάλογες εκτιμήσεις για τη δράση της Ε.Ε. σε άλλα συναφή πεδία της ΕΠΑΑ.⁸⁸ Κοινός παρονομαστής της ερμηνευτικής θεμελίωσης των εκτιμήσεων αυτών είναι η έλλειψη ενός ενιαίου μηχανισμού λήψης αποφάσεων που να ιεραρχεί προτεραιότητες και να διαμορφώνει συνεκτικές πολιτικές στο πλαίσιο του κοινοτικού οικοδομήματος.

Χωρίς να αμφισβητούμε την εγκυρότητα της εξήγησης αυτής, η έρευνά μας προσπάθησε να προχωρήσει ένα βήμα παραπέρα, προτάσσοντας αυτήν ακριβώς τη διάσταση μεταξύ προθέσεων και δυνατοτήτων

ως θεωρητικό εργαλείο ανάλυσης. Ειδικότερα, υποστήριξε ότι η υλοποίηση των «υπερεθνικών» προθέσεων της Ε.Ε. για τη διεξαγωγή αστυνομικών επιχειρήσεων ειρήνης προσκρούει πρωταρχικά στο κατά πόσο και στο πόσες «κοινές» ικανότητες σε ανθρώπινους και υλικούς πόρους τα κράτη-μέλη είναι πρόθυμα και έτοιμα «από κοινού» να διαθέσουν και να αναπτύξουν στο πεδίο. Αυτή η εξάρτηση καθορίζει τόσο το είδος της επιχειρησιακής εντολής όσο και τον τρόπο επιχειρησιακής εφαρμογής της πολιτικής βούλησης της Ένωσης. Ουσιαστικά, η διάσταση μεταξύ των προθέσεων και των ικανοτήτων της Ε.Ε. είναι αντιφατική στο βαθμό που οι πρώτες, οι οποίες εμφανίζονται ως να τείνουν να προσλάβουν «υπερεθνικό» χαρακτήρα, εξαρτώνται άμεσα από τις δεύτερες που παραμένουν «διακυβερνητικές». Η αντίφαση αυτή, όμως, είναι ιστορικά και κοινωνικά προσδιορισμένη, διότι αντανάκλα τον ιδιόμορφο τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας της ΕΠΑΑ, που πηγάζει από τη διαλεκτική υπερεθνικότητας και διακυβερνητισμού, η οποία χαρακτηρίζει την ευρωπαϊκή συσσωμάτωση. Από αυτή τη σκοπιά, λοιπόν, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι αυτή η αντιφατική διάσταση «υπερεθνικών» προθέσεων και «διακυβερνητικών» ικανοτήτων αποτελεί τον κεντρικό πυρήνα παραγωγής και αναπαραγωγής του «κενού ικανοτήτων-προσδοκιών», που φαίνεται ότι μάλλον διευρύνεται παρά περιορίζεται.

Σημειώσεις

1. Ο Ευστάθιος Τ. Φακιολάς είναι ερευνητής (ΕΠΕΑΕΚ II, Πυθαγόρας) στο Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου. Ο Νικόλαος Τζιφάκης είναι διδάσκων Διεθνών Σχέσεων (ΠΔ 407/80) στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης.

2. Ο όρος «κενό ικανοτήτων-προσδοκιών» πολιτογραφήθηκε για πρώτη φορά στο καθημερινό λεξιλόγιο της ακαδημαϊκής συζήτησης σχετικά με τη θεωρία και την πρακτική της Ε.Ε. στη διεθνή πολιτική από τον Hill C., 'Capability-Expectations Gap, or Conceptualizing Europe's International Role', *Journal of Common Market Studies*, τόμος 31, τεύχος 3, 1993.

3. Policy Dossier: Security & Defence, 'The Strengths and Weaknesses of the European Security & Defence Policy', *Europe's World*, τεύχος 6, Καλοκαίρι 2007, Cologne European Council: Presidency Conclusions (3-4 Ιουνίου 1999), 150/99 REV 1 CAB, σελ. 21 και Παράρτημα III (σελ. 33-42).

4. Για παράδειγμα, τα κράτη-μέλη της Ε.Ε. αποφάσισαν, μεταξύ άλλων, τη δημιουργία: α) μιας στρατιάς με 50.000-60.000 ένοπλο προσωπικό, που με κατάλληλη αεροπορική και ναυτική υποστήριξη θα έχουν την επιχειρησιακή δυνατότητα να παραταχθούν στο πεδίο εντός δύο μηνών και να παραμείνουν εκεί τουλάχιστον για ένα χρόνο, και β) ενός αστυνομικού σώματος 5.000 ατόμων. Επιπλέον, τα κράτη-μέλη αποφάσισαν ότι με εξαίρεση τις ανθρωπιστικές αποστολές που θα μπορούν να σταλούν σε απόσταση μέχρι 10.000 χιλιομέτρων από τις Βρυξέλλες, οι επιχειρήσεις ειρήνης της ΕΠΑΑ θα πρέπει να αναπτύσσονται σε γεωγραφική ακτίνα που δεν θα ξεπερνάει τα 4.000 χιλιόμετρα. Helsinki European Council: Presidency Conclusions (10-11 Σεπτεμβρίου 1999), Παράρτημα I μέχρι Παράρτημα IV, στο http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/ACFA4C.htm (πρόσβαση: 10 Αυγούστου 2007), Santa Maria de Feira European Council: Presidency Conclusions (19-20 Ιουνίου 2000), παράγραφος 11, στο http://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/00200-r1.en0.htm (πρόσβαση: 11 Αυγούστου 2007).

5. Laeken European Council: Presidency Conclusions (14-15 Δεκεμβρίου 2001), SN 300/1/01 REV 1, σελ. 2 και Παράρτημα II (σελ. 27-29).

6. Πληροφόρηση και τεκμηρίωση για όλες τις μέχρι σήμερα επιχειρήσεις ειρήνης της ΕΠΑΑ μπορεί να αντληθεί από το http://www.consilium.europa.eu/cms3_fo/showPage.asp?id=268&lang=EN&mode=g. Έχει σημασία να τονίσουμε ότι η έναρξη των επιχειρήσεων ειρήνης της ΕΠΑΑ σχεδόν συμπίπτει χρονικά με τη σύναψη της συμφωνίας «Berlin-Plus» μεταξύ Ε.Ε. και NATO το Μάρτιο του 2003, με την οποία η πρώτη απέκτησε το δικαίωμα να έχει πρόσβαση και να χρησιμοποιεί την υποδομή του δεύτερου για το σχεδιασμό και τη διεξαγωγή στρατιωτικών επιχειρήσεων. Επίσης, το Δεκέμβριο του 2003 η Ένωση υιοθέτησε την «Ευρωπαϊκή Στρατηγική Ασφάλειας» με την οποία καθόρισε τη στρατηγική της για την αντιμετώπιση των διεθνών απειλών, όπως αυτή τουλάχιστον τις αντιλαμβάνεται, που είναι η τρομοκρατία, η διασπορά των όπλων μαζικής καταστροφής, οι περιφερειακές διενέξεις, τα «αποτυχημένα» και «αδύναμα» κράτη και το οργανωμένο έγκλημα.

7. Το 1998 η Ε.Ε. επινόησε και προώθησε τον όρο «Δυτικά Βαλκάνια» για να υποδηλώσει τα κράτη εκείνα της Βαλκανικής Χερσονήσου που δεν ήταν τότε υποψήφια προς ένταξη στις κοινοτικές δομές. Σήμερα τα Δυτικά Βαλκάνια περιλαμβάνουν τις Αλβανία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Κροατία, Μαυροβούνιο, ΠΓΔΜ, και Σερβία (μαζί με το Κόσοβο). Για την «κατασκευή» των Δυτικών Βαλκανίων ως διακριτή Ευρωπαϊκή περιοχή, βλέπε Tzifakis N., 'EU's Region-Building and Boundary-Drawing Policies: The European Approach to the Southern Mediterranean and the Western Balkans', *Journal of Southern Europe and the Balkans*, τόμος 9, τεύχος 1, Απρίλιος 2007, σελ. 56-64.

8. Gow J., *Triumph of the Lack of Will: International Diplomacy and the Yugoslav War*, Hurst, London, 1997.
9. Juncos E. A., 'Bosnia and Herzegovina: A Testing Ground for the ESDP?', *CFSP Forum*, τόμος 4, τεύχος 3, Μάιος 2006, σελ. 5, στο <http://www.fornet.info/documents/CFSP%20Forum%20vol%204%20no%203.pdf> (πρόσβαση: 9 Οκτωβρίου 2007).
10. Πιο συγκεκριμένα, η EUPM αντικατέστησε την International Police Task Force (IPTF) του Οργανισμού των Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ), ενώ η EUPOL-*Proxima* ουσιαστικά ανέλαβε την ευθύνη της επιτέλεσης του αστυνομικού έργου από τον Οργανισμό για την Ασφάλεια και Συνεργασία στην Ευρώπη (ΟΑΣΕ).
11. Για περαιτέρω ανάλυση των σημείων αυτών, βλέπε Duke S. και Ojanen H., 'Bridging Internal and External Security: Lessons from the European Security and Defence Policy', *European Integration*, τόμος 28, τεύχος 5, Δεκέμβριος 2006, Jakobsen V. P., 'The ESDP and Civilian Rapid Reaction: Adding Value is Harder than Expected', *European Security*, τόμος 15, τεύχος 3, Σεπτέμβριος 2006.
12. Jakobsen, ο.π., σελ. 300-304.
13. Andreas P., 'Redrawing the Line: Borders and Security in the Twenty First Century', *International Security*, τόμος 28, τεύχος 2, 2003.
14. 2409th Council Meeting of General Affairs, 6247/02 (Presse 30), Βρυξέλλες, 18/19 Φεβρουαρίου 2002, σελ. 16.
15. Office of the High Representative: Peace Implementation Council, 'Communique by the PIC Steering Board', 28 Φεβρουαρίου 2002.
16. Council Joint Action on the European Union Police Mission 2002/210/CFSP (11 Μαρτίου 2002), *Official Journal of the European Communities*, L 70, 13 Μαρτίου 2002.
17. Για μια εμπεριστατωμένη ανάλυση των πεπραγμένων της IPTF, βλέπε International Crisis Group, *Policing The Police In Bosnia: A Further Reform Agenda*, Balkans Report No. 130, Sarajevo/Brussels, 10 Μαΐου 2002.
18. Στη Βοσνία υπάρχουν σήμερα 14 διαφορετικές κυβερνήσεις και αντίστοιχα κοινοβούλια. Υπάρχει μια κυβέρνηση σε επίπεδο κράτους, μια κυβέρνηση για την Κροατο-μουσουλμανική Ομοσπονδία, μια κυβέρνηση για τη Σερβική οντότητα, 10 κυβερνήσεις για αντίστοιχο αριθμό καντονιών στο εσωτερικό της Κροατο-μουσουλμανικής Ομοσπονδίας και μια κυβέρνηση για την περιφέρεια του Μπρίσκο. Βλέπε Tzifakis N., 'The Bosnian Peace Process: The Power-Sharing Approach Revisited', *Perspectives*, τεύχος 28, Καλοκαίρι 2007, του ίδιου (revising author), 'Bosnia and Herzegovina (Bosna i Hercegovina)', στο Schlager N. και Weisblatt J. (επιμ.), *World Encyclopedia of Political Systems and Parties*, 4^η έκδοση, τόμος 1, NY: Facts On File Inc., New York, 2006.

Για μια εξαιρετική ανάλυση των επιπτώσεων του κατακερματισμού του πολιτικού συστήματος της Βοσνίας στον τομέα της αστυνόμευσης, βλέπε Wisler D., 'The International Civilian Police Mission in Bosnia and Herzegovina: From Democratization to Nation-Building', *Police Practice and Research*, τόμος 8, τεύχος 3, 2007.

19. Για μια μετα-νεωτερική κριτική του γεγονότος ότι η EUPM συν-εδρεύει με τις Βοσνιακές αστυνομικές αρχές, βλέπε Merlingen M. και Ostrauskaite R., 'Power/Knowledge in International Peacebuilding: The Case of the EU Police Mission in Bosnia', *Alternatives*, τόμος 30, τεύχος 3, 2005, σελ. 306-309.

20. Mace C., 'ESDP Goes Live: The EU Police Mission in Bosnia and Herzegovina', *European Security Review*, τεύχος 16, 2003, σελ. 4.

21. Osland M. K., 'The EU Police Mission in Bosnia and Herzegovina', *International Peacekeeping*, τόμος 11, τεύχος 3, 2004, σελ. 551.

22. 'European Union Police Mission in Bosnia and Herzegovina: The First Year', *PRIO Review*, 2003, σελ. 6, στο <http://www.eupm.org/Documents/PPIO%20Review%202003.pdf> (πρόσβαση: 2 Φεβρουαρίου 2005).

23. Στο ίδιο, *ο.π.*, σελ. 7.

24. Woodbridge J., 'Putting ESDP to the Test: The EU's Police Mission to Bosnia Herzegovina', *European Security Review*, τεύχος 11, 2002, σελ. 1-2.

25. International Crisis Group, *EU Crisis Response Capability Revisited*, Europe Report No. 160, Brussels, 17 Ιανουαρίου 2005, σελ. 50.

26. Mounier G., 'European Police Missions: From Security Sector Reform to Externalization of Internal Security Beyond the Borders', *Humsec Journal*, τεύχος 1, 2007, σελ. 59-62.

27. Penksa E. S., *Policing Bosnia and Herzegovina 2003-05: Issues of Mandates and Management in ESDP Missions*, CEPS Working Document No. 255, Centre for European Policy Studies, Brussels, Δεκέμβριος 2006, σελ. 4.

28. 'European Union Police Mission in Bosnia and Herzegovina', *ο.π.*, σελ. 14.

29. European Stability Initiative, *On Mount Olympus: How the UN Violated Human Rights in Bosnia and Herzegovina, and Why Nothing Has Been Done to Correct It*, 10 Φεβρουαρίου 2007, σελ. 2, στο <http://www.esiweb.org/> (πρόσβαση: 15 Φεβρουαρίου 2007).

30. Στο ίδιο, *ο.π.*, σελ. 10.

31. Palmer K., 'Transfer of Mandates and Institutional Reform: Policing and Education Reforms in Bosnia-Herzegovina', *GSQ Quarterly*, τεύχος 11, 2004, σελ. 3-4, στο <http://www.ssrc.org/programs/gsc/publications/quarterly11/palmer.pdf> (πρόσβαση: 10 Ιανουαρίου 2005).

32. International Crisis Group, *EU Crisis Response*, σελ. 51.

33. Penksa, ο.π., σελ. 6-7.
34. Στο ίδιο, ο.π.
35. Orsini D., 'Future of ESDP: Lessons from Bosnia', *European Security Review*, τεύχος 29, 2006, σελ. 9.
36. International Crisis Group, *EU Crisis Response*, σελ. 51.
37. Council Joint Action on the European Union Police Mission 2002/210/CFSP (11 Μαρτίου 2002), ο.π.
38. Merlingen M. and Ostrauskaite R., 'ESDP Police Missions: Meaning, Context and Operational Challenges', *European Foreign Affairs Review*, τόμος 10, τεύχος 2, 2005, σελ. 228.
39. Orsini, ο.π., σελ. 10.
40. Στο ίδιο, ο.π.
41. Στο ίδιο.
42. Για τα στρατηγικά και επιχειρησιακά χαρακτηριστικά γνώρισματα της *Althea*, βλέπε Φακιολάς Τ. Ε. και Τζιφάκης Ν., 'Οι Ειρηνευτικές Στρατιωτικές Επιχειρήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα Δυτικά Βαλκάνια: Το Κενό «Βούλησης-Εφαρμογής»', *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τεύχος 28, Νοέμβριος 2006, σελ. 100-103.
43. Vacca A., 'Integrated Police Unit', *EUFOR Forum*, τεύχος 2, 2005, στο <http://www.euforbih.org/forum/002/p05a/tefp05a.htm> (πρόσβαση: 10 Μαρτίου 2006).
44. Orsini, ο.π., σελ. 10.
45. Juncos E. A., 'Learning by Doing: Civil-Military Co-ordination in EU Crisis Management Policies', Paper Presented at the *Third Pan-European Conference of the ECPR Standing Group on EU Politics*, Istanbul, 21-23 Σεπτεμβρίου 2006, σελ. 15, στο <http://www.jhubc.it/ecpr-istanbul/virtualpaperroom/019.pdf> (πρόσβαση: 10 Οκτωβρίου 2007).
46. Penksa, ο.π., σελ. 12, 20.
47. Για παράδειγμα, στο ζήτημα της αναδιάρθρωσης της Βοσνιακής αστυνομίας οι Σερβοβόσνιοι επεδίωκαν να διαπραγματεύονται με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή αντί με τον Ashdown. Orsini, ο.π., σελ. 11.
48. Penksa, ο.π., σελ. 13.
49. Στο ίδιο, ο.π., σελ. 6, 18-19.
50. Juncos, 'Learning by Doing', σελ. 15.
51. Juncos, 'Bosnia and Herzegovina', σελ. 6.
52. Council Joint Action on the European Union Police Mission 2005/824/CFSP (24 Νοεμβρίου 2005), *Official Journal of the European Union*, L 307/55, 25 Νοεμβρίου 2005.
53. Στο ίδιο, ο.π., Juncos, 'Bosnia and Herzegovina', σελ. 6.

54. Penksa, ο.π., σελ. 16.
55. 'EU Police Mission in Bosnia and Herzegovina (EUPM)', Factsheet, Μάρτιος 2006, στο http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/Factsheet_060312.pdf (πρόσβαση: 8 Οκτωβρίου 2007).
56. Council Joint Action 2003/92/CFSP (27 Ιανουαρίου 2003), *Official Journal of the European Union*, L 34, 11 Φεβρουαρίου 2003, σελ. 26-29.
57. Για μια ανάλυση των στρατηγικών και επιχειρησιακών χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της *Concordia*, βλέπε Φακιολάς και Τζιφάκης, ο.π., σελ. 90-100.
58. Βασική πηγή πληροφόρησης και τεκμηρίωσης είναι το http://www.consilium.europa.eu/cms3_fo/showPage.asp?id=584&lang=en.
59. Council Joint Action 2003/681/CFSP (29 Σεπτεμβρίου 2003), *Official Journal of the European Union*, L 249, 1 Οκτωβρίου 2003, σελ. 66-69.
60. Council Joint Action 2003/870/CFSP (8 Δεκεμβρίου 2003), *Official Journal of the European Union*, L 326, 13 Δεκεμβρίου 2003, σελ. 39-40. Ο Brouhns, που είχε αναλάβει καθήκοντα στην ΠΓΔΜ από το Δεκέμβριο του 2002, είχε ως εντολή να συμβάλει και να συντονίζει τις τοπικές και διεθνείς αρχές που εμπλέκονταν στην ειρηνευτική διαδικασία, ειδικότερα σε σχέση με τις προσπάθειες για τη σταθεροποίηση της πολιτικής ομαλότητας και την εφαρμογή της συμφωνίας της Οχρίδας. Βλέπε Council Joint Action 2002/963/CFSP (10 Δεκεμβρίου 2002), *Official Journal of the European Communities*, L 334, 11 Δεκεμβρίου 2002, σελ. 7-8.
61. 16024/03 (Presse 372), Βρυξέλλες, 11 Δεκεμβρίου 2003.
62. 'Remarks by Javier Solana at the Ceremony Marking the End of *Concordia* and the Opening Ceremony of the EUPOL *Proxima*', S0256/03, Σκόπια, 15 Δεκεμβρίου 2003, Council of the European Union: General Secretariat-Press Office, *Press Briefing*, 8 Δεκεμβρίου 2003, στο <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/concordia.pdf> (πρόσβαση: 28 Ιουλίου 2007).
63. Council Joint Action 2004/86/CFSP (26 Ιανουαρίου 2004), *Official Journal of the European Union*, L 21, 28 Ιανουαρίου 2004, σελ. 30, Council Joint Action 2004/565/CFSP (26 Ιουλίου 2004), *Official Journal of the European Union*, L 251, 27 Ιουλίου 2004, σελ. 18.
64. Council Joint Action 2005/724/CFSP (17 Οκτωβρίου 2005), *Official Journal of the European Union*, L 272, 18 Οκτωβρίου 2005, σελ. 26-27, Council Joint Action 2006/123/CFSP (20 Φεβρουαρίου 2006), *Official Journal of the European Union*, L 49, 21 Φεβρουαρίου 2006, σελ. 20, Council Joint Action 2007/109/CFSP (15 Φεβρουαρίου 2007), *Official Journal of the European Union*, L 46, 16 Φεβρουαρίου 2007, σελ. 68-70.
65. Council Joint Action 2004/789/CFSP (22 Νοεμβρίου 2004), *Official Journal of the European Union*, L 348, 24 Νοεμβρίου 2004, σελ. 40-4, S/0351/04, Βρυξέλλες, 14 Δεκεμβρίου 2004.

66. 14912/05 (Presse 313), Βρυξέλλες, 24 Νοεμβρίου 2005. Αναφορικά με τη EUPAT, βασική πηγή και τεκμηρίωσης είναι το http://www.consilium.europa.eu/cms3_fo/showPage.asp?id=994&lang=en.

67. *ESDP Presidency Report* (Endorsed by the European Council of 17 December 2004), στο <http://ue.eu.int/uedocs/cmsUpload/ESDPPresidencyReport17.12.04.pdf> (πρόσβαση: 25 Οκτωβρίου 2005).

68. Eupol Proxima – Mission, στο <http://www.eupol-proxima.org/sito1/mision/program.htm> (πρόσβαση: 1 Νοεμβρίου 2005).

69. Mace C., "Operation *Concordia*: Developing a 'European' Approach to Crisis Management", *International Peacekeeping*, τόμος 11, τεύχος 3, 2004, σελ. 483.

70. 'Interview with Bart D' Hooge', στο http://www.delmkd.cec.eu.int/en/information_sources/newsletters/2004-hm/newsletter-2004-02-1.htm (πρόσβαση: 26 Οκτωβρίου 2005).

71. Από την Ε.Ε.-25 δε συμμετείχαν η Σλοβακία, η Μάλτα και η Εσθονία. Η συνεισφορά σε ανθρώπινο δυναμικό των υπολοίπων είχε ως εξής: Γερμανία 25 άτομα, Γαλλία 24, Ολλανδία 15, Ιταλία 13, Σουηδία 11, Ισπανία 10, Ελλάδα 9, Φινλανδία 8, Βρετανία 7, Βέλγιο και Δανία 6, Ουγγαρία και Σλοβενία 5, Κύπρος 4, Αυστρία, Τσεχία και Πολωνία 3, Ιρλανδία, Λετονία και Λιθουανία 2 και Λουξεμβούργο και Πορτογαλία 1. Συμμετείχαν επίσης τέσσερα μη κράτη-μέλη της Ε.Ε.: η Τουρκία με 8 άτομα, η Νορβηγία και η Ουκρανία με 5 και η Ελβετία με 3. Eupol Staff, στο <http://www.eupol-proxima.org/sito1/people/whereweare1.htm> (πρόσβαση: 17 Φεβρουαρίου 2005).

72. Council Decision 2003/682/CFSP (29 Σεπτεμβρίου 2003), *Official Journal of the European Union*, L 240, 1 Οκτωβρίου 2003, σελ. 70.

73. Merlingen και Ostrauskaite, 'ESDP Police Missions', σελ. 225, 228, Ioannides I., 'Police Mission in Macedonia', στο Emerson M. & Gross E. (eds.), *Evaluating the EU's Crisis Missions in the Balkans*, Centre for European Policy Studies, Brussels, 2007, σελ. 93-95.

74. Council 2004/846/EC (30 Νοεμβρίου 2004), 'Political and Security Committee Decision Proxima/2/2004', *Official Journal of the European Union*, L 367, 14 Δεκεμβρίου 2004, σελ. 29, 'Message from the New Head of Mission from 15 December 2004', στο <http://www.eupol-proxima.org/sito1/people/policehead.htm> (πρόσβαση: 16 Φεβρουαρίου 2005).

75. Η συζήτηση που ακολουθεί αντλεί στοιχεία, κυρίως, από το Council Joint Action 2005/826/CFSP (24 Νοεμβρίου 2005), *Official Journal of the European Union*, L 307, 25 Νοεμβρίου 2005, σελ. 61-64.

76. Το πρόγραμμα CARDS (Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation) σχεδιάστηκε και τέθηκε σε εφαρμογή με από-

φηση του Συμβουλίου της Ε.Ε. ένα χρόνο μετά τη λήξη των Νατοϊκών βομβαρδισμών και του πολέμου στο Κόσσοβο το 1999. Αφορούσε την παροχή βοήθειας αξίας € 4,6 δισ. προς τα κράτη των Δυτικών Βαλκανίων, με σκοπό να στηρίξει οικονομικά τις προσπάθειές τους για επιτάχυνση της ανάπτυξης, εκσυγχρονισμό των υποδομών, εμπέδωση της δημοκρατικής σταθερότητας, δημιουργία πλουραλιστικών θεσμών και προώθηση της μεταξύ τους περιφερειακής συνεργασίας. Βλέπε στο http://ec.europa.eu/enlargement/financial_assistance/cards/index_en.htm.

77. Βλέπε στο http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/Factsheet_EUPAT_fYROM_051215.pdf.

78. 'Statement by Javier Solana, EU High Representative for CFSP on the Occasion of the Ceremony Marking the End of the EU Police Mission in the Former Yugoslav Republic of Macedonia', S406/05, Βρυξέλλες, 9 Δεκεμβρίου 2005.

79. 'Remarks by Javier Solana', ο.π.

80. Montanaro-Jankovski L., 'The Interconnection Between the European Security and Defence Policy and the Balkans', *Southeast European and Black Sea Studies*, τόμος 7, τεύχος 1, Μάρτιος 2007, σελ. 147.

81. International Crisis Group, *EU Crisis Response*, σελ. 49.

82. International Crisis Group, *Macedonia: Not Out of the Woods Yet*, Europe Briefing No. 37, Skopje/Brussels, 25 Φεβρουαρίου 2005, σελ. 8-11.

83. International Crisis Group, *Macedonia: Wobbling Toward Europe*, Europe Briefing No. 41, Skopje/Brussels, 12 Ιανουαρίου 2006, σελ. 7-8.

84. Στο ίδιο, ο.π., σελ. 8.

85. 'Macedonia's Parliament Adopts New Law on Police', στο http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/features/setimes/features/2006/11/03/features-02 (πρόσβαση: 7 Αυγούστου 2007).

86. Merlingen και Ostrauskaite, 'ESDP Police Missions', σελ. 223-224, 226, 232-233.

87. Για μια ευρύτερη συζήτηση του ρόλου και της συμβολής της Ε.Ε., δηλαδή τόσο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής όσο και του Συμβουλίου, στη μεταρρύθμιση της υποδομής και των λειτουργιών της αστυνομίας της ΠΓΔΜ, βλέπε Ioannides, ο.π., σελ. 81-125.

88. Hazelzet H., 'Human Rights Aspects of EU Crisis Management Operations: From Nuisance to Necessity', *International Peacekeeping*, τόμος 13, τεύχος 4, Δεκέμβριος 2006.

89. Montanaro-Jankovski, ο.π., Papadimitriou D, Petrov P. και Greicevci L., 'To Build a State: Europeanization, EU Actorness and State-Building in Kosovo', *European Foreign Affairs Review*, τόμος 1, τεύχος 2, 2007. Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση που υποστηρίζει ότι η Ε.Ε. είναι ένας αποτελεσματικός δρων πα-

ραγωγής και παροχής ασφάλειας, βλέπε Kirchner J. E. , 'The Challenge of European Union Security Governance', *Journal of Common Market Studies*, τόμος 44, τεύχος 5, 2006.

Ο συσχετισμός του προφίλ και των συμπεριφορών υγείας των δασκάλων με την επιλογή ένταξης θεματολογίας υγείας στην εκπαιδευτική πράξη

Γεωργία Τζαμαλούκα, Πελαγία Σουλτάτου, Αντώνης Καφάτος, Ειρήνη Μάρκατζη, Ιωάννης Χλιαουτάκης*

Περίληψη

Η εθνική εκπαιδευτική πολιτική για την Αγωγή Υγείας στο σχολείο δεν είναι πλήρως θεσμοθετημένη, αν και αναγνωρίζεται ότι υπάρχει η ανάγκη προαγωγής συμπεριφορών υγείας σε άτομα σχολικής ηλικίας. Το παρόν κενό υποθέσαμε ότι πιθανόν καλύπτεται από το/η δάσκαλο/α εντάσσοντας εθελοντικά θέματα υγείας στην καθημερινή εκπαιδευτική πράξη είτε α) με πληροφόρηση και νουθεσία προς τους μαθητές μέσω της παραδοσιακής διδασκαλίας, είτε β) με την αυτοπροβολή του ως πρότυπο υγιών συμπεριφορών. Εξετάζοντας το κοινωνικό-οικονομικό προφίλ των δασκάλων, τη θρησκευτικότητα τους, τις αυτοαναφερόμενες συμπεριφορές υγείας σε σχέση με το συγκεκριμένο εθελοντικό ρόλο, βρέθηκε ότι οι δάσκαλοι που ακολουθούν τον "εκκλησιαστικό τρόπο ζωής" είναι πιο πρόθυμοι να αναλάβουν το συγκεκριμένο έργο στην εκπαιδευτική τους πρακτική.

Λέξεις-Κλειδιά: Δάσκαλος, Θρησκευτικότητα, Υγεία, Εθελοντισμός.

---

* Η Γεωργία Τζαμαλούκα είναι επιστημονικός συνεργάτης στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας Τ.Ε.Ι. Κρήτης. Η Πελαγία Σουλτάτου είναι Υποψήφια Διδάκτωρ Επιστημών της Αγωγής στο King's College, Πανεπιστήμιο του Λονδίνου. Ο Αντώνης Καφάτος είναι καθηγητής Προληπτικής Ιατρικής και Διατροφής στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η Ειρήνη Μάρκατζη είναι στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Κρήτης. Ο Ιωάννης Χλιαουτάκης είναι καθηγητής Κοινωνιολογίας στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας του Τ.Ε.Ι. Κρήτης.

1. Εισαγωγή

Η Αγωγή και Προαγωγή Υγείας (Α.Υ και Π.Υ αντίστοιχα) αποτελούν θεσμό για τα εκπαιδευτικά συστήματα στον οικονομικά αναπτυγμένο κόσμο, με την αειφόρο υποστήριξη διεθνών οργανισμών όπως ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (Π.Ο.Υ.), το Συμβούλιο της Ευρώπης κ.ά. Στην Ελλάδα ωστόσο μόλις τα τελευταία χρόνια έχει επιχειρηθεί η θεσμοθέτηση της Α.Υ., κυρίως μέσα από το Ολοήμερο Σχολείο, για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Η προβληματική μιας τέτοιας προσπάθειας επικεντρώνεται σε δύο θεωρητικούς άξονες: αφενός μεν στον σχεδιασμό και την εφαρμογή της Α.Υ και Π.Υ. σε μια λογική σχολικής δραστηριότητας σε περιβάλλον «ελεύθερης αγοράς», όπου δημιουργείται ανταγωνισμός μεταξύ των άλλων «εθελοντικών» δραστηριοτήτων (Whitty 1997), με αποτέλεσμα τον αποκλεισμό και την περιθωριοποίηση των πιο αδύναμων “προϊόντων της αγοράς”. Αφετέρου δε, η εθελοντική και διαθεματική φύση της Α.Υ ως εκπαιδευτικού αντικειμένου, σε ευθεία αντίθεση με το επίσημο και υποχρεωτικό ωρολόγιο πρόγραμμα, δημιουργεί προβληματισμό για το κύρος και την αποδοχή του αντικειμένου στην εκπαιδευτική κοινότητα (Scriven 2001).

Πριν προχωρήσουμε, είναι χρήσιμο να παρατεθεί ένας από τους πλέον γνωστούς και κοινά αποδεκτούς ορισμούς για την Α.Υ. σύμφωνα με τον οποίο κάθε εσκεμμένη δραστηριότητα η οποία είναι σχεδιασμένη έτσι ώστε να επιτύχει εκπαίδευση σχετική με την υγεία ή την ασθένεια (Tones & Tilford 1994). Με αυτή την έννοια, και όχι απαραίτητα ακολουθώντας το επίσημο θεσμικό πλαίσιο της Α.Υ., όπως αυτό ορίζεται από το ΥΠΕΠΘ, θελήσαμε να ερευνήσουμε εάν και κατά πόσο ο σύγχρονος εκπαιδευτικός περιλαμβάνει εκουσίως εκπαίδευση σχετική με την υγεία/ασθένεια.

Σε ό,τι αφορά στην επίσημη εκπαιδευτική πολιτική για την Α.Υ. και Π.Υ, η απουσία συστηματικής αξιολόγησης δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την αποτελεσματικότητα του θεσμού. Ωστόσο οι έστω και ολιγάριθμες έρευνες στο πεδίο της Α.Υ. εγείρουν σημαντικά ερωτήματα για την αποτελεσματικότητα της εθνικής εκπαιδευτικής πολιτικής, διατυπώνοντας παράλληλα προτάσεις για την περαιτέρω ανάπτυξη του θεσμού (Frisiras, Lagiou, Sourtzi, & Vidalaki, 1991. Koumi & Tsiantis 2001. Soultatou & Duncan 2008. Velonakis, Karaintanou, Yfantopoulos, & Trichopoulos, 1984). Το γεγονός όμως ότι η Α.Υ. δεν αποτελεί υποχρέωση του ελληνικού σχολείου αλλά εθελοντική επιλογή, επιτρέπει να κάνουμε την υπόθεση ότι εναπόκειται στη διακριτική ευχέρεια του Έλ-

ληνα εκπαιδευτικού το αν και κατά πόσο θα εισάγει στην καθημερινή του εκπαιδευτική πρακτική διδασκαλία και πρότυπα συμπεριφοράς σχετικά με την υγεία. Σήμερα μάλιστα, με την καθιέρωση του θεσμού του Ολοήμερου Σχολείου, ο δάσκαλος έχει την ευχέρεια να διαμορφώσει κατά το 1/3 το περιεχόμενο των θεμάτων που περιλαμβάνονται στο ωρολόγιο πρόγραμμα (Alahiotis & Karatzia-Stavlioti 2006). Με δεδομένο το περιθώριο λήψης πρωτοβουλίας και εμπλουτισμού της παραδοσιακής διδασκαλίας με θέματα που άπτονται των ενδιαφερόντων του εκπαιδευτικού, θεωρήσαμε ότι θεματολογία σχετική με την υγεία θα μπορούσε να ενταχθεί οικειοθελώς από το δάσκαλο στο σχολικό πρόγραμμα.

Από την άλλη μεριά, η απουσία συστηματικής παρουσίας υπηρεσιών υγείας και πρόνοιας στο σχολικό περιβάλλον εγκαταλείπει τους εκπαιδευτικούς αβοήθητους σε μια προσπάθεια χειρισμού ενός περίπλοκου αλλά και πολύ σημαντικού θέματος, όπως αυτό της υγείας και της πρόληψης. Στο εξωτερικό αντίθετα, ο θεσμός του σχολικού νοσηλευτή ή επισκέπτη υγείας, του σχολικού ψυχολόγου και άλλων επαγγελματιών υγείας και πρόνοιας στο χώρο του σχολείου συμβάλλει τα μέγιστα στην εφαρμογή παρεμβάσεων Α.Υ. και Π.Υ. (Bagnall 1993). Ενώ το ΥΠΕΠΘ βαδίζει προς την κατεύθυνση αυτή, είμαστε ακόμα πολύ μακριά από μια ολοκληρωμένη, οργανωμένη και βιώσιμη παρουσία των επαγγελματιών υγείας και πρόνοιας στο σχολικό περιβάλλον.

Τέλος, πολὺς λόγος γίνεται στο χώρο της Α.Υ. και Π.Υ. για το «health literacy», δηλαδή το βαθμό στον οποίο τα άτομα έχουν τη δυνατότητα να αποκτούν, να επεξεργάζονται και να κατανοούν βασικές πληροφορίες σχετικές με την υγεία καθώς και υπηρεσίες ώστε να παίρνουν τις κατάλληλες αποφάσεις για την υγεία τους (Manganello 2007). Η έννοια αυτή θεωρείται κατάλληλη για τα σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης όπου οι μαθητές χρειάζεται να εφοδιάζονται με τις στοιχειώδεις τουλάχιστον γνώσεις και δεξιότητες σε σχέση με την υγεία (Nutbeam 2000. St Leger 2001), καθώς μάλιστα έχει αποδειχθεί ότι όσο πιο νωρίς αποκτώνται αυτές τόσο αυξάνονται τα μακροπρόθεσμα οφέλη για την υγεία του ατόμου στο μέλλον (Barnett 1995).

Μέσα σε ένα τέτοιο θεωρητικό πλαίσιο, υποθέσαμε ότι ο εκπαιδευτικός πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης ενδεχομένως αναλαμβάνει σε εθελοντική βάση, δηλαδή χωρίς να αμείβεται επιπλέον και χωρίς να εκτελεί επίσημες εντολές, να εντάξει στην εκπαιδευτική του πρακτική ένα στοιχείο βασικής εκπαίδευσης σχετικής με θέματα υγείας. Πιο συγκεκριμένα, η παρούσα ερευνητική μελέτη θέλησε να ερευνήσει: α) εάν και κατά πόσο ο/η εκπαιδευτικός πληροφορεί/νουθετεί τους μαθητές υπέρ της υιοθέ-

τησης υγιών συμπεριφορών και β) εάν και κατά πόσο οι ίδιοι οι δάσκαλοι προβάλλουν τους εαυτούς τους ως πρότυπα υγιούς συμπεριφοράς.

1.1. Αυτο-αναφορά συμπεριφορών υγείας

Μια σειρά από έρευνες έχουν δείξει πως οι στάσεις και συμπεριφορές των δασκάλων σε σχέση με την υγεία (Moor et al., 1992, Nutbeam, 1987) και ο τρόπος ζωής τους και πάλι σε σχέση με την υγεία (Fontana & Apostolidou, 2001) επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τις αντίστοιχες στάσεις και συμπεριφορές των μαθητών με την ενεργοποίηση μιας σειράς ψυχολογικών γνωσιακών μηχανισμών (role modelling). Με αυτό το σκεπτικό, θελήσαμε να επικεντρωθούμε σε τέσσερις επιμέρους συμπεριφορές υγείας των εκπαιδευτικών: το κάπνισμα, την κατανάλωση οινοπνεύματος, τη διατροφή και τη φυσική άσκηση. Στη συνέχεια εξετάσαμε αν οι δάσκαλοι που ανέφεραν καλές επιδόσεις προσαρμογής σε έναν «υγιή» τρόπο ζωής, είναι οι ίδιοι που επιλέγουν να ασκήσουν νουθεσία προς τους νεαρούς μαθητές, μεταδίδοντας γνώσεις και καλλιεργώντας με τον τρόπο αυτό υγιείς συμπεριφορές. Η επιλογή των τεσσάρων παραπάνω συμπεριφορών υγείας στηρίχθηκε σε συγκεκριμένους λόγους, όπως αναλύονται παρακάτω.

Πρώτον, είναι γνωστό ότι το κάπνισμα έχει πάρει επιδημικό χαρακτήρα στη χώρα μας καθώς διατηρούμε το μεγαλύτερο ποσοστό καπνιστών σε ευρωπαϊκό επίπεδο και την τρίτη θέση παγκοσμίως (Tountas, 1997). Δεύτερον, η κατανάλωση οινοπνευματωδών ποτών στην Ελλάδα κατέχει επίσης πολύ υψηλά ποσοστά όπως έδειξαν επιδημιολογικές μελέτες (WHO 2004) και ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για τη μάλιστα των θανατηφόρων οδικών τροχαίων ατυχημάτων (Chliaoutakis, Darviri, & Demakakos, 1999, Tzamalouka, Papadakaki, & Chliaoutakis, 2005). Τρίτον, η υιοθέτηση της μεσογειακής δίαιτας αποτελεί επιτακτική ανάγκη καθώς συμβάλλει σημαντικά στη μείωση των συνολικών ποσοστών θνησιμότητας (Trichoroulou, Costacou, Bamia, & Trichopoulos, 2003). Η δε κρητική διατροφή, όπως έχουν επισημάνει, συμβάλλει στη μείωση των καρδιοπαθειών και της εμφάνισης καρκίνου και συνίσταται ιδιαιτέρως για παρεμβάσεις Π.Υ. στο χώρο του σχολείου (Manios & Kafatos, 2002). Τέλος, τα υψηλά ποσοστά φυσικής άσκησης σε συνδυασμό με τα διατροφικά πρότυπα αποτελούν ασπίδα προστασίας έναντι της θνησιμότητας κυρίως από καρδιολογικά νοσήματα (Kelder, Perry, Klepp, & Lytle, 1994). Η καθιστική ζωή όμως και η παράλληλη εναρμόνιση με το δυτικό τρόπο

ζωής (π.χ., τηλεόραση, φάστ φούντ κτλ.) έχει σχετισθεί σημαντικά με την απόκλιση από τη μεσογειακή διαίτα τα τελευταία χρόνια (Manios, Panagiotakos, Pitsavos, Polychronopoulos, & Stefanadis, 2005). Όλοι οι παραπάνω λόγοι συνέστησαν το πλαίσιο βάσει του οποίου στραφήκαμε στη διερεύνηση των συγκεκριμένων συμπεριφορών υγείας του/της Έλληνα/ίδας δασκάλου/α.

1.2. Ο συσχετισμός του “εκκλησιαστικού τρόπου ζωής” με την υγεία

Η παρούσα μελέτη εξετάζει έναν ακόμα ενδιαφέροντα συσχετισμό, εκείνον του «εκκλησιαστικού τρόπου ζωής» (ETZ) με τον εθελοντικό ρόλο του δασκάλου να προάγει υγιείς συμπεριφορές είτε δια μέσου της διδακτικής πρακτικής είτε προβάλλοντας τον εαυτό του ως πρότυπο υγιεινού τρόπου ζωής. Ο ETZ αντλεί το εννοιολογικό του περιεχόμενο από την παράδοση και τα έθιμα της χριστιανικής ορθόδοξης πίστης και συμβατικά αναφέρεται ως ελληνικός εκκλησιαστικός τρόπος ζωής εφόσον αναφέρεται σε ένα μόνο θρησκευτικό δόγμα. Ο όρος αυτός επικράτησε από προηγούμενες δημοσιεύσεις (Chliaoutakis et al. 2002, Sarri, Tzanakis, Linardakis, Mamalakis, & Kafatos, 2003, Sarri, Linardakis, Condrington & Kafatos, 2007). Είναι μια χρήσιμη μεταβλητή παρά το συγκεκριμένο περιορισμό της, καθώς αφορά στην επίσημη θρησκεία της χώρας στην οποία επικεντρώνεται η έρευνα αλλά και του συνόλου του πληθυσμού-δείγματος που συμμετείχε.

Ο λόγος για τον οποίο θελήσαμε να περιλάβουμε την έννοια του ETZ στη μελέτη μας στηρίχθηκε σε προηγούμενα δημοσιευμένα ερευνητικά ευρήματα, σύμφωνα με τα οποία, η έννοια ETZ ελέγχθηκε μέσα από εμπειρική έρευνα ως προς την αξιοπιστία και την εγκυρότητά της (Chliaoutakis et al. 2002, Sarri et al. 2003, 2007). Τα αποτελέσματα προηγούμενων εργασιών έδειξαν πως τα άτομα που ακολουθούν το ETZ απολαμβάνουν συναισθήματα χαλάρωσης και ικανοποίησης από τη ζωή, τα οποία προκύπτουν από τον συναισθηματικό και πνευματικό τρόπο ζωής τους. Η υιοθέτηση ενός τέτοιου τρόπου ζωής οδηγεί στην απόλαυση συγκεκριμένων συναισθημάτων, τα οποία μπορούν να επηρεάσουν ψυχολογικές παραμέτρους (Chliaoutakis et al., 2002). Επίσης, άλλο ένα στοιχείο αυτού του υποδείγματος τρόπου ζωής, δηλαδή η νηστεία, έχει αποδειχθεί ότι παίζει σημαντικό ρόλο στην πρόληψη της παχυσαρκίας (Sarri et al., 2003). Πέρα όμως από τις μελέτες που εκπονήθηκαν στην Ελλάδα,

υπάρχει πληθώρα ερευνητικών ευρημάτων που αναδεικνύει τη θετική σχέση της θρησκευτικότητας με τις συμπεριφορές υγείας (π.χ., Anson, Levenson, Maoz, & Bonne, 1991. Oleckno & Blacconiere, 1991. Wallach & Forman, 1998. Schlundt et al., 2008). Συνολικά και σε αδρές γραμμές, το πλήθος των ερευνών συγκλίνει στο συμπέρασμα ότι η θρησκευτικότητα συμβάλλει θετικά στην υιοθέτηση υγιών συμπεριφορών.

Έτσι, στην παρούσα έρευνα επιχειρήσαμε να δούμε εάν και κατά πόσο οι θρησκευόμενοι εκπαιδευτικοί τείνουν να προτρέπουν τους μαθητές τους να υιοθετήσουν έναν υγιή τρόπο ζωής. Καθώς το δείγμα του πληθυσμού αυτής της μελέτης αποτελείται μόνο από Έλληνες Χριστιανούς Ορθόδοξους δάσκαλους, επικεντρωθήκαμε στην έννοια του «εκκλησιαστικού τρόπου ζωής», όπως αυτή σχεδιάστηκε, ελέγχθηκε και αξιολογήθηκε για τον ελληνικό πληθυσμό, σε προηγούμενες δημοσιεύσεις.

1.3. Θεματολογία σχετικά με τον υγιή τρόπο ζωής

Συνολικά, πέντε θέματα υγείας απαρτίζουν τη θεματολογία υγείας που θεωρήσαμε ότι μπορεί να περιλαμβάνουν στην εκπαιδευτική τους πρακτική οι Έλληνες εκπαιδευτικοί. Συγκεκριμένα, επικεντρωθήκαμε στα παρακάτω: τη χαλάρωση και την ικανοποίηση από τη ζωή, την υγιεινή διατροφή, τη φυσική δραστηριότητα και την ατομική υγιεινή. Η επιλογή των συγκεκριμένων θεμάτων στηρίχθηκε στη λογική ότι η ελληνική σχολική κοινότητα δεν έχει εξοικειωθεί με πιο περίπλοκα και σύγχρονα θέματα υγείας, π.χ., συναισθηματική ευεξία, ισότητα, κτλ. (Frisiras et al., 1991, Velonakis et al., 1984). Από την άλλη μεριά, επιλέξαμε τα συγκεκριμένα θέματα σε μια προσπάθεια να εξετάσουμε την αγωγή υγείας στη σύγχρονη ολιστική της μορφή περιλαμβάνοντας δηλαδή τόσο θέματα ψυχοπνευματικής υγείας (χαλάρωση και ικανοποίηση από τη ζωή) όσο και θέματα φυσικής υγείας (υγιεινή διατροφή, φυσική δραστηριότητα και ατομική υγιεινή). Επιπροσθέτως, θεωρήσαμε ότι η παραπάνω θεματολογία ενδείκνυται για παιδιά δημοτικού σχολείου, όπως εξηγήσαμε στην ενότητα σχετικά με τις συμπεριφορές υγείας προηγούμενα.

1.4. Στόχοι της έρευνας

Συνοπτικά, οι ερευνητικές ερωτήσεις με τις οποίες θα ασχοληθούμε παρακάτω είναι:

1. Πώς σκιαγραφείται το κοινωνικό-οικονομικό προφίλ του πληθυσμιακού δείγματος; Σε ποιο βαθμό φαίνεται να υιοθετεί τον εκκλησιαστικό τρόπο ζωής;
2. Τι πρακτικές υγείας φαίνεται να υιοθετούν οι δάσκαλοι;
3. Τι θεματολογία υγείας προτιμούν στην εκπαιδευτική τους πράξη;
4. Σχετίζεται το κοινωνικό-οικονομικό τους προφίλ, η θρησκευτικότητα τους και οι πρακτικές υγείας τους με την υιοθέτηση του ρόλου του μέντορα υγείας (με αναφορά στα 5 επιμέρους θέματα);

2. Μεθοδολογία

2.1. Δείγμα πληθυσμού

Στην παρούσα έρευνα επιλέχθηκε από το νομό Ηρακλείου με τυχαία κλήρωση ένα δείγμα εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα, ο νομός Ηρακλείου περιλαμβάνει 215 δημοτικά σχολεία τα οποία απασχολούν περίπου 2000 δασκάλους. Είκοσι ένα σχολεία που απασχολούν συνολικά 317 δασκάλους επιλέχθηκαν τυχαία για συμμετοχή στην παρούσα έρευνα. Το τελικό δείγμα πληθυσμού ήταν 240 δάσκαλοι, αποδίδοντας ένα ποσοστό ανταπόκρισης της τάξης του 75%.

2.2. Συλλογή δεδομένων

Ερωτηματολόγια αυτο-αναφοράς χρησιμοποιήθηκαν για τη συλλογή δεδομένων. Το μεθοδολογικό εργαλείο διανεμήθηκε στους δασκάλους κατ' ιδίαν από μια ομάδα κοινωνικών λειτουργών καταλλήλως εκπαιδευμένων. Όλοι οι συμμετέχοντες έδωσαν συγκατάθεση συμμετοχής στην έρευνα και συμπλήρωσαν το ερωτηματολόγιο παρουσία ερευνητή, ο οποίος ακολούθως εγγυήθηκε την ανωνυμία και εμπιστευτικότητα της ερευνητικής διαδικασίας.

Στη συνέχεια διενεργήθηκε έλεγχος ποιότητας. Το πρώτο μέρος αναφέρεται στους συμμετέχοντες. Ο επόπτης της έρευνας διάλεξε ένα τυχαίο δείγμα 10% από τα συμπληρωμένα ερωτηματολόγια τα οποία πιστοποίησε ως προς τη γνησιότητά τους επικοινωνώντας απευθείας με τους συμμετέχοντες. Ο έλεγχος έδειξε ποσοστό γνησιότητας 100%. Το δεύτερο μέρος του ελέγχου ποιότητας αναφέρεται στα μεθοδολογικά

εργαλεία. Κάθε ένα από τα συμπληρωμένα ερωτηματολόγια ελέγχθηκε για τυχόν λάθη ή ελλειπείς απαντήσεις. Σε περίπτωση ανεύρεσης λαθών, ο κύριος ερευνητής επικοινωνήσε με τον συμμετέχοντα εκπαιδευτικό για τη συμπλήρωση των ελλειπών δεδομένων. Σε περίπτωση αδυναμίας επικοινωνίας το ερωτηματολόγιο εξαιρέθηκε από την ανάλυση.

2.3 Εργαλείο

Το μεθοδολογικό εργαλείο μας διακρίνεται σε τρεις ενότητες. Η πρώτη, αναφέρεται σε κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά του δείγματος (φύλο, ηλικία, οικογενειακή κατάσταση, μεταπτυχιακές σπουδές, κτλ.) όπως και την κλίμακα *θρησκευτικότητας (ή εκκλησιαστικός τρόπος ζωής)*. Η κλίμακα *θρησκευτικότητας (ETZ)* περιέλαβε θέματα όπως ο εκκλησιασμός, η νηστεία και η προσευχή (Chliaoutakis et al., 2002) και βασίστηκε στο υπόδειγμα Likert με εύρος απαντήσεων συχνότητας από το 0= ποτέ έως το 3= πολύ συχνά. Οι απαντήσεις των τριών θεμάτων της κλίμακας *θρησκευτικότητας* αθροίστηκαν με τρόπο ώστε οι υψηλές επιδόσεις να δηλώνουν υψηλή συμμετοχή στις συγκεκριμένες εκκλησιαστικές πρακτικές άρα και υψηλότερη αποδοχή και συμμετοχή στον εκκλησιαστικό τρόπο ζωής. Η εσωτερική συνέπεια (internal consistency), όπως μετρήθηκε από το Cronbach's alpha, ήταν 0,71.

Η δεύτερη ενότητα αξιολόγησε τέσσερις *πρακτικές υγείας* των δασκάλων:

1. Το κάπνισμα ημερησίως.
2. Την κατανάλωση οινοπνεύματος, εβδομαδιαίως (μέτρηση σε ποτήρια υψηλής ή χαμηλής περιεκτικότητας οινοπνεύματος).
3. Την κατανάλωση φαγητού, εβδομαδιαίως (κόκκινο κρέας, ψάρι, λαχανικά, φρούτα, όσπρια κτλ.). Έξι θέματα «υγιεινής διατροφής» διαμόρφωσαν την κλίμακα (Kafatos, Verhagen, Moschandreas, Apostolaki, & Van Westerop, 2000). Οι επιδόσεις στα έξι αυτά θέματα που μέτρησαν την εβδομαδιαία κατανάλωση τροφής από τους δασκάλους αθροίστηκαν μετά από τις κατάλληλες επανακωδικοποιήσεις (βλ. υποσημείωση στον Πίνακα 3 που αφορά την βαθμολογία κάθε κατηγορίας τροφής). Οι υψηλές επιδόσεις στην κλίμακα αντιπροσωπεύουν μια κλίση προς υγιεινά πρότυπα διατροφής (Cronbach's alpha: 0,68). Τα θέματα (οι τροφές) που περιελήφθησαν στην κλίμακα βασίστηκαν στην κρητική μεσογειακή δια-

τροφή, όπου η έμφαση εστιάζεται στην κατανάλωση λαχανικών, οσπρίων φρούτων και θαλασσινών (Manios & Kafatos, 2002).

4. Επίσης αυτοαξιολογήθηκε η φυσική άσκηση των δασκάλων (τρέξιμο, περπάτημα, γυμναστική κτλ.).

Η ίδια ενότητα περιέλαβε 3 ερωτήσεις σχετικά με την *Τρέχουσα Κατάσταση Υγείας*, δηλαδή τις χρόνιες ασθένειες όπως διάφορες παθήσεις τους τελευταίους 12 μήνες και την τυχόν κατανάλωση φαρμάκων.

Η τρίτη και τελευταία ενότητα είχε περιλάβει 5 δείκτες που αναφέρονταν σε θέματα σχετικά με την υγεία, όπως παραθέσαμε προηγούμενα, τα οποία οι εκπαιδευτικοί περιελάμβαναν στην εκπαιδευτική τους πράξη. Όλες οι προηγούμενες κλίμακες υγείας ελέγχθηκαν για την εγκυρότητά τους συγκρίνοντας με αποτελέσματα προηγούμενων μελετών (Chliaoutakis et al., 2002, Kalatzi-Azizi, 1996, Teegen, 1983) και τα οποία περιγράφονται ακολούθως:

- 6 θέματα χαλάρωσης, π.χ., «να κοιμάστε νωρίς», «να χαλαρώνετε σε κάθε ευκαιρία» κτλ.
- 6 θέματα ικανοποίησης από τη ζωή, π.χ., «να απολαμβάνετε τις σχολικές δραστηριότητες», «να εκτιμάτε την αξία της ζωής» κτλ.
- 6 θέματα φυσικής δραστηριότητας, π.χ., «να χρησιμοποιείτε τη σκάλα αντί ασανσέρ», «να περπατάτε καθημερινά» κτλ.
- 6 θέματα ατομικής υγιεινής, π.χ., «να βουρτσίζετε τα δόντια μετά από κάθε γεύμα» κτλ.
- 6 θέματα υγιεινής διατροφής, π.χ., «να τρώτε καθημερινά υγιεινές τροφές», «να αποφεύγετε τα αναψυκτικά» κτλ.

Μια κλίμακα Likert χρησιμοποιήθηκε για την αξιολόγηση της συχνότητας αναφοράς των παραπάνω θεματικών ενοτήτων μέσα στη σχολική τάξη (1=ποτέ δεν το αναφέρω έως 5=το αναφέρω κάθε βδομάδα). Τα θέματα που περιέλαβε η κάθε μία από τις πέντε κλίμακες αθροίστηκαν προκειμένου να γίνει γνωστή η κατανομή της κάθε κλίμακας, να γνωρίσουμε δηλαδή ποια θεματολογία επιλέγεται από τους δασκάλους συχνότερα για να συζητηθεί στην αίθουσα. Η αξιοπιστία των πέντε κλιμάκων ήταν σε εξαιρετικά ικανοποιητικά επίπεδα, αφού οι πέντε κλίμακες βρέθηκαν εσωτερικά συνεπείς και πολύ καλά καθορισμένες από τα εν λόγω θέματα, (τα α του Cronbach ήταν 0,80, 0,93, 0,86, 0,79 και 0,85 αντίστοιχα για κάθε κλίμακα).

2.4. Στατιστική ανάλυση

Πέντε υποδείγματα (models) ανάλυσης πολλαπλής παλινδρόμησης (multiple regressions analyses) δοκιμάστηκαν προκειμένου να ελεγχθεί η σχέση μεταξύ της θρησκευτικότητας (ανεξάρτητη ποσοτική μεταβλητή) και των πέντε δεικτών υγείας (εξαρτημένες ποσοτικές μεταβλητές) –οι οποίοι συνόψιζαν τα θέματα που οι εκπαιδευτικοί συζητούν στην τάξη. Επιπροσθέτως, οι παρακάτω μεταβλητές εισήχθησαν στα υποδείγματα ως ανεξάρτητες μεταβλητές.

1. Τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά: ηλικία και φύλο.
2. Οι *πρακτικές υγείας*: α) ημερήσιο κάπνισμα, β) κατανάλωση οινοπνεύματος, γ) φυσική άσκηση και δ) υγιεινή διατροφή.
3. Η *τρέχουσα κατάσταση υγείας*: α) ύπαρξη πρόσφατων ασθενειών και β) κατανάλωση φαρμάκων.

3. Αποτελέσματα

3.1. Κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά

Ο Πίνακας 1 δείχνει την κατανομή των κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών των συμμετεχόντων. Από τους 240 συμμετέχοντες, οι 78 (32,8%) ήταν άνδρες και οι 162 (67,5%) γυναίκες. Η υπεραντιπροσώπηση του γυναικείου φύλου στο πληθυσμιακό δείγμα εξηγείται από την αντίστοιχη υπεραντιπροσώπηση των γυναικών έναντι των ανδρών στην ελληνική πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Η μέση ηλικία ήταν τα 40,4 χρόνια και τα μέσα έτη εκπαιδευτικής εμπειρίας ήταν τα 13,3.

3.2. Η κλίμακα θρησκευτικότητας

Ο Πίνακας 2 δείχνει ότι περισσότερο από το μισό του δείγματος ακολουθεί είτε πολύ συχνά είτε συχνά θρησκευτικές πρακτικές, όπως εξηγήθηκαν στην εισαγωγή. Αυτό σημαίνει στην πράξη ότι πηγαίνουν στην εκκλησία σχεδόν κάθε Κυριακή και προσεύχονται σχεδόν κάθε μέρα. Ομοίως, 4 από τους 10 δασκάλους ανέφεραν ότι νηστεύουν πολύ συχνά κάθε χρόνο (αποφεύγοντας το κρέας, το ψάρι και τα γαλακτοκομικά προϊόντα). Αυτό σημαίνει πρακτικά ότι νηστεύουν κατά την περίοδο της

Σαρακοστής και των άλλων Δεσποτικών Εορτών (σχεδόν 115 ημέρες τον χρόνο). Σύμφωνα με τα τρέχοντα αποτελέσματα, η επίδοση της κλίμακας *Θρησκευτικότητας* των τριών-θεμάτων κυμαίνεται από 0-9 με μέση επίδοση 5.

3.3. Οι συμπεριφορές υγείας των δασκάλων

Όπως παρουσιάζεται στον Πίνακα 3, οι περισσότεροι από τους συμμετέχοντες (n=140, 58%) ανέφεραν ότι δεν είναι καπνιστές. Κάποιο είδος φυσικής άσκησης, κυρίως τρέξιμο, 3 φορές την εβδομάδα, ανέφεραν ότι εκτελούν 54 (22,5%) δάσκαλοι.

Το 22% των ερωτηθέντων ανέφερε την ύπαρξη κάποιας χρόνιας πάθησης κατά τη διάρκεια των τελευταίων 12 μηνών. Το 37% των δασκάλων ωστόσο έκανε αναφορά κοινού κρυολογήματος. Χρήση φαρμάκων κατά τον τελευταίο χρόνο έγινε από το 50% του δείγματος (Πίνακας 3). Κυρίως οι γυναίκες ανέφεραν χρόνιες παθήσεις όπως ο θυρεοειδισμός, αλλεργίες και αρθρίτιδες. Οι άνδρες έκαναν αναφορά σε καρδιοπάθειες και διαβήτη.

Η μέση κατανάλωση τσιγάρων ημερησίως ήταν για τους μεν άνδρες 11 (T.A 14), για τις δε γυναίκες 6 (T.A 10). Μηδενική κατανάλωση οινοπνευματωδών, ακόμα και χαμηλής περιεκτικότητας, ανέφεραν 14 (18%) άνδρες και 77 (48%) γυναίκες, ενώ δήλωσαν ότι πίνουν εβδομαδιαίως 1-3 ποτά (σε ποτήρια) χαμηλής περιεκτικότητας οινοπνεύματος το 29% των ανδρών και το 43% των γυναικών. Μηδενική εβδομαδιαία κατανάλωση ποτών υψηλών σε περιεκτικότητα οινοπνεύματος ανέφεραν 49% των ανδρών και 86% των γυναικών. Τέλος, 26% των ανδρών και 10% των γυναικών ανέφεραν κατανάλωση 1-3 ποτηριών χαμηλής περιεκτικότητας οινοπνεύματος εβδομαδιαίως.

Επίσης, στον Πίνακα 4, παρουσιάζεται η κατανομή των διατροφικών συνηθειών των δασκάλων σε εβδομαδιαία βάση. Οι περισσότεροι εκπαιδευτικοί φαίνεται να καταναλώνουν κρέας και ψάρι 4 με 5 φορές την εβδομάδα. Το 41% των ερωτηθέντων ανέφεραν ότι δεν περιλαμβάνουν στη δίαιτα τους λαχανικά, φρούτα και γαλακτοκομικά προϊόντα περισσότερες από 2 με 3 φορές την εβδομάδα. Επιπλέον, οι επιδόσεις στον δείκτη με τα έξι θέματα (τροφές) υγιεινής διατροφής κυμάνθηκαν από 8,0 (χαμηλή) έως 22,0 (πολύ υψηλή) με μέση επίδοση 16,0.

3.4. Η θεματολογία σχετικά με την υγεία

Στον Πίνακα 4 παρουσιάζονται οι μέσες τιμές, οι τυπικές αποκλίσεις, οι ανώτερες και οι κατώτερες επιδόσεις των πέντε δεικτών (μετά από άθροιση των επιδόσεων που αντιστοιχούσαν στα θέματα που περιέλαβε ο κάθε δείκτης) που μελετούσαν τις συμπεριφορές υγείας τις οποίες οι δάσκαλοι επιλέγουν, εθελοντικά, να συζητήσουν στην τάξη προκειμένου να ενθαρρύνουν τους μαθητές τους στην κατεύθυνση της υιοθέτησής τους. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, η *ικανοποίηση από τη ζωή* και η *υγιεινή διατροφή* είναι τα θέματα που θίγονται πιο συχνά από τον εθελοντή δάσκαλο (Μ.Τ 31,1 και 25,7 αντίστοιχα για κάθε συμπεριφορά υγείας).

3.5. Αναλύσεις Πολλαπλής Παλινδρόμησης

Στους Πίνακες 6.1 και 6.2 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα που προέκυψαν από τις Αναλύσεις Πολλαπλής Παλινδρόμησης των πέντε συμπεριφορών υγείας με τις οποίες οι δάσκαλοι ενθάρρυναν τους μαθητές τους: *χαλάρωσης*, *ικανοποίησης ζωής*, *φυσικής δραστηριότητας*, *ατομικής υγιεινής* και *υγιεινής διατροφής* σε μια σειρά μεταβλητών:

- Κλίμακα θρησκευτικότητας
- Φύλο και ηλικία
- Ημερήσια κατανάλωση τσιγάρων, οινοπνεύματος, φυσική άσκηση και η κλίμακα υγιεινής διατροφής
- Πρόσφατο ιστορικό ασθενειών και κατανάλωση φαρμάκων

Τα αποτελέσματα που προκύπτουν με βάση αυτά τα υποδείγματα, προτείνουν ότι οι δείκτες υψηλής αναφερόμενης θρησκευτικότητας (ETZ) συνδέονται θετικά με την ενθάρρυνση των μαθητών να υιοθετήσουν συμπεριφορές σχετικές με τη *χαλάρωση*, την *ικανοποίηση από τη ζωή*, τη *φυσική δραστηριότητα* και την *ατομική υγιεινή*. Στα τέσσερα αντίστοιχα υποδείγματα πολλαπλής παλινδρόμησης, οι μερικοί συντελεστές παλινδρόμησης (partial regression coefficients) της *θρησκευτικότητας* ήταν 0,986 για το υπόδειγμα της *χαλάρωσης*, 0,782 για το υπόδειγμα της *ικανοποίησης από τη ζωή*, 0,773 για το υπόδειγμα της *φυσικής δραστηριότητας* και 0,531 για το υπόδειγμα της *ατομικής υγιεινής*. Μια εξαίρεση καταγράφηκε στο υπόδειγμα για την *υγιεινή διατροφή*, όπου ο συντελεστής παλινδρόμησης ήταν 0,429 και διατήρησε μιαν οριακή στατιστικά σημαντική σχέση ($P=0,67$).

Σε ό,τι αφορά στις δημογραφικές μεταβλητές του φύλου και της ηλικίας, τους δείκτες κατανάλωσης καπνού και οιοπνεύματος, φυσικής άσκησης, υγιεινής διατροφής και τρέχουσας κατάστασης υγείας:

- Για τους μεν άνδρες συνδέεται οριακά με την υψηλότερη παρότρυνση για την *ικανοποίηση από τη ζωή* ($P=0,50$) και την *ατομική υγιεινή* ($P=0,47$)
- Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία εκπαιδευτικοί τείνουν να περιλαμβάνουν στα παραδείγματά τους θέματα σχετικά με τη *χαλάρωση* ($p=0,23$) και την *ατομική υγιεινή* ($P=0,23$)
- Οι δάσκαλοι που ανέφεραν μεγαλύτερη κατανάλωση καπνού είναι πιο πιθανό να περιλαμβάνουν στα παραδείγματά τους τα θέματα της *χαλάρωσης* ($P=0,20$) και της *φυσικής δραστηριότητας* ($P=0,22$) καθώς και της *ατομικής υγιεινής* ($P=0,11$),
- Οι δάσκαλοι δε που ανέφεραν χαμηλή κατανάλωση οιοπνεύματος προτιμούν να ενθαρρύνουν τους μαθητές με θέματα για την *υγιεινή διατροφή* ($P=.043$) και την *ατομική υγιεινή* ($P=0,02$).
- Τέλος, τα αποτελέσματα δεν έδειξαν συσχέτιση της φυσικής άσκησης, της υγιεινής διατροφής και της τρέχουσας κατάστασης υγείας των ίδιων των δασκάλων με την παρότρυνση των μαθητών να προσανατολιστούν σε οποιαδήποτε συμπεριφορά υγείας.

4. Συζήτηση

4.1. Οι συμπεριφορές υγείας των δασκάλων

Η ανάλυση έδειξε ότι οι Έλληνες εκπαιδευτικοί εφαρμόζουν σχετικά το κρητικό διατροφικό μοντέλο και κάνουν μικρή κατανάλωση οιοπνευματωδών ποτών. Πιο συγκεκριμένα, η χρήση οιοπνεύματος φαίνεται να είναι ελάχιστη, δεδομένου ότι ένα ποτήρι κόκκινο κρασί ημερησίως συνίσταται στη μεσογειακή δίαιτα. Μια μικρή απόκλιση από τη μεσογειακή δίαιτα παρατηρείται όμως σε ό,τι αφορά στην κατανάλωση φρούτων (Kafatos et al. 2000). Επίσης, η χρήση φαρμακευτικής αγωγής ξεπέρασε κατά πολύ τα φυσιολογικά επίπεδα. Αν όμως συνυπολογισθεί η αναφορά παυσίπονων μέσα στους δείκτες κατανάλωσης φαρμάκων, τότε το αποτέλεσμα παύει να είναι ιδιαιτέρως σημαντικό. Σε κάθε περίπτωση όμως σηματοδοτεί τη συνήθη προσφυγή της ελληνικής κοινωνίας σε

βιοϊατρικές μεθόδους και στη βιομηχανία φαρμάκων (Tzimis, Katsantonis, Leledaki, Vasilomanolakis, & Kafatos 1997).

4.2. Θεματολογία υγείας

Σε αδρές γραμμές, φαίνεται ότι οι εκπαιδευτικοί αναφέρονται σε όλα τα θέματα που συναποτελούν τη θεματολογία υγείας. Είναι μάλιστα αξιοσημείωτο πως η χρήση θεμάτων υγείας γίνεται καθαρά εθελοντικά, χωρίς επιπλέον χρηματοδότηση και χωρίς οργανωμένη εθελοντική προσπάθεια από το Υπουργείο Παιδείας. Έτσι, η ανάλυση των δεδομένων, ανέδειξε την τάση του δασκάλου να αναλαμβάνει την παροχή πληροφόρησης και νουθεσίας σε θέματα υγείας και την αυτοπροβολή του ως πρότυπο συμπεριφοράς και μάλιστα εκούσια, χωρίς εξωτερικά κίνητρα. Πιο αναλυτικά, οι δάσκαλοι φαίνεται πως περισσότερο από κάθε άλλο θέμα υγείας προτιμούν να συμβουλεύουν τους μαθητές τους υπέρ της υιοθέτησης υγιεινής διατροφής. Είναι εξάλλου γνωστό ότι τα παιδιά και οι έφηβοι στην Ελλάδα έχουν παρουσιάσει μια σαφή στροφή στα δυτικά διατροφικά μοντέλα (Manios & Kafatos, 2002) ως αποτέλεσμα της επιβολής του δυτικού τρόπου ζωής μέσα από τους μηχανισμούς της παγκοσμιοποίησης. Μέσα σε αυτό το περιβάλλον διαμόρφωσης διατροφικών αντιλήψεων, ο δάσκαλος αποτελεί μία από τις πλέον αξιόπιστες πηγές επιβεβαίωσης της τάσης που έδειξαν προηγούμενες επιδημιολογικές μελέτες. Μάλιστα, ο εκπαιδευτικός φαίνεται πως όχι μόνο αντιλαμβάνεται την στροφή των παιδιών στις δυτικές συνήθειες και τις αρνητικές συνέπειες για την υγεία τους, αλλά σπεύδουν να συμβουλεύσουν ή/και να παραδειγματίσουν τους νέους προς πιο θετικά και παραδοσιακά διατροφικά μοντέλα, αναλαμβάνοντας έτσι ρόλο εθελοντή «συμβούλου».

Από την άλλη, οι άνδρες δάσκαλοι προτιμούν να κάνουν λόγο για την έννοια της «ικανοποίησης από τη ζωή» μέσα στην εκπαιδευτική τους ρουτίνα. Αυτό το εύρημα βρίσκεται σε συνέπεια με προηγούμενη δημοσιευμένη μελέτη όπου φαίνεται πως οι άνδρες είναι πιο ικανοί από τις γυναίκες στις τεχνικές διαχείρισης του στρες (Chliaoutakis et al., 2002). Ο λόγος για τον οποίο οι γυναίκες υστερούν σε θέματα διαχείρισης του στρες θα πρέπει να αναζητηθεί σε μελλοντική έρευνα. Επίσης, η αυξημένη ηλικία των εκπαιδευτικών σχετίζεται με την αύξηση της τάσης τους να ενθαρρύνουν τους μαθητές να αναζητούν χαλάρωση και ηρεμία στις ζωές τους. Επιχειρώντας να ερμηνεύσουμε αυτό το αποτέλε-

σμα, θα προτείνουμε ότι η μεγαλύτερη ηλικία συνδέεται αντίστροφα με ποσοστά άγχους και το φαινόμενο «burnout», δηλαδή της επαγγελματικής εξουθένωσης (Kuo, 1989). Έτσι όταν ένας δάσκαλος με την πάροδο των χρόνων έχει εδραιώσει το επαγγελματικό του status στη σχολική κοινότητα, είναι πιθανό να απολαμβάνει ο ίδιος αυξημένα ποσοστά πληρότητας και ηρεμίας και να τα μεταδίδει στους μαθητές του, είτε λεκτικά είτε ως πρότυπο.

Οι μεγαλύτεροι σε ηλικία δάσκαλοι προτιμούν το θέμα της «ατομικής υγιεινής», όταν αναλαμβάνουν εθελοντικό ρόλο να ενθαρρύνουν τους μαθητές τους σε συμπεριφορές υγείας. Το εύρημα αυτό επιδέχεται διπλής ερμηνείας. Από τη μια μεριά, υπάρχει ανάγκη τα παιδιά να διδαχθούν τους κανόνες ατομικής υγιεινής από μικρή ηλικία, συνεπώς οι πιο ηλικιωμένοι δάσκαλοι είναι καλό να κάνουν χρήση του συγκεκριμένου θέματος. Από την άλλη μεριά όμως, η ατομική υγιεινή ως θέμα θεωρείται ξεπερασμένο εδώ και πολλά χρόνια (Velonakis et al., 1984) και είναι επομένως αμφισβητήσιμη η αξία του θέματος, εάν αυτό θεωρείται ότι σημαίνει την εμμονή σε παρωχημένη θεματολογία.

Οι καπνιστές δάσκαλοι επίσης φαίνεται πως προτιμούν να περιλαμβάνουν στη διδασκαλία τους το θέμα της «χαλάρωσης». Παλιότερη έρευνα έχει δείξει κάποια συσχέτιση των καπνιστών με τον αρτιότερο χειρισμό του άγχους (Parrott, 1995). Με αυτό το σκεπτικό, οι καπνιστές, οι οποίοι –όπως και οι άνδρες προηγούμενα- χειρίζονται καλύτερα το στρες τους θέλησαν, ενδεχομένως, να μεταδώσουν στους μικρούς μαθητές τις δεξιότητες που απαιτεί η διαχείριση του στρες. Από μια άλλη προοπτική ωστόσο, το εύρημα αυτό μπορεί να ιδωθεί ως ανησυχητικό και αυτό γιατί ο καπνιστής-δάσκαλος, όταν μάλιστα, χαίρει ηρεμίας και χαλάρωσης αποτελεί πρότυπο για τους νεαρούς μαθητές. Οι τελευταίοι είναι πιθανό μέσα από ψυχολογικούς μηχανισμούς ταύτισης να συνδέσουν τις δύο ετερόκλητες συμπεριφορές υγείας (κάπνισμα, χαλάρωση) σε ένα ενιαίο πρότυπο προς μίμηση. Είναι πιθανόν το κάπνισμα να ιδωθεί από τους μαθητές ως το μέσο χαλάρωσης του προτύπου τους. Γι' αυτό προτείνεται περαιτέρω διερεύνηση του ευρήματος σε μελλοντική εμπειρική μελέτη.

Από την άλλη μεριά, οι καπνιστές-εκπαιδευτικοί είναι εκείνοι που ενθαρρύνουν περισσότερο τους μαθητές να εξασκούνται με την υιοθέτηση φυσικών δραστηριοτήτων στην καθημερινή τους ζωή. Μια πιθανή ερμηνεία είναι ότι οι δάσκαλοι που καπνίζουν αντιλαμβάνονται τους κινδύνους που ενέχει για την υγεία η συνήθεια του καπνίσματος και επομένως λειτουργώντας ως μέντορες επιχειρούν να αποτρέψουν τους μαθητές

από την υιοθέτηση ενός ανθυγιεινού τρόπου ζωής. Σε γενικές γραμμές όμως, η φυσική δραστηριότητα δε φάνηκε να ενθαρρύνεται από τους δασκάλους, μολονότι τα χαμηλά επίπεδα άσκησης είναι χαρακτηριστικά του λεγόμενου δυτικού τρόπου ζωής (Bennett & Murhpy 1997) για τον οποίο έγινε λόγος και νωρίτερα. Με αυτή την έννοια, οι δάσκαλοι μπορεί να θεωρούν μέσω της καθημερινής τους επαφής με τους νεαρούς μαθητές ότι τα επίπεδα φυσικής άσκησης στην Ελλάδα διατηρούνται ακόμα σε καλά επίπεδα, και έτσι δεν το εντάσσουν ως θέμα προτεραιότητας. Μια άλλη ερμηνευτική προσέγγιση του ευρήματος αφορά στο μάθημα της Γυμναστικής, το οποίο θεωρείται ενδεχομένως πως καλύπτει αυτή τη διάσταση της υγείας και της πρόληψης.

4.3. Ο συσχετισμός της θρησκευτικότητας με την προώθηση συμπεριφορών υγείας

Η ανάλυση κατέδειξε μια σαφή τάση των δασκάλων που εκφράζονται θρησκευτικά να ενθαρρύνουν τους μαθητές υπέρ της φυσικής δραστηριότητας. Επίσης, προέκυψε από την ανάλυση ότι περισσότεροι από τους μισούς δασκάλους ακολουθούν θρησκευτικές πρακτικές, οι οποίες συνδέονται με την έννοια του εκκλησιαστικού τρόπου ζωής. Συνεπώς η θρησκευτικότητα αποτελεί ένα συστατικό στοιχείο στο συνολικό προφίλ του πληθυσμιακού δείγματος. Αυτό το εύρημα είναι ενδιαφέρον για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, ενισχύει το επιχείρημα ότι η θρησκευτικότητα σχετίζεται θετικά με υγιείς συμπεριφορές. Επίσης, και ίσως πιο σημαντικά, μας δείχνει ότι οι εκπαιδευτικοί με υψηλούς δείκτες θρησκευτικότητας είναι εκείνοι που τείνουν να αναλαμβάνουν με περισσότερη προθυμία την ανεπίσημη αγωγή υγείας, που σε αυτή την περίπτωση εννοείται ως η διδασκαλία σχετική με θέματα υγείας και τα πρότυπα συμπεριφοράς. Δεύτερον, έχει σημασία να δούμε ότι ο Έλληνας εκπαιδευτικός αντιλαμβάνεται το θεσμικό κενό που υπάρχει σήμερα σε σχέση με την Α.Υ. στο δημόσιο σχολείο και έστω και εθελοντικά, έστω και με αμφίβολες γνώσεις και δεξιότητες, είναι πρόθυμος να το καλύψει αμισθί. Αυτή η ερμηνευτική εκδοχή τονίζει ακόμα περισσότερο την ανάγκη να εδραιωθεί η Α.Υ. ως σχολική δραστηριότητα στο ωρολόγιο πρόγραμμα αλλά και την ανάγκη να επιμορφωθούν οι δάσκαλοι σε θέματα σχετικά με την υγεία ώστε η διδασκαλία και τα πρότυπα που καλλιεργούν να γίνονται σε πιο οργανωμένη βάση και να τύχουν μεγαλύτερης αποτελεσματικότητας.

5. Συμπεράσματα και προτάσεις

Συμπερασματικά, το προφίλ των ερωτηθέντων δασκάλων στην παρούσα μελέτη χαρακτηρίζεται από την υιοθέτηση του «εκκλησιαστικού τρόπου ζωής» αλλά και τη μέση ηλικία. Οι συμπεριφορές υγείας που εφαρμόζουν αφορούν περισσότερο την υγιεινή διατροφή, με μικρές αποκλίσεις, και τη χαμηλή κατανάλωση οινοπνεύματος. Ακόμη, αναφέρουν συχνή φυσική άσκηση και οι περισσότεροι από αυτούς δεν καπνίζουν. Τέλος, η τρέχουσα κατάσταση της υγείας τους, όπως την αυτοαξιολόγησαν, περιλαμβάνει κάποιες χρόνιες παθήσεις, ήσσονος όμως σημασίας στις περισσότερες περιπτώσεις. Γενικά, οι δάσκαλοι φάνηκε ότι ακολουθούν ένα μετριοπαθή τρόπο ζωής που μπορεί να χαρακτηριστεί υγιής. Η ικανοποίηση από τη ζωή και η υγιεινή διατροφή αποτελούν τα πλέον προσφιλή θέματα των εκπαιδευτικών όταν αναλαμβάνουν εκούσια την προώθηση συγκεκριμένων συμπεριφορών υγείας.

Τέλος, η παρούσα έρευνα έδειξε ότι οι θρησκευόμενοι εκπαιδευτικοί εμφανίζονται πιο πρόθυμοι να προωθήσουν εθελοντικά υγιείς στάσεις και συμπεριφορές σε σύγκριση με τους μη ή λιγότερο θρησκευόμενους συναδέλφους τους. Αυτό το εύρημα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για πιο ενδεδειγμένη διερεύνηση στη μεγάλη ακαδημαϊκή συζήτηση γύρω από τη σχέση της θρησκείας με την υγεία. Παράλληλα, το ίδιο εύρημα ενδεχομένως να ενδιαφέρει τους σχεδιαστές εκπαιδευτικής πολιτικής, διαφωτίζοντας το προφίλ των εκπαιδευτικών που είναι πρόθυμοι να συμμετάσχουν στην εφαρμογή παρεμβάσεων Προαγωγής Υγείας. Τέλος, η απροθυμία που εκδηλώνεται από τους λιγότερο συντηρητικούς εκπαιδευτικούς, είτε πρόκειται για τον τρόπο ζωής είτε για τη θρησκευτικότητα, σηματοδοτεί πιθανώς τη σύνδεση της έννοιας της υγείας με συντηρητικές πρακτικές, ενώ την ίδια στιγμή οι πλέον σύγχρονες κοινωνικές διαστάσεις της υγείας αγνοούνται.

Πίνακας 1
Κατανομή των δημογραφικών χαρακτηριστικών
του πληθυσμιακού δείγματος.

Μεταβλητές	N	%
Φύλο		
Άνδρες	78	32.8
Γυναίκες	162	67.5
Οικογενειακή κατάσταση		
Έγγαμοι	191	79.6
Άλλο	49	20.4
Μεταπτυχιακές σπουδές		
Ναι	26	10.8
Όχι	214	89.2

Πίνακας 2
Κατανομή της θρησκευτικότητας

Πρακτικές	0=ποτέ	1=περιστα σιακά	2=συχνά	3=πολύ συχνά
Εκκλησιασμός	4	27	52	17
Προσευχή	9	19	43	29
Νηστεία	14	45	29.5	11.5

Πίνακας 3

Κατανομή των αυτο-αναφερόμενων συμπεριφορών υγείας.

Αυτο -αναφερόμενες συμπεριφορές υγείας	N	%
Κάπνισμα		
Τουλάχιστον 1 τσιγάρο την ημέρα	100	42
Καθόλου	140	58
Κατανάλωση χαμηλής περιεκτικότητας ανοπνεύματος		
Τουλάχιστον 1 ποτήρι την εβδομάδα	149	62
Καθόλου	91	38
Κατανάλωση υψηλής περιεκτικότητας ανοπνεύματος		
Τουλάχιστον 1 ποτήρι την εβδομάδα	63	26
Καθόλου	177	74
Φυσική άσκηση		
Τουλάχιστον 3 φορές την εβδομάδα	54	22.5
Καθόλου	186	77.5
Τρέχουσα κατάσταση υγείας		
Κάποιες χρόνιες παθήσεις		
Ναι	53	22
Όχι	187	78
Ασθένειες μέσα στο προηγούμενο 12μηνο		
Ναι	88	37
Όχι	152	63
Κατανάλωση φαρμάκων μέσα στο προηγούμενο 12μηνο		
Ναι	120	50
Όχι	120	50

Πίνακας 4

Απλές Κατανομές (%) διατροφικών συνηθειών.

Κλίμακα διατροφής	Ημερησίως	4-5 φορές	2-3 φορές	0-1 φορά
Κόκκινο κρέας ¹	0	9	45	46
Ψάρι ²	.5	1.5	29	69
Λαχανικά ³	25	34	35	6
Φρούτα ³	52	24	18	6
Όσπρια ³	2	3	39	56
Γαλακτοκομικά προϊόντα ³	56	19	14	11

1. Βαθμολογία κατανάλωσης κόκκινου κρέατος: 0-1 φορά = ιδανική, 2-3 φορές = πολύ καλή, 4-5 φορές = καλή, καθημερινά = πτωχή
2. Βαθμολογία κατανάλωσης ψαριού: 4-5 φορές = ιδανική, 2-3 φορές = πολύ καλή, 0-1 φορά = καλή, καθημερινά = πτωχή
3. Βαθμολογία για τις λοιπές τροφές: καθημερινά = ιδανική, 4-5 φορές = πολύ καλή, 2-3 φορές = καλή, 0-1 φορά = πτωχή

Πίνακας 5

Μέσες Τιμές & Τυπικές Αποκλίσεις των κλιμάκων που αφορούν στα πέντε θέματα υγείας που συζητιόνταν στην τάξη.

Κλίμακες	Μ.Τ	Τ.Α	Ελάχιστη	Μέγιστη
Χαλάρωση	19.8	5.9	6.0	30.0
Ικανοποίηση από τη ζωή	31.1	8.0	8.0	40.0
Υγιεινή διατροφή	25.7	4.3	13.0	30.0
Φυσική δραστηριότητα	20.7	6.1	6.0	30.0
Ατομική υγιεινή	21.6	5.5	6.0	30.0

Πίνακας 6.1

Ανάλυση γραμμικής παλινδρόμησης, συντελεστές (b), τυπικά σφάλματα (se) και μερικές συσχετίσεις για τα πέντε υποδείγματα που συνοψίζουν την σχέση μεταξύ θρησκευτικότητας και άλλων ανεξάρτητων μεταβλητών και την διδασκαλία στην τάξη θεμάτων υγείας.

	Υπόδειγμα 1: Χαλάρωση			Υπόδειγμα 2: Ικανοποίηση Ζωής			Υπόδειγμα 3: Υγιεινή Διατροφή		
Κατηγορίες	B (se)	P value	Partial Correl.	B (se)	P value	Partial Correl.	B (se)	P value	Partial Correl.
Κλίμακα θρησκευτικότητας	.986 (.202)	<0.0005	.346	.782 (.287)	.007	.201	.429 (.233)	.067	.141
Φύλο									
Άνδρες	-1.507 (1.110)	.176	-.102	-3.071 (1.595)	.050	-.150	-1.294 (1.271)	.310	-.079
Γυναίκες (ομάδα αναφοράς)									
Ηλικία (σε χρόνια)	.132 (.058)	.023	.170	.046 (.085)	.592	.114	.000 (.070)	.999	.000
Κάπνισμα (αριθμός τσιγάρων)	.090 (0.38)	.020	.174	.003 (.055)	.958	.027	.060 (.046)	.195	.100
Κατανάλωση οινοπνεύματος	-.126 (.073)	.086	-.129	-.121 (.104)	.247	-.019	-.170 (.083)	.043	-.156
Φυσική άσκηση									
Ναι	.060 (.963)	.950	.005	.840 (1.382)	.544	.069	-.233 (1.092)	.831	-.017
Όχι (Ομάδα αναφοράς)									
Κλίμακα υγιεινής διατροφής	-.109 (.150)	.469	-.055	-.119 (.211)	.575	.020	.131 (.173)	.452	.058
Πρόσφατες ασθένειες									
Ναι	-.716 (1.018)	.483	-.053	-.738 (1.438)	.608	-.063	-1.302 (1.177)	.270	-.085
Όχι (Ομάδα αναφοράς)									
Κατανάλωση φαρμάκων									
Ναι	.055 (.987)	.956	.004	-.393 (1.393)	.778	-.044	.656 (1.128)	.562	.045
Όχι (Ομάδα αναφοράς)									

Πίνακας 6.2

Ανάλυση γραμμικής παλινδρόμησης, συντελεστές (b), τυπικά σφάλματα (se) και μερικές συσχετίσεις για τα πέντε υποδείγματα που συνοψίζουν την σχέση μεταξύ θρησκευτικότητας και άλλων ανεξάρτητων μεταβλητών και την διδασκαλία στην τάξη θεμάτων υγείας.

Κατηγορίες	Υπόδειγμα 4: Φυσική Δραστηριότητα			Υπόδειγμα 5: Ατομική Υγιεινή		
	B (se)	P value	Partial Correl.	B (se)	P value	Partial Correl.
Κλίμακα θρησκευτικότητας	.773 (.213)	<0.000 5	.264	.531 (.195)	.007	.206
Φύλο						
Άνδρες	-1.806 (1.174)	.126	-.115	-2.163 (1.081)	.047	-.153
Γυναίκες (ομάδα αναφοράς)						
Ηλικία (σε χρόνια)	-.028 (.062)	.653	-.034	.131 (.057)	.023	.175
Κάπνισμα (αριθμός τσιγάρων)	.097 (.042)	.022	.172	.098 (.038)	.011	.195
Κατανάλωση οινόπνευματος	-.029 (.077)	.708	-.028	-.212 (.068)	.002	-.233
Φυσική άσκηση						
Ναι	.500 (1.008)	.620	.037	.553 (.903)	.541	.047
Όχι (Ομάδα αναφοράς)						
Κλίμακα υγιεινής διατροφής	.200 (.158)	.207	.095	.130 (.148)	.381	.068
Πρόσφατες ασθένειες						
Ναι	-.323 (1.075)	.764	-.023	-.836 (.953)	.382	-.068
Όχι (Ομάδα αναφοράς)						
Κατανάλωση φαρμάκων						
Ναι	-.140 (1.034)	.892	-.010	.845 (.913)	.356	.071
Όχι (Ομάδα αναφοράς)						

Βιβλιογραφία

- Alahiotis, S. N. & Karatzia-Stavlioti, E. 2006, «Effective curriculum policy and cross-curricularity: analysis of the new curriculum design of the Hellenic Pedagogical Institute», *Pedagogy, Culture and Society*, τόμ. 14, τχ. 2, σσ. 119-147.
- Anson, O., Levenson, A., Maoz, B., & Bonne, D. Y. 1991, «Religious community, individual religiosity, and health: a tale of the two Kibbutzim», *Sociology*, τόμ. 25, τχ. 1, σσ. 119-132.

- Bagnall, P. 1993, «Health Promotion, School Nursing and the School Age Child», in *Health Promotion concepts and practice*, A. Dines & A. Cribb, (eds.), Blackwell Science, London.
- Barnett, S. W. 1995, «Long-Term Effects of Early Childhood Programs on Cognitive and School Outcomes», *The Future of Children*, τόμ. 5, τχ. 3, σσ. 22-50.
- Bennett, P. & Murhpy, S. 1997, *Psychology and Health Promotion* Open University Press, Buckingham.
- Chliaoutakis, J., Drakou, I., Gnardellis, C., Galariotou, S., Carra, H., & Chliaoutaki, M. 2002, «Greek Christian Orthodox Ecclesiastical Lifestyle: Could It Become a Pattern of Health-Related Behavior?», *Preventive Medicine*, τόμ. 34, τχ. 4, σσ. 428-435.
- Chliaoutakis, J., Darviri, C., & Demakakos, P. 1999, «The impact of young drivers' lifestyle on their road traffic accident risk in greater Athens area», *Accident Analysis & Prevention*, τόμ. 31, τχ. 6, σσ. 771-780.
- Fontana, D. & Apostolidou, M. 2001, «A survey of teachers' health lifestyles in Cyprus», *alth Education Journal*, τόμ. 61, τχ. 1, σσ. 70-72.
- Frisiras, S., Laggiou, A., Sourtzi, P., & Vidalaki, M. 1991, «Sex education and family planning messages in Greek school books», *Planned Parenthood in Europe*, τόμ. 20, τχ. 1, σσ. 16-17.
- Kafatos, A., Verhagen, H., Moschandreas, J., Apostolaki, I., & Van Westerop, J. J. 2000, «Mediterranean diet of Crete: foods and nutrient content», *Journal of American Diet Association*, τόμ. 100, τχ. 12, σσ. 1487-1493.
- Kalatzi-Azizi, A. 1996, *Applied Clinic Psychology in Health-Related Topics. Athens (IN GREEK)* Greek Letters Press, Athens.
- Kelder, S. H., Perry, C. L., Klepp, K. I., & Lytle, L. L. 1994, «Longitudinal tracking of adolescent smoking, physical activity, and food choice behaviors», *American Journal of Public Health*, τόμ. 84, τχ. 7, σσ. 1121-1126.
- Koumi, I. & Tsiantis, J. 2001, «Smoking trends in adolescence: report on a Greek school-based, peer-led intervention aimed at prevention», *alth Promotion International*, τόμ. 16, σσ. 65-72.
- Kuo, S. y. 1989, «The relationship between teacher stress and teacher burnout», *Bulletin of Educational Psychology*, τόμ. Print (Paper), σ. 131.
- Manganello, J. A. 2007, «Health literacy and adolescents: a framework and agenda for future research», *Health Education Research*, τόμ. 17, σσ. 2-8.

- Manios, Y., Panagiotakos, DB., Pitsavos, C., Polychronopoulos, E., & Stefanadis, C. 2005, «Implication of socio-economic status on the prevalence of overweight and obesity in Greek adults: the ATTICA study», *Health Policy*, τόμ. 74, τχ. 2, σσ. 224-232.
- Manios, Y. & Kafatos, A. 2002, «Health and nutrition education in primary schools of Crete: changes in chronic disease risk factors following a 6-year intervention programme», *British Journal of Education*, τόμ. 88, σσ. 315-324.
- Moor, C., Cookson, K., Elder, J. P., Young, R., Molgaard, C. A., & Eldey, M. 1992, «The association between teacher attitudes, behavioural intentions and smoking and the prevalence of smoking among seventh-grade students», *Adolescence*, τόμ. 27, τχ. 107, σσ. 565-578.
- Nutbeam, D. 1987, «Smoking among primary and secondary schoolteachers», *Health Education Research: Theory and Practice*, τόμ. 46, τχ. 1, σσ. 14-18.
- Nutbeam, D. 2000, «Health literacy as a public health goal: a challenge for contemporary health education and communication strategies into the 21st century», *Health Promotion International*, τόμ. 15, τχ. 3, σσ. 259-267.
- Oleckno, W. A. & Blacconiere, M. J. 1991, «Relationship of religiosity to wellness and other health-related behaviors and outcomes», *Psychologic Report*, τόμ. 68, τχ. 3 Pt1, σσ. 819-826.
- Parrott, A. 1995, «Smoking cessation leads to reduced stress, but why?», *International Journal of the Addictions*, τόμ. 30, τχ. 11, σσ. 1509-1511.
- Schlundt D. G., Franklin M. D., Patel K., McClellan L., Larson C., Harqureaves M. 2008. Religious Affiliation, Health Behaviors and Outcomes: Nashville REACH 2010. *Am J Health Behav*, τόμ. 32, τχ. 6, σσ. 714-24.
- Sarri, K., Tzanakis, N., Linardakis, M., Mamalakis, G., & Kafatos, A. Effects of Greek orthodox christian church fasting on serum lipids and obesity. *BMC Public Health* 3 [16]. 2003. Ref Type: Electronic Citation.
- Sarri, K., Linardakis, M., Condrington C., & Kafatos, 2007. A. Does the periodic vegetarianism of Greek Orthodox Christians benefit blood pressure? *Prev Med*. τόμ. 44, τχ. 4, σσ. 341-48.
- Scriven, A. 2001, «The influence of Government Policy on the provision of Health Education in Schools,» in *Health Promotion: Professional Perspectives*, A. Scriven & J. Orme, (eds.), Palgrave, London.

- Soultatou, P. & Duncan, P. 2008, «Exploring the reality of applied partnerships: The case of the Greek school health education curriculum», *Health Education Journal (In Press)*.
- St Leger, L. 2001, «Schools, health literacy and public health: possibilities and challenges», *Health Promotion International*, τόμ. 16, τχ. 2, σσ. 197-205.
- Teegen, F. 1983, *Ganzheitliche-Gesundheit* Rowohlt, Berlin.
- Tones, K. & Tilford, S. 1994, *Health education: effectiveness, efficiency and equity*, 2nd ed, Chapman & Hall, London.
- Tountas, I. 1997, «Smoking habits in Greece», Association for the Psychological Health of Children and Adolescents, ed., Athens.
- Trichopoulou, A., Costacou, T., Bamia, C., & Trichopoulos, D. 2003, «Adherence to a Mediterranean diet and survival in a Greek population», *N Engl J Med*, τόμ. 348, τχ. 26, σσ. 2599-2608.
- Tzamalouka, G., Papadakaki, M., & Chliaoutakis, J. 2005, «Freight transport and non-driving work duties as predictors of falling asleep at the wheel in urban areas of Crete», *Journal of Safety Research*, τόμ. 36, τχ. 1, σσ. 75-84.
- Tzimis, L., Katsantonis, N., Leledaki, A., Vasilomanolakis, K., & Kafatos, A. 1997, «Antibiotics prescription for indigent patients in primary care», *Journal of Clinical Pharmacy and Therapeutics*, τόμ. 22, τχ. 3, σσ. 227-235.
- Velonakis, E., Karaintanou, A., Yfantopoulos, J., & Trichopoulos, D. 1984, «Socio-economic factors and School Health Education in Greece», *Hygie*, τόμ. 3, τχ. 4, σσ. 20-25.
- Wallach J. M Jr & Forman T. A. 1998. Religion's role in promoting health and reducing risk among American youth. *Health Educ Behav* vol. 25, no 6, pp. 721-41
- Whitty, G. 1997, «Creating Quasi-Markets in Education: A Review of Recent Research on Parental Choice and School Autonomy in Three Countries», *Review of Research in Education*, τόμ. 22, σσ. 3-47.
- WHO 2004, *Global Status Report on Alcohol 2004*, World Health Organization, Geneva.

Η μεταφυσική ως οντολογία και ως γνωσιολογία στο νεοπλατωνικό Πρόκλο (412-485)

Χρήστος Αθ. Τερέζης*

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό επισημαίνεται ότι ο Πρόκλος εισάγει, σ' ένα από τα πρώτα κείμενα του εκτενούς έργου του Περί της κατά Πλάτωνα Θεολογίας, έναν ιδιότυπο αγνωστικισμό, προβάλλοντας με απροκάλυπτη ένταση τη δυσπιστία του απέναντι στη δυνατότητα των γνωστικών κέντρων του ανθρώπου να συλλάβουν συνολικά τη βαθύτατη ουσία της θείας αιτίας των όντων. Προκειμένου ωστόσο να διατηρήσει αλώβητη τη θεολογική θεμελίωση του συστήματός του, αποκλείει οιαδήποτε εκδοχή σκεπτικιστικής αμφισβήτησης του μεταφυσικού οικοδομήματος. Εισάγει επίσης, ακολουθώντας έναν ιδιότυπο πλατωνισμό, μια ιεραρχημένη αξιολογικά κλίμακα των γνωστικών δραστηριοτήτων του ανθρώπου, πράγμα που εκφράζεται με τον έντονο περιορισμό της αριστοτελικής αισθησιοκρατίας και με την κατάταξη της στην τελευταία γνωσιολογική βαθμίδα.

1. Εισαγωγικά

Εάν αναζητούσε ένας υποψιασμένος αναφορικά με τα αυστηρά επιστημολογικά δέοντα ερευνητής το κοινό και μόνιμο χαρακτηριστικό των κειμένων του νεοπλατωνικού φιλοσόφου Πρόκλου, χωρίς ιδιαίτερο βάσανο θα διαπίστωνε ότι δεν είναι άλλο από την επιστημονική ακρίβεια ή

---

* Ο Χρήστος Αθ. Τερέζης είναι καθηγητής Φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο Πατρών.

τουλάχιστον τη δεδηλωμένη διάθεση για μια τέτοια εγκυρότητα. Θα παρατηρούσε, επίσης, ότι το χαρακτηριστικό αυτό απαιτητήτως συνοδεύεται από κανονιστικά κριτήρια, τόσο αναφοράς ως προς το αντικείμενο όσο και ελέγχου ως προς τα προκύπτοντα θεωρητικά προϊόντα, καθώς και από δεδηλωμένες ρητά σκοποθεσίες. Παράλληλα όμως, όλα τα ανωτέρω φέρονται ότι στερούνταν επιστημονικού αποτελέσματος, εάν απουσίαζε η παράμετρος της διαρθρωμένης σε επίπεδα πραγμάτευσης και της αμοιβαίας συμπλοκής των επιμέρους θεματικών περιοχών.

Το έργο του Πρόκλου εμπεριέχει με έλλογο, συνεκτικό και ολοτελή τρόπο όσα στοιχεία ανήκουν σε ό,τι ορίζεται αυστηρώς ως σύστημα. Επιχειρώντας, λοιπόν, ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος να οργανώσει το οντολογικό σύστημά του με στέρεο τρόπο ως προς τις αφορμές που επιλέγει και με επικυρωμένη, ως προς την ευελιξία των εφαρμογών της, μεθοδολογία αλλά και – σημειωτέον – να το πλαισιώσει διάχυτα με ένα θεολογικό ένδυμα, κρίνει σκόπιμο ή στην αφετηρία ή κατά την εξέλιξη των έργων του να παρουσιάζει τις εδραίες αρχές των θεωριών του και τις κατευθυντήριες προοπτικές των όσων αναπτύσσει. Από την ανωτέρω αυτοδέσμευσή του πιστεύουμε ότι, ανεξάρτητα από το πώς θα αποτιμηθούν συνολικά οι επιλογές του, ανταποκρίνεται στο αίτημα περί επιστημολογικής ακριβείας, καθότι και τις έννοιες οριοθετεί με την προσήκουσα συνέπεια και προβαίνει στις αναγκαίες για κάθε περίπτωση θεωρητικές αφαιρέσεις, τις οποίες θεμελιώνει στις εξαντλητικές – και ενίοτε έως «παροξυσμού» – αναλύσεις που εκτυλίσσει.

Συγχρόνως όμως και οι ίδιες οι αφαιρέσεις αιτιολογούν τις αναλυτικές διαδικασίες που επελέγησαν. Έτσι, προσδίδει στα επιχειρήματά του μια εσωτερικής τάξης κατεύθυνση γνωστοποιούμενη εξαρχής στον αναγνώστη. Επομένως, στα έργα του απουσιάζει οιαδήποτε υποψία περί γνωσιοθεωρητικού σκεπτικισμού ως προς την σκοπιμότητα μιας απόπειρας, αποκλείονται η αστάθεια και η αβεβαιότητα των διερευνήσεων, ενώ πολύ περισσότερο δε νομιμοποιείται η μέσω των ριζικών αμφισβητήσεων αναζήτηση και άλωση της αλήθειας. Η στόχευσή του είναι εξαρχής προσδιορισμένη και δεν υπόκειται σε αμφιρρέπειες. Βεβαίως δεν είναι ανελαστικά δογματικός αναφορικά με τη θεωρητική «ανησυχία» η οποία θα ερεθίσει το ερευνητικό ένστικτό του, αλλά και δεν την θέτει υπό αίρεση ως προς το γενικό περιεχόμενό της και ως προς την ένταξή της σ' ένα διευρυμένο επιστημονικό πρόγραμμα. Έχει ελέγξει διεξοδικά εκ των προτέρων τη νομιμότητα ανάληψης των ερευνητικών απόπειρών του. Έτσι, αποφεύγει οιοδήποτε ολίσθημα προς τον αγνωστικισμό, τον οποίο χρησιμοποιεί ενίοτε μόνον ως μεθοδολογικό εργαλείο – υπό τον τύπο,

π.χ., των αναστοχαστικών κρίσεων, του ελέγχου δηλαδή των προηγούμενων κατά περίπτωση διατυπώσεών του – προώθησης της έρευνάς του. Ή επίσης, προκειμένου να αποφευχθεί οιοσδήποτε γνωσιολογικός αυτοματισμός, ως προϊόν μιας αυτονόητης *a priori* συνθήκης.

Τα ανωτέρω δεδομένα, που δικαίως θα χαρακτήριζαν τον Πρόκλο ως γεωμέτρη των συλλογισμών¹, εντοπίζονται με συνεπείς δεσμεύσεις στα δώδεκα εισαγωγικά κεφάλαια του πρώτου βιβλίου του έργου του *Περί της κατά Πλάτωνα θεολογίας*, στην έκταση του οποίου επιχειρεί να παρουσιάσει, σύμφωνα με τις ερευνητικές και ερμηνευτικές σταθερές του, όλη την πλατωνική σκέψη σχετικά με θέματα Ενολογίας –δηλαδή της θεωρίας περί του Ενός, ως της ανώτατης Αρχής, και περί των ενάδων, ως των επιμέρους γενικών αρχών– και μεταφυσικής οντολογίας –δηλαδή περί των θείων οντοτήτων που προκύπτουν από την δραστηριοποίηση του Ενός μέσω των ενάδων².

Η αναφορά μας θα στραφεί στα τρία πρώτα κεφάλαια, ενώ χρειάζεται να σημειώσουμε ότι τα πέντε τελευταία (από το όγδοο έως και το δωδέκατο) έχουν τύχει συστηματικής επεξεργασίας από έγκριτες μελέτες³. Ο γενικότερος στόχος μας, που απορρέει από την επιλογή στην οποία καταφεύγουμε, είναι να δείξουμε ότι ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος, αφού θέσει στο επιστημονικό απυρόβλητο την Ενολογία, συγκροτεί μια Μεταφυσική η οποία έχει τόσο οντολογικό όσο και γνωσιοθεωρητικό περιεχόμενο και μπορεί να ονομασθεί με τον επίσης γενικό όρο «Θεολογία». Θεωρούμε ότι ο εν λόγω συνδυασμός συνιστά κεφαλαιώδη πρωτοτυπία, τουλάχιστον για τα μέτρα της εποχής εκείνης. Και διατυπώνουμε την εν λόγω εκτίμηση λαμβάνοντας επιπλέον υπόψη τον ρεαλισμό που δείπε την αρχαία ελληνική σκέψη.

Ο Πρόκλος συγκροτεί ένα σύστημα κατηγοριών με διττό περιεχόμενο και έτσι διευρύνει και προς την πλευρά της αρμοδιότητας του υποκειμένου το γνωσιολογικό ζήτημα. Και μάλιστα η απόπειρά του αυτή τελεσφορεί, χωρίς να τη θέσει στις προγραμματικές ανακοινώσεις του ως ρητά εφικτή. Προκύπτει αβίαστα με συνεπαγωγές που έχουν την έδρα τους στην ακρίβεια των μεταβάσεων από θεματική ενότητα σε θεματική ενότητα, έστω και αν σε ορισμένες περιπτώσεις δι' εμμέσων συλλογιστικών ανακλήσεων, στις οποίες ο αναγνώστης αναγκαίως πρέπει να προβεί και ο ίδιος.

Τέλος, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι στο υπό ανάλυση κείμενό του θα εντοπίσουμε –αν και ενίοτε με ορισμένες παραλείψεις– έναν αυστηρό εννοιολογικό κώδικα, δείγμα των διευρυμένων επιστημονικών προδιαγραφών που διέπουν το έργο του στο σύνολό του.

2. Προς τη συγκρότηση μιας γενικής επιστημολογίας

Στο πρώτο κεφάλαιο, λοιπόν, που ενέχει θέση προοιμιακού λόγου, ο Πρόκλος σημειώνει ότι στοιχειώδη επιστημολογική υποχρέωση για τον οιονδήποτε συνεπή ερευνητή αποτελεί το να θέτει τις αφορμές της μελέτης των θεμάτων του με αφετηρία τις κανονιστικές αρχές που ορίζουν οι θεοί. Και μάλιστα, ότι η εν λόγω ερευνητική δέσμευση ισχύει κατεξοχήν σε θέματα που άπτονται, ως δι' αμέσου εδώ συνεπαγωγής, της ερμηνείας των θείων ζητημάτων. «Πανταχο• μέν γάρ, οφμαι, προσήκει τ•ν κατά βραχύ μετέχοντα σωφροσύνης •πό θε•ν ποιεσθαι τάς •ρχάς, ο•χ •κιστα δ• •ν τας περ•τ•ν θε•ν •ξηγήσεσιν⁴». Τίθεται στο περιθώριο δηλαδή η επιλογή μιας μεθόδου ή αρχών που έχουν ως εφελτήριο δεδομένα από τον κόσμο της αισθητής εμπειρίας.

Ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος αποδίδει σαφή προτεραιότητα στο εδραίο είναι έναντι του επισφαλούς για την ακρίβεια του φαίνεσθαι, στην καταστηματική αρχετυπία έναντι στο υποκείμενο σε ανεξάντλητες αλλαγές γίνεσθαι. Διευκρινίζοντας περαιτέρω την πρότασή του θέτει το κριτήριο του αποκλειστικού θεωρητικού ερείσματος, τουλάχιστον κατά την αφετηρία της εκάστοτε υπό ανάπτυξη θεολογικής προβληματικής. Έτσι, παρατηρεί ότι δεν είναι εφικτό να εννοήσουμε κατ' άλλον τρόπο τα υπάρχοντα και τα τεκταινόμενα στην θεία περιοχή παρά μόνον εάν καθοδηγούμεθα από τα μηνύματα που εκπέμπουν οι ίδιοι οι θεοί για τον εαυτό τους⁵. Συνδέει λοιπόν την πρότασή του για έρευνα με στοιχεία που προσιδιάζουν σε ό,τι θα ορίζαμε ως θεία ή υπερφυσική Αποκάλυψη. Και με μια απροκάλυπτη επιθετικότητα εναντίον κάθε μορφής υποκειμενισμού και ιδεαλιστικού προσδιορισμού της πραγματικότητας, τονίζει ότι κατά την προσέγγιση και την εννοιολογική διατύπωση των σχετικών με τις θείες οντότητες θεμάτων είναι απαραίτητο να διατηρούμε αλώβητη και υπερβατική την έκθεση των θείων ονομάτων απέναντι στην κάθε μορφής ατομική δοξασία και στην ποικιλία των λεκτικών εκφράσεων. «Κα•τ•ν πολυειδ•ν δοξασμάτων κα•τ•ς •ν λόγοις φερομένης ποικιλίας •ξ•ρημ•νην φυλάττοντας τ•ν τ•ν θείων •νομάτων •νέλιξιν»⁶.

Επομένως, το κριτήριο της αληθείας και της αντικειμενικότητας έχει απροϋπόθετη μεταφυσική θεμελίωση και αιτιολόγηση και περιορίζει την εμβέλεια και την αποστολή του επιστημονικού υποκειμένου στο να ερευνήσει και να φέρει στο φως τη βαθύτατη υφή της θείας πραγματικότητας ή ό,τι τουλάχιστον μπορεί να αποκαλυφθεί από την καθεαυτότητά

της. Το ποια εκδοχή από τις δύο είναι περισσότερο νόμιμη θα διευκρινισθεί στην συνέχεια. Η απάντηση είναι κεφαλαιώδης, τόσο διότι οριοθετούνται τα οντολογικά πεδία, όσο και διότι διευκρινίζεται η ανθρώπινη γνωστική εμβέλεια. Παράλληλα, δηλώνεται με έμμεσο τρόπο ότι απαιτείται να τίθεται ως αμετακίνητη επιστημολογική βάση η αρχή της μη συμπλοκής του μεταφυσικού με το αισθητό και, κατ' επέκταση, η μη αμοιβαιότητά τους και η μη αλληλοπεριχώρηση των κατηγορηματικών προσδιορισμών τους. Διά του όρου μάλιστα «δοξάσματα» τίθεται στο περιθώριο της επιστημονικής αξιοπιστίας και νομιμότητας η απλή γνώμη, θέση που μας επαναφέρει στον ιεραρχικό ορίζοντα της πλατωνικής φιλοσοφίας περί βαθμίδων των γνωσιολογικών κατακτήσεων, τόσο καθεαυτών όσο και ως προς την ακρίβεια του ερευνητικού προϊόντος τους⁷.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ο Πρόκλος εκθέτει τις γενικές θεωρητικές κατευθύνσεις και τις κύριες θεματικές περιοχές της πραγμάτευσής του, αποπειρώμενος, θα λέγαμε, να εξειδικεύσει το επιστημολογικό παράδειγμα που ανέπτυξε. Καταρχάς, ορίζει ως αυθεντικό κριτήριο των επιλογών και των ερμηνειών του όχι μια συλλογιστική που αρύεται από τον οικείο του κώδικα αρχών αλλά την διαπνεόμενη από τον θείο κόσμο διδασκαλία του Πλάτωνα: «... ο• *πρ*•ς το•ς •μετέρους λόγους •λλ• *πρ*•ς τ•ν •ψηλόνουν κα••νθεν το• Πλάτωνος φιλοσοφίαν»⁸.

Εδώ είναι απαραίτητο, έστω και παρενθετικά, να σημειωθεί ότι ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος δεν είναι απόλυτα ειλικρινής στις εξαγγελίες του. Χωρίς αμφιβολία, έχει ως αφετηρία των φιλοσοφικών-θεολογικών αναλύσεών του την σκέψη του Πλάτωνα, αλλά είναι προφανές σε οιονδήποτε μελετητή ότι την προσαρμόζει, σε βαθμό που κάθε φορά προσδιορίζεται από το θεωρητικό στόχο που επιδιώκει να αποδείξει, στις εκδοχές που ο ίδιος υιοθετεί περί του είναι και περί του συνειδέναι. Ή, θα λέγαμε ότι επιχειρεί να ανακαλύψει, με επιλεκτικές αναφορές, στο περιεχόμενό της τα στοιχεία εκείνα που βεβαιώνουν και ισχυροποιούν τις θεωρητικές σταθερές του συστήματός του⁹. Προφανώς οι νέες επιλογές είναι αναπόφευκτες, εκ του ότι από την εποχή του Πλάτωνα έχουν παρέλθει οκτώ αιώνες, οπότε οι φιλοσοφικοί σχεδιασμοί, και βεβαίως οι πρακτικές προεκτάσεις τους, έχουν παραλλάξει.

Ανεξάρτητα πάντως από το ανωτέρω σχόλιο, κατά τις προγραμματικές ανακοινώσεις του Πρόκλου, η πραγμάτευσή του περιλαμβάνει τρία τμήματα, η θεματική των οποίων αντλείται από τα κείμενα του Αθηναίου φιλοσόφου. Συγκεκριμένα, πρώτον θα αναφέρει, με τη μέθοδο της αφαιρέσης, συγκεντρωτικά όλα τα κοινά νοήματα για τους θεούς και εξετάζει την εμβέλεια των εφαρμογών καθώς και την, με σύγχρονους όρους, επι-

στημολογική αξία των διαφορών σχετικών με την υπερφυσική τάξη θεωρητικών προτάσεων και ερμηνειών¹⁰.

Δεύτερον, παρουσιάζει συστηματικά όλες τις τάξεις των θεών και αποπειράται να προσδιορίσει τις εγγενείς ιδιότητές τους (το καθεαυτό περιεχόμενό τους) και τις παραγωγικές δραστηριοποιήσεις τους (την συμβολή τους στη διαμόρφωση των όρων συγκρότησης του φυσικού κόσμου), ανάγοντας όλα τα ανωτέρω – προς έλεγχο, επικύρωση ή αμφισβήτηση – στις θεμελιώδεις αρχές των θεολόγων¹¹.

Τρίτον, αναπτύσσει όσα αναφέρονται με διακριτό τρόπο στην οντολογική ιδιαιτερότητα των υπερκόσμιων και των εγκόσμιων θεών και επεξεργάζεται γενικότερα τις θεωρίες σχετικά με όλες τις τάξεις των θείων ιεραρχιών¹². Κατά την εκτίμησή μας, το τρίτο ερευνητικό πρόγραμμα στοχεύει στο να αναζητήσει τους τρόπους συνάντησης του μεταφυσικού με τον αισθητό κόσμο, ένα από τα κεφαλαιώδη ζητήματα των κοσμολογικών ερευνών του νεοπλατωνικού φιλοσόφου. Οι υπερκόσμιοι θεοί είναι σαφώς υπερβατικοί έναντι του κόσμου της αισθητής εμπειρίας. Από την απορροϊκή «πρόοδόν» τους όμως προκύπτουν οι εγκόσμιοι θεοί, οι οποίοι όχι μόνον είναι τα άμεσα αίτια των φυσικών όντων αλλά και ενυπάρχουν στην υπόστασή τους, υπό τον τύπο της μετοχής ως χορηγίας και ως πρόσληψης αντιστοίχως.

Έτσι, συνυφαίνεται στενά η μεταφυσική της υπερβατικότητας με τη μεταφυσική της εμμένειας, υπό τον τύπον μιας διαδοχής που προσδιορίζεται αυστηρά από το θεϊόν. Σημειωτέον ότι οι εγκόσμιοι θεοί ως θεοί δεν υπόκεινται σε αλλοιώσεις όπως τα αισθητά όντα. Συνιστούν την διήκουσα αρχή της εξέλιξης και της ανανέωσης – υπό την μορφή επιπλέον και των έκτακτων παρεμβάσεών τους – του αισθητού κόσμου. Αναλυτικά αναπτύσσει το εν λόγω ζήτημα ο Πρόκλος στο έκτο και τελευταίο βιβλίο του έργου του *Περ•τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας*.

3. Τα γνωσιολογικά εφόδια του ερευνητή

Ο Λύκιος στοχαστής, μεταφέροντας τη συζήτηση στους όρους ανάλυσης του ερευνητή, θεωρεί ως προτιμητέα εφόδια για κάθε θεωρητική πραγμάτευση τρία στοιχεία: το σαφές, το εσωτερικά συνεκτικό που εξασφαλίζει την αρθρωτή ανάπτυξη των συλλογισμών και το απλούν¹³. Με την ενίσχυσή τους συγκροτούνται ως σύστημα οι προϋποθέσεις για

τις αναγκαίες επιστημολογικά αναγωγές – ως προς αιτιολογούσες πηγές – και αντιστοιχίσεις – ως προς τον προσδιορισμό των δομικών σχέσεων.

Έτσι, π.χ., όσα θέματα έχουν παραδοθεί με σύμβολα θα ανάγονται σε ό,τι είναι προφανές εκ της διδακτικής – και παραδοσιακά επικυρωμένης, θα προσθέταμε – παρακαταθήκης, ενώ όσα έχουν παραδοθεί με εικόνες θα φέρονται για να επιβεβαιωθούν στα παραδείγματά τους¹⁴. Κατά κάποια έννοια δηλαδή χρησιμοποιεί αντιστοίχως την επαγωγική και την παραγωγική μέθοδο. Επίσης, τονίζει πως όσα έχουν γραφεί με τρόπο ιδιαιτέρως κατηγορηματικό θα ελέγχονται από τις συλλογιστικές εκείνες διαδρομές που έχουν σχέση με την αναζήτηση της αιτίας. Από την άλλη, όσα έχουν εκτεθεί με αποδεικτικό τρόπο θα ερευνώνται διεξοδικώς και θα γίνεται ενδελεχής επεξεργασία της αλήθειας που εμπεριέχουν με τέτοια προβεβλημένη ανάλυση, ώστε να οικειοποιούνται γνωστικά από τους ακροατές¹⁵.

Στο τελευταίο δηλαδή παράδειγμα επισημαίνεται η μεθοδολογική αναγκαιότητα στο πλαίσιο μιας παιδαγωγικής και μορφωτικής προοπτικής, η αναζήτηση δηλαδή και εφαρμογή του προσήκοντος εκείνου εργαλείου υλικού που θα καταστήσει τη γνώση αφομοιώσιμη θεωρητική συνθήκη. Άρα, με κάθε άνεση θα μπορούσαμε εδώ να υποστηρίξουμε ότι προβάλλεται ένας οιονεί δημοκρατικός – υπό την έννοια τού ελεγκτικά εκτυλίξιμου και αιτιολογήσιμου – τρόπος διακίνησης του γνωστικού αγαθού. Τέλος, ο φιλόσοφος ανακοινώνει ότι θα επιχειρείται να ανακαλυφθεί η σαφήνεια των όσων έχουν εκτεθεί με αινίγματα όχι με βάση ορισμένες υποθέσεις αντλούμενες από διάφορες – και αμφισβητούμενες προφανώς για την ακρίβειά τους – πηγές αλλά με σταθερές κανονιστικές προτυπώσεις από τα γνησιότατα συγγράμματα του Πλάτωνα¹⁶.

Οίκοθεν, πάντως, νοείται ότι η οιαδήποτε υποκειμενική παρατήρηση ή πρόταση διατυπώνεται, θα ελέγχεται συνολικά ως προς την συμφωνία της με την ίδια την πραγματικότητα. Έτσι, θα υποστηρίζαμε ότι στην εδώ πραγμάτευση γίνεται εισήγηση του κριτηρίου της διαλεκτικής λογικής, μιας λογικής δηλαδή που δεν έχει οικείον λόγον αυτοεπιβεβαίωσης αλλά τον κατακτά κατά την σχέση της προς το υπαρκτό, είτε ως είναι είτε ως γίνεσθαι. Ο μεταφυσικός και ο εμπειρικός ρεαλισμός είναι δεσμευτικός για τις γνωστικές αποφάνσεις και για τις ονοματοθεσίες. «*Τ• ν δ• α•τόθεν το•ς •κούουσι προσπιπτόντων τ•ν πρ•ς τ• πράγματα συμφωνίαν θεωρο•ντες*»¹⁷. Και καταλήγει ο Πρόκλος επισημαίνοντας ότι με το σύνολο των θεωρητικών, τόσο των μεθοδολογικών όσο και των εννοιολογικών εφοδίων, θα αποκαλυφθεί το ένα και τέλειο περιεχόμενο της

πλατωνικής θεολογίας, την οποία προφανώς θα εκλαμβάνει ως μη ευκόλως αλωτή ακόμη και από τον πιο υποψιασμένο ερευνητή¹⁸.

Θα υποστηρίζαμε δηλαδή ότι συγκροτεί μια ειδική επιστημολογία ικανή να ωθήσει έναν ερευνητή να προσεγγίσει τα πλατωνικά κείμενα, χωρίς όμως να της αποδίδει απόλυτες δυνατότητες προσπέλασής της στο υπαρκτό. Μόνον εάν κατορθώσει να καταστεί ο φορέας της μύστης, θα αποκτήσει τις προϋποθέσεις διείσδυσης στα βαθύτερα μυστήρια τού είναι. Αλλά τότε πλέον δεν θα είναι εφικτός ο λόγος περί επιστημολογίας.

Ακολούθως, ο νεοπλατωνικός στοχαστής τονίζει ότι, για να κατορθώσει ένας ακροατής να προσλάβει ουσιαστικά την φιλοσοφική-θεολογική προβληματική, είναι απαραίτητο να διαθέτει ορισμένα επιπλέον προσόντα. Θέτει λοιπόν και τις εξ υποκειμένου ως παραλήπτη προϋποθέσεις στην προοπτική της συνολικής κατηγοριοποίησής τους. Συγκεκριμένα, είναι επάναγκες, καταρχάς, να έχει κοσμηθεί από τις ηθικές αρετές, ώστε να έχει αποκαθάρει τον εσωτερικό κόσμο του και να τον έχει καταστήσει σύμμορφο με μια υψηλού επιπέδου φρόνηση¹⁹.

Δεύτερον, να έχει ασκηθεί στο πεδίο των λογικών μεθόδων, ώστε να του είναι εφικτό να θέσει εκποδών με τη δέουσα επιχειρηματολογία τα μη ελεγχόμενα και αυθαίρετα νοήματα που παρατηρούνται στις λογικές εκείνες αναλύσεις και διαιρέσεις που εκτρέπονται από την κατ' άρθρον – ή την εσωτερικά δομημένη – ερευνητική διαδικασία. Έτσι, θα κατορθώσει να διεισδύσει θεωρητικά στο χώρο των θείων γενών και να κατανοήσει το αυθεντικό περιεχόμενό τους²⁰.

Τρίτον, ο ακροατής να γνωρίζει με επάρκεια τις θεωρίες τις σχετικές με τον κόσμο της εμπειρίας, ώστε αναγόμενος μέσω των αισθητών φαινομένων στις αιτίες τους να φθάσει με ιδιαίτερη άνεση στην προσέγγιση της καθεαυτής κατάστασης εκείνων των μεταφυσικών υποστάσεων που έχουν απροϋπόθετης λειτουργίας δράση και είναι χωριστές από τα υλικά συμπλέγματα, δηλαδή άνευ εξωτερικών οντολογικών επικαθορισμών. «Μηδ• τ•ς φυσικ•ς •νήκοος •στω κα•τ• ν •ν ταύτ• πολυειδ• ν δοξασμάτων •να κ•ν τας εκόσι κατ• τρόπον τ•ς α•ίας τ• ν •ντων διερευνησάμενος •π' α•τ•ν •δη τ•ν τ• ν χωριστ• ν κα•πρωτουργ• ν •ποστάσεων φύσιν ρ•ον πορεύεται»²¹. Είναι προφανές ότι με τον τονισμό της προϋπόθεσης αυτής ο Πρόκλος προτείνει μια ανατίμηση της φύσης στην κλίμακα των οντολογικών αξιών καθώς και της επιστήμης εκείνης, σε επίπεδο γνωσιολογικό, που ασχολείται με τα φαινόμενά της.

Επομένως, στο γνωσιολογικό ζήτημα και κατά την αναγωγική δυναμική φορά του θέτει ως όρον ή ως αφετηρία και τον εμπειρισμό, τον οποίο

εντάσσει στις πραγματικές διαστάσεις του με τις επιμελημένες επεξεργασίες της νόησης, έστω και υπό τον τύπο ενός καταγωγισμού. Και εδώ πάντως δεν προωθεί ζήτημα περί πλήρους γνωστικής άλωσης του υπερφυσικού κόσμου, αλλά αναφέρεται σε μια περιδιάβαση εντός της περιοχής του. Τέλος, σημειώνει ότι ουσιαστικό εφόδιο αποτελούν και τα Μαθηματικά, τα οποία – ως περιλαμβάνοντα ή ως διατυπώνοντα τις καθαρές μορφές άρθρωσης των σχέσεων και των αναλογιών – ενισχύουν τον ειδικό ερευνητή στο να γνωρίσει με αϋλότερο τρόπο την υφή της θείας περιοχής²². Εάν λοιπόν ο ακροατής συνδυάσει με τους προσιδιάζοντες αρμούς τα ανωτέρω εφόδια, θα αποκτήσει τρία κεφαλαιώδη προθεσιακά και γνωσιοθεωρητικά στοιχεία που θα κοσμοούν και θα ωριμάζουν την ύπαρξή του: τον έρωτα, την αλήθεια και την πίστη. Με την ενίσχυσή τους θα έχει ασφαλές αποτέλεσμα στην απόπειρά του να γνωρίσει τα θεία και να εμπλουτισθεί από το φως το οποίο εκπέμπουν²³.

Από τα όσα εξετάσαμε, κατανοούμε ότι ο Πρόκλος αντιμετωπίζει σύνθετα το ζήτημα σχετικά με την προσέγγιση και κατάκτηση της, κατά την εκτίμησή του, αληθούς γνώσης και προτείνει έναν ιδιότυπο συνδυασμό ανάμεσα στην επιστημονική έρευνα, στη φιλοσοφική διαλεκτική και στη θεολογική – μυστηριακή πίστη. Η πρότασή του για ένα ενιαίο επιστημολογικό παράδειγμα είναι και εδώ προφανής. Φέρει στο προσκήνιο δηλαδή έναν ερευνητή με σύνθετες ικανότητες και δεν θα ήταν παράδοξο αν υποστηρίζαμε ότι εννοεί τους μαθητές του, αν όχι μόνον τον εαυτό του και τον διδάσκαλό του Συριανό, η αφοσίωσή του στον οποίο εκινείτο στον ορίζοντα της αποθέωσης.

4. Η θεολογία ως η επιστήμη των επιστημών

Στο τρίτο κεφάλαιο ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος φέρει στο προσκήνιο με όρους κανονιστικότητας το να θέσει σε προτεραιότητα οιασδήποτε άλλης θεωρητικής ανάλυσης την απόπειρα για διατύπωση ορισμού του επιστημονικού τομέα που ονομάζει «θεολογία». Και εδώ αντλεί τις αφορμές του από τα πλατωνικά κείμενα, διατυπώνοντας τη θέση, ότι με την επικουρία και την αξιοποίησή τους καθίσταται εφικτή η γνώση των αφετηριών των θεολογικών αποδείξεων. Καταρχάς, προβαίνει σε μια περιληπτική έκθεση των κατά καιρούς θεολογικών δοξασιών που απησχόλησαν τις φιλοσοφικές συζητήσεις και αναφέρεται, χωρίς να μνημονεύει

– προφανώς επειδή απευθύνεται, κατά το μάλλον ή ήττον, σε επαίοντες – τα ονόματά τους, στους Στωϊκούς, στον Αναξαγόρα και στον Αριστοτέλη. Τις απόψεις τους όμως ή τις θεωρεί μονομερείς ή όχι επαρκείς για να φέρουν στο προσκήνιο μια ρεαλιστική ερμηνεία της οντολογικής υφής και της δραστηριοποίησης των θείων αρχών²⁴. Το ούτως ειπείν ιστορικό έλλειμμα τον οδηγεί αμέσως στο να επικαλεσθεί τον Πλάτωνα, στα κείμενα του οποίου εντοπίζει όχι μόνον την αυθεντική θεολογική αλήθεια αλλά και την συστηματική πραγμάτευσή της.

Κατά την εκτίμησή του, ο ιδρυτής της Ακαδημίας θεάται τις οντολογικές συνθήκες στο σύνολό τους, στην ιεράρχησή τους και στην αμοιβαία συνάφειά τους, υπό τους όρους δηλαδή μιας έλλογης και συνεκτικής άρθρωσης. Η εν λόγω σύνθετη θεώρηση είναι προφανής ήδη στη ρητά αποκλειστική άποψη του Αθηναίου φιλοσόφου, ότι από τη θέση και την αρμοδιότητα της Αρχής του κόσμου της εμπειρίας εξοστρακίζονται οι όποιες σωματικές υποστάσεις προβάλλονται με την ανωτέρω ιδιότητα. Στηρίζει μάλιστα τον αποκλεισμό αυτόν στο ότι κάθε οντότητα που είναι μεριστή και υπόκειται στις χωρικές δεσμεύσεις των εκτατών διαστάσεων δεν κατέχει τις εγγενείς φυσικές προϋποθέσεις ούτε για να παράγει ούτε για να εξασφαλίζει αρτιότητα στον εαυτό της.

Προφανώς, θα προσθέταμε, και εκ του ότι υπόκειται στις ελεγκτικές συνθήκες των περιρρεόντων συναγελασμών, οι οποίοι την θέτουν σε καταστάσεις σχετικισμού. Και έτι περαιτέρω προστίθεται ότι η κάθε σωματική υπόσταση οτιδήποτε διαθέτει που έχει σχέση με το είναι της, με τις ενέργειές της ή με τα πάθη της το λαμβάνει από την «Ψυχήν» και από τις εγγενείς κινήσεις της, από την παρεμβατική δηλαδή δυναμική της²⁵. Η «Ψυχή», μάλιστα, δεν έχει, ούτε η ίδια, εκείνες τις οντολογικές βάσεις ώστε να θέτει εξαρχής ή να ολοκληρώνει την οντογενετική διαδικασία, αλλά αποτελεί έναν αναγκαίο διαμεσολοβητικό παράγοντα, ο οποίος συντελεί στην αρμονική άρθρωση και συνάφεια των διαφόρων επιπέδων του υπαρκτού. Περιλαμβάνει σε «•νεργεί•» κατάσταση ό,τι προηγείται της ύπαρξής της και σε σπερματική ό,τι πρόκειται να ακολουθήσει.

Διά των γενικών ιεραρχικών αυτών εξειδικεύσεων ο Πλάτων παρουσιάζει, με την εδραία και γενικευμένη αποδεικτικότητα των απόψεών του αλλά και στο πλαίσιο μιας ιεραρχίας που αξιωματικά υποστηρίζει, την ψυχική ουσία ως ανώτερη της σωματικής αλλά και ως εξηρημένη από την υπόσταση του «Νου». Και τη διττή αυτή συνάφειά της την θεμελιώνει στο ότι κάθε ον ή κατάσταση που κινείται δραστήρια σε ό,τι υπόκειται στις διαδικασίες του χρόνου, ακόμη και αν έχει την ιδιότητα του αυτοκίνητου, είναι κατώτερης τάξης από την κίνηση – ο όρος κατ' οικο-

νομίαν – που λαμβάνει χώρα στο πεδίο της αιωνιότητας, διατηρώντας φυσικά την προτεραιότητά του και την ανωτερότητά του απέναντι στα ετεροκίνητα.

Σύμφωνα λοιπόν με τις ανωτέρω εξαρτήσεις, θεωρεί τον «Νουν» ως πατέρα – χρησιμοποιώντας μεταφορικά έναν όρο προσφιλή στα θρησκευοφιλοσοφικά όρια της εποχής εκείνης – και αιτία των σωματικών και των ψυχικών ουσιών, προφανώς διότι κατέχει σε μείζονα βαθμό την κίνηση. Τοποθετεί μάλιστα περίξ της υπόστασής του τόσο κατά την ουσία τους όσο και κατά την ενέργειά τους όλες εκείνες τις νομοτελείς υποστάσεις- δυνάμεις που κατέχουν και δραστηριοποιούν τη ζωή τους μέσα στα αισθητά φαινόμενα και στις αναπτύξεις τους, δηλαδή όλες τις ψυχές²⁶.

Τέλος, ο Πρόκλος αναφέρει ότι ο Πλάτων παρουσιάζει και τον «Νουν» ως μεσολαβητική αναγκαιότητα και έτσι φέρει στο οντολογικό προσκήνιο μιαν άλλη αρχή που τον υπερβαίνει και της οποίας τα χαρακτηριστικά δεν υπάγονται στην ανθρώπινη αντιληπτική ικανότητα και κατηγοριοποίηση. Από την άρρητη, πάντως, αυτή αρχή αντλούν την υπόστασή τους όλα τα όντα, από τα ανώτερα έως τα κατώτερα: «•π' •λλην •ρχ•ν το• νο• παντελ•ς •ξηρημένην κα••σωματωτέραν κα• •ρρητον •φ' •ς πάντα, κ•ν τ• •σχατα τ•ν •ντων λέγης, τ•ν •πόστασιν •χειν •ναγκα•ον»²⁷.

Ο εν λόγω ετεροπροσδιορισμός σημαίνει πως γνωρίζουμε εμμέσως ότι η ανώτατη Αρχή συνιστά κατά την γενικότητά της αυθεντική οντολογική πραγματικότητα, αλλά πως αγνοούμε ριζικά τον εσωτερικό τρόπο της ύπαρξής της και βέβαια την καθεαυτότητά της. Εμμέσως μάλιστα προκύπτει ότι ένας βαθμός άγνοιας θα καλύπτει και την σχέση της ανθρώπινης συνείδησης με τα ίδια τα προϊόντα τής εν λόγω Αρχής, είτε πρόκειται για τις κατώτερες αρχές είτε για τα όντα που υπόκεινται στο γίγνεσθαι. Και επιπροσθέτως ο Πρόκλος διευκρινίζει ότι, σύμφωνα με τις αναγκαιότητες που επιβάλλουν οι οντολογικές σταθερές, υπάρχει διαβάθμιση στην έκταση της μετοχής των όντων στις αρχές τους. Έτσι, στις κατώτερες αρχές δε μετέχουν όλα τα όντα, ενώ το προνόμιο της καθολικής μετοχής κατέχει η πρώτη Αρχή, στην οποία μετέχουν όλα, ανεξάρτητα από τον τρόπο με τον οποίο έχει αναδυθεί στην ύπαρξη και από το πώς λειτουργεί η φυσική κατάστασή τους²⁸.

Εντελώς παρενθετικά να σημειώσουμε ότι η ιεραρχία συνιστά στο σύστημα του Πρόκλου παράγοντα καθολικής εφαρμογής. Δι' απλών συνεπαγωγών λοιπόν, με βάση προηγηθείσες αναφορές του, προκύπτει ότι η ανθρώπινη συνείδηση νομιμοποιείται στις, γνωσιολογικές και ονοματο-

λογικές, αποφάνσεις της μόνον όταν παρακολουθεί την κατ' άρθρον ανέλιξη του υπαρκτού. Εμμέσως πάντως προκύπτει και εδώ ότι μια τέτοια διαδικασία μόνον εννοιακά μπορεί να τελεσθεί, εκ του ότι οι ανωτέρω μεταφυσικές αρχές δεν υπόκεινται στην αισθητηριακή εμπειρία. Θα πρόκειται δηλαδή για μια βαθμιαία απομάκρυνση από τον εμπειρισμό και για μια κατά αντίστροφο λόγο διείσδυση στη χωρίς διαμεσολαβήσεις επικοινωνία με το θείον. Και, κατά τον νεοπλατωνικό φιλόσοφο, μια τέτοια μετάβαση δεν ανήκει στην αρμοδιότητα οιοδήποτε για να την πραγματώσει.

Στην συνέχεια, ο Πρόκλος σημειώνει ότι ο Πλάτων δεν παραμένει σε μια απλή αναφορά περί αρχών αλλά θεωρεί πως η καθεμία εξειδικεύεται και παράγει ως μονάδα τον οικείο της αριθμό, «προοδευτική» εξακτίνωση που συντελεί ώστε να αναπτύσσεται αντιστοίχως ο νοερός και ο ψυχικός αριθμός. Εδώ διαρθρώνεται σε τρία επίπεδα – σε άλλα κείμενά του αναφέρονται και οι υπόλοιπες ενδιάμεσες κατηγορίες – η περίφημη σχέση της Αρχαίας Ελληνικής φιλοσοφίας ανάμεσα στο «εν» και στο «πλήθος», την οποία ο νεοπλατωνικός στοχαστής θεωρεί ως αναγκαία και φυσιολογική οντολογική κατάσταση. «Π•σα γ•ρ μον•ς • γε•ται πλήθους • αυτ•ς συστοίχου»²⁹. Οι ιδιαίτεροι αυτοί αριθμοί δεν είναι απομονωμένοι μεταξύ τους, αλλά συνάπτονται με μια αμεσότητα που προσδιορίζεται από την ιεραρχική διαβάθμισή τους και διαδοχή τους, αρθρωτή συνάφεια που καταλήγει αναγωγικά στην αμέθεκτη ενάδα, στο «Εν»³⁰.

Επισημαίνεται, λοιπόν, ότι για τον Αθηναίο φιλόσοφο, η αλήθεια που αντανακλά σε θεωρητικό επίπεδο την υφή των θείων υποστάσεων έχει ως περιεχόμενό της τους ανώτατους αριθμούς, τις εκδηλώσεις τους, τις ιδιότητές τους και τις σχέσεις τους με τις κατώτερές τους αριθμητικές ομάδες. «Κα•ταύτην ε•ναι τ•ν περ•θε•ν • λήθειαν, • περ•τ•ς •νάδας τ•ν •ντων πραγματεύεται, κα•τ•ς τε προόδους α•τ•ν κα•τ•ς ιδιότητος παρ•δίδωσι κα•τ•ν τ•ν •ντων περ•ς α•τ•ς συναφ•ν κα•τ•ς τ•ν ε•δ•ν, α• τούτων •ξήρτηται τ•ν •νιαίων •ποστάσεων»³¹.

Ύστερα από την εν λόγω επιστήμη περί ενάδων-θεών έρχεται μια δεύτερη, αξιολογικά κατώτερή της και μικρότερης θεωρητικής εμβέλειας, η οποία έχει ως αντικείμενο αναφοράς τον «Νουν» – την ανωτάτη δηλαδή μετά τον «Εν», το «Είναι» και την «Ζωήν» μεταφυσική πραγματικότητα – καθώς και τα είδη και τα γένη που στο εσωτερικό του περιέχει σπερματικά ως αείζωες παραγωγικές δυνατότητες³². Η καθεμία από τις δύο αυτές επιστήμες διαρθρώνεται στη συλλογιστική της και διατυπώνεται εννοιολογικά σύμφωνα με μια ιδιαίτερη γνωστική δύναμη της ανθρωπίνης συνείδησης, αυτή που αυστηρά τής αντιστοιχεί. Έτσι, η νοερή

ιδιότητα της ψυχής έχει τη δυνατότητα να κατανοεί τα νοερά είδη και τις διαφορές που μεταξύ τους υπάρχουν, ενώ η ανώτατη γνωστική ικανότητα του νου, ενώνεται με τις ενάδες –ή τις ενότητες αρχών των όντων– και μέσω αυτών με την απόκρυφη εξ αρχής ενιαία κατάστασή τους, δηλαδή με την κορυφαία μεταφυσική ενότητα.

Επομένως, η Γνωσιολογία προσδιορίζεται από την Οντολογία με τέτοιο αυστηρό τρόπο ώστε να υπηρετείται ένας συνεπής ρεαλισμός και να ελέγχεται με αυστηρότητα η όποια απόκλιση προς τον ιδεαλισμό, τον υποκειμενικό δηλαδή προσδιορισμό της πραγματικότητας: «Πολλ• ν γάρ •ν •μ•ν δυνάμεων ο•σ•ν γνωριστικ•ν, κατ• ταύτην μόνην τ• θεί• συγγίγνεσθαι κα•μετέχειν •κείνου πεφύκαμεν»³³. Το ενδιαφέρον πάντως συνίσταται στο ότι η ανθρώπινη εσωτερικότητα δεν αποτελεί έναν άγραφο χάρτη. Η γνωσιοθεωρητική σταθερά που συνδέει τις ανθρώπινες συνειδησιακές δυνάμεις με το υπαρκτό –ή τις καθιστά προέκτασή του– σε όλα τα επίπεδά του είναι αυτή της ομοιότητας, δηλαδή ότι το όμοιο καθίσταται γνωστό από το όμοιο. Η ανωτέρω αναλογία τού «είναι» με το «συνειδέναι» σημαίνει ότι με την αίσθηση συλλαμβάνεται το αισθητό, με τη δόξα το δοξαστό, με τη διάνοια το διανοητό, με το νου το νοητό, με το εν –δηλαδή την ανώτατη κατάσταση της συνείδησης – το ενικότατο και με την άρρητη υπερ-συνειδησιακή – τρόπον τινά τη μυστική – δύναμη το Άρρητο³⁴.

Έτσι, ο Πρόκλος ακολουθεί χωρίς έστω τον ελάχιστο σκεπτικισμό τον Πλάτωνα, προσθέτοντας βεβαίως και τις οικείες του γνωσιοθεωρητικές κατευθύνσεις, κυρίως ως προς τα κορυφαία επίπεδα των γνωστικών συλλήψεων και των κατηγοριοποιήσεων, για τις οποίες όμως υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει γλωσσική εκφορά να τις διατυπώσει. Πρόκειται για κατηγοριοποιήσεις που προκύπτουν από την ενορατική φορά της συνείδησης προς τον υπερφυσικό. Η ανωτέρω πάντως προσθήκη οφείλεται στις διάχυτες θεολογικές τάσεις του, οι οποίες αναζητούν, ως μυστηριακό αίτημα, να ανακαλύψουν το βαθύτατο μεταφυσικό πυρήνα της ύπαρξης, ο οποίος λειτουργεί και ως εσχατολογική λυτρωτική πανάκεια³⁵.

Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τα όσα εξετάσαμε, οδηγούμεθα στα ακόλουθα τρία συμπεράσματα:

Πρώτον, ο Πρόκλος εισάγει έναν ιδιότυπο αγνωστικισμό, προβάλλοντας με απροκάλυπτη ένταση την δυσπιστία του – υπηρετώντας εμφανώς το θεολογικό αποφασισμό – απέναντι στη δυνατότητα των γνωστικών κέντρων του ανθρώπου να συλλάβουν συνολικά τη βαθύτατη ουσία της θείας αιτίας των όντων. Με τον τρόπο αυτόν ισχυροποιεί τη Μεταφυσική – και μάλιστα την Ενολογία ως υπέρβασή της – και στηρίζει αδιαπραγμάτευτα το πρωτείο της απέναντι στην Φυσική – στην επιστήμη δηλαδή που ασχολείται με την περιγραφή των φαινομένων του αισθητού κόσμου –, χωρίς η εν λόγω ιεράρχηση να σημαίνει ότι δεν αναγνωρίζει γνωσιοθεωρητική αξία στη δεύτερη. Έναντί της μάλιστα αίρει την αγνωστικιστική τάση, εκ του ότι θεωρεί πως ό,τι υπόκειται στην άμεση εμπειρία είναι γνωσιολογικά αλωτό, χωρίς βεβαίως να θέτει σε αμφισβήτηση την πλατωνική ρήτρα ότι τα εμπειρικά προϊόντα δεν έχουν εγκυρότητα επιστημονικά εχέγγυα. Ο ανωτέρω συνδυασμός προκύπτει έμμεσα, αλλά μπορούμε άνετα να τον επικυρώσουμε στο εκτενές υπομνηματιστικό έργο του *Εις τον Τίμαιον Πλάτωνος*.

Δεύτερον, ο Πρόκλος ωστόσο, προκειμένου να διατηρήσει αλώβητη τη θεολογική θεμελίωση του συστήματός του, αποκλείει οιαδήποτε εκδοχή σκεπτικιστικής αμφισβήτησης του μεταφυσικού οικοδομήματος, ως οντολογικά αμετάτρεπτο. Για να υπερβεί, μάλιστα, στο επίπεδο αυτό τις δεσμεύσεις του αγνωστικισμού, θέτει επιτακτικά το αίτημα για ενεργοποίηση του ανώτατου γνωστικού κέντρου της ανθρώπινης συνείδησης. Έτσι, προτείνει το συντονισμό της γνωστικής συμπεριφοράς με τις θείες εκφάνσεις και έντεχνα εγκαθιστά στο ανθρωπολογικό πεδίο μια αιτιολογήσιμη και αποδείξιμη συνάντηση του φυσικού με το μεταφυσικό, χωρίς βεβαίως να καταργεί τη μεταξύ τους ιεράρχηση. Για να μην προβούμε ωστόσο σε παρερμηνείες, έχουμε να σημειώσουμε τα ακόλουθα ως προς το συνδυασμό των δύο συμπερασμάτων. Στο σύνολο των γνωσιοθεωρητικών πραγματεύσεών του ο Πρόκλος αποδέχεται ότι η ανώτατη γνωστική κατάσταση που αναφέρεται σε ζητήματα υπερφυσικής τάξης είναι η αποφατική. Άρα, ο αγνωστικισμός επιβάλλεται εκ του αντικειμένου αναφοράς. Θέτει τα αυστηρά όρια και οδηγεί το νοούν υποκειμένο σε αυτορρυθμίσεις και σε αυτοσυγκρατήσεις, ώστε να μην οδηγηθεί στην οίηση της παντογνωσίας. Όθεν, ο σκεπτικισμός δεν είναι εφικτός ούτε νόμιμος, εκ τού ότι η πραγματικότητα αναφοράς είναι αξιωματικά αποδεκτή ως αντικειμενικά υπαρκτή. Ο μόνος σκεπτικισμός που νομιμοποιείται είναι ως προς την αντικειμενικότητα των γνωστικών προϊόντων, λόγω ακριβώς του περιορισμένου βαθμού της επιστημονικής εμβέλειας και των μετα- αναλυτικών συνθετικών κρίσεων του νοούντος υποκειμέ-

νου. Ωστόσο, παραμένει πάντοτε ως δυνατότητα η ενορατική – δηλαδή η μη διαμεσολαβούμενη – γνώση, η οποία είναι εφικτή μόνον από τους ελαχίστους, τους ενθέους. Το ρεύμα του αρχαίου σκεπτικισμού δεν πρέπει να ήταν άγνωστο στον Λύκιο στοχαστή και το χρησιμοποιεί υπό τους όρους που συνυφαίνονται με τις κατευθύνσεις των φιλοσοφικών ανησυχιών και ερμηνειών του. Εξάλλου, είχε ευδοκιμήσει και στην πλατωνική Ακαδημία, ενώ επίσης με τον Αρκεσίλαο και τον Καρνεάδη είχε αποτελέσει ένα ισχυρό ρεύμα της, με τροποποιήσεις απορρέουσες από τις εκάστοτε κυρίαρχες τάσεις.

Τρίτον, ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος εισάγει μια ιεραρχημένη αξιολογικά κλίμακα των γνωστικών δυνάμεων και των γνωστικών δραστηριοτήτων, δομική άρθρωση που εκφράζεται με τον έντονο περιορισμό τής ούτως ειπείν αριστοτελικής – αν όχι και ορισμένων άλλων φιλοσοφικών ρευμάτων, όπως, π.χ., των Στωϊκών– αισθησιοκρατίας και με την κατάταξή της στην τελευταία βαθμίδα της επιστημονικής εγκυρότητας. Υπό αυτή την οπτική, δέχεται ότι η ακριβής γνώση προϋποθέτει μια υπέρβαση – και όχι βεβαίως κατάργηση – των εμπειρικών προσλήψεων καθώς και της επιφανειακής αποτίμησης του υπαρκτού, προκειμένου να επιτευχθεί το με επιστημονική εγκυρότητα γνωστικό αποτέλεσμα. Οι πλατωνικοί, λοιπόν, καταμερισμοί της πραγματικότητας διατηρούνται, για να καταστήσουν ουσιαστικά ως γνωσιοθεωρητική – και, κατ' επέκταση, ως ηθική ή ανθρωπολογική – λύτρωση τη θεία έμπνευση. Η σχέση με το θεϊόν δεν περιορίζεται στην περιοχή των συναισθημάτων, ούτε ενός απλού θρησκευτικού ψυχολογισμού.

Συνδυάζοντας τα ανωτέρω τρία συμπεράσματα μπορούμε άνετα να διατυπώσουμε μια περαιτέρω διαπίστωση: ο Πρόκλος, με το να διατηρεί μέσω του αγνωστικισμού του τις επιφυλάξεις του απέναντι στην αξιοπιστία των αισθήσεων, υιοθετεί ένα μετριοπαθή σκεπτικισμό, ο οποίος συνίσταται στην ιδιότυπη συνάφεια και συμμαχία της απατηλότητας της εμπειρίας με τη δυνατότητα μιας περιορισμένης αλλά και γοητευτικά συναρπαστικής αναγωγής στις έσχατες αρχές του υπαρκτού.

Το ζήτημα, λοιπόν, της ατομικής σωτηρίας μετακινείται στο Εκείθεν, ενώ για το Εντεύθεν αναγνωρίζεται μόνον η μεταβλητότητα των αξιών, μια περιπέτεια όμως η οποία έχει μια ερεθιστική διαδρομή. Έτσι, η ανθρώπινη ύπαρξη είναι υποχρεωμένη, για να υπερβεί τον ηθικό σχετικισμό της εγκόσμιας πρακτικής ζωής, να τροφοδοτείται διαρκώς από τις εξ αποκαλύψεως ή τις δι' αναγωγικού εντοπισμού βιοθεωρητικές παραινήσεις. Επομένως, οι ανώτατες κανονιστικές αρχές που απορρέουν από την υπερφυσική τάξη θα συνιστούν το δεοντολογικό παράδειγμα προς

το οποίο καθηκόντως το άτομο θα τείνει, παρεμβαίνοντας διορθωτικά ή ανατρεπτικά στη μονοσημάντως ενδοκοινωνικής τάξης καθηκοντολογία. Ό,τι επομένως βαθμιαία εντοπίσαμε είναι ότι για το νεοπλατωνικό φιλόσοφο η Γνωσιολογία δεν αποτελεί έναν αυτόνομο και αυτονομηματοδοτούμενο θεωρητικό κλάδο, αλλά συνυφαίνεται στενά με τη Μεταφυσική, την Κοσμολογία, την Ανθρωπολογία και την Ηθική και έτσι εκτιμούμε ότι επικυρώνεται η αρχική επισήμανσή μας ότι το έργο του με κάθε νομιμότητα μπορεί να χαρακτηριστεί ως συστηματικό, ως περιληπτικό δηλαδή ποικίλων επιμέρους τομέων που, παρά την ιδιαιτερότητά τους, συνδέονται συνεκτικά μεταξύ τους με κοινές αρχές.

Ως επιπλέον θέση θα διατυπώναμε την πρόταση να λάβουμε υπόψη μας και τους κοινωνικούς και πολιτικούς όρους της εποχής εντός της οποίας ο Πρόκλος δραστηριοποιείται, για να ερμηνεύσουμε τόσο τις προτάσεις του για στροφή στην εσωτερικότητα και προς τις υπερβατικές αρχετυπίες, όσο και εν ταυτώ ένα, κατά το μάλλον ή ήττον, ανικανοποίητό του από τις χορηγίες του κόσμου της αισθητής εμπειρίας. Ήδη στις υπομνηματιστικές πραγματείες του στους πλατωνικούς διαλόγους *Αλκιβιάδης Α΄* και *Πολιτεία* είχε επισημάνει ότι η έμπρακτη άσκηση της αρετής και η κατάκτηση της προσωπικής ευδαιμονίας προϋποθέτουν την διηνεκώς ανανεούμενη μετοχή στα μεταφυσικά αρχέτυπα, της οποίας ένα από τα προϊόντα είναι και η συγκρότηση θεωρίας.

Κατά την εκτίμησή μας, η ακόλουθη επισήμανση του J. Habermas για τον Πλάτωνα θα ενθουσίαζε το νεοπλατωνικό φιλόσοφο: «Η διάκριση μεταξύ Είναι και χρόνου... εξασφαλίζει στο Λόγο ένα ον αποκαθαρμένο από την αστάθεια και την αβεβαιότητα και παραδίδει στη Δόξα το βασίλειο του εφήμερου. Θεωρώντας τώρα ο φιλόσοφος την αιώνια τάξη των πραγμάτων δεν μπορεί παρά να εξομοιώσει και τον εαυτό του με το μέτρο του κόσμου και ν' ανακατασκευάσει αυτό τον κόσμο μέσα του... Περνώντας από το δρόμο της εξομοίωσης της ψυχής με την κανονικοποιημένη κίνηση του κόσμου, η θεωρία εισέρχεται στη βιούμενη πρακτική των ανθρώπων – η θεωρία σφραγίζει τη ζωή με τη δική της μορφή και αντανακλάται στη στάση αυτού που υποτάσσεται στην πειθαρχία της, στο 'Ήθος'» (*Κείμενα Γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, σε μτφρ. Αντ. Οικονόμου, εκδ. «Πλέθρον», Αθήνα 1990, σσ. 21-22).

Σημειώσεις

1. Βλ. S. Breton, "Âme spinoziste, Âme néoplatonicienne", *Revue philosophique de Louvain*, 71 (1973), σ.σ. 211.

2. Βλ. H. D. Saffrey – L.G. Westerink, *Proclus, Théologie Platonicienne*, livre I, "Les Belles Lettres", Paris 1968, σσ. LX – LXXV, όπου ενδεικτικά διαβάζουμε το ακόλουθο σχόλιο: «L' identification des hénades divines aux dieux païens a déjà fait dire avec raison que, si les Olympiens d' Homère, la plus anthropomorphe des créations de l' esprit humain, ont pu finir leur carrière dans ce musée d' abstractions métaphysiques, c' était l' une des plus grandes ironies de l' histoire des idées» (σελ. LXXV). Βεβαίως η εν λόγω μετεξέλιξη συνιστά καταρχάς προϊόν μιας πνευματικής ωρίμανσης, η οποία έρχεται στο προσκήνιο μέσα από τους ιστορικούς αναβαθμούς που εκτυλίσσονται διαλεκτικά, ως αναστοχαστική αναδόμηση του εκάστοτε πρότερου από το ύστερό του. Ωστόσο, η ίδια η ιστορία φέρει στον ορίζοντα των διαπιστώσεων και ένα επιπλέον δεδομένο: αυτό του πολιτιστικού συγχρονισμού. Έχει επανέλθει υπό νέους όρους, ή ρητά αναιρετικούς ή επαναφοράς στο προσκήνιο μιας παράδοσης του παρελθόντος, το ζήτημα περί του πραγματικού περιεχομένου του πολυθεϊσμού. Ο Πρόκλος αναλαμβάνει την απόπειρα να το οριοθετήσει με το αναγκαίο εννοιολογικό υλικό, διά του οποίου θα αναδείξει τις κεκρυμμένες δυνατότητες μιας θρησκευτικής παράδοσης που είχε απωλέσει το πρωτείο ως προς τον επικρατορισμό των μεταφυσικών ανησυχιών της ανθρώπινης εσωτερικότητας.

3. Στα πέντε αυτά κεφάλαια γίνεται μια συνοπτική ανάλυση του πλατωνικού διαλόγου *Παρμενίδης*, ο οποίος ουσιαστικά αποτελεί το ιερό ανάγνωσμα και το βιβλίο αναφοράς της Νεοπλατωνικής Σχολής. Βλ. ό.π., I, σσ. LXXV – LXXXIX. Επίσης, E. Bréhier, "Le Parménide de Platon et la théologie négative de Plotin", *Etudes de Philosophie antique*, Paris 1948, pp. 232-236. E.R. Dodds, "The Parmenides of Plato and the origin of the neoplatonic One", *Classical Quarterly*, 22 (1928), σσ. 129-142. Λ. Σιάσου, *Εραστές της αλήθειας*, Θεσσαλονίκη 1984, σσ. 54 -58.

4. *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας*, I, 7. 21-24. Μια ανάλογη ρητή θέση συναντάται πολλάκις στα πλατωνικά κείμενα. Βλ. ενδεικτικά, *Τίμαιος* 27c 1-2: «το•το γέ δή πάντες •σοι καί κατά βραχύ σωφροσύνης μετέχουσιν, •πί παντός •ρμ• καί σμικρο• καί μεγάλου πράγματος θεόν •εί που καλο•σιν»· *Φίληβος*, 25 b 8- 10. Η αρετή της σωφροσύνης εδώ προσιδιάζει κατεξοχήν στην ιδιότητα της σοφίας ως εδραίας επιστημονικής θωράκισης, διά της οποίας ο ερευνητής αντιλαμβάνεται σε βάθος το περιεχόμενο των δύο κόσμων, του μεταφυσικού και του φυσικού, και τις μεταξύ τους διακρίσεις.

5. *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας*, I, 7. 24 - 8.2. «Ο•τε γ•ρ τ• θε•ον •λλως

δυνατ•ν • τ• παρ' α•τ•ν φωτ•τελεσθέντας, ο•τε ες •λλους •ξενεγκεν • παρ' α•τ•ν τελεσθέντας». Στην κορυφή δηλαδή των γνωσιοθεωρητικών θεμελιώσεων του ο Πρόκλος αποκλείει οιονδήποτε ανθρωποκεντρικό αυτοπροσδιορισμό, τόσο ως προς τις επιστημονικές κατακτήσεις, όσο και ως προς την διακοίνωσή τους. Η γνώση δεν είναι εφικτό να συγκροτηθεί εντός του ανθρώπινου εγκεφάλου με όρους, π.χ., μορφών εποπτείας. Έτσι μόνον εξηγείται το ότι αποδίδει σε ελάχιστους, στους εκλεκτούς, τη δυνατότητα να μυούνται στις θείες προβολές. Τα εν λόγω πρόσωπα έχουν, και εδώ, την αίσθηση του τι σημαίνει ρεαλιστική θεώρηση της υπερφυσικής και της φυσικής περιοχής. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μετοχή «τελεσθέντας», η οποία αναφέρεται τόσο σε έναν σκοπό, όσο και στις διαδικασίες που ως εργαλειακός λόγος τον πραγματώνουν.

6. Ό.π., Ι, 8. 2-4. Σημειωτέον ότι ο Πρόκλος στο δεύτερο μέρος (κεφ. 12 - 29) του πρώτου βιβλίου του *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας* πραγματεύεται για τα θεία ονόματα που παρατίθενται στους πλατωνικούς διαλόγους. Θεωρεί μάλιστα ότι το κάθε όνομα δεν αποδίδει τόσο το πώς αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος τις θείες αρχετυπίες αλλά κυρίως την ίδια την οντολογική υφή τους ως μεταφυσικών πηγών της ύπαρξης, καταφεύγοντας έτσι εμμέσως και σε έναν ρεαλισμό του ονόματος, ενύπαρκτον ενδεχομένως σε ό,τι περιγράφει. Θα σημειώναμε έτσι ότι κινείται στην προοπτική να υπερβεί την διάκριση ανάμεσα σε σημαίνον και σημαινόμενο, χωρίς όμως να είναι εμφανώς ρητός προς την εν λόγω κατεύθυνση. Για το περιεχόμενο που έχει η εν λόγω διάκριση στο πλαίσιο της Στωϊκής φιλοσοφίας, βλ. ενδεικτικά Α. Α. Long, *Η Ελληνιστική φιλοσοφία* (σε μτφρ. Στ. Δημόπουλου και Μ. Δραγώνα-Μονάχου), εκδ. «Μ.Ι.Ε.Τ.», Αθήνα 1987, σσ. 198-225. Ενδιαφέρον επίσης παρουσιάζει ο όρος «•νέλιξις», διά του οποίου πρέπει να δηλώνεται τόσο η κατά βαθμίδες θεία αποκάλυψη όσο και η αντίστοιχη κατανόησή της και ο ονοματισμός της από την ανθρώπινη συνείδηση. Άρα, αποκλείονται οι αυτοματισμοί στις αποφάνσεις και έρχονται στο προσκήνιο οι διαδικασίες, οι οποίες αναγκαστικά όμως πρέπει να είναι μυητικές, λόγω του υπερφυσικού χαρακτήρα του αντικειμένου που περιγράφεται.

7. Για τις γνωσιολογικές έρευνες στην αρχαία ελληνική σκέψη, βλ. ενδεικτικά Δ. Ανδριόπουλου, *Αρχαία Ελληνική Γνωσιοθεωρία*, εκδ. «Παπαδήμα», Αθήνα 2003.

8. Ό.π., Ι, 8. 17-23. Η επιλογή των δύο επιθέτων για το χαρακτηρισμό της πλατωνικής φιλοσοφίας προφανώς και δεν είναι τυχαία. Το πρώτο επίθετο την αναγορεύει σε κορυφαίο επιστημολογικό κριτήριο, ενώ το δεύτερο την προβάλλει ως έμπλεω από την εμμενή παρουσία των μεταφυσικών αρχετύπων. Κατά την εκτίμησή μας, η σύζευξη νοησιαρχίας και μεταφυσικής – ή το οικοδόμημα μιας νοησιαρχικής μεταφυσικής – στοχεύει όχι μόνο να αναδείξει ότι ο θείος νοητός κόσμος είναι έλλογα δομημένος, αλλά και να εξουδετερώσει οιαδή-

ποτε γνωσιολογική κριτική, π.χ., επικούρειας προέλευσης. Θα λέγαμε λοιπόν ότι εδώ ο Πρόκλος καταφεύγει στον Πλάτωνα σαφώς για να στηρίξει τις κοσμοθεωρητικές θέσεις του περί, της μη υποκείμενης σε αμφισβήτηση, προτεραιότητας του Εκείθεν έναντι του Εντεύθεν, ιεραρχική διάταξη που τονίζουμε και στην κύρια ανάλυση της μελέτης μας. Να σημειώσουμε επίσης ότι το σύνολο των ανωτέρω συναντάμε στο περιεχόμενο και στον τρόπο συγκρότησης – κατά την συστηματική διαδοχή θεωρημάτων – του διδακτικού εγχειριδίου του Πρόκλου *Στοιχείωσις θεολογική*.

9. Βλ. ό.π., II, Paris 1974, 31.1-73.23. Επίσης, P. Bastid, *Proclus et le crépuscule de la pensée grecque*, "Vrin", Paris 1969, 34 – 207 και J. Trouillard, *L'Un et l'âme selon Proclus*, «Les Belles Lettres», Paris 1972.

10. Βλ. *Περί της κατά Πλάτωνα θεολογίας*, I. 9.9 -12: «•ν •ρχ• μ•ν τ• κοιν• πάντα νοήματα περ•θε• ν, •σα παραδίδωσιν • Πλάτων, συγκεφαλαιούμενος κα• τ•ς τε δυνάμεις •πανταχο• κα•τ•ς •ξίας τ• ν •ξιωμάτων •πισκοπ• ν». Δύο ερευνητικοί - γνωσιοθεωρητικοί τόποι εντοπίζονται στο ανωτέρω εδάφιο: α) τα κοινά νοήματα, δηλαδή μη αποκκλίνουσες αρχές από μια αρχική και ενιαία κανονιστικότητα καθώς και εφαρμόσιμες στο σύνολο των ομοειδών περιπτώσεων και β) τα αξιώματα, δηλαδή αυταπόδεικτες και απροϋπόθετες αρχές που χρησιμοποιούνται ως εφαλτήρια για οιαδήποτε απόδειξη. Με κάθε άνεση λοιπόν μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι ο Πρόκλος δεν ορίζει τη Μεταφυσική μόνον ως Οντολογία αλλά και ως Επιστημολογία, διότι στην περιοχή της υποστηρίζει ότι θεμελιώνονται έσχατες γνωσιοθεωρητικές αρχές. Βεβαίως πρόκειται για αρχές που περιγράφουν οντολογικές τάξεις υπερβατικού περιεχομένου, σύνδεση που προκύπτει άμεσα από τις προοιμιακές ρήσεις του και έμμεσα από το γενικότερο ρεαλισμό που διακρίνει τις θεωρίες του.

11. Βλ. ό.π., I, 9. 12 -15: «...κα•πάντα •πανάγων ες τ•ς τ• ν θεολόγων •ποθέσεις». Η κίνηση και εδώ μεταξύ Οντολογίας και Γνωσιολογίας είναι ρητή, ενώ επίσης η αναφορά σε υποθέσεις αναδεικνύει εκ νέου και την επιστημολογική βάση του φιλόσοφου- ερευνητή: ως υπόθεση νοείται η γνωσιολογική εκείνη αρχή που έχει την έδρα της σε ό,τι εκ των θεών ανακοινώνεται. Όθεν, συνιστά ένα, επιστημολογικό θα το χαρακτηρίζαμε εκ νέου, υπόστρωμα για την άρθρωση των ερευνητικών ανιχνεύσεων που θα αναληφθούν και οι οποίες πρέπει να συμφωνήσουν με το περιεχόμενό του. Ερώτημα επίσης προκαλεί και η αναφορά σε θεολόγους. Ποιούς κυρίως εννοεί ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος; Από τα γενικότερα συμφραζόμενα και των έξι βιβλίων του έργου του *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας* θα υποστηρίξαμε ότι εννοεί τους Ορφικούς, τους Πυθαγορείους και τον διδάσκαλό του, τον Συριανό. Για τον Πλάτωνα δεν γίνεται συζήτηση. Ούτως ή άλλως τον εκλαμβάνει ως τον κορυφαίο θεολόγο, και μάλιστα στο σύνολο των εκτενών πραγματειών του, με προεξάρχουσα την *Ες τ•ν Πλάτωνος Παρμενίδην*.

12. Βλ. *ό.π.*, I, 9.15-19. Περιληπτική ανάλυση της τριττής αυτής διαίρεσης, βλ. στο H.D. Saffrey – L.G. Westerink, *Proclus, Théologie Platonicienne*, I., σσ. LX-LXVII.

13. Βλ. *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας*, I, 9. 20 -21. Σημειωτέον ότι με το απλούν προτίθεται να φέρει στο προσκήνιο το βαθύτερο πυρήνα των όσων εμπειρικά εμφανίζονται ως ενάντια μεταξύ τους και να αναδείξει την κοινή πηγή τους. Ανάλογες επισημάνσεις και διατυπωμένες με ιδιαίτερα συστηματικό τρόπο συναντάμε στο τρίτο βιβλίο της πραγματείας του Αριστοτέλη *Ρητορική τέχνη*.

14. Βλ. *ό.π.*, I, 9.21-24: «τ• μ•ν δι• συμβόλων παραδεδομένα μεταβιβάζοντες ες τ•ν •ναργ• περ• α•τ•ν διδασκαλίαν, τ• δ• δι' εκόνων •ναπέμποντες •π•τ• σφέτερα παραδείγματα». Η σχέση παραδείγματος - εικόνας θα μπορούσε να αποτυπωθεί και ως σχέση αρχετύπου- εκτύπου. Εάν η κατεύθυνση της μελέτης μας εκκινείτο αυστηρά στην περιοχή της Οντολογίας, αναγκαστικά θα έπρεπε να εξετάσουμε το τι σημαίνει ότι μια εικόνα έχει το οικείο της παράδειγμα. Πρόκειται για δομική παραλληλότητα ανάμεσα στους δύο κόσμους; Συνοψίζοντας απλώς τις σχετικές θέσεις του Πρόκλου, επισημαίνουμε τα εξής: παραλληλότητα δεν υφίσταται. Στο μεταφυσικό κόσμο αναπτύσσονται οι αρχέτυπες «ιδέες», οι οποίες προβαίνουν σε συνδυασμούς, οι οποίοι όμως εκδηλώνονται μόνον στην περιοχή της Φύσεως, δηλαδή της γενικής εστίας από την οποία απορρέουν τα επιμέρους αισθητά όντα. Εντός της Φύσεως υπάρχουν, π.χ., τα αρχέτυπα «άνθρωπος» και «ίππος». Αλλά μόνον εκεί και όχι στα ανώτατα επίπεδα του μεταφυσικού κόσμου, όπου τίθενται οι προδιαγραφές των συνδυασμών που θα ακολουθήσουν. Συστηματικά ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος αναπτύσσει τα ανωτέρω στην πραγματεία του *Εις τον Πλάτωνα Παρμενίδην*, και μάλιστα με μια εντυπωσιακή για τις λεπτομέρειές της αναφορά στην ιστορία του ζητήματος από τον Πλάτωνα έως την εποχή του. Βλ. σχετικώς L. J. Rosán, *The Philosophy of Proclus. The Final Phase of Ancient Thought*, New York 1949, σσ. 158- 163. G. Reale, *Storia della filosofia antica IV*, Pubblicazione della Università Gattolica, Milano 1981, σσ. 175-185. C. Steel, "Proclus et les arguments pour et contre l' hypothèse des Idées", *Revue de philosophie ancienne*, 1984 (2), σσ. 3- 27. Κατά την εκτίμησή μας πάντως η σημαντικότερη ανάγνωση του ζητήματος έχει γίνει από τον J. Trouillard, στο *La mystagogie de Proclus*, σσ. 143- 186. Και για τον ακραία απαιτητικό αναγνώστη, παραπέμπουμε στην πραγματεία του A. Kojève, *Essai d' une histoire raisonnée de la philosophie païenne*, III, Paris 1973, όπου μπορεί να συναντήσει ή μια εγχειλιανή ανάγνωση του Πρόκλου ή την πρόκληση τροφοδότηση του Εγέλου. Τέλος, τον ίδιας τάξης αναγνώστη θα παραπέμπαμε στην πραγματεία του E. Moutsopoulos, *Le structures de l' imaginaire dans la philosophie de Proclus*, "Les Belles Lettres",

Paris 1985, σσ. 15-27 αναφορικά με την σχέση εικόνας - παραδείγματος. Αναφορικά με την χρήση των συμβόλων από τον Πρόκλο, βλ. Anne D. R. Sherrard, *Studies on the 5th and 6th Essays of Proclus' Commentary on the Republic*, Vandenhoeck and Ruprecht in Göttingen, 1980, όπου εξετάζεται εξαντλητικά η παρουσία των μύθων στα έργα του.

15. Βλ. *ό.π.*, I, 9.24 - 10.1: «τ• μ•ν •ποφαντικώτερον •ναγεγραμμένα τος τ•ς α•τίας βασανίζοντες λογισμος, τ• δ• δι' •ποδείξεων συντεθέντα διερευνώμενοι κα• τ•ν τρόπον τ•ς •ν α•τος •ληθείας •πεκδιηγούμενοι κα• γνώριμον τος •κούουσι ποιο•ντες». Εκ πρώτης όψεως, μεταφραστικό και ευρύτερα ερμηνευτικό πρόβλημα προκαλείται με την λέξη “τρόπος”, η οποία ωστόσο διευκρινίζει σαφώς τις προθέσεις του Πρόκλου. Πρόκειται για το πώς εκτρέπεται-εκφάνεται η αλήθεια. Άρα, δεν γίνεται λόγος για το καθεαυτό περιεχόμενό της. Ο αποφαιτισμός είναι ρητός, δηλαδή η ανθρώπινη ερευνητική εμβέλεια έχει, ως εκ των καταστατικών συνθηκών του αντικειμένου αναφοράς της, συγκεκριμένα όρια.

16. Βλ. *ό.π.*, I, 10.1-4: «τ•ν μ•ν •ν α•ίγμασι κειμένων •λαχόθεν τ•ν σαφήνειαν •νευρίσκοντες ο•κ •ξ •λλοτρίων •ποθέσεων •λλ' •κ τ•ν γνησιωτάτων το• Πλάτωνος συγγραμμάτων». Με τη θέση αυτή εξασθενεί αισθητά η νομιμότητα οιασδήποτε έξωθεν ερμηνείας και το κριτήριο της αντικειμενικότητας περιορίζεται αυστηρά στα – και από τα – δεδομένα του ίδιου του ερμηνευόμενου φιλοσόφου. Επισήμως δηλαδή δεν υιοθετείται ένας εξω- ή μετα- πλατωνικός τρόπος αναλύσεων και συνθετικών κρίσεων. Βεβαίως η ανωτέρω ρήτρα δεν σημαίνει ότι ο Πρόκλος παραθεωρεί την έως την εποχή του φιλοσοφική παράδοση. Τουναντίον μάλιστα. Το σύνολο του έργου του αποδεικνύει ότι στο πλαίσιο της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας ήταν ο κορυφαίος – και με απόσταση από τους υπολοίπους – ιστορικούς της, χωρίς να παραβιάζει ούτε κατά κεραία το αίτημα περί συστηματικής διάρθρωσής της. Για παράδειγμα, παραπέμπουμε στην εκτενή πραγματεία του *Ες τ•ν Τίμαιον Πλάτωνος*, όπου όχι μόνον παρουσιάζει τις θέσεις των Ελλήνων κοσμολόγων στο σύνολό τους αλλά και συγκροτεί έναν αυστηρό εννοιολογικό κοσμολογικό κώδικα, με κατηγοριοποιήσεις που θεμελιώνει εξαντλητικά.

17. *Ό.π.*, I, 10.4-5. Μεταφραστικό, και ευρύτερα θεωρητικό, πρόβλημα παρουσιάζει το επίρρημα «α•τόθεν». Ή θα σημαίνει από την ίδια την εσωτερικότητα των ακροατών ή από τα αισθητηριακά ερεθίσματα, ως εκ της ίδιας πηγής για την οποία γίνεται λόγος προερχόμενα. Κατά την εκτίμησή μας, αν η πρώτη εκδοχή είναι προτιμητέα, υπό την έννοια ότι, ακόμη και αν από το εσωτερικό οπλοστάσιο προκαλούνται γνωσιολογικές ανιχνεύσεις, η συμφωνία τους με τα πράγματα πρέπει να είναι ρητή. Από την άλλη όμως, ακολουθεί η μετοχή «προσιπτόντων», οπότε πρέπει να διατυπώνεται λόγος για έξωθεν επιφερόμε-

νες στη συνείδηση εμπειρίες. Σε μία σύνθεση των ανωτέρω θα σημειώναμε, με μια αυθαιρεσία προκεχωρημένων εδώ διακυβευμάτων, ότι πρόκειται για την ενορατική γνώση, η οποία, παρά τον αδιαμεσολάβητο χαρακτήρα με τον οποίο συγκροτείται, πρέπει να συμφωνεί με ό,τι στην πραγματικότητα υφίσταται. Το για ποιους λόγους όμως θα παρενέβαινε μια τέτοια παρατήρηση στη ροή του κειμένου δεν είναι απόλυτα εξηγήσιμο.

18. Βλ. *ό.π.*, I, 10.6-10: «... κα•τ•ν μουσικήν ταύτης τ•ς θεωρίας •νέλιξιν». Και εδώ γίνεται λόγος για ανέλιξη ως μια διαδικασία που είναι υποχρεωμένη, πριν προβεί στο περαιτέρω, να επανακτά με νέους όρους το προηγηθέν.

19. Βλ. *ό.π.*, I, 10.11-18. Όπως και σε άλλα γνωσιολογικά εδάφια του, ο Πρόκλος εννοεί και εδώ τη φρόνηση ως σοφία, απηλλαγμένη συγχρόνως από κάθε εμπαιχθείς στοιχείο, μειωτικό της ανθρώπινης προσωπικότητας. Η σύζευξη ηθικής και γνωσιολογίας είναι προφανής.

20. Βλ. *ό.π.*, I, 10.18-25: «Τας δ• λογικας μεθόδοις •πάσαις γεγυμνάσθω...». Πβ. • πόμνημα ες τ•ν Πλάτωνος Παρμενίδην, 675.21-676.31. Εδώ αποκλείεται ρητά ο θεωρητικός αυτοματισμός, ο προκαλούμενος ενίοτε και από την ενόραση, την οποία ο Πρόκλος αναγνωρίζει ως ικανότητα ελαχίστων.

21. *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας*, I. 10.25-11.4. Εδώ επαναλαμβάνεται ο περίφημος συνδυασμός που από τον Πλάτωνα και εξής διέπει, κατά το μάλλον ή ήττον, την παράδοση της Ακαδημίας περί μεταφυσικής της υπερβατικότητας και μεταφυσικής της εμμένειας. Η πρώτη βεβαίως μεταφυσική προηγείται από κάθε άποψη και συνιστά τη ρητή προϋπόθεση της δεύτερης, με μια κανονιστικής αυτοτέλειας επικυριαρχία. Για μια εξαντλητική, τόσο ιστορικά όσο και συστηματικά, θεώρηση του ζητήματος, βλ. A.J. Festugière, *La Révélation d' Hermès Trismégiste*, τόμ. IV, Paris 1954, σσ. 80-140.

22. Βλ. *ό.π.*, I, 11.4-7: «...δι• γ•ρ τούτων •ϋλότερον τ•ν θείαν ο•σίαν γινώσκομεν». Πβ. Πλάτωνος *Τίμαιος*, 53 c 2-3. Και εδώ επισημαίνεται η ανάγκη προσαρμογής της γνωστικής διεργασίας στην αυθεντική οντολογική κατάσταση των οντοτήτων στην οποία στρέφει την αναφορά της. Ερευνητικό πρόβλημα ωστόσο θέτει ο όρος «ο•σία». Την εκλαμβάνει ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος ως συλλήβδην όλων των θεών, μιας τάξης εξ αυτών ή ως συνώνυμη με τον όρο «ύπαρξις»; Στην γαλλική μετάφραση οι H. D. Saffrey και L. G. Westerink την αποδίδουν με τον γενικό όρο "l' être", που σημαίνει κυρίως το είναι. Δεν έχουμε αντιρρήσεις να υιοθετήσουμε την εν λόγω μετάφραση, διότι ο όρος "ο•σία" υπό την αυστηρή ειδική χρήση του αναφέρεται στο βαθύτατο οντολογικό πυρήνα του θείου, ενώ ο όρος "ε•ναι" στην κατάσταση γενικώς τού υπάρχειν. Στην περίπτωση πάντως που ακριβολογεί ο Πρόκλος, αποκλείεται να περιλαμβάνει την ουσία του Ενός-Αγαθού ως Ανώτατης Αρχής, διότι ρητά σε πλείστα κείμενά του –όπως, π.χ., στα εισαγωγικά του δεύτερου και του τρίτου βιβλίου

του *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας*– το καλύπτει από έναν απόλυτο αποφασισμό. Εκτός εάν είναι πιο φιλελεύθερος και ελαστικός στην ορολογία του, εφόσον ακόμη κινείται στις γενικές εισαγωγικές επισημάνσεις του. Μια τέτοια πάντως μη αυστηρή ορολογία μπορεί να γίνει αποδεκτή μόνον στην περίπτωση κατά την οποία απευθύνεται στους μαθητές του, οπότε βαθμιαία τούς εθίζει στην επιλογή των πιο κατάλληλων όρων. Στα υπόλοιπα ωστόσο πέντε βιβλία του *Περί της κατ• Πλάτωνα θεολογίας* είναι καταλυτικός σε ακρίβεια. Ζήτημα βεβαίως περί του πρώτου βιβλίου ως μη γνησίου έργου του Πρόκλου δεν υπάρχουν εφελθήρια για να τεθεί.

23. Βλ. *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας*, I, 11.8-26 και πιο αναλυτικά 109.4 - 113. 10. Επίσης, Λ. Σιάσου, *Εραστές της αλήθειας*, σσ. 38-40. Πρβλ. Πλάτωνος, *Συμπόσιον*, 212 b 3- 4 και *Θεαίτητος* 173 c.

24. Βλ. *Περί της κατ• Πλάτωνα θεολογίας*, I, 12.2-13.5: «Πρ•ν δ• ρξωμαι τ•ς τ•ν προκειμένων •μ•ν πραγμάτων •φηγήσεως, βούλομαι περ• τε α•τ•ς θεολογίας επε•ν κα•τ• ν κατ' α•τ•ν τρόπων, κα•τίνας μ•ν • Πλάτων δογματίζει, τίνας δ• •ποσκευάζεται τ•ν θεολογικ•ν τύπων, •α τα•τα προειδότες ρ•ον •ν τος •χομένοις τ•ς τ•ν •ποδείξεων •φορμ•ς καταμανθάνωμεν». Στη θεολογία λοιπόν αποδίδει οντολογικό, γνωσιολογικό και καθεαυτό θεολογικό περιεχόμενο, ενώ την συνδέει και με το μεθοδολογικό ζήτημα. Και προφανώς θέτει την θεολογία ως βάση για κατανόηση οιασδήποτε άλλης επιστήμης. Άρα, την ανάγει στην περιοχή μιας γενικής επιστημολογίας και έτσι φωτίζει έτι περαιτέρω το περιεχόμενο των αρχικών επισημάνσεών του.

25. Βλ. *ό.π.*, I, 13.6-13: «...τ• μεριστ•ν π•ν κα•διαστατ•ν ο•τε παράγειν ο•τε σώζειν •αυτ• πέφυκεν •λλ• κα•τ• ε•ναι κα•τ• •νεργε•ν •πάσχειν δι• ψυχ•ς •χει κα•τ•ν •ν α•τ• κινήσεων». Πβ. *Στοιχειώσεις θεολογική* (E.R.Dodds) πρ. 40-51, σσ. 42.8-50. 6· πρ. 184-211, σσ. 160.21-184.20. Το όλο σκεπτικό του Πρόκλου εδώ αφορμάται από τη θεωρία του περί «αυθυποστάτων», του συνόλου δηλαδή των θείων οντοτήτων, οι οποίες έχουν τις προϋποθέσεις να συντελούν καιρία στην αναγωγή τους στο είναι. Πρόκειται για οντότητες που την ίδια στιγμή είναι αιτίες ή αυτοαιτίες και αποτελέσματα, ως προϊόντα των ανωτέρων τους, ενώ παράλληλα συντελούν σε ανάλογες διεργασίες για την παραγωγή των κατώτερων τους θείων οντοτήτων. Σημειωτέον ότι «αυθυπόστατα» απουσιάζουν ρητά από την περιοχή του κόσμου της αισθητής εμπειρίας. Βλ. ενδεικτικά, *Στοιχειώσεις Θεολογική*, πρ. 26-30, σσ. 30.10-34.26 και πρ. 45, σσ. 46.12-19. Πβ. W. Beierwaltes, *Proklos, Grundzüge seiner Metaphysik*, Frankfurt am Main 1979, σσ. 130-136.

26. Βλ. *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας*, I, 13. 13-20. Πβ. *Ες τ•ν Πλάτωνος Παρμενίδην*, 740. 17 – 21. Πιο συστηματικά και με επισήμανση των επιμέρους αρθρώσεων παρουσίας τους αναπτύσσεται η δράση των ψυχών στο *Στοιχείω-*

σις Θεολογική, πρ. 184-211, σσ. 160.21-184.20. Πβ. P. Bastid, *Proclus et le crépuscule de la pensée grecque*, σσ. 365-382.

27. *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας*, I, 13. 20-23. Στο εδάφιο αυτό ουσιαστικά συνοψίζεται η αντίληψη του Πρόκλου περί παραγωγής. Όλες οι θείες οντότητες προέρχονται από το «Εν», την πρώτη Αιτία, και προσλαμβάνουν κατά την διαδικασία της παραγωγής τους διάφορα οντολογικά χαρακτηριστικά από τις ενδιάμεσες δευτερεύουσες αιτίες. Κατά βάση, διά της ανάδειξης νέων οντολογικών χαρακτηριστικών προκύπτουν οι εκάστοτε νέες θείες οντότητες. Πάντως, όταν χρησιμοποιούμε τον όρο "παραγωγή" για να περιγράψουμε τις διαδικασίες του μεταφυσικού κόσμου, δεν αποδίδουμε ακριβώς το τι συμβαίνει. Ο Πρόκλος επιλέγει κατά το πλείστον τον όρο "πρόοδος", ο οποίος δηλώνει την έξοδο από την κατάσταση της "μονής", στο πλαίσιο της οποίας το προϊόν ενυπάρχει με σπερματικό τρόπο στην αιτία του. Για μια συστηματική πραγμάτευση του ζητήματος, βλ. *Στοιχείωσις Θεολογική*, πρ. 25-39, σσ. 28.21 - 42.7. Πβ. J. Trouillard, *L' Un et l' âme selon Proclus*, "Les Belles Lettres", Paris 1972, σσ. 91-109. Να σημειώσουμε πάντως ότι και εδώ ο Πρόκλος δεν είναι τόσο αυστηρός στη διατύπωση των θεωριών του, διότι στο μεταφυσικό σύστημά του ανάμεσα στην Ανώτατη Αρχή και στο Νουν τοποθετεί το Είναι και την Ζωήν. Βλ. ενδεικτικά *Στοιχείωσις Θεολογική*, πρ. 101- 103, σσ. 90. 17- 92. 29. *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας*, IV, 6.6 - 10.19. Προφανώς κινείται ακόμη σε γενικές διατυπώσεις και με τον όρο «Νους» δηλώνει την τριάδα «Είναι-Ζωή-Νους» στο σύνολό της, ή – εξίσου πιθανόν – θα διατηρεί εισέτι τη μεταφυσική διάκριση του Πλωτίνου σε Εν-Νους-Ψυχή. Έτσι, τις εξειδικεύσεις που ο ίδιος προτείνει, θα τις φέρει στο προσκήνιο σ' ένα μετέπειτα στάδιο αναλύσεων. Δεν πρέπει να αποκλείουμε λοιπόν το ότι απευθύνεται σ' ένα ακροατήριο με συγκεκριμένες γνώσεις, επί των οποίων παρεμβαίνει διορθωτικά όποτε ο ίδιος το κρίνει αναγκαίο.

28. Βλ. *ό.π.*, I, 13.23. 14.4: «...δε•δ• α• τ•ν •ρχ•ν τ•ν πάντων •π• πάντων μετέχουσι τ•ν •ντων, επερ μηδεν•ς •ποστατήσιν, πάντων απία τ•ν •πωσο•ν •φεστάναι λεγομένων ο•σα». Πβ., *ό.π.*, II, 23.14-30.26. Στα εν λόγω εδάφια συναντάμε μια τυπική περίπτωση λειτουργίας του μονισμού, η οποία μάλιστα διέπεται και από μια αισιόδοξη προοπτική, εφόσον κανένα ον δεν αποκλείεται από τις ανώτατες θείες χορηγίες.

29. *Ό.π.*, I, 14.5-12. Πβ. *Στοιχείωσις θεολογική*, πρ. 21, σελ. 24.1- 33. Να σημειώσουμε ότι η θεωρία περί αριθμών απασχόλησε σε όλη την εξέλιξή της την πλατωνική Ακαδημία, ενώ επίσης συνεδέετο πολλάκις με τη θεωρία περί των αρχετύπων «ιδεών». Ενδεικτικά παραπέμπουμε στην μελέτη του John Dillon, *The Heirs of Plato*, Oxford University Press, 2003.

30. Βλ. *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας*, I, 14.12-15: «Συνάπτει δ• •σπερ τ• σώματα τας ψυχας ο•τω δήπου κα•τ•ς ψυχ•ς μ•ν το•ς νοερο•ς εδεσι, τα•τα

δ• τας •νάσι τ•ν •ντων, πάντα δ• ες μίαν •πιστρέφει τ•ν •μέθεκτον •νάδα» . Χρήζει προσοχής η αναφορά σε αμέθεκτο, κατάσταση που οριοθετεί το σημείο επανόδου των όντων ως προς την αρχική πηγή. Η ανώτατη δηλαδή οντολογική πραγματικότητα δεν προσεγγίζεται σε απόλυτη κλίμακα. Διευκρινίσεις περί τού εν λόγω ζητήματος θα δώσει ο Πρόκλος στην αμέσως επόμενη παρατήρησή του. Αναφορικά με την θεωρία του περί των μονάδων, βλ. ενδεικτικά, J. Trouillard, *La mystagogie de Proclus*, "Les Belles Lettres", Paris 1982, σσ. 223-234, απ' όπου παραθέτουμε την ακόλουθη παρατήρηση: «L' univers de Proclus est construit de telle sorte que chaque monade est un tout qui symbolise avec le Tout, grâce à quoi elle peut rejoindre la loi de toute production ainsi que le centre universel. La procession n' abolit jamais la manence dont elle part, mais s' appuie constamment sur elle. Et dans la conversion la raison évolue en forme de ronde (περιχορεύει) autour de l' intuition qui exprime elle- même l' inspiration divine» (σελ. 224). Άρα, οι αριθμοί δε συνιστούν μετρητικά εργαλεία αλλά οντολογικές δυνάμεις, οι οποίες συντελούν στην έλλογη και αρμονική άρθρωση του υπαρκτού. Ο πυθαγορισμός στην πλατωνική διάστασή του επιβιώνει με αμείωτη ένταση.

31. Ό.π., I, 14. 16-21. Τη θεωρία του περί ενάδων, ως των άμεσων απορροών του Ενός, ο Πρόκλος αναπτύσσει στα έργα του *Στοιχείωσις θεολογική*, πρ. 113-165, σσ. 100. 5- 144. 8 και *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας*, III, 5. 6- 28. 21. Πρβλ. H. D. Saffrey και L. G. Westerink, *Proclus Thologie Platonicienne*, III, σσ. IX- LXXVII. E. R. Dodds, *Proclus, the Elements of Theology*, Oxford, 1963, σσ. 257- 283.

32. Βλ. ό.π., I, 14. 21-23. Πβ. 48.5, 93.17, 98. 27-99. 1. Για μια πιο συστηματική θεώρηση των ειδών, βλ. *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας*, V, 12, 40.2 - 42.4 και των γενών βλ. V, 30, 109.2 - 117.6. Χρήζει επισήμανσης ότι στο πλαίσιο της Νεοπλατωνικής Σχολής αναπτύσσεται η Ενολογία, η θεωρία για το Εν και τις ενάδες, η οποία υπερβαίνει και προσδιορίζει την παραδοσιακή μεταφυσική Οντολογία. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι συνιστά την ανώτατη έκφραση της θεολογίας, δηλαδή εκείνη που δεν συγκροτείται υπό τους ανθρώπινους όρους. Βλ. ενδεικτικά, R. Schórmann, «L' hénologie comme dépassement de la métaphysique», *Les études Philosophiques*, τχ. 3/ 1982, σσ. 331- 350.

33. Ό.π., I, 14. 21- 15.8. Για τις γνωστικές δυνάμεις του ανθρώπου κατά Πρόκλον, βλ. Α. Σιάσου, *Εραστές της αλήθειας*, σσ. 31-35. S. Sambursky, "Plato, Proclus, and the Limitations of Science", *Journal of the History of Philosophy*, 3 (1965), pp. 3-11 W. Beierwaltes, *Proklos, Grundzüge seiner Metaphysik*, Frankfurt am Main 1979, σσ. 261-388. E. Moutsopoulos, *Les structures de l'imaginaire dans la philosophie de Proclus*, σσ. 97-176. L. Siorvanes, *Proclus. Neo-Platonic Philosophy and Science*, "Edinburgh University Press", Edinburgh 1996, σσ. 48-51, διατυπώνοντας μια μικρή επιφύλαξη για τη θέση του εν λόγω

ερευνητή ότι στο έργο του Πρόκλου μπορούμε να εντοπίσουμε, εκτός από ρεαλιστικές, και ιδεαλιστικές τάσεις. Κατά το νεοπλατωνικό φιλόσοφο, το νοούν υποκείμενο προσδιορίζεται ως προς τα αναμφίβολα γνωσιολογικά εφόδιά του *a priori* από τις θείες χορηγίες. Πρόκειται όμως για ένα θέμα που απαιτεί μια ογκώδη πραγματεία για να διευκρινισθεί, με κύριο άξονα τα σχόλιά του στον πλατωνικό διάλογο •λκιβιάδης Ι.

34. Βλ. *Περί τ•ς κατ• Πλάτωνα θεολογίας*, Ι, 15.8-21: «...Τ• γάρ •μοίω πανταχο• φαμέν τά •μοια γινώσκεσθαι». Λ. Σιάσου, *Εραστές της αλήθειας*, 40-42. Για την αναλογία ανάμεσα στις βαθμίδες της πραγματικότητας και σε αυτές της γνώσης, βλ. •πόμνημα ε•ς τ•ν Τίμαιον Πλάτωνος, Ι, 243.26 - 252.10. Πρβλ. Πλάτωνος, *Πολιτεία*, VI, 508 e- 511 e.

35. Βλ. J. Trouillard, *La mystagogie de Proclus*, σσ. 15-51, απ' όπου ενδεικτικά διαβάζουμε για τη γενικευμένη ούτως ειπείν θρησκευτικότητα του νεοπλατωνικού φιλοσόφου, η οποία περιλάμβανε τόσο τις ανησυχίες της εσωτερικότητας όσο και τις τελεστικές λατρευτικές διαδικασίες: «Proclus était un pratiquant rigoureux et éclectique. Il honorait, avec les dieux helléniques, les dieux orientaux dont il pouvait connaître les cultes. Il voulait être «le hiérophante du monde entier». Il accumulait donc jusqu' à un âge avancé les interdits, les exercices ascétiques, les exorcismes et purifications de cultes multiples. Il en célébrait exactement les fêtes et composait des hymnes en l' honneur des dieux. La récitation de ces hymnes apaisait ses souffrances quand il était malade» (σσ. 34-35) .

Έντυπα που αφορούν την εικαστική αγωγή μικρών παιδιών (περιόδου 1980-2006)

Απόστολος Μαγουλιώτης*

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα μελετά τα τελευταία αναλυτικά προγράμματα σπουδών και το σχεδιασμό των βιβλίων του μαθήματος των Εικαστικών της Ελληνικής Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Κυρίως ανιχνεύει την ελεύθερη αγορά, για να διαπιστωθεί κατά πόσο συμβάλλει στην έκδοση εντύπων των εικαστικών που αφορούν στην αγωγή μικρών παιδιών. Στην προσπάθεια αυτή παρατηρείται ότι κατά την περίοδο 1980-2006 οι ελληνικοί εκδοτικοί οίκοι εμφανίζουν μια άνθιση σε έντυπα εικαστικού περιεχομένου που διαβάζονται από παιδιά ή με τη μεσολάβηση των ενηλίκων ή των εκπαιδευτικών. Αυτά αναλύουν ένα θέμα ή πολλά, περιγράφουν μορφές των εικαστικών τεχνών και δραστηριότητες για παιδιά, κάποια παρουσιάζουν καλλιτέχνες και έργα τους, και άλλα πληροφορούν για τη διδακτική και την εικαστική δημιουργία των μικρών παιδιών κ.ά.

Λέξεις κλειδιά: Έντυπα, βιβλία, προσχολική και πρωτοσχολική εικαστική αγωγή.

1. Εισαγωγικά

Διανύουμε μια εποχή μεγάλης και ποικίλης παραγωγής έντυπου παιδαγωγικού υλικού. Όσον αφορά τη Δημόσια Εκπαίδευση, το Π.Ι και το ΥΠΕΠΘ (ως χώροι σχεδιασμού και παραγωγής έντυπου παιδαγωγικού

---

* Ο Απόστολος Μαγουλιώτης είναι Επίκουρος Καθηγητής του Παιδαγωγικού Τμήματος Προσχολικής Εκπαίδευσης στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

υλικού), ολοκληρώνουν την έκδοση των νέων σχολικών βιβλίων της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης. Όμως, το εύρος των Εικαστικών (όπως και κάθε άλλου διδακτικού αντικειμένου) είναι αδύνατο να συμπεριληφθεί μέσα σ' ένα διδακτικό πακέτο. Γι' αυτό επιστήμονες, καλλιτέχνες και συγγραφείς, οι οποίοι παρακολουθούν την πορεία της εκπαίδευσης και συνεργάζονται με τους εκδοτικούς οίκους της ελεύθερης αγοράς, σχεδιάζουν και παράγουν προϊόντα, για να καλύπτουν τέτοιες εκπαιδευτικές ανάγκες. Έτσι στην παρούσα διερεύνηση προσεγγίζονται οι χώροι σχεδιασμού του έντυπου παιδαγωγικού υλικού της Εικαστικής αγωγής (θεωρητικό μέρος) και καταγράφονται τα έντυπα, τα οποία εκδόθηκαν στην ελεύθερη αγορά κατά την περίοδο 1980-2006, με περιεχόμενο σχετικό με την Εικαστική αγωγή της προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας (έρευνα πεδίου).

2. Θεωρητικό μέρος της έρευνας

2.1. Ο σχεδιασμός του έντυπου υλικού εικαστικής αγωγής της Δημόσιας Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης

Τα Εικαστικά ως αντικείμενο μάθησης προσφέρεται στα προγράμματα σπουδών του Δημόσιου Ελληνικού Δημοτικού Σχολείου¹ από το 1834 (και εντεύθεν) και του Νηπιαγωγείου² από το 1896 (και εντεύθεν). Ειδικά στα δύο τελευταία αναλυτικά προγράμματα σπουδών του 1982 και προπαντός του 2002³ (του Π.Ι) δίνεται μια ιδιαίτερη έμφαση στο διδακτικό αντικείμενο των Εικαστικών. Έτσι το προτεινόμενο περιεχόμενο του γνωστικού αντικειμένου των εικαστικών που αφορά στην προσχολική ηλικία είναι σχεδόν το ίδιο μ' αυτό της πρωτοσχολικής ηλικίας σε μια μορφή βαθμιαίας εξέλιξης και απαιτήσεων. Αυτό περιλαμβάνεται σε 6 άξονες: 1ος Εξοικείωση με απλά υλικά, μέσα και τεχνικές, 2ος Απλά μορφικά στοιχεία, 3ος Θέματα, 4ος Μορφές εικαστικών τεχνών, 5ος Έργα τέχνης, 6ος Κριτική, καλαισθησία. Με διάφορους συνδυασμούς όλων αυτών των αξόνων προτείνεται να οργανωθεί ένα κατάλληλο και ελκυστικό περιβάλλον με διδακτικές εικαστικές παρεμβάσεις, μέσα από το οποίο θα δίνονται ευκαιρίες να αναπτυχθούν γενικά οι ικανότητες των παιδιών:

- Να διακρίνουν την ομορφιά στη φύση, στο περιβάλλον και στα έργα τέχνης, με τα οποία θα έρχονται σε επαφή.

- Να αναπτύσσουν ενδιαφέρον για την καλλιτεχνική δημιουργία καθώς και την επιθυμία να συμμετέχουν σε καλλιτεχνικές δραστηριότητες.
- Να παρατηρούν, να πειραματίζονται με διάφορα υλικά και τεχνικές, να ερευνούν και να χρησιμοποιούν τις εμπειρίες και τις ιδέες τους ως στοιχείο καλλιτεχνικής δημιουργίας και έκφρασης.
- Να ανακαλύπτουν ότι η τέχνη είναι μέσο έκφρασης και επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων.
- Να χρησιμοποιούν την τέχνη σε συνδυασμό με άλλες δραστηριότητες του προγράμματός τους.

Εκτός από τους ρεαλιστικούς στόχους τα νέα αναλυτικά προγράμματα του Π.Ι. προτείνουν ένα σχεδιασμό εικαστικών δραστηριοτήτων, κατά τον οποίο θα λαμβάνονται υπόψη οι ανάγκες, τα ενδιαφέροντα, και οι ικανότητες των παιδιών αυτής της ηλικίας. Επίσης με τις κατάλληλες παρεμβάσεις οι εικαστικές δραστηριότητες καλό είναι να βασίζονται στις προϋπάρχουσες γνώσεις, να εξασφαλίζεται η ενεργητική συμμετοχή των παιδιών, να προάγεται η διαθεματικότητα κ.ά. όπως επιτάσσει η σύγχρονη εκπαίδευση⁴. Μετά από αυτόν τον προγραμματισμό και για πρώτη φορά (στην ελληνική εκπαίδευση) προτείνεται συγγραφή διδακτικών πακέτων των εικαστικών. Ο σχεδιασμός αυτών των εντύπων προτάθηκε να αξιολογείται με τα παρακάτω κριτήρια⁵: α) Για το «βιβλίο του Μαθητή» θα κρίνεται συνολικά: το περιεχόμενο, η δομή και η οργάνωση, η λειτουργικότητα και η αισθητική, η παιδαγωγική και η διδακτική καταλληλότητα καθώς και η τεχνική αρτιότητα των εντύπων, β) Για το Τετράδιο Ασκήσεων του Μαθητή θα κρίνεται η άμεση σύνδεση με το βιβλίο του μαθητή, και η ύπαρξη εργασιών δημιουργικότητας, εξάσκησης, εμπέδωσης κ.ά., γ) Για το Βιβλίο του Δασκάλου, θα αξιολογούνται: οι γενικές οδηγίες, οι διδακτικές προτάσεις, οι πηγές και το εποπτικό υλικό, αλλά και οι προτάσεις αξιολόγησης κ.ά. Βάσει αυτών των δεδομένων σχεδιάστηκαν τα έντυπα των πακέτων του παιδαγωγικού υλικού των Εικαστικών, τα οποία εκδόθηκαν το Σεπτέμβριο του 2007. Έτσι σήμερα μαθητές και δάσκαλοι έχουν τα δικά τους βιβλία -πακέτα: το 1ο για τις τάξεις Α'-Β', το 2ο για τις τάξεις Γ'-Δ' και το 3ο για τις τάξεις Ε'-ΣΤ' του Δημοτικού Σχολείου. Περίπου με το ίδιο περιεχόμενο σχεδιάστηκε και το αντικείμενο των Εικαστικών, το οποίο περικλείεται στο βιβλίο Οδηγός Νηπιαγωγού, εκδόθηκε το 2006 και με τα ίδια κριτήρια αξιολογήθηκε.

2.2. Τα έντυπα της εικαστικής αγωγής στην ελεύθερη αγορά.

Εδώ και τριάντα χρόνια σχεδόν, η ελεύθερη ελληνική αγορά, όπως είναι γνωστό, εκδίδει τα δικά της έντυπα, στα οποία ανατρέχει συχνά η δημόσια και η ιδιωτική εκπαίδευση. Όσον αφορά τα έντυπα αυτά, μέχρι σήμερα, δεν εντοπίστηκε καμία έρευνα, η οποία να έχει καταγράψει το εύρος των εκδόσεων, να αξιολογεί ή να περιγράφει: το περιεχόμενο, τη δομή, την παιδαγωγική και διδακτική καταλληλότητά τους, το αισθητικό και λειτουργικό μέρος, την τεχνική αρτιότητα κ.ά. Δεν έγιναν δηλαδή κάποιες ιδιαίτερες⁶ έρευνες γύρω από το σχεδιασμό και την αξιολόγηση του έντυπου παιδαγωγικού υλικού των Εικαστικών για μικρά παιδιά. Υπάρχουν όμως αρκετές εργασίες που ασχολούνται: με τις αξίες των Εικαστικών, με τη δημιουργικότητα των μικρών παιδιών⁷, με την παρατήρηση και τη φαντασία⁸. Επίσης βρέθηκαν εργασίες, οι οποίες περιγράφουν ποικίλες καλλιτεχνικές μορφές έκφρασης των παιδιών⁹ ή μας πληροφορούν για τρόπους προσέγγισης και εικαστικής δημιουργικότητας. Π.χ. του Guilford¹⁰, για δραστηριότητες σύλληψης ιδεών ή του Torrance¹¹ για δραστηριότητες τύπου τεστ. Ακόμη υπάρχουν αναφορές που ασχολούνται με τα έργα τέχνης και τους τρόπους προσέγγισης των παιδιών¹².

Σύμφωνα με κάποιους ερευνητές¹³ εντοπίστηκαν και δραστηριότητες ακατάλληλες, στις οποίες ο ενθουσιασμός των παιδιών για εξερεύνηση και πειραματισμούς και γενικώς η ευχαρίστηση της ατομικής έκφρασης που αντλούν από την καλλιτεχνική δημιουργικότητα μπορεί να χαθούν ίσως για πάντα. Πρόκειται για τις γνωστές δραστηριότητες, που περιέχουν εικόνες με περιγράμματα, τις οποίες τα παιδιά χρωματίζουν ή κόβουν ή κολλούν και άλλα.

Σε ορισμένα παιδιά αρέσει να χρησιμοποιούν εικαστικά υλικά και χωρίς καθοδήγηση, παράγουν έργα πολύ εκφραστικά. Άλλα παιδιά, όταν τους δίνονται διάφορα υλικά και αφήνονται να δουλεύουν, χωρίς κάποια καθοδήγηση και έμπνευση, μπορεί να συναντήσουν δυσκολίες, ισχυρίζεται η Chapman¹⁴. Επομένως, ένας από τους σκοπούς της καλλιτεχνικής αγωγής είναι να βοηθήσει τα παιδιά να παράγουν δικές τους ιδέες¹⁵ για να εκφραστούν εικαστικά.

Για την *αισθητική παρουσίαση του εντύπου* έχουν γραφτεί αρκετά. Ο Dabner¹⁶, π.χ., μας προτείνει κάποιες βασικές αρχές, ως προς την επιλογή του σχήματος του εντύπου, τις γραμματοσειρές του, τα χρώματα, τις εικόνες, το κείμενο κ.ά. Ο Κιτσαράς¹⁷ δίνει βαρύτητα στην αισθητική του εξωφύλλου και στον τίτλο του περιεχομένου γιατί αποτελούν στοι-

χεία έλξης του αγοραστή. Ακόμη, κατά τον Καρακασίδη¹⁸, η εξωτερική όψη ενός εντύπου προδιαθέτει τον καταναλωτή. Επίσης το μέγεθος του εντύπου εξαρτάται από το χώρο αποθήκευσής του, τις απαιτήσεις του χρήστη ή την ηλικία του αναγνώστη. Συνήθως εμφανίζονται σε σχήμα: τετράγωνου, παραλληλόγραμμου και σε ελάχιστες περιπτώσεις σε σχήμα τρίγωνου ή κύκλου κ.ά. Ειδικά το έντυπο σε τετράγωνο σχήμα (λόγω της ισόπλευρης δύναμης) προκαλεί ένα αίσθημα: κανονικότητας, δύναμης, σταθερότητας, ισορροπίας, ομαλότητας. Ενώ το παραλληλόγραμμο (ορθογώνιο) προκαλεί ένα αίσθημα σταθερότητας, δυναμισμού και κομψότητας¹⁹. Επίσης τα υλικά και η μορφή κατασκευής του καθορίζονται από τον τρόπο και τη συχνότητα χρήσης του εντύπου. Τα χρώματα του εντύπου είναι ίσως το ισχυρότερο στοιχείο επικοινωνίας, π.χ., το κόκκινο λειτουργεί ως συναγερμός ισχυρίζεται και ο Cookman²⁰. Τα χρώματα είναι ένα από τα βασικά στοιχεία εμφάνισης ενός εντύπου, γιατί απευθύνεται στο μάτι και στα συναισθήματα του αγοραστή-χρήστη. Τα χρώματα είναι αυτά που θα τραβήξουν την προσοχή του αγοραστή και τα θερμά χρώματα (κόκκινο, πορτοκαλί, κίτρινο) ή αλλιώς σκληρά κατά τον Cookman, είναι ευδιάκριτα, γι' αυτό επιδρούν περισσότερο στα μάτια μας από τα μαλακά ή ψυχρά χρώματα (μπλε, πράσινο, μοβ). Ακόμη τα φωτεινά χρώματα είναι πιο διεγερτικά από τα σκούρα ή γκριζα χρώματα. Γι' αυτό τα προϊόντα που έχουν έντονα χρώματα και αντιθέσεις είναι αυτά που προσελκύουν περισσότερο τα μικρά παιδιά (εξάλλου έτσι εμφανίζονται τα χρώματα και στα δικά τους έργα) υποστηρίζουν οι Epstein & Τρίμη²¹. Στα παιδιά αντίθετα δεν αρέσουν οι μουντές ή σκουρόχρωμες αποχρώσεις. Για τον Παπασπύρου²² οι *γραμματοσειρές* στα *έντυπα*, τα οποία προορίζονται για παιδιά μέχρι 6 ετών κυμαίνονται σε μέγεθος 14-18 (3 χιλ.), για παιδιά 7-8 ετών σε μέγεθος 14-16 (2,3 χιλ.) και από 9 ετών και πάνω τα έντυπα μπορούν να φέρουν κείμενα με γραμματοσειρές μεγέθους 12 (2 χιλ.). Επίσης, αποφεύγεται το μεγάλο μήκος των στίχων, γιατί είναι κουραστικό στο μάτι, το οποίο θα αναγκάζεται να πηγαινοέρχεται σε μεγάλες διαδρομές. Επίσης, ευανάγνωστα κείμενα είναι εκείνα που έχουν όρθια πεζά γράμματα και όχι πλάγια ή κεφαλαία, ενώ τα μαύρα γράμματα είναι πιο ευανάγνωστα, όταν έχουν «κιτρινωπό» φόντο προτείνει ο Sargent²³.

Η Εικονογράφηση του εντύπου είναι στοιχείο σημαντικό για τα παιδιά της ηλικίας, στην οποία αναφερόμαστε. Βέβαια η αξία της εικόνας, ανακαλύφθηκε στην εποχή των σπηλαίων, κατά την οποία εκτός των άλλων, χρησίμευε και ως μέσο «μάθησης». Επίσης κατά τον 4ο και 5ο αιώνα ο χριστιανισμός άρχισε να εικονογραφεί τους ναούς με σκηνές από την

Παλαιά και την Καινή Διαθήκη, ώστε αυτές να χρησιμεύσουν ως βιβλία για τους πιστούς που δεν γνώριζαν ανάγνωση²⁴. Έτσι οι αγράμματοι πιστοί πλησίαζαν τις εικόνες που κοσμούσαν τους ναούς και τις διάβαζαν σαν τις λέξεις ενός βιβλίου. Αργότερα η εικονογράφηση γίνονταν στα παράθυρα, δηλαδή με τη τέχνη του βιτρώ. Στη συνέχεια εμφανίζονται μορφές βιβλίων που αποτελούνταν σχεδόν αποκλειστικά από εικόνες ενώ είχαν ελάχιστες λέξεις σε μορφή λεζάντας στις άκρες της σελίδας ή κάτι σε συννεφάκια, όπως τα σημερινά κόμικς²⁵. Ήταν βιβλία με δύο ή περισσότερες εικόνες σε κάθε σελίδα. Η παρουσία των εικόνων αποτελεί σημαντικό εργαλείο μέσα στα έντυπα που προορίζονται για παιδιά, ιδιαίτερα βέβαια οι πολύχρωμες εικόνες.

Η αξία της εικόνας διαγράφεται πολύ σωστά και στο γνωστό ρητό: «μια εικόνα αξίζει όσο χίλιες λέξεις». Η εικόνα «είναι η ίδια οπτικό κείμενο, ένας άλλος τρόπος έκφρασης ή αφήγησης. Για το λόγο αυτό το εικονιστικό μέρος του βιβλίου πρέπει να διαβάζεται και οπτικά, να εμπεριέχει αυτοδύναμα το περιεχόμενο και το μήνυμα του να είναι ευθέως αναγνωρίσιμο»²⁶. Η εικονογράφηση παίζει σημαντικό ρόλο στα έντυπα που προορίζονται για παιδιά, τα οποία δεν γνωρίζουν ακόμη ανάγνωση. Τα βιβλία των εικαστικών, ειδικά με εικόνες έργων τέχνης, επιδρούν μαγευτικά στα μάτια των παιδιών ανεξάρτητα από τις γλωσσικές τους ικανότητες. Όμως, η μορφή και το περιεχόμενο των εικόνων πρέπει να ανταποκρίνεται στα ενδιαφέροντα και στις ικανότητες των παιδιών και να χαρακτηρίζεται από απλότητα²⁷. Οι ενδιαφέρουσες εικόνες παρακινούν το παιδί να παρατηρεί συχνά τα έντυπα και με τον τρόπο αυτό παρακινείται στο να μιλήσει, να διηγηθεί, να ρωτήσει, να αντιληφθεί και να μάθει. Επίσης, πέρα από την προώθηση της γλωσσικής εξέλιξης, παροτρύνεται η λειτουργία της σκέψης και ασκείται η αντίληψη του παιδιού²⁸. Ειδικά με βάση αυτές τις απόψεις, σχεδιάζονται και βιβλία μάθησης για μικρά παιδιά (προσχολικής και πρωτοσχολικής ηλικίας), τα οποία εμφανίζουν μειωμένη αναγνωστική ικανότητα²⁹. Βέβαια υπάρχουν και βιβλία με εικόνες, οι οποίες συνοδεύονται από μικρά κείμενα, τα οποία βοηθούν ή συμπληρώνουν την κατανόησή τους. Οι εικόνες είναι μέσα άμεσης πληροφόρησης, που βοηθούν το παιδί στην εύρεση εννοιών. Επίσης οι εικόνες γίνονται μέσα σύνδεσης σχέσεων, αιτία συζήτησης, εξήγηση επιθυμιών, εξάσκηση παρατήρησης και αντικείμενο παιχνιδιού³⁰.

3. Τα ερωτήματα και ο στόχος της έρευνας

Α. Μετά από όλα αυτά που προαναφέρθηκαν, στην παρούσα έρευνα ορίστηκαν τα παρακάτω ερωτήματα ως στοιχεία καταγραφής και ταξινόμησης (σ' ένα πρώτο επίπεδο παρατήρησης- αξιολόγησης) των εντύπων της εικαστικής αγωγής, που κυκλοφορούν στην ελεύθερη ελληνική αγορά και απευθύνονται στην προσχολική και πρωτοσχολική ηλικία.

Τα ερωτήματα που διατυπώθηκαν ήταν:

- α. Τι αριθμός εντύπων (των εικαστικών) κυκλοφορεί στην ελληνική ελεύθερη αγορά;
- β. Τι μορφές έχουν τα έντυπα των εικαστικών ως μέσα αγωγής;
- γ. Τι περιεχόμενα-θέματα πραγματεύονται;
- δ. Πόσα έντυπα μπορούν να χρησιμοποιηθούν άμεσα από τα μικρά παιδιά και πόσα έμμεσα από τους ενήλικες - παιδαγωγούς;
- ε. Πόσα έντυπα πραγματεύονται γενικές εικαστικές γνώσεις;
- στ. Πόσα έντυπα αναλύουν ειδικές εικαστικές γνώσεις;
- ζ. Πόσα έντυπα προτείνουν εικαστικές διεπιστημονικές ή διαθεματικές προσεγγίσεις;

Ως χρονολογική περίοδος της έρευνας ορίστηκε το διάστημα 1980-2006, χρόνος σχεδιασμού και εφαρμογής των δύο τελευταίων προγραμμάτων σπουδών (Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης) του Π Ι. και του ΥΠΕΠΘ.

Β. Ο πρώτος στόχος της έρευνας ήταν να ανιχνευτεί η ελεύθερη ελληνική αγορά για να καταγραφεί το έντυπο παιδαγωγικό υλικό των Εικαστικών (που απευθύνεται στην προσχολική και πρωτοσχολική αγωγή). Δεύτερος στόχος είναι να ταξινομηθεί αυτό το έντυπο υλικό σε ανάλογα ζητήματα, τα οποία προσεγγίζουν ανάγκες, ενδιαφέροντα, ικανότητες των παιδιών κ.ά., όπως προτείνονται στα νέα αναλυτικά προγράμματα σπουδών.

4. Μεθοδολογία – Δείγμα

Για τη συλλογή των στοιχείων της έρευνας πεδίου πραγματοποιήθηκαν επισκέψεις σε χώρους παρουσίασης του εξεταζόμενου υλικού, όπως: βιβλιοπωλεία, βιβλιοθήκες (δημοτικές, ιδιωτικές, σχολικών μονά-

δων, ειδικών εργαστηρίων εικαστικών κ.ά.), και καταγράφηκαν τα έντυπα παιδαγωγικού υλικού των Εικαστικών, ως εξής:

- Ταξινομήθηκαν σύμφωνα με τους στόχους της έρευνας.
- Δεν καταγράφηκαν τα έντυπα εκείνα που εκδόθηκαν από τα μουσεία και χρησιμοποιούνται στο χώρο τους, γιατί πληρούν ειδικούς στόχους και προϋποθέσεις.
- Δεν καταγράφηκαν τα έντυπα εκείνα τα οποία περιέχουν εικόνες με περιγράμματα και ζητούν από τα παιδιά να τις γεμίσουν με χρώματα ή με άλλο συγκεκριμένο υλικό ή να κοπούν ή να κολληθούν. Γιατί αυτά τα έντυπα δεν παροτρύνουν τα παιδιά σε καμία προσωπική πρωτοβουλία ή παρέμβαση και δεν περικλείουν στόχους, που περιγράφουν τα αναλυτικά προγράμματα του Π.Ι.³¹, αλλά και που προαναφέρθηκαν.

5. Τα ευρήματα της έρευνας

Τα ευρήματα της έρευνας ταξινομήθηκαν σύμφωνα με τα ερωτήματά της αλλά εντοπίστηκαν και έντυπα, τα οποία ταξινομήθηκαν πάνω από μια φορά, γιατί τα περιεχόμενά τους αναφέρονται σε πολλά ισάξια θέματα. Επίσης υπάρχουν έντυπα, τα οποία ασχολούνται με πάνω από ένα θέμα, αλλά καταγράφηκαν μόνο σε μια κατηγορία θεμάτων, γιατί σ' αυτήν αναφέρεται περισσότερο το περιεχόμενό τους. Επίσης η εργασία συνοδεύεται από Παράρτημα, στο οποίο υπάρχουν οι πίνακες ταξινόμησης των εντύπων, αλλά λόγω της μεγάλης έκτασης της παρούσας εργασίας δεν εμφανίζεται όλο το σύνολο.

α. Για την έρευνα καταγράφηκαν 230 τίτλοι εντύπων των εικαστικών, εκ των οποίων

- οι 171 τίτλοι εντύπων είναι μεταφράσεις και
  - οι 59 τίτλοι εντύπων είναι ελληνικών συγγραφέων
- ενώ εκδόθηκαν από 64 ελληνικούς εκδοτικούς οίκους.

ήτοι

• 1980 - 1989	κυκλοφόρησαν	33 τίτλοι
• 1990 - 1999	κυκλοφόρησαν	74 τίτλοι
• 2000 - 2006	κυκλοφόρησαν	110 τίτλοι
• x.x. (χωρίς χρονολογία)	κυκλοφόρησαν	13 τίτλοι

Κατά τα τελευταία 27 χρόνια κυκλοφόρησαν 230 συνολικά τίτλοι εντύπων εικαστικών.

- β. Για την έρευνα καταγράφηκαν διάφορες μορφές εντύπων των εικαστικών ήτοι:

Τέσσερις (4) τίτλοι³² εντύπων σε μορφή περιοδικών. Κάποια από αυτά τα περιοδικά ασχολούνται με θέματα γενικά, αλλά και κάποια ειδικά, όπως με την εικαστική αγωγή μικρών παιδιών. Ενώ άλλα περιοδικά παρουσιάζουν θέματα αποκλειστικά για τα εικαστικά μικρών παιδιών. Υπάρχουν και άλλα περιοδικά σχετικά με τα εικαστικά, αλλά τα θέματα προορίζονται περισσότερο για μεγαλύτερα παιδιά (π.χ., το περιοδικό *Εικαστική παιδεία κ.ά.*).

Ένας (1) τίτλος εντύπου σε μορφή μπλοκ³³, το οποίο προσφέρει δραστηριότητες ανάπτυξης της παρατήρησης, της φαντασίας και εκμάθησης του σχεδίου.

Δύο (2) τίτλοι εντύπων σε μορφή βιβλίων και συνοδεία τετραδίων ασκήσεων³⁴, τα οποία προσφέρουν δραστηριότητες εμπέδωσης.

Ένας (1) τίτλος εντύπου σε μορφή καρτών και συνοδεία βιβλίου³⁵, το οποίο προσφέρει κάρτες με έργα τεχνών για διαθεματικές προσεγγίσεις.

Διακόσιοι είκοσι δύο (222) τίτλοι εντύπων σε μορφή βιβλίων, τα οποία πραγματεύονται γνώσεις και δραστηριότητες.

- γ. Για την έρευνα καταγράφηκαν έντυπα, τα οποία πραγματεύονται ένα θέμα ή πολλά:

γ.1. *Μονοθεματικά* για την έρευνα καταγράφηκαν (142) τίτλοι εντύπων, τα οποία παρουσιάζουν ένα θέμα σχετικά με: γιορτές, παιχνίδια, ζώα, πρόσωπα, θάλασσες, τοπία, σκηνές κ.ά. είτε πραγματεύονται ένα εικαστικό μορφικό στοιχείο ή ένα εικαστικό υλικό ή έναν καλλιτέχνη και έργα του με ανάλογες δραστηριότητες είτε αναφέρονται σε μια μορφή τέχνης, π.χ., τη ζωγραφική, το τύπωμα, το σχέδιο, τη γλυπτική, τις κατασκευές κ.ά.

γ.2. *Πολυθεματικά* για την έρευνα καταγράφηκαν (88) τίτλοι εντύπων με πολλά θέματα και εμφανίζονται: μεγαλύτερα σε όγκο, με ποικίλα εικαστικά θέματα ή πλούσια σε δραστηριότητες. Όμως δεν παρουσιάζουν πλούσιο (μέχρι καθόλου) φωτογραφικό υλικό, αλλά περιγράφουν στόχους, διαδικασίες, εναλλακτικές προτάσεις και κυρίως για τους παιδαγωγούς μικρών παιδιών.

- δ. Έντυπα, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν άμεσα από τα μικρά παιδιά ή έμμεσα με τη μεσολάβηση του ενήλικα ή παιδαγωγού, βρέθηκαν:

δ.1. Άμεσα από τα παιδιά. Για την έρευνα καταγράφηκαν (90) τίτλοι εντύπων, και όπως αναφέρεται στους περισσότερους τίτλους (π.χ., βιβλία για παιδιά ή τέχνη για παιδιά) μπορούν να χρησιμοποιηθούν ή να διαβαστούν από παιδιά. Πρόκειται γενικά για βιβλία: μικρού μεγέθους, λίγων σελίδων, με ελάχιστα κείμενα, πλούσια σε εικόνες και φωτεινά χρώματα. Αρκετά από αυτά είναι φτιαγμένα με χαρτιά χοντρά ή πλαστικοποιημένα ή με διαφάνειες για εικαστικά παιχνίδια, κάποια με χοντρά ή ντυμένα εξώφυλλα, ραμμένα ή με σπιράλ δέσιμο και γενικά είναι προσεγμένες εκδόσεις.

δ.2. Έμμεσα από τους ενήλικες- παιδαγωγούς. Για την έρευνα καταγράφηκαν 140 τίτλοι εντύπων, τα οποία ξεχωρίζουν για το μεγάλο όγκο των κειμένων (ως πληροφοριακού υλικού για το δάσκαλο ή το γονιό) διακρίνονται για τις ελάχιστες ή καθόλου εικόνες, περιέχουν πληροφορίες: για τη διδακτική ή για την εικαστική δημιουργία των παιδιών ή για την οργάνωση δραστηριοτήτων κατάλληλων για το σχολικό χώρο του νηπιαγωγείου, του δημοτικού, των ειδικών χώρων δημιουργίας και ενασχόλησης, των χώρων περιβαλλοντικής αγωγής κ.ά. Επίσης προτείνουν δημιουργικές προτάσεις, για το σπίτι, για τις διακοπές, για τα παιδικά πάρτι, για τις γιορτές, για τα σχολικά παζάρια κ.ά.

- ε. Για την έρευνα καταγράφηκαν έντυπα, τα οποία πραγματεύονται γενικές γνώσεις γύρω από τις εικαστικές τέχνες:

ε.1. Για τη διδακτική των εικαστικών καταγράφηκαν (17) τίτλοι εντύπων, στα οποία οι παιδαγωγοί των μικρών παιδιών θα πληροφορηθούν γύρω από τη διδακτική των εικαστικών τεχνών, το ρόλο της παρατήρησης και της φαντασίας, για τα παιδιά και τις τέχνες, τις ικανότητες και τα ενδιαφέροντα των παιδιών, καθώς και προτάσεις για εικαστικές δραστηριότητες. Είναι βιβλία στα οποία οι παιδαγωγοί αντλούν ιδέες για διδακτικές προσεγγίσεις των παιδιών. Μέσα σ' αυτά οι παιδαγωγοί αντλούν γνώσεις και τρόπους καθοδήγησης των παιδιών στην ενασχόληση με τη δημιουργία εικαστικών έργων, στην έρευνα, στα πειράματα και μέσα από όλες τις διαδικασίες ανακαλύπτουν το μυστήριο, τη χαρά και τη δημιουργικότητα.

ε.2. Για την έκφραση της παιδικής δημιουργίας- σχεδίου καταγράφηκαν (12) τίτλοι εντύπων, στα οποία σχολιάζεται η εξέλιξη της παιδικής δημιουργίας -σχεδίου. Μέσα από τα έργα των παιδιών ο παιδαγωγός θα πληροφορείται για την οπτική αντίληψή τους, τη συναισθηματική και την ψυχική τους κατάσταση, τις σχέσεις με την οικογένειά τους, τα μηνύματά τους κ. ά.

ε.3. Για την προσέγγιση των έργων τέχνης, των καλλιτεχνών και γε-

νικότερα της ιστορίας τέχνης καταγράφηκαν (33) τίτλοι εντύπων, με πλούσιο φωτογραφικό υλικό, τα οποία περιγράφουν καλλιτέχνες, τα έργα τους και τους χώρους που εκτίθενται. Είναι έντυπα, όπου τα παιδιά: θα απολαύσουν τα σπουδαία καλλιτεχνικά αριστουργήματα του ανθρώπου ή θα γνωρίσουν σημαντικούς σταθμούς της τέχνης (ελληνικής και παγκόσμιας κληρονομιάς), θα αντλήσουν πληροφορίες για κάποια ζητήματα-ερωτήματα γύρω από την τέχνη, όπως: Σε τι χρησιμεύει η τέχνη; Τι σημαίνει όμορφος; Τι ανάγκες μπορεί να εκφράσει η τέχνη; κ.ά. Επίσης, κάποια από αυτά τα βιβλία προτείνουν και δραστηριότητες για παιδιά, τα οποία μπορούν να προσεγγίσουν τις τεχνικές ή τις τεχνοτροπίες που χρησιμοποίησαν οι καλλιτέχνες.

στ. Για την έρευνα καταγράφηκαν έντυπα, τα οποία περιέχουν ειδικές γνώσεις σχετικά με τις μορφές των εικαστικών τεχνών και συνδέονται με ανάπτυξη δραστηριοτήτων τους:

στ.1. Για ποικίλες μορφές εικαστικών τεχνών καταγράφηκαν (8) τίτλοι εντύπων, που πραγματεύονται μια ποικιλία από μορφές εικαστικών τεχνών και με ανάπτυξη δραστηριοτήτων, με τις οποίες μπορούν τα παιδιά να έλθουν σε επαφή και να δημιουργήσουν έργα: ζωγραφικής, σχεδίου, πλαστικής, κατασκευών, κολάζ, χαρακτηριστικής, τυπώματος, διακόσμησης κ.ά. τα οποία συνδέονται με διάφορα θέματα, με ποικίλα υλικά, τρόπους χρήσης και πορείες δράσης κ.ά.

στ.2. Για την τέχνη του Σχεδίου καταγράφηκαν (9) τίτλοι εντύπων, τα οποία πραγματεύονται δραστηριότητες με εικαστικά μορφικά στοιχεία: γραμμές, σχήματα κ.ά.

στ.3. Για την εξοικείωση με τα Χρώματα καταγράφηκαν (7) τίτλοι εντύπων με προτάσεις δραστηριοτήτων για ανακαλύψεις και χρήσεις των χρωμάτων μέσα από: τον περιβάλλοντα κόσμο, την εξοικείωση με τις διάφορες μπογιές και την εξοικείωση με τις διάφορες εικαστικές επιφάνειες, τους τρόπους χρήσης των χρωμάτων, τις τεχνικές της ζωγραφικής και της χαρακτηριστικής – τυπώματος και τους τρόπους παιχνιδιού.

στ.4. Για την τέχνη της Ζωγραφικής καταγράφηκαν (8) τίτλοι εντύπων, με προτάσεις δραστηριοτήτων για προσεγγίσεις υλικών, απλών τεχνικών και δημιουργία έργων της ζωγραφικής κ.ά.

στ.5. Για την τέχνη της χαρακτηριστικής –τυπώματος καταγράφηκαν (3) τίτλοι εντύπων, με προτάσεις δραστηριοτήτων για προσεγγίσεις υλικών και απλών τεχνικών της χαρακτηριστικής, αλλά και δημιουργίας έργων τυπώματος με σφραγίδες ή με στένσιλ ή μονοτυπίας κ.ά.

στ.6. Για την τέχνη της γλυπτικής και των κατασκευών καταγράφηκαν (54) τίτλοι εντύπων, με προτάσεις δραστηριοτήτων για προσεγγίσεις

γίσεις υλικών και απλών τεχνικών για δημιουργία έργων γλυπτικής και γενικότερα κατασκευών.

στ.7. Για άλλες μορφές εικαστικών τεχνών καταγράφηκαν (6) τίτλοι εντύπων, με προτάσεις δραστηριοτήτων για προσεγγίσεις υλικών και απλών τεχνικών, του Ψηφιδωτού, της Βιβλιοδεσίας, της γραφιστικής κ.ά.

ζ. Για την έρευνα καταγράφηκαν έντυπα τα οποία ασχολούνται με θέματα εικαστικών, που συνδέονται με διεπιστημονικές ή διαθεματικές προσεγγίσεις:

ζ.1. Για τα εικαστικά και το Περιβάλλον καταγράφηκαν (5) τίτλοι εντύπων, στα οποία περιγράφονται δραστηριότητες των εικαστικών, για να βοηθήσουν τα παιδιά να ασχοληθούν δημιουργικά και παράλληλα να κατανοήσουν το περιβάλλον, να συμβάλλουν στη διατήρηση ή τη διαφύλαξή του. Επίσης, με τη χρήση ανακυκλώσιμων ή άχρηστων υλικών στις εικαστικές δημιουργίες τους τα παιδιά συμμετέχουν στην καθαριότητα, στην οικονομία και στην ισορροπία της φύσης.

ζ.2. Για τα εικαστικά και τη Λογοτεχνία ή τη γλώσσα καταγράφηκαν (13) τίτλοι εντύπων, στα οποία τα παιδιά μπορούν να απολαύσουν ποιήματα, παραμύθια και ιστορίες που αναφέρονται σε καλλιτέχνες και περιγράφουν κάποια ιδιαίτερα γνωρίσματα των έργων τους ή τεχνικές ή υλικά κ.ά. Με τον τρόπο αυτό τα παιδιά απολαμβάνουν τις αξίες ενός λογοτεχνικού έργου, αλλά παράλληλα παρακινούνται και σε εικαστικές δημιουργίες.

ζ.3. Για τα εικαστικά και τα Μαθηματικά καταγράφηκαν (7) τίτλοι εντύπων, στα οποία τα παιδιά μπορούν να παρατηρήσουν έργα τέχνης και συγχρόνως να κατανοήσουν μαθηματικές έννοιες ή να αναπτύξουν εικαστικές δραστηριότητες, οι οποίες συνδέονται με μαθηματικές έννοιες που διδάσκονται στο νηπιαγωγείο και στις πρώτες τάξεις του δημοτικού.

ζ.4. Για τα εικαστικά και τα Θρησκευτικά καταγράφηκαν (2) τίτλοι εντύπων, στα οποία τα παιδιά θα βρουν εικαστικές δραστηριότητες και με τον τρόπο αυτό θα προσεγγίσουν κείμενα της Αγίας Γραφής ή τα νοήματά της ή τις γιορτές ή τις εικόνες (εικαστικά έργα) κ.ά.

ζ.5. Για τα εικαστικά και τους πολιτισμούς καταγράφηκαν (3) τίτλοι εντύπων, τα οποία προτείνουν εικαστικές δραστηριότητες βασισμένες σε έθιμα ή συνήθειες διαφόρων λαών απ' όλο τον κόσμο και μπορούν να μας ταξιδέψουν σε διάφορους πολιτισμούς. Οι μικροί καλλιτέχνες φτιάχνοντας έργα με τα ιδιαίτερα υλικά των διαφόρων λαών, δημιουργούν πρωτότυπες κατασκευές, ενώ ταυτόχρονα γνωρίζουν

τους ανθρώπους που πρώτοι τα κατασκεύασαν, έρχονται σε επαφή με την κουλτούρα τους και κατανοούν την προσφορά τους στην παγκόσμια πολιτιστική κληρονομιά

ζ.6. Για τα εικαστικά, τις γιορτές και τη διακόσμηση καταγράφηκαν (29) τίτλοι εντύπων, πλούσια σε φωτογραφικό υλικό από εικαστικά έργα και πληροφορίες για υλικά και τεχνικές διακόσμησης: γιορτών, χώρων πάρτι, Χριστουγέννων, Αποκριάς, Πάσχα, εποχών κ.ά.

ζ.7. Για τα εικαστικά και τις άλλες τέχνες καταγράφηκαν (8) τίτλοι εντύπων, τα οποία περιγράφουν εικαστικές δραστηριότητες συνδεδεμένες με τις τέχνες του θεάτρου, του κουκλοθέατρου, της μουσικής, του χορού κ.ά.

ζ.8. Για τα εικαστικά και τα Παιχνίδια καταγράφηκαν (10) τίτλοι εντύπων, τα οποία πραγματεύονται εικαστικές δραστηριότητες - παιχνίδια. Περιέχουν παιχνίδια με χρώματα, με υλικά, με εικόνες, τα οποία συμβάλλουν στην ανάπτυξη της προσωπικότητας των παιδιών. Μέσα από αυτά τα παιδιά μαθαίνουν να παρατηρούν, να κρίνουν, να αξιολογούν, να αποφασίζουν και να δημιουργούν.

6. Συμπεράσματα και προτάσεις

Από την επεξεργασία των ευρημάτων της έρευνας πεδίου καθώς και από τους πίνακες του παραρτήματος συμπεραίνεται ότι:

α. Στην ελληνική ελεύθερη αγορά (περίοδος 1980-2006) κυκλοφόρησε ένας ικανοποιητικός αριθμός εντύπων, τα οποία αφορούν την εικαστική αγωγή μικρών παιδιών. Το φαινόμενο αυτό μάλλον οφείλεται στις απαιτήσεις των δύο τελευταίων αναλυτικών προγραμμάτων σπουδών στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση της Ελλάδας. Επίσης, αυτή η άνθιση είναι αποτέλεσμα του ενδιαφέροντος των ελλήνων συγγραφέων, που καλύπτουν το Ό της δημιουργίας αυτών των εντύπων, αλλά και των εκδοτικών οίκων, οι οποίοι μετέφρασαν τα Έ επί του συνόλου.

β. Τα έντυπα που καταγράφηκαν στην πλειονότητά τους έχουν μορφή βιβλίων. Επιπλέον κυκλοφορούν και σε μορφή περιοδικών, για ενημέρωση και για ευκαιριακές εποχιακές δραστηριότητες εικαστικής αγωγής των μικρών παιδιών. Ελάχιστα όμως βρίσκονται σε μορφή μπλοκ ή μορφή καρτών με έργα τέχνης ή σε έντυπα με συνοδευτικά τετράδια, τα οποία προσφέρουν κίνητρα για δραστηριότητες άμεσων εικαστικών δημιουργιών, όπως το απαιτούν τα νέα αναλυτικά προγράμματα.

γ. Επί το πλείστον τα έντυπα πραγματεύονται θέματα-ζητήματα που αγγίζουν τα ενδιαφέροντα, τις ανάγκες και τις ικανότητες των παιδιών, αλλά και όπως υποδεικνύονται από τα τελευταία αναλυτικά προγράμματα σπουδών ΑΠΣ⁴².

δ. Ένας ικανοποιητικός αριθμός αυτών των εντύπων μπορεί να χρησιμοποιηθεί «άμεσα» από τα παιδιά. Και είναι έντυπα: συνήθως μικρού μεγέθους, παρουσιάζουν ένα θέμα, πλούσια σε εικόνες, με έντονα χρώματα, ελάχιστα κείμενα για να προσεγγίζουν τα ενδιαφέροντα και τις μαθησιακές ικανότητες των παιδιών (όπως προαναφέρθηκε³⁶) καθώς και τις αισθητικές αντιλήψεις τους (κατά τους: Sargent³⁷, Κιτσαράς³⁸, Manguel³⁹, Παπασπύρου⁴⁰, Dabner⁴¹). Βέβαια βρέθηκαν και βιβλία, τα οποία θα χρησιμοποιούνται έμμεσα, δηλαδή από τους ενήλικες. Πρόκειται για έντυπα με μεγάλο όγκο περιεχομένων, που έχουν από ελάχιστες εικόνες έως καθόλου και συνήθως πληροφορούν τους ενήλικες – παιδαγωγούς γύρω από την εικαστική αγωγή των μικρών παιδιών ή τη διοργάνωση εικαστικών δραστηριοτήτων.

ε. Ταξινομήθηκαν έντυπα που παρέχουν γενικές γνώσεις, μέσα από τα οποία μπορούν να ενημερώνονται οι ενήλικες σε ζητήματα: διδακτικής των εικαστικών, δημιουργίας του παιδικού σχεδίου, τρόπων προσέγγισης έργων τέχνης και καλλιτεχνών, σημασίας και χρήσης των εικαστικών τεχνών και των έργων τέχνης της ελληνικής και παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς.

στ. Κυκλοφορούν έντυπα, τα οποία πραγματεύονται ειδικά θέματα, τα οποία εμφανίζουν τρόπους προσέγγισης εικαστικών υλικών κατάλληλων για τα μικρά παιδιά. Επίσης υπάρχουν έντυπα, από τα οποία τα παιδιά ή οι ενήλικες θα συμβουλεύονται όσα αφορούν την οργάνωση δραστηριοτήτων δημιουργίας, γνωριμίας και ανάπτυξης των τεχνών: του σχεδίου ή της ζωγραφικής ή της χαρακτηριστικής ή της γλυπτικής και των κατασκευών, όπως και κάποιων άλλων μορφών των εικαστικών τεχνών.

ζ. Ανιχνεύτηκαν έντυπα που θίγουν ζητήματα εικαστικών δραστηριοτήτων με τη μέθοδο της διεπιστημονικής ή διαθεματικής προσέγγισης (π.χ., μαθηματικά, λογοτεχνία και γλώσσα, θρησκεία, περιβάλλον, διακόσμιση, γιορτές, παιχνίδια κ.ά.) όπως προτείνεται από τα νέα αναλυτικά προγράμματα σπουδών για τις μικρές ηλικίες. Επίσης εντοπίστηκαν και έντυπα που προτείνουν δραστηριότητες εικαστικές, οι οποίες περικλείουν μορφές παιχνιδιών για τα παιδιά προκειμένου να μαθαίνουν να κρίνουν, να αξιολογούν και να αποφασίζουν.

Με τα συμπεράσματα και τους πίνακες (ταξινόμησης εντύπων που κυκλοφόρησαν στην ελληνική ελεύθερη αγορά περιόδου 1980-2006) του

παραρτήματος η παρούσα εργασία επισημαίνει πως επιτεύχθηκαν επαρκώς οι στόχοι της. Επίσης διαπιστώθηκε ότι τα έντυπα αυτά μπορούν να καλύψουν αρκετές ανάγκες, που αφορούν την εικαστική αγωγή μικρών παιδιών, αρκεί να χρησιμοποιηθούν κατάλληλα.

Ωστόσο κάποια ζητήματα που ανέκυψαν τα τελευταία χρόνια, όπως για παράδειγμα, η Πολυπολιτισμικότητα, συμπεραίνεται ότι δε καλύφθηκαν επαρκώς.

Τέλος, πρέπει να τονιστεί ότι εντοπίστηκαν έντυπα, στα οποία η δομή των περιεχομένων εμφανίζει στοιχεία παιχνιδιού. Αυτό ήταν και το ζητούμενο εδώ και χρόνια των ανθρώπων που ασχολούνται με την αγωγή. Τα έντυπα αυτά θεωρούνται από την παρούσα έρευνα ευρηματικά και προφανώς πολύ αποτελεσματικά.

Σημειώσεις

1. Μπέσσας Δ.-Ηλιάδου Σ., «Η παρουσία των Τεχνικών (Καλλιτεχνικών) Μαθημάτων στα Αναλυτικά Προγράμματα της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης των Σχολείων του Ελληνικού Κράτους και οι συναφείς με αυτά προβληματισμοί, από τον Καποδίστρια ως το Σχολείο Εργασίας, (1830-1931)», *Μακενδόν*, τ. 11^{ος}, 2003, σ. 7-16.

2. Βάος Αντώνιος., *Εικαστική αγωγή στην ελληνική εκπαίδευση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2000.

3. ΥΠΕΠΘ & Π.Ι., *Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών, Π.Δ. 583/1982 & 132/1990 και Δ.Ε.Π.Π.Σ. & Α.Π.Σ.*, Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα 2002.

4. Βλ. περισσότερα στους: Arheim R., 1999, *Τέχνη και οπτική αντίληψη*, Θεμέλιο, Αθήνα. Ματσαγγούρας Η. 2003, *Η διαθεματικότητα στη σχολική γνώση*, Γρηγόρης, Αθήνα. Πυργιωτάκης Ι. 2000, *Εισαγωγή στην Παιδαγωγική Επιστήμη*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα. Ράπτης Α. & Ράπτη Α., 2004, *Μάθηση και διδασκαλία στην εποχή της Πληροφορίας* τ. Α. Αθήνα. Χατζηγεωργίου Γ. 1998, *Γνώθι το curriculum*, Γενικά και ειδικά θέματα αναλυτικών προγραμμάτων και διδασκτικής, Ατραπός, Αθήνα.

5. ΥΠΕΠΘ & ΠΙ, Γενικές προδιαγραφές, κριτήρια αξιολόγησης και δείγματα γραφής εκπαιδευτικού υλικού, Παράρτημα τ. Γ', τ. γ, Αθήνα 2003.

6. Καλούρη-Αντωνοπούλου Ράνυ, «Από τη διδασκαλία της τέχνης στην Αισθητική αγωγή». *Η λέσχη των Εκπαιδευτών*, τ.10^{ος} 1995, σ. 36-37. Τα τελευταία χρόνια αυξάνεται το ενδιαφέρον για την καλλιτεχνική αγωγή των παιδιών με μια ανάλογη έκδοση νέων βιβλίων.

7. Σάλλα-Δοκουμετζίδη Τιτίκα, *Δημιουργική φαντασία και παιδική τέχνη*, Εξάντας, Αθήνα 1996.
8. Μαγουλιώτης Απόστολος, *Το μπλοκ της φαντασίας*, Gutenberg, Αθήνα 1994.
9. Buening G., *Lesemotivation –aber wie*, Zur Praxis der Buch –und Lese-erziehung, Schwann 1981.
10. Σάλλα-Δοκουμετζίδη... 1996, *ό.π.*, σ. 110-113.
11. Στο ίδιο, σ. 113-114.
12. Στο ίδιο, σ. 81-83.
13. Δαφέρμου Χ.- Κουλούρη Π., - Μπασαγιάννη Ε., 2006. Οδηγός Νηπιαγωγού, ΟΕΔΒ, Αθήνα σσ. 292. Schirrmacher, R., 1998, *Τέχνη & Δημιουργική Ανάπτυξη των παιδιών*, μτφ. Τ. Γαζεριάν, Ίων, Αθήνα σ. 22-25. Thompson, C.M, «The visual arts and early childhood learning: Changing contexts and concepts», in Thompson C.M. (Ed.), *The visual arts and early childhood learning* (1-5), Reston, VA: National Art Education Association, 1995.
14. Chapman, L. H., 1993, *Διδακτική της τέχνης*, (μετφ. Α. Λαπούρτας...), Νεφέλη, Αθήνα.
15. Στο ίδιο. Μαγουλιώτης Απ., 2002, *Εικαστικές Δημιουργίες Ι, μέσα από την παρατήρηση*, Καστανιώτης, Αθήνα. Μαγουλιώτης Απ., 2003, *Εικαστικές Δημιουργίες ΙΙ, μέσα από τη φαντασία*, Καστανιώτης, Αθήνα
16. Dabner David, *Design και Layout*, μτφ. Ν. Δραμουντάκης, Σαββάλας, Αθήνα 2004.
17. Κιτσαράς Γεώργιος, *Το εικονογραφημένο βιβλίο στη νηπιακή και πρωτοσχολική ηλικία*, Παπαζήση, Αθήνα 1993.
18. Καρακασίδης Ν. Γ., *Design συσκευασίας*, Ίων, Περιστέρι 1998, σ. 25-45.
19. Στο ίδιο, σ. 85.
20. Στο ίδιο, σ. 55-75. Cookman Brian, *Σχεδίαση εντύπων με επιτραπέζια εκδοτικά συστήματα*, μτφ. Γ. Πατέστος, Ίων, Περιστέρι 1995, σ. 58.
21. Epstein Ann-Τρίμη Έλλη, *Εικαστικές Τέχνες και μικρά παιδιά*, μτφ. Παρασκευή Αυγουστίνου, Τυπωθήτω, Αθήνα 2005, σ. 81-85.
22. Παπασπύρου Σπύρος, *Το σχολικό βιβλίο ως φορέας Αισθητικής Αγωγής*, Ιωάννινα 2002 σ. 40-44.
23. Sargent W., *Το χρώμα στη φύση και στην τέχνη*, μτφ. Ελένη Καλκάνη, Κάλβο, Αθήνα 1987, σ. 68.
24. Manguel Alberto, *Η ιστορία της ανάγνωσης*, μτφ. Λ. Καλοβύρνας, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα 1997, σ. 166-182.
25. Στο ίδιο...
26. Μπενέκος Αντ., *Το εικονογραφημένο παιδικό βιβλίο*, Δίπτυχο, Αθήνα 1981, σ. 39.

27. Κιτσαράς, ό.π., σ. 58.
28. Στο ίδιο... Κασσωτάκης Μιχαήλ, *Το παιδικό ιχνογράφημα, Α' Ιχνογράφημα και Νοημοσύνη*, Αθήνα 1979.
29. Μπενέκος, ό.π., σ. 22.
30. Κιτσαράς, ό.π.
31. ΥΠΕΠΘ & Π.Ι., *Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών, Π.Δ. 583/1982 & 132/1990 και Δ.Ε.Π.Π.Σ. & Α.Π.Σ*), Υποχρεωτικής Εκπαίδευσης, Αθήνα, 2002.
32. Ανιχνεύτηκαν τα εξής περιοδικά: α). *Γέφυρες*, διμηνιαίο περ., εκδ. Ντουτούμης, Αθήνα, 2006. β). *Δημιουργικό εργαστήρι, κατασκευάζω -παίζω- δημιουργώ*, διμηνιαίο περ., Δίπτυχο, Αθήνα, 2006. γ). *Παράθυρο στην εκπαίδευση του παιδιού*, διμηνιαίο περ., εκδ. Ωρίων, Αθήνα, 2006. δ). *Σύγχρονο νηπιαγωγείο*, διμηνιαίο περ., εκδ. Δίπτυχο, Αθήνα, 2006
33. Μαγουλιώτης Απόστολος, *Το μπλοκ της φαντασίας*, Gutenberg, Αθήνα 1994.
34. Ζαραμπούκα Σοφία, *Τα σχήματα: Η οικογένεια τριγώνου*, (συνοδ. Τετρ. Ασκ.), Πατάκης, Αθήνα 1991. Ζαραμπούκα Σοφία, *Τα μαγικά χρώματα*, (συνοδ. Τετρ. Ασκ.), Πατάκης, Αθήνα 1991.
35. Γιαλουράκη Σοφία, *Το κουτί της τέχνης*, Δίπτυχο, Αθήνα 2005
36. Σάλλα-Δοκουμετζίδη, ό.π. παρ. Επίσης Epstein -Τρίμη, ό.π.
37. Sargent, ό.π.
38. Κιτσαράς, ό.π.
39. Manguel, ό.π.
40. Παπασπύρου, ό.π.
41. Dabner, ό.π.
42. ΥΠΕΠΘ & ΠΙ, 2003, ό.π.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Έντυπα-Βιβλιογραφία σε Ειδικούς Πίνακες

- ε. Πίνακες για έντυπα με γενικές γνώσεις γύρω από τις εικαστικές τέχνες
  - ε.1. *Για τη διδακτική των εικαστικών*
Αρντουέν, Ι., 2000, *Η καλλιτεχνική αγωγή στο σχολείο*, μτφ. Μ. Καρρά, Νεφέλη, Αθήνα.
  - Βάος, Α., 2000, *Εικαστική αγωγή στην Ελληνική Εκπαίδευση*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

- Chapman, L. H., 1993, *Διδακτική της τέχνης*, μτφ. Α. Λαπούρτας..., Νεφέλη, Αθήνα.
- Γκαγιώ, Μ.-Α., 2002, *Πλαστικές τέχνες, Στοιχεία μιας διδακτικής-κριτικής*, μετφ. Μαρ. Καρρά, Νεφέλη, Αθήνα.
- Daucher Hans, 2003, *Διδακτική των Εικαστικών Τεχνών*, μτφ. Τ. Σάλλα, Ελληνικά Γράμματα.
- Erstein Ann-Τρίμη Έλλη, 2005, *Εικαστικές Τέχνες και μικρά παιδιά*, μτφ. Παρασκευή Αυγουστίνου, τυπωθήτω, Αθήνα
- Καλούρη-Αντωνοπούλου, Ο., 1985, *Αισθητική αγωγή του παιδιού*, Δίπτυχο, Αθήνα.
- Kohl MaryAnn, 2005, *Η τέχνη στο νηπιαγωγείο*, μτφ. Έφ. Μαρκοζάνε, Σαββάλας, Αθήνα.
- Κόφφας Αλέξανδρος, 1989, *Δραστηριότητες αισθητικής αγωγής στο νηπιαγωγείο*, Αθήνα.
- Λαουτάρη-Γκριτζάλα, 2006, *Τα τυφλά παιδιά ζωγραφίζουν*, εκδ. Ινστ. Φαρμακευτικής Έρευνας και Τεχνολογίας, Αθήνα.
- Μαγουλιώτης Απόστολος, 2002, *Εικαστικές Δημιουργίες Ι, μέσα από την παρατήρηση*, Καστανιώτης, Αθήνα
- Μαγουλιώτης Απ., 2003, *Εικαστικές Δημιουργίες ΙΙ, μέσα από τη φαντασία*, Καστανιώτης, Αθήνα
- Παπαδοπούλου Θ. Μαρία, 2004, *Παίζοντας τέχνη με παιδιά, Το πρόγραμμα της Έλλης Τρίμη για παιδιά προσχολικής ηλικίας*, Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη.
- Σάλλα-Δοκουμετζίδη, Τ., 1996, *Δημιουργική φαντασία και παιδική τέχνη*, Εξάντας, Αθήνα.
- Σταματοπούλου, Δ., 1998, *Αισθητική καλλιέργεια και μορφές εκφράσεις των νηπίων*, Καστανιώτη, Αθήνα.
- Schirmmacher, R., 1998, *Τέχνη & Δημιουργική Ανάπτυξη των παιδιών*, μτφ. Τ. Γαζεριάν, Ιων, Αθήνα
- Τρούλης, Γ. Μ., 1986, *Η αισθητική του παιδιού*, Δίπτυχο, Αθήνα

ε.2. Για την έκφραση της παιδικής δημιουργίας- σχεδίου

- Arnheim, R., 1999, *Τέχνη και οπτική αντίληψη, Η ψυχολογία της δημιουργικής όρασης*, μτφ. Ι. Ποταμιάνος, Θεμέλιο, Αθήνα
- Goodnow J., 1988, *Τα παιδιά σχεδιάζουν*, μτφ. Κ. Κουλουμπή, Κουτσουμπός, Αθήνα.
- Duquet, P., 1992, *Το παιδί εικονογράφος*, μτφ. Γ.Α. Βασδέκη, Δίπτυχο, Αθήνα.
- Fleck-Bangert, R., *Τα παιδιά στέλνουν μηνύματα με τις ζωγραφιές τους*, 1996, μτφ. Κ. Καμμένου, Θυμάρι, Αθήνα.
- Κακίση-Παναγοπούλου, Λ., 1994, *Και όμως ζωγραφίζουν*, Δελφοί, Αθήνα.

- Κακίση-Παναγοπούλου Λ., 2004, *Τα χρώματα στην ζωγραφική παιδιών προσχολικής ηλικίας*, Διηνεκές, Αθήνα.
- Καρέλλα, Μ., 1991, *Τα παιδιά σχεδιάζουν την οικογένεια*, Καστούμης, Αθήνα.
- Κρότι Ε.-Μάνι Α., 2003, *Πώς να ερμηνεύουμε τα παιδικά σχέδια, η κρυφή γλώσσα των παιδιών*, μτφ. Ε. Γεωργιάδου, Καστανιώτη, Αθήνα.
- Μερεντιέ Ντε, Φ., 1981, *Το παιδικό σχέδιο*, Υποδομή, Αθήνα.
- Stahel, N., 1987, *Το σχέδιο ως έκφραση ψυχικών τραυμάτων*, Stahel, N., 1987, μτφ. Αλεξ. Λαμπράκη-Παγανού, Επικαιρότητα, χ.τ.
- Stern, A.-Duquet, P., 1992, *Από το αυθόρμητο ιχνογράφημα στις γραφικές τεχνικές*, μτφ. Γ.Α. Βασδέκη, Δίπτυχο, Αθήνα.
- Τόμας Γ. κ.ά., 1997, *Η ψυχολογία του παιδικού σχεδίου*, μτφ. Φ. Μπονώτη, Καστανιώτης, Αθήνα.

ε.3. Για τη προσέγγιση έργων τέχνης, καλλιτεχνών και γενικά της ιστορίας τέχνης

- Angeletti Roberta, 2000, *Ταξίδι στο χρόνο, Λασκώ, Η σπηλιά με τις ζωγραφιές*, μτφ. Κ. Γιαννίνου, Modern Times, Αθήνα.
- Αντουάν-Άτερσεν Β., 2004, *Ο κόσμος μέσα από την τέχνη*, μτφ. Ε. Πλέσσα, Πατάκης, Αθήνα.
- Baumbusch B., 2001, *Παρατηρώντας τα ζώα*, μτφ. Π. Καπόλα κ.ά, Νήσος, Αθήνα.
- Baumbusch B., 2001, *Ένα πρόσωπο με πολλά πρόσωπα*, μτφ. Καπόλα κ.ά, Νήσος, Αθήνα.
- Baumbusch B., 2001, *Θάλασσες*, μτφ. Π. Καπόλα κ.ά, Νήσος, Αθήνα.
- Baumbusch B., 2001, *Φαγητά για τα μάτια*, μτφ. Π. Καπόλα κ.ά, Νήσος, Αθήνα.
- Beaumont Emilie, 2003, *Εικόνες από τις τέχνες (Ζωγραφική - γλυπτική - αρχιτεκτονική - φωτογραφία - κινηματογράφος - μουσική - χορός - θέατρο)*, μτφ. Μ. Γραμμένου, Μοντέρνοι Καιροί, Αθήνα.
- Γιαλουράκη Σ., 2005, *Το κουτί της τέχνης*, Δίπτυχο, Αθήνα.
- Ζαχαροπούλου Κατ., 2003, *Πάυλος (Μετρό)*, Μικρή Μίλητος, Αθήνα.
- Ζαχαροπούλου Κατ., 2003, *Τσόκλης (Μετρό)*, Μικρή Μίλητος, Αθήνα.
- Ζαχαροπούλου Κατ., 2003, *Χρύσα (Μετρό)*, Μικρή Μίλητος, Αθήνα.
- Ζιραρντέ Σ. κ.ά, 1996, *Η τέχνη του Λεονάρντο*, μτφ. Γ. Ράικος, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Ζιραρντέ Σ. κ.ά, 1996, *Οι πίνακες του Πάμπλο*, μτφ. Γ. Ράικος, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Ζιραρντέ Σ. κ.ά, 1996, *Οι τοιχογραφίες του Τζότο*, μτφ. Γ. Ράικος, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Lepscky Ibi, 1984, *Λεονάρντο Ντα Βίντσι*, μτφ. Α. Αποστολάκη, Άμμος, Αθήνα.
- Lepscky Ibi, 1984, *Πάμπλο Πικάσσο*, μτφ. Α. Αποστολάκη, Άμμος, Αθήνα.

- Lodwick M., 2004, *Οδηγός για τους μεγάλους πίνακες ζωγραφικής*, μτφ. Β. Κάντζολα, Κοχλίας, Αθήνα.
- Ross Tony, 1995, *Ζώα από έργα τέχνης*, μτφ. Σ. Ρηγοπούλου, Ερευνητές, Αθήνα.
- Ross Tony, 1995, *Πορτρέτα από έργα τέχνης*, μτφ. Σ. Ρηγοπούλου, Ερευνητές, Αθήνα.
- Ross Tony, 1995, *Σκηνές από έργα τέχνης*, μτφ. Σ. Ρηγοπούλου, Ερευνητές, Αθήνα.
- Ross Tony, 1995, *Τοπία από έργα τέχνης*, μτφ. Σ. Ρηγοπούλου, Ερευνητές, Αθήνα.
- Φασιανός Αλ. & Αλ.-Χέιντεν Τ., 1997, *Πικάσο μονοκονδυλίες*, μτφ. Αγ. Φιλιππάτος, Νέα Σύνορα, Λιβάνη, Αθήνα.
- Φωκά Ι.-Βαλαβάνης Π., 1990, *Τα αγγεία και ο κόσμος τους*, Κέδρος, Αθήνα.
- Χόλλαντ Κάρ.-Σράιμπερ Βίκε, 1999, *Λεονάρντο*, μτφ. Μ. Κοντολέων, Πατάκη, Αθήνα.
- Venezia Mike, 1998, *Βαν Γκογκ*, μτφ. Κατ. Γιαννικού, εκδ. Modern Times, Αθήνα.
- Venezia Mike, 1998, *Ανρί Ματίς*, μτφ. Κατ. Γιαννικού, εκδ. Modern Times, Αθήνα.
- Venezia Mike, 1998, *Μιχαήλ Άγγελος*, μτφ. Κατ. Γιαννικού, εκδ. Modern Times, Αθήνα.
- Venezia Mike, 1998, *Κλωντ Μονέ*, μτφ. Κατ. Γιαννικού, εκδ. Modern Times, Αθήνα.
- Venezia Mike, 1998, *Σαλβαντόρ Νταλί*, μτφ. Κατ. Γιαννικού, εκδ. Modern Times, Αθήνα.
- Venezia Mike, 1998, *Πάμπλο Πικάσο*, μτφ. Κατ. Γιαννικού, εκδ. Modern Times, Αθήνα.
- Venezia Mike, 1998, *Ρέμπραντ*, μτφ. Κατ. Γιαννικού, εκδ. Modern Times, Αθήνα.
- Venezia Mike, 2003, *Οι μεγάλοι Ζωγράφοι 1*, μτφ. Κ. Γιαννικού, Modern Times, Αθήνα.
- Venezia Mike, 2003, *Οι μεγάλοι Ζωγράφοι 2*, μτφ. Κ. Γιαννικού, Modern Times, Αθήνα.

στ. Πίνακες για έντυπα με ειδικές γνώσεις και ανάπτυξη δραστηριοτήτων
στ.1. *Για ποικίλες μορφές εικαστικών τεχνών*

- Bordoni C.-Crovara F., χ.χ. *Δημιουργίες σε Μπλουζάκια*, μτφ. Μ. Μορέου, Φλούδα, Θεσσαλονίκη.
- Gordon M., 1999, *Υλικά*, μτφ., Ι. Παπαγεωργίου, Μοντέρνοι Καιροί, Αθήνα.
- Δημητράκου Β., 2001, *Τα παιδιά δημιουργούν και εκφράζουν Α' τ.*, Πατάκης, Αθήνα.
- Δημητράκου Β., 2001, *Τα παιδιά δημιουργούν και εκφράζουν Β' τ.*, Πατάκης, Αθήνα.
- Μαγουλιώτης Απ., 1989, *Ζωγραφική - Γλυπτική - Χαρακτική*, Gutenberg, Αθήνα.

Μαγουλιώτης Απ., 1989, *Κατασκευές για: Κολάζ - θέατρο - αρχιτεκτονική*, Gutenberg, Αθήνα.

Robins D., 2005, *Εικαστικές τεχνοτροπίες*, μτφ. Φ. Χανή, Σαββάλας, Αθήνα

Roca N., 2006, *Τα πρώτα βήματα στην τέχνη, Ζωγραφική και Γλυπτική*, μτφ. Π. Αυγουστίνου, Σαββάλας, Αθήνα.

στ.2. Για την τέχνη του Σχεδίου

Baxter L., 1998, *Το πρώτο μου βιβλίο για το σχέδιο 4*, μτφ. Μ. Τσαγκαράτου, Ερευνητές, Αθήνα.

Caket C. κ.ά., 1998, *Το πρώτο μου βιβλίο για το σχέδιο 1*, μτφ. Μ. Τσαγκαράτου, Ερευνητές, Αθήνα.

Caket C.κ.ά., 1998, *Το πρώτο μου βιβλίο για το σχέδιο 2*, μτφ. Μ. Τσαγκαράτου, Ερευνητές, Αθήνα.

Caket C.,κ.ά., 1998, *Το πρώτο μου βιβλίο για το σχέδιο 3*, μτφ. Μ. Τσαγκαράτου, Ερευνητές, Αθήνα.

Εξαρχόπουλος Θανάσης & Μαριόρας, 1989, *Γραμμές, σχήματα, χρώματα*, Αίολος, Αθήνα

Ζαραμπούκα Σ., 1991, *Τα σχήματα: Η οικογένεια τριγώνου, (& Τετρ. Ασκήσεων)*, Πατάκης, Αθήνα.

Μαγουλιώτης Απόστολος, 1989, *Αρχή του σχεδίου και μέσα έκφρασης*, Gutenberg, Αθήνα.

Μαγουλιώτης Απ., 1994, *Το μπλοκ της φαντασίας*, GUTENBERG, Αθήνα.

Σχοινά Μαίρη, 1988, *Ζωγραφίστε με γραμμές και χρώματα* (Βιβλίο 1-Γραμμές), Γνώση, Αθήνα

στ.3. Για την εξοικείωση με τα Χρώματα

Castagna R., χ.χ. *Δημιουργίες με χρώματα*, μτφ. Μ. Moreνου, Φλούδας, Θεσσαλονίκη.

Gordon Maria, 1999, *Χρώματα*, μτφ., Ι. Παπαγεωργίου, Μοντέρνοι Καιροί, Αθήνα.

Δημητρακόπουλος, Δ. 1994, *Παίζοντας με τα χρώματα*, Art of Text, Θεσσαλονίκη

Lynn S.& James D., 1995, *Παιχνίδια με το χρώμα*, μτφ. Δ. Θεοδωρακάτος, ΕΡΕΥΝΗΤΕΣ, Αθήνα.

Πατάκης (χ.σ.) 2004, *Χρώματα*, μτφ. Μ. Καρακώστα, Πατάκης, Αθήνα.

Petty Kate & Korper Lsa, 1987, *Χρώματα*, μτφ. Γ. Ζωγράφου, Μίνωας, Αθήνα.

Σχοινά Μαίρη, 1988, *Ζωγραφίστε με γραμμές και χρώματα* (βιβ.2-Χρώμα), Γνώση, Αθήνα.

στ.4. Για την τέχνη της Ζωγραφικής

Erpe Doris, 1991, *Ζωγραφιστές πέτρες*, μτφ. Αικ. Πίσση, Εργάνη, Αθήνα.

Λαστρέγκο Κ. κ.ά., 1989-90, *Μ' αρέσει να ζωγραφίζω τ.1-5*, μτφ. Έ. Καλλιφατίδη, Διάγραμμα, Αθήνα.

Robins D., 2005, *Ανακαλύπτω τις τεχνικές ζωγραφικής*, μτφ. Φ. Χανή, Σαββάλας, Αθήνα.

Σιγούρος Γιάννης, 2001, *Ανακαλύπτω τα μυστικά της ζωγραφικής*, Κέδρος, Αθήνα.

στ.5. Για την τέχνη της χαρακτηριστικής-τυπώματος

Robins Deri, 2005, *Τυπώματα και στένσιλ*, μτφ. Φ. Χανή, Σαββάλας, Αθήνα.

Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Ζωγραφική με στάμπες*, Μαλλιάρης Παιδεία, Αθήνα.

Robins D., 2000, *Φτιάχνω μόνος μου στάμπες*, μτφ. Μ. Τσιλεδάκη, Modern Times, Αθήνα.

στ.6. Για την τέχνη της γλυπτικής και των κατασκευών

Barff U κ.ά., 1992, *Το μεγάλο έγχρωμο βιβλίο Χειροτεχνίας για παιδιά 1*, μτφ. Ε.Ζαρόκωστα, Ταλώς, Αθήνα.

Barff U. κ.ά., 1992, *Το μεγάλο έγχρωμο βιβλίο Χειροτεχνίας για παιδιά 2*, μτφ. Ε.Ζαρόκωστα, Ταλώς, Αθήνα.

Barff U. κ.ά., 1992, *Το 2. έγχρωμο βιβλίο Χειροτεχνίας για παιδιά 1*, μτφ. Ε. Ζαρόκωστα, Ταλώς, Αθήνα.

Barff U. κ.ά., 1992, *Το 2. έγχρωμο βιβλίο Χειροτεχνίας για παιδιά 2*, μτφ. Ε. Ζαρόκωστα, Ταλώς, Αθήνα.

Βατ Φ., 1998, *Κατασκευές από χαρτί*, μτφ. Μ. Βενετσάνος, Πατάκης, Αθήνα.

Castagna R., χ.χ., *Δημιουργίες σε κοσμήματα*, μτφ. Μ. Μορενου, Φλούδα, Θεσσαλονίκη.

Chavarria J., 1995, *Κεραμική*, μτφ. Μ. Τζιαντζή, Βιβλιοσυνεργατική, Αθήνα.

Chevalier M., 1997, *Λουλούδια με χαρτί γκοφρέ*, μτφ. Κ. Βασιλείου, Βασιλείου, Αθήνα.

Grisewood S., 2000, *Φτιάχνω μόνος μου κατασκευές από πηλό και ζυμάρι*, μτφ. Μ. Τσιλεδάκη, Modern Times, Αθήνα.

Grisewood S., 2000, *Φτιάχνω μόνος μου κοσμήματα*, μτφ. Μ. Τσιλεδάκη, Modern Times, Αθήνα.

Freixenet A., 1996, *Ανακάλυψε το κολάζ*, μτφ. Λ. Παλαντίου, Πατάκης, Αθήνα.

Ζεσά Ο., 2000, *Ζύμη, οι πρώτες μου κατασκευές*, μτφ. Φ. Μανδηλάρας, Πατάκης, Αθήνα.

Καρύδη Π., 1995, *Μια πήλινη Χούφτα*, Κέντρο Μελέτης Νεώτ. Κεραμικής, Αθήνα.

Κίρμπυ Έ., 2000, *Τσόχα, οι πρώτες μου κατασκευές*, μτφ. Φ. Μανδηλάρας, Πατάκης, Αθήνα.

Κίρμπυ Έ., 2000, *Πλαστελίνη, πηλός, οι πρώτες μου κατασκευές*, μτφ. Φ. Μανδηλάρας, Πατάκης, Αθήνα.

- Κοράκη-Γκαρθία Σ., 2000, *Το παιδί, η λάσπη και ο πηλός*, Πατάκης, Αθήνα.
- Lamérand V., 1997, *Χειροτεχνία με αφρώδες πλαστικό*, μτφ. Κ. Βασιλείου, Βασιλείου, Αθήνα.
- Λαμεράν Β., 2000, *Παπιέ μασέ, οι πρώτες μου κατασκευές*, μτφ. Φ. Μανδηλάρας, Πατάκης, Αθήνα.
- Llimos A., 2005, *Χαρτόνι*, μτφ. Χρ. Γιανούλη, Δίπτυχο, Αθήνα.
- Llimos A., 2005, *Πλαστικό*, μτφ. Χρ. Γιανούλη, Δίπτυχο, Αθήνα.
- Llimos A., 2005, *Πλαστελίνη*, μτφ. Χρ. Γιανούλη, Δίπτυχο, Αθήνα.
- Λοφ Ζ., 1989, *Φτιάχνω με ξύλο*, μτφ. Κ. Κόττη-Δενδραμή, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Λοφ Ζ., 1989, *Φτιάχνω με πλαστελίνη*, μτφ. Κ. Κόττη, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Λοφ Ζ., 1989, *Φτιάχνω με χαρτί*, μτφ. Κ. Κόττη-Δενδραμή, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Λοφ Ζ., 1989, *Φτιάχνω με ύφασμα*, μτφ. Κ. Κόττη, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Λοφ Ζ., 1989, *Φτιάχνω με κουμπιά*, μτφ. Κ. Κόττη, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Λοφ Ζ., 1989, *Φτιάχνω με φελό*, μτφ. Κ. Κόττη-Δενδραμή, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα.
- Lynn S.-James D., 1995, *Παιχνίδια με το χαρτί*, μτφ. Δ. Θεοδωρακάτος, ΕΡΕΥ-ΝΗΤΕΣ, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Δημιουργικές κατασκευές για παιδιά 2*, Αθήνα
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Mobile4*, Αθήνα
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Κατασκευές με εύπλαστα υλικά 6*, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Κατασκευές με Fino 7*, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Κατασκευές με πηλό10*, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Κατασκευές με κυψελωτό χαρτί 11*, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Υφασμάτινα ζωάκια 15*, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Χαρούμενες κατασκευές 18*, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Χειροτεχνίες για μικρά παιδιά 19*, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Κατασκευές με γκοφρέ χαρτί 23*, Αθήνα.
- M. Kalff D., 1989, *Παιχνίδι με την άμμο*, μτφ. Ελ. Κομινού, Αρσενίδης, Αθήνα.
- Morin, C., 1992, *Πρώτες χειροτεχνικές δραστηριότητες στο νηπιαγωγείο*, μτφ. Γ.Βασδέκη, Δίπτυχο, Αθήνα.
- Μπιές Φ., 1989, *2002 Κατασκευές, χαρούμενα ζώα*, μτφ. Ι. Λεβεντοπούλου, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Μπάρκερ Ε., 1989, *2002 Κατασκευές, μάσκες από χαρτί*, μτφ. Α. Κατράλη, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Ντε Ροζαμέλ Γ., 2000, *Τα ζώα, κατασκευές για μικρά παιδιά*, μτφ. Χ. Αποστολόπουλος, Ντουντούμης, Αθήνα.
- Robins J., κ.ά., 2000, *Φτιάχνω μόνος μου κολάζ*, μτφ. Μ. Τσιλεδάκη, Modern Times, Αθήνα.

- Robins D., 2000, *Φτιάχνω μόνος μου κατασκευές από παπιέ-μασέ*, μτφ. Μ. Τσιλεδάκη, Modern Times, Αθήνα.
- Parker S., 1998, *Κατασκευές*, μτφ. Βρέττα Σάντρα, Άμμος, Αθήνα.
- Scholes D., 2004, *Κατασκευές με πλαστελίνες*, μτφ. Ειρ. Λουκιανού, Σαββάλας, Αθήνα.
- Scholes D., 2004, *Κατασκευές με νερό και χαρτί*, μτφ. Ε. Λουκιανού, Σαββάλας, Αθήνα.
- Τελέ-Λυζιέ Μ., 2000, *Ζύμη αλατιού, κατασκευές για μικρά παιδιά*, μτφ. Χ. Αποστολόπουλος, Ντουντούμης, Αθήνα.
- Τελέ-Λυζιέ Μ., 2000, *Κύλινδροι, κατασκευές για μικρά παιδιά*, μτφ. Χ. Αποστολόπουλος, Ντουντούμης, Αθήνα.
- Τελέ-Λυζιέ Μ., 2000, *Χάρτινα πιάτα, κατασκευές για μικρά παιδιά*, μτφ. Χ. Αποστολόπουλος, Ντουντούμης, Αθήνα.
- Χαριέ Χ.-Μαρτίν Μ., x.x., *Χειροτεχνίες*, Susaeta, Αθήνα.
- Ugolini L., x.x. *Δημιουργίες της άμμου*, μτφ. Μ. Moreνου, Φλούδας, Θεσσαλονίκη.
- Wilkes A., 1990, *Το πρώτο βιβλίο κατασκευών*, μτφ. Τ. Κουντούρη, Μαργαρίτα, Αθήνα.

στ.7. Για άλλες μορφές εικαστικών τεχνών

- Algranti M., x.x., *Δημιουργίες ψηφιδωτών*, μτφ. Μ. Moreνου, Φλούδας, Θεσσαλονίκη.
- Βαλάσης Δ. 1985. *Μια περιπέτεια χωρίς τέλος, Η ιστορία της γραφής του βιβλίου*, Κέδρος, Αθήνα.
- Freixenet Anna, 1996, *Στόλισε με ψηφίδες*, μτφ. Λ. Παλαντίου, Πατάκης, Αθήνα.
- Νικόλσου Κατερίνα, 1994, *Ψηφιδωτό...ψηφίδες*, Ελληνικά Γράμματα.
- Stowell Ch., 2000, *Φτιάχνω μόνος μου βιβλία*, μτφ. Μ. Τσιλεδάκη, Modern Times, Αθήνα.
- Τζόνσον Πολ, 1997, *Φτιάχνω το δικό μου βιβλίο*, μτφ. Γ. Σκαρβέλη, Οδυσσέας, Αθήνα..

ζ. Πίνακες για έντυπα με διεπιστημονικές ή διαθεματικές προσεγγίσεις

ζ.1. Για τα εικαστικά και το Περιβάλλον

- Buraggi G., x.x., *Δημιουργίες Ανακύκλωσης*, μτφ. Μ. Moreνου, Φλούδας, Θεσσαλονίκη.
- Chauvel D. & P., 1998, *Παιδαγωγική και Περιβάλλον, Ανακάλυψη, Κατανόηση και Καλλιτεχνική Παραγωγή*, μτφ. Δ. Παπαδοπούλου, Τυπωθήτω, Αθήνα.

- Freixenet A., 1996, *Δημιούργησε και ανακύκλωσε*, μτφ. Λ. Παλαντίου, Πατάκης, Αθήνα.
- Μακκέυ Φράνσις, 1996, *Δραστηριότητες για το περιβάλλον*, μτφ. Β. Ηλιόπουλος, Πατάκης, Αθήνα.
- Παπανικολάου Ρ., 2001, *Με φαντασία...και υλικά από τη φύση*, Μικρός Πρίγκιπας, Θεσσαλονίκη.

ζ.2. Για τα εικαστικά και τη Λογοτεχνία ή τη γλώσσα

- Alen Paule –Deru Myriam, 1988, *Μελιά η μέλισσα στη χώρα με τα χρώματα*, μτφ. Ε. Βαλαβάνη, Παπαδόπουλος, Αθήνα.
- Βαρβόγλη Λ., 2002, *Έχασα το χρώμα μου και ψάχνω να το βρω!*, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Βασιλειάδου Β. –Μαντουβάλου Ηλιάδη Σ., 1989 *Μια τελίτσα μια φορά*, Αγροτικές Συνεταιριστικές Εκδόσεις, Θεσσαλονίκη.
- Γότση Αθηνά, 2001, *Χρωματιστά Χριστούγεννα*, Μίνωας, Αθήνα
- Ζαραμπούκα Σοφία, 1991, *Τα μαγικά χρώματα*, (συν Τετρ. ασκήσεων), Πατάκης, Αθήνα.
- Ζαραμπούκα Σ., 1991, *Τα σχήματα: Η οικογένεια τριγώνου*, (τετρ. ασ.), Πατάκης, Αθήνα.
- Καπλάνογλου Μάνια, 2001, *Τα χρώματα της Ίριδας*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Καρύδη Π., 1995, *Μια πήλινη Χούφτα*, Κέντρο Μελέτης Νεώτερης Κεραμικής, Αθήνα.
- Krings An., 2002, *Ματθαίος ο σκαραβαίος*, μτφ. Β. Τσιώρου, Παπαδόπουλος, Αθήνα.
- Κυριτσόπουλος Αλέξης, 1976, *Το παραμύθι με τα χρώματα*, Κέδρος, Αθήνα.
- Μαρίνος Μ. Γιώργος, 1985, *Το ποίημα με τα χρώματα*, Καστανιώτης, Αθήνα
- Στεφανίδη Φωτεινή, 2002, *Άλφα-βήτα, Σίγμα*, Αθήνα.
- Χόλλαντ Κ.-Σράιμπερ Β., 1999, *Λεονάρντο*, μτφ. Μ. Κοντολέων, Πατάκης, Αθήνα.

ζ.3. Για τα εικαστικά και τα Μαθηματικά

- Βασιλειάδου Βούκα Μαρία–Μαντουβάλου Ηλιάδη Σοφία, 1989, *Μια τελίτσα μια φορά*, Αγροτικές Συνεταιριστικές Εκδόσεις, Θεσσαλονίκη.
- Δαβέρου Ν. Γιούλα, χ.χ. *Παίζοντας με τις έννοιες, (Μαθαίνω τις πρώτες μαθηματικές έννοιες μέσα από την τέχνη)*, Ελληνοεκδοτική, Αθήνα.
- Δαβέρου Ν.Γιούλα Ν., 2004. *Το παιχνίδι των αριθμών και των σχημάτων μέσα από τη τέχνη*, εκδ. Νεκτάριος Παναγόπουλος, Αθήνα.
- Ζαραμπούκα Σοφία, 1991, *Τα σχήματα: Η οικογένεια τριγώνου*, (Συν Τετράδιο Ασκήσεων), Πατάκης, Αθήνα.
- Kohl M. A.-Gainer C., 2004, *Μαθηματικές έννοιες και τέχνη (Δραστηριότητες και*

κατασκευές για την κατανόηση των μαθηματικών εννοιών, μτφ. Α. Βεργιοπούλου, Σαββάλας, Αθήνα.

Μαγουλιώτης Απ., 1994, *Το μπλοκ της φαντασίας*, GUTENBERG, Αθήνα.

Σάρμαν Λ., 1995, *Το πρώτο μου βιβλίο με τα σχήματα*, μτφ. Ρ. Ρώσση-Ζαΐρη, Μίνωας, Αθήνα.

ζ.4. Για τα εικαστικά και τα Θρησκευτικά

Sagarra M.-Rovira F., 2006 *Αγία Γραφή, δραστηριότητες και κατασκευές*, μτφ. Ε. Εμκε, Σαββάλας, Αθήνα.

Blanco L.-Carbonell S., 2006, *Αρετές και Αξίες*, μτφ. Έφ. Μαρκοζάνε, Σαββάλας, Αθήνα

ζ.5. Για τα εικαστικά και τους πολιτισμούς

Αντουάν-Άτερσεν Β., 2004, *Ο κόσμος μέσα από την τέχνη*, μτφ. Ε. Πλέσσα, Πατάκης, Αθήνα.

Kohl Mary Ann-Poter Jean, 2003, *Τέχνη και κουλτούρα απ' όλο τον κόσμο*, μτφ. Α. Βεργιοπούλου, Σαββάλας, Αθήνα.

Nicholson Sue, 2005, *Τέχνη στον κόσμο*, μτφ. Φ. Χανή, Σαββάλας, Αθήνα.

ζ.6. Για τα εικαστικά και τις γιορτές και τη διακόσμηση

Αντζουλάτου Ευρυδίκη 1993, *Πέρδικες και πουλιά*, Αθήνα.

Ban ντε Βουβέρ Μπριζίτ, 2000, *Μουσικά όργανα, κατασκευές για μικρά παιδιά*, μτφ. Χ. Αποστολόπουλος, Ντουντούμης, Αθήνα.

Bassachs A. κ.ά., 1998, *Δημιουργικές δραστηριότητες για τη νηπιακή εκπαίδευση, Γιορτές*, μτφ. Θεοδωροπούλου, Πατάκης, Αθήνα.

Bull Jane, 2004, *Το βιβλίο των Χριστουγέννων*, μτφ. Β. Νίκα, Πατάκης, Αθήνα.

Chevalier M., 1997, *Λουλούδια με χαρτί γκοφρέ*, μτφ. Κ. Βασιλείου, Βασιλείου, Αθήνα.

Chevalier Marie, 1997, *Δώρα έκπληξη*, μτφ. Κ. Βασιλείου-Ζάγορα, Βασιλείου, Αθήνα.

Chevalier Marie, 1997, *Χριστούγεννα*, μτφ. Κ. Βασιλείου-Ζάγορα, Βασιλείου, Αθήνα.

Γκιγιόμ Βερόνικ, 2000, *Χριστούγεννα, κατασκευές για μικρά παιδιά*, μτφ. Χ. Αποστολόπουλος, Ντουντούμης, Αθήνα.

Γότση Αθηνά, 2001, *Χρωματιστά Χριστούγεννα*, Μίνωας, Αθήνα

Grisewood S., 2000, *Φτιάχνω μόνος μου κοσμήματα*, μτφ. Μ. Τσιλεδάκη, Modern Times, Αθήνα.

Ελένη Έ.Κανελλόπουλος Γ., 2004, *40+1 ιδέες για χειροποίητες κάρτες*, Πατάκης, Αθήνα.

- Imoti B. κ.ά, κ.κ., *Δημιουργίες για τα Χριστούγεννα*, μτφ. Μ. Moreνου, Φλούδας, Θεσσαλονίκη.
- Kohl Mary Ann-Poter Jean, 2003, *Τέχνη και κουλτούρα απ' όλο τον κόσμο*, μτφ. Α. Βεργιοπούλου, Σαββάλας, Αθήνα.
- Lamérand V., 1997, *Πασχαλινά παιχνίδια*, μτφ. Κ. Βασιλείου, Βασιλείου, Αθήνα.
- ΜακΚόνικο Χ., 1996, *Χριστουγεννιάτικες κατασκευές*, μτφ. Λ. Παλλαντίου, Καστανιώτης, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Διακοσμητικά μπουκέτα*, 22, Αθήνα
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Κοσμήματα με χάντρες* 13, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Συσκευασίες δώρου* 14, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Διακοσμητικά κεριά* 16, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Χριστουγεννιάτικες κατασκευές με χαρτί* 1, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Πασχαλινές κατασκευές για παιδιά* 5, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Διακοσμητικές κατασκευές από χαρτόνι* 3, Αθήνα.
- Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Ιδέες για παιδικά πάρτι* 9, Αθήνα
- Michael D., 2000, *Φτιάχνω μόνος μου χαρταετούς*, μτφ. Μ. Τσιλεδάκη, Modern Times, Αθήνα.
- Πία Σπ., κ.κ. *Πρωτότυπες κατασκευές και ιδέες και υλικά, Χριστούγεννα*, Χατζηλάκος, Αθήνα.
- Πία Σπ., κ.κ. *Πρωτότυπες κατασκευές και ιδέες και υλικά, Απόκριες -Άνοιξη*, Χατζηλάκος, Αθήνα.
- Stowwell Ch., 2000, *Φτιάχνω μόνος μου κάρτες*, μτφ. Μ. Τσιλεδάκη, Modern Times, Αθήνα.
- Τελέ-Λυζιέ Μπερναντέτ 2000, *Μαγειρική, κατασκευές για μικρά παιδιά*, μτφ. Χ. Αποστολόπουλος, Ντουντούμης, Αθήνα.
- Χανή Φαίη, 2003, *Κάρτες, Ωρίων*, Αθήνα.

ζ.7. Για τα εικαστικά και τις άλλες τέχνες

- Γιαλουράκη Σοφία, 2005, *Το κουτί της τέχνης*, Δίπτυχο, Αθήνα..
- Γκιγιόμ Βερόνικ 2000, *Μεταμφιέσεις, κατασκευές για μικρά παιδιά*, μτφ. Χ. Αποστολόπουλος, Ντουντούμης, Αθήνα.
- Lamérand Violaine, 1997, *Μάσκες*, μτφ. Κ. Βασιλείου-Ζάγορα, Βασιλείου, Αθήνα.
- Mantegazza Giovanna, 1994, *Παίξε με τις σκιές*, μτφ. κ.τ., Όμικρον, Αθήνα.
- Μαρτί Μ.-Σανθ Ι., 2004, *Θέατρο σκιών & μάσκες*, μτφ. Η. Δεληδήμου. Ντουντούμης, Αθήνα.
- Μαρτί Μ.-Σανθ Ι., 2004, *Μαριονέτες & παντομίμα*, μτφ. Η. Δεληδήμου. Ντουντούμης, Αθήνα.
- Μαρτί Μ.-Σανθ Ι., 2004, *Σκηνικά & κοστούμια*, μτφ. Η. Δεληδήμου. Ντουντούμης, Αθήνα.

Μαρτί Μ.-Σανθ Ι., 2004, *Σκηνογραφία & μακιγιάζ*, μτφ. Η. Δεληδήμου. Ντου-ντούμης, Αθήνα.

ζ.8. *Για τα Εικαστικά και τα Παιχνίδια*

Ζιραρντέ Σ. κ.ά., 1996, *Η τέχνη του Λεονάρντο*, μτφ. Γ. Ράικος, Καστανιώτης, Αθήνα.

Ζιραρντέ Σ. κ.ά., 1996, *Οι πίνακες του Πάμπλο*, μτφ. Γ. Ράικος, Καστανιώτης, Αθήνα.

Lynn Sara & James Diane, 1995, *Παιχνίδια με το χρώμα*, μτφ. Δ. Θεοδωρακάτος, Αθήνα.

Lynn S. & James D., 1995, *Παιχνίδια με το χαρτί*, μτφ. Δ. Θεοδωρακάτος, ΕΡΕΥΝΗΤΕΣ, Αθήνα.

M. Kalff Dora, 1989, *Παιχνίδι με την άμμο*, μτφ. Ελ. Κομινού, Αρσενίδης, Αθήνα.

Μαλλιάρης Παιδεία, 2003, *Mobile*, Μαλλιάρης Παιδεία, Αθήνα.

Παπαδάκη Γεύσω, 2005, *Ομαδικά παιχνίδια με άξονα τη ζωγραφική*, Διάπλασης, Αθήνα.

Riolo Elettra, 1994, *Ας παίξουμε με τα χρώματα*, μτφ. Κ. Φαρίδης, Ρέκος, Θεσσαλονίκη.

Τραίν Μ.-Τζοπέ Ι., 2000, *Παιχνίδια για παιδιά προσχολικής ηλικίας*, μτφ. Μ. Μούγιαννη, Καστανιώτης, Αθήνα.

Rocard Ann, 1991, *Κάστρα στη άμμο*, μτφ. Αγ. Στρουμπούλη, Gutenberg, Αθήνα.

Δυναμική προσέγγιση της σχολικής μονάδας ως χώρου εργασίας

Φώτης Κούσουλας*

Περίληψη

Το επιστημονικό ενδιαφέρον για την αξιολόγηση του δημιουργικού κλίματος στις σύγχρονες επιχειρήσεις στρέφεται και στις σχολικές μονάδες ως χώρους εργασίας των εκπαιδευτικών. Στο άρθρο επιχειρείται η ταυτοποίηση της έννοιας δημιουργικό κλίμα στο χώρο εργασίας, γίνεται ανασκόπηση των βασικών ερευνητικών εργαλείων για την αξιολόγησή του και εντέλει προτείνεται ένα δυναμικό μοντέλο για την κατασκευή ενός εργαλείου μέτρησης του δημιουργικού σχολικού κλίματος στη βάση μιας ολιστικής θεώρησης της δημιουργικότητας, κατά την οποία δεν μπορεί να αποσπαστεί το περιβάλλον από τα πρόσωπα, τα προϊόντα και τις διαδικασίες.

Λέξεις κλειδιά: Έντυπα, βιβλία, προσχολική και πρωτοσχολική εικαστική αγωγή.

1. Η έννοια του κλίματος στο χώρο εργασίας

Ο ορισμός της έννοιας του κλίματος σε μια επιχείρηση είναι μια εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση, καθώς σ' αυτή την προσπάθεια εμπλέκονται ψυχολογικές παράμετροι που αφορούν τα επιμέρους άτομα, κοινωνικές διαστάσεις που αφορούν στις αλληλεπιδράσεις τους, πολιτισμικές συν-

---

* Ο Φώτης Κούσουλας είναι εκπαιδευτικός, διδάκτορας των Επιστημών της Αγωγής.

θήκες σε επίπεδο αξιών και συνηθειών, καθώς και θεσμικοί παράγοντες που αφορούν στη δομή και τη λειτουργία της επιχείρησης. Το κλίμα δεν είναι μία διάσταση ανεξάρτητη από τα άτομα, ωστόσο δεν διαμορφώνεται μόνο από αυτά. Είναι μια έννοια πιο στενή από αυτή της κουλτούρας, του πολιτισμού που διαπνέει το εργασιακό περιβάλλον καθώς, αν και επηρεάζεται σαφώς από αυτή, το κλίμα προσδιορίζεται και βιώνεται πιο άμεσα στον καθημερινό χωρόχρονο ενώ η κουλτούρα μιας επιχείρησης έχει να κάνει με βαθύτερες αξίες, αρχές, πεποιθήσεις, ιστορικές κατιούσες και κοινωνικοπολιτισμικές συνθήκες που διέπουν την επιχείρηση (Ekvall, 1996, Schein, 1990).

Αρκετοί επιστήμονες ορίζουν το κλίμα σε μια επιχείρηση ως τις αντιλήψεις, τις αναπαραστάσεις, τις στάσεις και τις συμπεριφορές των ανθρώπων μέσα σ' αυτή σχετικά με την εργασία τους και την ίδια την επιχείρηση (Ekvall, 1996, Schneider, 1990). Αυτή η επιλογή ορισμού είναι λειτουργική μεθοδολογικά στην προσπάθεια αναζήτησης κριτηρίων αξιολόγησης και μέτρησης του κλίματος σε ένα χώρο εργασίας. Οι τελευταίες μελέτες δίνουν έμφαση στις συλλογικές αναπαραστάσεις, στις αντιλήψεις που μοιράζονται (*shared perceptions*) οι εργαζόμενοι σχετικά με το εργασιακό περιβάλλον (Anderson & West, 1998, Schneider, 1990). Σε μια πιο θεωρητική προσέγγιση θα λέγαμε ότι το κλίμα ενός χώρου εργασίας αντικατοπτρίζει το χαρακτήρα του χώρου, την «προσωπικότητά του».

Σε κάθε περίπτωση η έννοια του κλίματος δεν είναι αφηρημένη. Για να προσδιοριστεί και να μελετηθεί ερευνητικά χρειάζεται ένα πλαίσιο αναφοράς (Schneider & Reichers, 1983). Ως τέτοια πλαίσια έχουν επιλεγεί κεντρικές έννοιες, όπως κλίμα υποστηρικτικό (*supportive*), αμυντικό (*defensive*), επιτρεπτικό (*permissive*), καινοτόμο (*innovative*), γύρω από τις οποίες τίθενται και ερευνώνται οι επιμέρους διαστάσεις. Στην παρούσα εργασία το ενδιαφέρον στρέφεται στην έννοια του δημιουργικού (*creative*) κλίματος σ' έναν χώρο εργασίας.

Η δημιουργικότητα έχει μελετηθεί εκτενώς επιστημονικά στο πλαίσιο πολλών επιστημών. Το αρχικό ενδιαφέρον ξεκίνησε από τις πρώτες δεκαετίες του εικοστού αιώνα με σκοπό την αναζήτηση μεθόδων για ενίσχυση της δημιουργικότητας στις επιχειρήσεις. Αργότερα, ψυχολογικές και κοινωνικές προσεγγίσεις εμβάθυναν στο δημιουργικό φαινόμενο, προσδιορίζοντας γνωστικές και ψυχολογικές διεργασίες που το διέπουν, ατομικά χαρακτηριστικά προσωπικότητας και περιβαλλοντικούς παράγοντες που το ευνοούν (Sternberg, 1999). Η δημιουργικότητα αναφέρεται στο είδος της σκέψης και της συμπεριφοράς που οδηγεί στην παραγω-

γή καινούργιων, πρωτότυπων και μοναδικών ιδεών, λύσεων, προϊόντων με αξία τόσο για τις απαιτήσεις του χωροχρονικού πλαισίου αναγκών που τις προκάλεσαν όσο και για τον ίδιο το δημιουργό τους ως άνθρωπο (Κούσουλας, 2003).

Ιδιαίτερα στο χώρο της οργάνωσης και διοίκησης επιχειρήσεων, χρησιμοποιείται συχνά – αλλά όχι εναλλακτικά – η έννοια της καινοτομίας (innovation). Η καινοτομία αναφέρεται στην πρακτική και άμεση χρήση των παραγομένων δημιουργικών ιδεών. Η δημιουργική δράση ενός εργαζομένου δεν έχει ενδιαφέρον για την επιχείρηση, αν δεν μεταφράζεται σε πρακτικό αποτέλεσμα και δεν έχει συνολικότερο αντίκτυπο. Με άλλα λόγια, ενώ η δημιουργικότητα προσανατολίζεται στο άτομο, η καινοτομία αναφέρεται στο προϊόν και την αξιολόγησή του με εξωτερικά κριτήρια. Υποστηρίζεται, έτσι, ότι το υψηλό επίπεδο δημιουργικότητας σε μια επιχείρηση είναι ένας αναγκαίος αλλά όχι και ικανός παράγοντας για καινοτομίες (Amabile et al., 1996).

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να καταλήξει σε μια υπόθεση εργασίας για την αξιολόγηση του δημιουργικού κλίματος μιας σχολικής μονάδας ως χώρου εργασίας, αφού προηγηθεί η θεωρητική και ερευνητική μελέτη που έχει διεθνώς γίνει σχετικά με την ταυτοποίηση και μέτρηση του δημιουργικού κλίματος σε χώρους εργασίας. Θα γίνει προσπάθεια μιας πιο δυναμικής προσέγγισης, στην οποία θα εισαχθεί απέναντι στις προϋποθέσεις για το δημιουργικό κλίμα ως πόλος διερεύνησης και η αποτελεσματικότητα αυτού.

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μελέτη της σχολικής μονάδας ως χώρου εργασίας ξεκινά από τις σύγχρονες απαιτήσεις δομής και λειτουργίας του σχολείου, η διοίκηση και οργάνωση του οποίου οφείλει να προσαρμοστεί στις σημερινές απαιτήσεις. Οι εκπαιδευτικοί ως εργαζόμενοι δεν «φυλακίζονται» μέσα σε μια τάξη, το σχολείο ανοίγεται στην ευρύτερη κοινότητα, δε μένει αποκομμένο από τις εξελίξεις στην κοινωνία της πληροφορίας και της σύγχρονης τεχνολογίας, ενώ οι θεσμικές του συνθήκες δομής και λειτουργίας επηρεάζουν καθοριστικά το αποτέλεσμα στη μάθηση και την ανάπτυξη ευρύτερα της προσωπικότητας των μαθητών. Ως εκ τούτου, το κλίμα σε ένα σχολείο αποτελεί μείζονος σημασίας ζήτημα για την επιτυχή και αποτελεσματική του λειτουργία (Gonder & Hymes, 1994).

2. Ιδιαιτερότητες του σχολείου ως χώρου εργασίας

Η σχολική μονάδα σήμερα πλέον αντιμετωπίζεται ως μία σύγχρονης οργάνωσης και λειτουργίας επιχείρηση με την έννοια ότι οργανώνεται σε δομές και λειτουργεί με διαδικασίες που αντιστοιχούν σε επεξεργασμένο μοντέλο διοίκησης. Υπάρχουν στόχοι, αναζητούνται και εφαρμόζονται διαδικασίες και αξιολογείται η αποτελεσματικότητα.

Υπάρχει, βέβαια, μια σαφής διαφοροποίηση από την έννοια της επιχείρησης, που αποτελεί και την ιδιαιτερότητά της: η σχολική μονάδα δε στοχεύει σε άμεσο κέρδος, δεν παράγει προϊόντα με τη μορφή εμπορεύσιμων ειδών ή παροχής υπηρεσιών ούτε τελικά αξιολογείται με κριτήρια ανταποδοτικότητας. Οι σκοποί της περιγράφονται από τις εκπαιδευτικές ανάγκες μιας κοινωνίας και οι επιμέρους στόχοι της έχουν να κάνουν με την προαγωγή της μάθησης και της ευρύτερης αγωγής.

Η εκπαίδευση που παρέχει η σχολική μονάδα αναζητά τους σκοπούς της στην ισορροπημένη και αρμονική αντιμετώπιση του μορφωτικού αγαθού ως «καταναλωτικού και επενδυτικού» συγχρόνως (Τζάνη, 2003, 140). Όπως τελικά και αν ταυτοποιηθούν αυτές οι ανάγκες, αντί για όρους και κριτήρια ανταποδοτικότητας, προτιμάται ο όρος «αποτίμηση έργου» (ο.π., σ.141) διαμορφώνοντας κριτήρια αξιολόγησης του παρεχόμενου έργου, κριτήρια μετρήσιμα που αφορούν το διδακτικό, το εκπαιδευτικό, το ακαδημαϊκό και το επιστημονικό έργο (ο.π., σ.142).

Τρόποι οργάνωσης και διοίκησης μιας σχολικής μονάδας, προκειμένου να υπηρετηθούν οι σκοποί της, έχουν αποτελέσει αντικείμενο επιστημονικής μελέτης και έρευνας τις τελευταίες δεκαετίες. Η γενικότερη κατεύθυνση των ερευνών στρέφεται στην αναζήτηση δομικών αλλαγών (επιτροπές, αυτονομία, σχέση με άλλα κοινωνικά σύνολα), λειτουργικών αρχών (διαδικασίες, κανόνες, δεοντολογία), οργανωτικών σχημάτων (ιεραρχία, λειτουργία ομάδων) και ποιοτικών χαρακτηριστικών (ηγεσία, αξιολόγηση) που συνθέτουν ένα σύγχρονο μοντέλο διοίκησης (Ανδρέου, 1999, Glatter, Preedy, Riches & Masterson, 1988, Σαϊτής, 1992).

Πέρα όμως από την όποια επιλογή διοικητικού μοντέλου, η αποτελεσματικότητα – και πιο πριν η ίδια η μορφή του μοντέλου – διαμορφώνεται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τόσο του χωροχρονικού πλαισίου στο οποίο λειτουργεί η σχολική μονάδα, όσο και των συγκεκριμένων ανθρώπων που τη συγκροτούν. Οι εργαζόμενοι – εκπαιδευτικοί συμπυκνώνουν στη δράση – εργασία τους ένα πολύπλοκο φάσμα απροσδιόριστου αποτελέσματος παραγόντων όπως: ιδιαίτερα προσωπικά γνώρισμα και ικανότητες, εκπαιδευτική πολιτική, θεσμικές σχέσεις, υλικοτεχνική υποστή-

ριξη, εκπαίδευση και κατάρτιση που τυγχάνουν, ένταξη σε ομάδες συνεργασίας, κτλ. Η λίστα ίσως να μην έχει τέλος, και σίγουρα δεν έχουν τέλος οι αλληλεπιδράσεις όλων αυτών.

Βασικό ζητούμενο σε αυτό το εργασιακό περιβάλλον είναι η δημιουργικότητα, όπως αυτή αναγνωρίζεται ως ανάγκη στα επιχειρησιακά περιβάλλοντα γενικότερα. Κατά πόσο το κλίμα που δημιουργείται ευνοεί τη δημιουργική έκφραση των εργαζόμενων – εκπαιδευτικών (είτε έχουν διευθυντικές είτε εκτελεστικές αρμοδιότητες), καλλιεργεί συνθήκες καινοτομιών και συμβάλλει στην παραγωγή έργου που διακρίνεται τόσο για την ποιότητά του όσο και για την πρωτότυπη και ευέλικτη προσαρμογή του στις εκάστοτε ανάγκες;

3. Δημιουργικό κλίμα στο χώρο εργασίας: θεωρητικές προσεγγίσεις

Οι σύγχρονες προσεγγίσεις στη διοίκηση των επιχειρήσεων προσπαθούν να αντιμετωπίσουν τον διαρκώς αυξανόμενο ανταγωνισμό, τις οικονομικοκοινωνικές συνέπειες που επιφέρουν οι νέες τεχνολογικές και παγκοσμιοποιημένες συνθήκες καθώς και την προσαρμογή σε πολιτικές αποφάσεις που διαπλέκονται με τα παραπάνω. Σημαντική διάσταση στο πλαίσιο αυτών των απαιτήσεων αποτελεί η ικανότητα καινοτόμων παραγωγών και εύρεσης δημιουργικών λύσεων σε πολύπλοκα ζητήματα. Η συνεχής ανανέωση και παραγωγή νέων ιδεών σε προϊόντα, υπηρεσίες, δομές, λειτουργικές διαδικασίες, προώθηση, διοικητικά σχήματα και επιχειρησιακά σχέδια είναι ένα ζητούμενο δημιουργικής επιβίωσης και επιτυχίας και προς αυτή την κατεύθυνση έχουν εφαρμοστεί πολυετή προγράμματα αναμόρφωσης του κλίματος μιας επιχείρησης (Rickards, 1993).

Η δημιουργικότητα στο χώρο μιας επιχείρησης «μπορεί να οριστεί ως μια συνεχής διαδικασία εντοπισμού προβλημάτων, επίλυσης προβλημάτων και εφαρμογής λύσεων.» (Basadur, 1993, 279). Ο εντοπισμός προβλημάτων αναφέρεται στην ταυτοποίηση των πραγματικών αναγκών που αφορούν όχι μόνο το παρόν αλλά και το μέλλον της επιχείρησης και στην ανεύρεση προκλήσεων για αλλαγές που θα βελτιώσουν είτε τα προϊόντα είτε τις εργασιακές συνθήκες και διαδικασίες. Η διαδικασία επίλυσης προβλημάτων αναφέρεται στη γένεση νέων και χρήσιμων λύσεων για τα προβλήματα, ενώ η εφαρμογή των επιλεγμένων λύσεων

στην αποτελεσματική τους εφαρμογή στην πράξη. Μόνο όταν η εφαρμογή αποδειχθεί ωφέλιμη, οι ιδέες θα χαρακτηριστούν καινοτόμες.

Το ζητούμενο αυτό της δημιουργικότητας σε ένα χώρο εργασίας παραπεμπει είτε σε διαστάσεις του κοινωνικού περιβάλλοντος είτε σε ψυχολογικούς παράγοντες των ατόμων που βιώνουν το περιβάλλον (Oldham, & Cummings, 1996, Talbot, 1993, West & Farr, 1990). Τέτοιοι παράγοντες έχουν μελετηθεί στο πλαίσιο της ευρύτερης ψυχολογίας και συνδέουν τη δημιουργική ατμόσφαιρα και παραγωγή στο χώρο εργασίας με ατομικά γνωρίσματα όπως το ιδιαίτερο γνωστικό στυλ, το ανοικτό μυαλό σε νέες εμπειρίες, την ύπαρξη εσωτερικών κυρίως κινήτρων, το ομαδοσυνεργατικό πνεύμα και βέβαια τα γνωρίσματα του δημιουργικού ηγέτη.

Οι περισσότερες, ωστόσο, έρευνες έχουν στραφεί στην αναζήτηση των διαδικασιών του κοινωνικού περιβάλλοντος που τελικά αναπτύσσεται στο χώρο εργασίας. Είναι και μεθοδολογικά προφανές ότι τα ατομικά χαρακτηριστικά επηρεάζουν αλλά και επηρεάζονται από το εργασιακό περιβάλλον ως προς τη δημιουργικότητα. Η ξεκάθαρη και κοινή θέσπιση στόχων και αποστολών, η ευκαιρία για να διαπράττονται λάθη και η άνεση για επιλογές με ρίσκο είναι κάποιοι παράγοντες που ευνοούν σε ατομικό επίπεδο τη δημιουργική δράση των εργαζομένων (Mumford, Whetzel & Reiter-Palmon, 1997, Tesluk, Farr & Klein, 1997). Η παρούσα εργασία, ωστόσο, θα επιμείνει στο χώρο εργασίας ως κοινωνικό και εργασιακό περιβάλλον, προκειμένου να διατυπωθούν υποθέσεις για τον έλεγχο αυτού ως προς τη δημιουργικότητα.

Από τους πρώτους επιστήμονες που ασχολήθηκαν με το δημιουργικό κοινωνικό περιβάλλον ήταν εκείνοι που ενδιαφέρονταν για τη δημιουργικότητα στις επιχειρήσεις. Ο Firestien (1996, 182-186) για να περιγράψει το κλίμα που πρέπει να επικρατεί σε έναν οργανισμό, προκειμένου να ενθαρρύνονται οι δημιουργικές επιδόσεις του προσωπικού, χρησιμοποιεί τους παράγοντες που μετρά το Climate for Creativity Questionnaire (Ekvall, 1996). Σημαντικό ρόλο παίζει καταρχήν η συναισθηματική εμπλοκή των μελών του οργανισμού στις λειτουργίες του. Το προσωπικό πρέπει να βρίσκει νόημα στην εργασία του, επενδύοντας έτσι μεγάλο ποσό ενέργειας. Έχει τη δυνατότητα λήψης πρωτοβουλιών και αποφάσεων και συζητά εναλλακτικές λύσεις. Η επικοινωνία είναι ανοικτή και χαρακτηρίζεται από ευθύτητα. Αντί για το φόβο της απόρριψης ή της προσβολής, υπάρχει το αίσθημα της άνεσης και της αποδοχής. Στο χώρο εργασίας υπάρχει ζωντάνια και νέα πράγματα συμβαίνουν κάθε λίγο. Νέα πλάνα, προτάσεις, γεγονότα δημιουργούν το αίσθημα της έκπληξης και σπάνε τη μονοτονία

της ροής των γεγονότων με το συνήθη, τακτικό και αναμενόμενο τρόπο. Κυριαρχεί ο αυθορμητισμός και το χιούμορ που επιτρέπουν χαλαρές στιγμές έκφρασης προσωπικών αισθημάτων. Υπάρχει σύγκρουση και γόνιμη αντιπαράθεση μεταξύ ιδεών και όχι μεταξύ ανθρώπων, η οποία επιτρέπει την αξιολόγηση και σύνθεση των ιδεών. Αποφεύγονται συγκρούσεις ανάμεσα σε ανθρώπους και συναισθηματικές εντάσεις σε προσωπικό επίπεδο. Υπάρχει η δυνατότητα λήψης γρήγορων και άμεσων αποφάσεων που προλαβαίνουν τις εξελίξεις. Τέλος, η ευέλικτη οργάνωση των δράσεων και υπηρεσιών επιτρέπει τη δυνατότητα εύρεσης χρόνου για μη προσχεδιασμένες συζητήσεις και ανταλλαγές απόψεων και προτάσεων.

Οι παραπάνω παράγοντες δημιουργούν τις προϋποθέσεις για δημιουργική δράση του προσωπικού και προϋποθέτουν ηγετικές αρετές από τους υπευθύνους του οργανισμού. Ο ηγέτης σε ένα τέτοιο κλίμα αποβάλλει το αυταρχικό του στυλ και προσανατολίζεται σε ένα πιο οργανικό-συντονιστικό στυλ κατά τον Floistad (1993, 236-240), το οποίο χαρακτηρίζεται από τις εξής λειτουργίες: Ο ηγέτης αναθέτει εργασίες και μοιράζει υπευθυνότητες με παρεχόμενη ανατροφοδότηση, ενθαρρύνει την ανεξαρτησία αντί να ελέγχει διαρκώς, είναι ευέλικτος, συνενώνει τα επιμέρους σε μια ολότητα και έχει τη συναίσθηση ότι απώτερος στόχος του δεν είναι η προσωπική του επιτυχία αλλά να βοηθά τους άλλους να πετύχουν, κάτι που θα εγγυηθεί εξάλλου και τη δική του επιτυχία.

Τη σημασία και τα χαρακτηριστικά ενός δημιουργικού ηγέτη σημειώνει ο Basadur (1993) ως εξής: «Για να επιτύχει κανείς στη σύγχρονη εποχή του παγκοσμιοποιημένου ανταγωνισμού και των ταχύτατων αλλαγών, οι managers πρέπει να μάθουν πώς να διευθύνουν δημιουργικά. Οι δημιουργικές ηγετικές δεξιότητες περιλαμβάνουν την παρακίνηση των άλλων να μυσούνται στην επίλυση προβλημάτων, την παροχή συμβουλών, την από κοινού αντιμετώπιση των προβλημάτων με άλλους ώστε να εξασφαλίζεται η βοήθειά τους, και τη μεταβίβαση του ελέγχου προβλημάτων σε αυτούς... Οι λειτουργικοί ηγέτες πρέπει να μάθουν να διευθύνουν παρά να διοικούν, να γίνονται διευκολυντές και προπονητές παρά εντολείς διαταγών. Αντί να λένε στους άλλους τι και πώς να κάνουν κάτι, πρέπει να μάθουν να ρωτούν τους υφισταμένους τους, "Πώς μπορώ να χρησιμοποιήσω την εξουσία και την εμπειρία μου για να σε βοηθήσω να πετύχεις τους στόχους σου;"» (σ. 303)

Σχεδόν σε όλα τα μοντέλα υπάρχει το γνώρισμα της δημιουργικότητας ως πρωταρχικό για έναν ηγέτη. Πιο σύγχρονες προσεγγίσεις περιγράφουν το ιδεώδες του δημιουργικού ηγέτη (Politis, 2004, Rickards & Moger, 2000, Sternberg, Kaufman & Pretz, 2003). Επιλύει προβλήματα με

πρωτότυπους τρόπους, αντέχει σε εντάσεις και διφορούμενες καταστάσεις, σέβεται και επενδύει στην ατομικότητα κάθε εργαζομένου, δημιουργεί γνωστικές προκλήσεις, δείχνει αφοσίωση στους στόχους της επιχείρησης, αντιμετωπίζει με ευελιξία συγκρούσεις και αντιφάσεις, ανευρίσκει και ταυτοποιεί τα πιο κατάλληλα προβλήματα σε ασαφή πλαίσια ερεθισμάτων, καινοτομεί παίρνοντας ρίσκο, συνθέτει παλαιές και νέες δομές και διαδικασίες, αντιμάχεται την ομοιομορφία και τη μονότονη επανάληψη, παίρνει πρωτοβουλίες, χρησιμοποιεί το χιούμορ του και είναι εν γένει ανοικτός σε πολλαπλά επίπεδα και πλαίσια ερεθισμάτων.

Η δομή της επιχείρησης μπορεί επίσης να θέτει εμπόδια στη δημιουργική έκφραση των εργαζομένων. Ο στενός έλεγχος, οι αυστηρές δομές, η ανασφάλεια, η αυστηρή ιεραρχία, η γραφειοκρατία, η έλλειψη επικοινωνίας και ανταλλαγής ιδεών και οραμάτων, ο διαχωρισμός σε εξειδικεύσεις, η ακαμψία στην αναθεώρηση διαδικασιών και στόχων αποτελούν δομικά εμπόδια για την ανάπτυξη της δημιουργικότητας (Williams & Yang, 1999). Αντίθετα, η δημιουργία κλίματος εμπιστοσύνης, ανοικτού σε κάθε ιδέα, με ενεργητικότητα, διαπροσωπικές δυναμικές επικοινωνίες, εστίαση σε ξεκάθαρους κοινούς στόχους και ποικιλία σε δεξιότητες και εμπειρία εδραιώνει αποτελεσματικό περιβάλλον για δημιουργική ομαδική εργασία (Isaksen & Lauer, 2002).

Ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζουν οι παράγοντες που περιγράφει ο Csikszentmihalyi (1997, 330-336), οι οποίοι δείχνουν τη συμβολή του πεδίου στη δημιουργική εργασία: α) *Εξάσκηση*: Το περιβάλλον πρέπει να διαθέτει τη δυνατότητα εξάσκησης των ικανοτήτων των ατόμων, β) *Προσδοκίες*: Το κοινωνικό περιβάλλον προσδοκά από τα άτομα, σε ρεαλιστικές διαστάσεις, επιδόσεις υψηλού επιπέδου και εμπιστεύεται τις ικανότητές τους, γ) *Πηγές*: Οι πολυποίκιλες και εύκολα προσβάσιμες πηγές που παρέχει το περιβάλλον είναι απαραίτητες για να προσφέρει απαραίτητες γνώσεις και ερεθίσματα για τη δημιουργική δράση, δ) *Αναγνώριση*: Τα άτομα που δραστηριοποιούνται δημιουργικά χρειάζονται την αναγνώριση και αποδοχή από μέλη του πεδίου στο οποίο δρουν, αφενός για να συνεχίσουν τη δράση τους και αφετέρου για να προσανατολίζονται μέσα από αξιολογικές κρίσεις για το έργο τους, ε) *Ευκαιρία*: Πρέπει να παρέχονται ανάλογες ευκαιρίες εξάσκησης και αξιοποίησης των δημιουργικών ικανοτήτων, και στ) *Αμοιβή*: Τόσο εσωτερική όσο και εξωτερική επιβράβευση βοηθά την άνθιση της δημιουργικότητας.

Ανακεφαλαιώνοντας τις παραπάνω τοποθετήσεις, φαίνεται ότι στο χώρο εργασίας που ευνοείται η δημιουργικότητα υπάρχουν συνθήκες ελεύθερης και προσωπικής παρέμβασης κάθε εργαζομένου. Ο τελευταί-

ος έχει εύκολη και άμεση πρόσβαση σε πηγές, διαθέτει χρόνο, γνωρίζει ότι οι πρωτοβουλίες του θα γίνουν αντικείμενο διαπραγμάτευσης, αισθάνεται την αυθεντική αναγνώριση και υποστήριξη από τους συμβούλους – ηγέτες, προκαλείται από νέους στόχους, είναι ανοικτός σε νέες εμπειρίες και συμπράττει στο δυναμισμό της επιχείρησης.

4. Ερευνητικά εργαλεία αξιολόγησης του δημιουργικού κλίματος σε χώρους εργασίας

Για τη μέτρηση – αξιολόγηση του δημιουργικού περιβάλλοντος έχουν σχεδιαστεί από διάφορους επιστήμονες ανάλογα εργαλεία – κλίμακες μέτρησης (Mathisen & Einarsen, 2004). Ίσως αυτό που έχει περισσότερο χρησιμοποιηθεί είναι το Creative Climate Questionnaire (CCQ) του Σουηδού Ekvall (1996), το οποίο μετρά τους εξής δέκα παράγοντες με πέντε στοιχεία τον καθένα (σύνολο πενήντα στοιχεία με τέσσερις δυνατότητες-κατηγορίες απαντήσεων το καθένα):

- *Πρόκληση*. Η συναισθηματική εμπλοκή των μελών του οργανισμού στις λειτουργίες του και τους στόχους. Το προσωπικό βρίσκει νόημα στην εργασία του και επενδύει μεγάλο ποσό ενέργειας.
- *Ελευθερία*. Η ανεξαρτησία στη συμπεριφορά που εκδηλώνει το προσωπικό. Σχεδιάζει και παίρνει πρωτοβουλίες και αποφάσεις.
- *Υποστήριξη των ιδεών*. Η προσεκτική και κατ' αρχήν θετική αποδοχή των ιδεών που προτείνονται.
- *Εμπιστοσύνη-Ανοικτότητα*. Η συναισθηματική ασφάλεια στις σχέσεις. Η επικοινωνία είναι ανοικτή και χαρακτηρίζεται από ευθύτητα.
- *Δυναμισμός-Ζωντάνια*. Νέα πλάνα, προτάσεις, γεγονότα δημιουργούν το αίσθημα της έκπληξης και σπάνε τη μονοτονία της ροής των γεγονότων με το συνήθη, τακτικό και αναμενόμενο τρόπο.
- *Παιχνιώδης ατμόσφαιρα-Χιούμορ*. Ο αυθορμητισμός και το χιούμορ που επιτρέπουν χαλαρές στιγμές έκφρασης προσωπικών αισθημάτων.
- *Διάλογος*. Η αλληλεπίδραση και αντιπαράθεση απόψεων, ιδεών ακόμα και διαφορετικών εμπειριών ή γνώσεων. Υπάρχει σύγκρουση μεταξύ ιδεών και όχι μεταξύ ανθρώπων.
- *Συγκρούσεις*. Οι συγκρούσεις όχι ανάμεσα σε ιδέες αλλά ανάμεσα

- σε ανθρώπους είναι ο μόνος αρνητικός παράγοντας του CCQ ως προς την ανάπτυξη δημιουργικού κλίματος σε έναν οργανισμό.
- *Ανάληψη ρίσκου.* Η ανοχή της αβεβαιότητας στον οργανισμό. Στις υψηλού ρίσκου επιχειρήσεις, οι αποφάσεις μπορούν να είναι άμεσες και γρήγορες.
  - *Χρόνος για ιδέες.* Το ποσό του χρόνου που μπορεί το προσωπικό να χρησιμοποιήσει (και χρησιμοποιεί) για την ανάπτυξη ιδεών.
  - *Σχετικά ανάλογες διαστάσεις* αξιολογεί και το KEYS: Assessing the Climate for Creativity της Amabile (1996, 230-235). Με αυτό οι εργαζόμενοι απαντούν σε ένα ερωτηματολόγιο 78 ερωτήσεων (με τέσσερις διαβαθμίσεις απαντήσεων), οι οποίες αναφέρονται στις εξής 10 κλίμακες:
  - *Κλίμακες του KEYS για την αξιολόγηση περιβαλλοντικών ερεθισμάτων για τη δημιουργικότητα:*
    1. Ενθάρρυνση από τον οργανισμό (την οργάνωση, τη λειτουργία, τον πολιτισμό της επιχείρησης), 2. Ενθάρρυνση από επιβλέποντες, 3. Υποστήριξη από ομαδοσυνεργατική εργασία, 4. Ελευθερία, 5. Επαρκείς πηγές, 6. Εργασία που δημιουργεί προκλήσεις.
  - *Κλίμακες του KEYS για την αξιολόγηση περιβαλλοντικών εμποδίων για τη δημιουργικότητα:*
    1. Εμπόδια από τον οργανισμό (την οργάνωση, τη λειτουργία, τον πολιτισμό της επιχείρησης), 2. Εργασιακή πίεση.
  - *Κλίμακες του KEYS για την αξιολόγηση των προϋόντων της εργασίας:*
    1. Δημιουργικότητα, 2. Παραγωγικότητα.
  - Ένα τρίτο εργαλείο είναι το Siegel Scale of Support for Innovation (SSSI, Siegel & Kaemmerer, 1978) το οποίο είναι βασισμένο σε πέντε διαστάσεις που ευνοούν την καινοτόμα δράση σε έναν εργασιακό χώρο:
  - *Ηγεσία.* Ο ρόλος του ηγέτη σε μια επιχείρηση είναι καθοριστικός στην υποστήριξη, την εισαγωγή και ανάπτυξη νέων ιδεών και στην προσωπική ανάπτυξη των εργαζομένων.
  - *Κυριότητα.* Υπάρχει αφοσίωση στην εργασία και πεποίθηση κοινής αποδοχής πρωτότυπων ιδεών που παράγονται από κάποιον.
  - *Κανόνες διαφοροποίησης.* Υπάρχει θετική στάση απέναντι σε διαφοροποιήσεις, ενισχύοντας την αυτονομία και την προσωπική παρέμβαση.
  - *Συνεχής ανάπτυξη.* Υπάρχει διαρκής αναζήτηση νέων στόχων, συμβαίνουν αλλαγές όταν τίθενται βασικά ζητήματα και αναζητούνται εναλλακτικές λύσεις.

- **Συνέπεια.** Υπάρχει συνέπεια ανάμεσα στους στόχους και τις διαδικασίες.

5. Κριτική θεώρηση: ανάγκη δομικών αλλαγών για μια δυναμική προσέγγιση

Τα παραπάνω ερευνητικά εργαλεία έχουν προκύψει από παραγοντικές αναλύσεις στη βάση των διαστάσεων που καταμετρούν για τη διάγνωση της δημιουργικότητας σε ένα εργασιακό περιβάλλον. Η έμφαση δίνεται σε αρχές λειτουργίας της επιχείρησης και στο κλίμα που αναπτύσσεται είτε ανάμεσα στους εργαζομένους είτε ανάμεσα σε αυτούς και τους ηγέτες – προϊσταμένους τους. Οι ποικίλες διαστάσεις που ευνοούν το δημιουργικό κλίμα (Hunter, Bedell & Mumford, 2005) ανέκυψαν από πλήθος θεωρητικών μελετών σχετικά με τους περιβαλλοντικούς – κοινωνικούς παράγοντες που ευνοούν ή εμποδίζουν την καλλιέργεια και έκφραση της δημιουργικότητας.

Οι μετρήσεις βασίζονται στις υποκειμενικές εκτιμήσεις των εργαζομένων για το κλίμα που βιώνουν. Οι ίδιοι, ωστόσο, αποτελούν μέρος αυτού: έναν από τους πολλούς παράγοντες που αλληλεπιδρώντας μεταξύ τους διαμορφώνουν το εργασιακό περιβάλλον. Με άλλα λόγια τους ζητείται να παρατηρήσουν και να εκτιμήσουν το πεδίο το οποίο επηρεάζουν και οι ίδιοι. Οι δείκτες όμως των εργαλείων εξαντλούνται στην αναζήτηση των χαρακτηριστικών ως προϋποθέσεων για τη δημιουργική δράση των εργαζομένων και δεν αγγίζουν την ίδια την δράση τους στο χώρο εργασίας ως τελικό αποτέλεσμα. Μόνο στο KEYS υπάρχουν δύο δείκτες – οι δύο τελευταίοι – με τους οποίους οι εργαζόμενοι εκτιμούν και αξιολογούν την επιχείρησή τους γενικότερα ως προς τη δημιουργική παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών. Και πάλι όμως δεν στρέφονται στο παραγωγικό αποτέλεσμα των ίδιων των υποκειμένων.

Η θέαση της δημιουργικότητας σε ολιστικό πλαίσιο αναδεικνύει την αδυναμία κατάτμησης του φαινομένου σε πέντε ή δέκα παράγοντες, η θετική παρουσία των οποίων θα επέφερε και το δημιουργικό αποτέλεσμα. Οι παράγοντες που επιδρούν στο τελικό αποτέλεσμα δεν είναι μόνο αρκετοί (αντικειμενικοί και υποκειμενικοί, κοινωνικοί και ψυχολογικοί) αλλά διαμορφώνουν ένα πολύπλοκο πεδίο αλληλεπίδρασης μεταξύ τους, το οποίο δεν μπορεί να ελεγχθεί με γραμμικές αναλύσεις. Το απλό αποτέλεσμα στο εργασιακό περιβάλλον είναι προϊόν πολύπλοκων στη

μελέτη τους διαδραστικών και αλληπάλληλων αλληλεπιδράσεων που χαρακτηρίζονται από αβεβαιότητα ως προς το αποτέλεσμα.

Υπάρχει έτσι ανάγκη για μια πιο δυναμική προσέγγιση του δημιουργικού περιβάλλοντος ενός εργασιακού χώρου. Σ' αυτή την προσέγγιση:

- Η αναζήτηση θα στρέφεται όχι μόνο στη διάγνωση παραγόντων που ευνοούν τη δημιουργικότητα αλλά και στο αποτέλεσμα που τελικά επέρχεται και συμπυκνώνει τις αλληλεπιδράσεις των παραγόντων αυτών. Η διττή αυτή προσέγγιση διασφαλίζει τη σύνδεση των προς εξέταση παραγόντων με το αποτέλεσμα που πράγματι φέρνουν. Ελέγχει από τη μία μεριά την από μεθοδολογικής φύσης ελλιπή ως προς την πολυπλοκότητά της αξιολόγηση των χαρακτηριστικών του περιβάλλοντος και από την άλλη μεριά την εσωτερική εγκυρότητα των χαρακτηριστικών αυτών ως προς το κριτήριο του αποτελέσματος.
- Η αναζήτηση θα στρέφεται όχι μόνο στις αντιλήψεις, τις αναπαραστάσεις των ατόμων σχετικά με το περιβάλλον που βιώνουν, αλλά και στη δική τους προσωπική συμμετοχή και συμβολή σε αυτό. Η δημιουργικότητα ενός κλίματος εργασίας αφορά και σε συνθήκες που προκαλούν και αναδεικνύουν τη δημιουργική έκφραση των εργαζομένων, οι οποίοι με τη σειρά τους ανατροφοδοτούν το περιβάλλον. Το δημιουργικό αποτέλεσμα δεν έχει να κάνει μόνο με καινοτομίες σχετικά με το αντικείμενο της εργασίας αλλά και με τους ίδιους τους εργαζόμενους ως πρόσωπα. Η ολιστική αυτή θέαση της δημιουργικότητας (βλ. και στο: Κούσουλας, 2003, 2004α) που δεν διακρίνει το προϊόν από το δημιουργό του, τις διαδικασίες και το περιβάλλον αναδεικνύει την ανάγκη ένταξης στον ορισμό του δημιουργικού κλίματος εργασίας την έννοια της προσωπικής ανάπτυξης μέσα από τη δημιουργική δράση των εργαζομένων. Με άλλα λόγια, οι διαστάσεις πρόσωπο – διαδικασίες – προϊόν συνεξετάζονται συγχρονικά στη διαμόρφωση του δημιουργικού κλίματος.

Ο σχεδιασμός έτσι ενός δυναμικού μοντέλου για την αξιολόγηση του δημιουργικού κλίματος σε μια σχολική μονάδα ως χώρος εργασίας θα βασιστεί στον παρακάτω λειτουργικό ορισμό:

Το κλίμα σε μια σχολική μονάδα είναι δημιουργικό, όταν επιτρέπει στα μέλη του διδακτικού και επιστημονικού προσωπικού (στελέχη και «εκτελεστές»):

- να παράγουν και να εφαρμόζουν νέες και αποτελεσματικές ιδέες

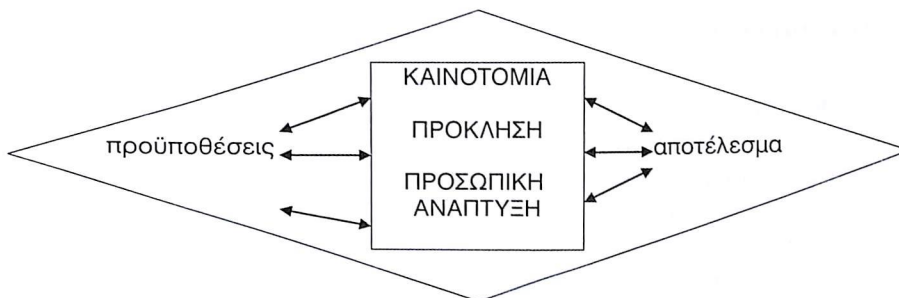
ως προς την φύση της εργασίας τους (ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ)

- να αντιμετωπίζουν την εργασία τους ως πρόκληση (ΠΡΟΚΛΗΣΗ)
- να ανατροφοδοτούνται από αυτή ως προς τις προσωπικές τους ανάγκες ως άνθρωποι. (ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ)

Οι τρεις διαστάσεις καινοτομία – πρόκληση – προσωπική ανάπτυξη δεν είναι ανεξάρτητες μεταξύ τους, όπως και καμία επιμέρους διάσταση με όποια άλλη. Αντίθετα διαχέεται η μία μέσα στην άλλη. Μπορούν να προσεγγιστούν ως συγχρονική μελέτη του προϊόντος (καινοτομία), των διαδικασιών (πρόκληση) και των ατόμων (προσωπική ανάπτυξη), διαστάσεις που αλληλεπιδρούν μεταξύ τους και διαμορφώνουν τελικά το δημιουργικό κλίμα. Ο διαχωρισμός τους επιτρέπει το μεθοδολογικό έλεγχό τους σε μια προοπτική ωστόσο που να τις επανασυνθέτει σε ένα όλον που αποτελεί τελικά το δημιουργικό κλίμα. Ο έλεγχος θα γίνει σε δύο επίπεδα: αυτό της εισαγωγής (input) και εξαγωγής (output) στοιχείων: προϋποθέσεις και αποτελέσματα, με την ουσιαστική – δυναμική – διαφορά ότι προϋποθέσεις και αποτελέσματα εναλλάσσονται ή και αποτελούν ταυτόχρονα σημεία εισόδου και εξόδου στο σύστημα.

Σχεδιάγραμμα 1.

Απλή σχηματική παράσταση της προσέγγισης του δημιουργικού κλίματος: οι διαστάσεις της καινοτομίας, της πρόκλησης και της προσωπικής ανάπτυξης διαμορφώνονται και διαμορφώνουν προϋποθέσεις και αποτελέσματα.

Το μοντέλο που διαμορφώνεται δεν είναι αλληλεπιδραστικό: δεν υπάρχουν μεταβλητές ή υποσυστήματα τα οποία επιδρούν το ένα στο άλλο. Δεν είναι και γραμμικό: δεν υπάρχει μια αλληλουχία επιδράσεων ή

βημάτων που οδηγούν στο τελικό ζητούμενο. Είναι μάλλον περιγραφικό ολιστικό μοντέλο: κάθε του σημείο μπορεί να επηρεάσει απροσδιόριστα οποιοδήποτε άλλο, ή και να εναλλαχθεί ή και να ταυτιστεί μ' αυτό.

6. Ταυτοποίηση διαστάσεων και δεικτών για την αξιολόγηση του δημιουργικού κλίματος της σχολικής μονάδας ως χώρου εργασίας

Το ζητούμενο τώρα είναι να ταυτοποιηθούν οι τρεις διαστάσεις ως προς τις προϋποθέσεις και τα αποτελέσματά τους. Μια τέτοια απόπειρα παραπέμπει σε διεπιστημονική μελέτη των θεωρητικών τους βάσεων. Η καινοτομία στη σχολική μονάδα προσδιορίζεται από την ψυχοκοινωνιολογία, τη διδακτική μεθοδολογία και τη σχολική ψυχολογία. Η πρόκληση στο χώρο εργασίας προσδιορίζεται από τη διοίκηση και οργάνωση επιχειρήσεων, τις έρευνες για τη δημιουργικότητα και τις διαδικασίες που τη διέπουν στο χώρο εργασίας. Η προσωπική ανάπτυξη, τέλος, παραπέμπει στην ψυχολογία της προσωπικότητας.

Προκειμένου να διαμορφωθεί ένα έγκυρο ως προς το περιεχόμενο μοντέλο, θα αξιοποιηθούν οι παρακάτω σχετικές θεωρητικές και ερευνητικές βάσεις, που γίνονται αποδεκτές για τους λόγους που θα αναφερθούν σε κάθε περίπτωση.

6.1. Καινοτομία

Είναι η παραγωγή και εφαρμογή νέων και αποτελεσματικών ιδεών και λύσεων στη σχολική μονάδα από το προσωπικό (διδακτικό και επιστημονικό, κάθε θέσης). Αντικατοπτρίζει το «προϊόν» της δημιουργικότητας, το αποτέλεσμα της δημιουργικής εργασίας και τον αντίκτυπο της στη λειτουργία της μονάδας, αλλά ταυτόχρονα ανατροφοδοτεί τις προϋποθέσεις για μια τέτοιας φύσης εργασία και συμπεριφορά.

Για την ταυτοποίηση και το μεθοδολογικό έλεγχο της διάστασης της καινοτομίας θα χρησιμοποιηθεί η προσέγγιση της δημιουργικής επίλυσης του προβλήματος (Creative Problem Solving). Η δημιουργική πορεία επίλυσης ενός προβλήματος έχει περιγραφεί από τους μελετητές ως αλληλουχία σταδίων (Δες περιγραφές σχετικών μοντέλων στα: Dacey and

Lennon, 1998, σ. 172-186, Feldhusen, 1993, σ. 39-42, Ξανθάκου & Καϊλα, 2002, Runco, 1994). Σε όλα σχεδόν τα προτεινόμενα μοντέλα μπορούμε να διακρίνουμε 4 βασικά στάδια:

1. *Εντοπισμός προβλήματος*. Πρωταρχικό ρόλο παίζει η ανεύρεση, ο εντοπισμός κενών, ασαφειών, προβλημάτων σε ένα πολύπλοκο ή πλούσιο σε ερεθίσματα πεδίο, το οποίο συχνά από τη φύση του είναι ασαφές σε ορισμένες πλευρές του. Ζητούμενο είναι η εστίαση στις σωστές ή πολύπλευρες διαστάσεις του με προσανατολισμό που δείχνει ευελιξία και πρωτοτυπία σκέψης. Στη σχολική μονάδα δεν κυλούν όλα ως συνήθως, αντίθετα ευνοείται η δημιουργία προβληματισμών γύρω από το «τι δεν πάει καλά». Ο εντοπισμός προβλημάτων θεωρείται κεντρικής σημασίας διαδικασία για τη δημιουργική σκέψη (Runco, 1994).

2. *Εξερεύνηση προβλήματος*. Το πρόβλημα ταυτοποιείται, προσδιορίζονται πιθανές αιτίες, εναλλακτικές πηγές που το προκαλούν, αποσαφηνίζονται οι στόχοι της περαιτέρω μελέτης του και γίνεται επαρκής έρευνα για τα δεδομένα που το απαρτίζουν. Αντί να προτιμηθούν έτοιμες, «πάγιες» λύσεις, γίνεται προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των συνθηκών και δόμησης των επιμέρους προβληματικών καταστάσεων.

3. *Γένεση ιδεών – λύσεων*. Παράγονται πολλαπλές εναλλακτικές λύσεις χωρίς κατ' αρχήν να αξιολογηθούν, διατυπώνονται διαφορετικές και πρωτότυπες ιδέες. Πριν δοθεί μία λύση υπάρχει και ο χρόνος και ο προσανατολισμός να προταθούν και να ελεγχθούν ποικίλες πιθανές δυνατότητες και λύσεις.

4. *Εφαρμογή και αξιολόγηση λύσεων*. Επιλέγονται κάποιες ή κάποια λύση, σχεδιάζεται σενάριο εφαρμογής και τελικά εφαρμόζεται. Αξιολογούνται τα αποτελέσματα των εφαρμογών ως προς τους αρχικούς στόχους και ως προς τα αναμενόμενα οφέλη, και η τελική λύση αναπροσαρμόζεται από την εμπειρία της εφαρμογής.

6.2. Πρόκληση

Το προσωπικό μιας σχολικής μονάδας αισθάνεται ως πρόκληση την εργασία του, όταν υπάρχουν διεργασίες σε αυτήν που του προσφέρουν τις δυνατότητες να εκφράζεται δημιουργικά, να θέτει νέους στόχους, να συμμετέχει σε νέα πλάνα εργασίας και να ενθαρρύνεται να διατυπώνει και να δοκιμάζει πρωτοβουλίες. Οι διεργασίες αυτές μπορούν να αναζητηθούν σε τέσσερις οντολογικούς άξονες: *Ποιος* δημιουργεί προκλήσεις, *πώς*, *γιατί* και *τι* προκλήσεις;

- (Ποιος;) Συνεργασία – Ηγεσία. Στη σχολική μονάδα τα πρόσωπα που θέτουν προκλήσεις είναι οι συνάδελφοι και ο διευθυντής-ηγέτης. Η ομαδικότητα στις δημιουργικές εργασίες έχει πράγματι αποδειχθεί ευνοϊκός παράγοντας για δημιουργική συμπεριφορά (Oldham & Cummings, 1996, Pirola-Merlo & Mann, 2004) ενώ ο ρόλος ενός πεδίου επικοινωνίας των δημιουργικών ιδεών είναι καταλυτικός (Csikszentmihalyi, 1997). Ο ρόλος επίσης του δημιουργικού ηγέτη είναι καταλυτικός (Basadur, 1993, Politis, 2004, Rickards & Moger, 2000, Σαϊτής, 2002, Sternberg, Kaufman & Pretz, 2003).
- (Πώς;) Αυτονομία – Ευελιξία. Το κλίμα στο χώρο εργασίας δημιουργεί προκλήσεις, όταν υπάρχει ελευθερία στις επιλογές και κάθε εργαζόμενος έχει δεδομένα περιθώρια αυτονομίας (Amabile, 1996, Ekvall, 1996). Σε αυτή την περίπτωση οι δομές στο χώρο εργασίας δεν είναι άκαμπτες, αλλά κυριαρχεί η ευελιξία κατά τη λήψη αποφάσεων και την προσαρμογή σε νέες συνθήκες (Ανδρέου, 1999, Gerwin, 1993).
- (Τι;) Ερεθίσματα – πηγές. Η συνεχής ροή πληροφοριών σχετικά με νέες μελέτες, προτάσεις, έρευνες και εφαρμογές αποτελεί βάση για το περιεχόμενο των προκλήσεων. Τα γνωστικά αυτά ερεθίσματα συντηρούν ενός είδους νοητική εγρήγορση γύρω από την εργασία και την αναθεώρηση στόχων (Klein, Conn & Sorra, 2001). Απαραίτητος παράγοντας παράλληλα είναι η εύκολη πρόσβαση σε πηγές και υλικό σχετικό, που θα στηρίξουν το σχεδιασμό και την εφαρμογή νέων ιδεών (Amabile et al., 1996, Dougherty & Hardy, 1996).
- (Γιατί;) Στόχοι. Οι ξεκάθαροι στόχοι, ο σαφής προσανατολισμός σε ευρύτερες ή επιμέρους επιλογές κοινώς αποδεκτές, καθώς και η ρητή εστίαση στην καινοτομία και τη δημιουργικότητα αποτελούν παράγοντες που νοηματοδοτούν και αναδύουν προκλήσεις στο εργασιακό περιβάλλον (Amabile et al., 1996, Tesluk, Farr, & Klein, 1997).

Με βάση την παραπάνω ανάλυση διαμορφώνονται οι εξής δείκτες για την διάσταση της «Πρόκλησης»:

1. *Θετική συνεργασία*. Το κλίμα στη σχολική μονάδα ευνοεί τη συνεργασία ανάμεσα στους συναδέλφους. Οι καλές διαπροσωπικές σχέσεις επιτρέπουν την ανταλλαγή ιδεών, ακόμα και την έντονη συζήτηση διαφωνιών και συχνά καλούνται ομάδες εκπαιδευτικών να συνεργαστούν πάνω σε ένα κοινό πρόγραμμα δράσης. Οι συνάδελφοι υποδέχονται κατ' αρχήν θετικά τις πρωτοβουλίες των άλλων έστω και αν αυτές ξενίζουν.

2. *Ηγεσία που εμπνέει*. Οι προϊστάμενοι ενισχύουν τις πρωτοβουλίες για καινοτόμες εφαρμογές, αποτελούν πρότυπο δημιουργικής εργασίας και αποδέχονται τη συζήτηση πάνω σε όλα τα θέματα. Σχεδιάζουν και οργανώνουν προγράμματα, θέτοντας προκλήσεις στους εκπαιδευτικούς, από τους οποίους έχουν ξεκάθαρες προσδοκίες. Ενδιαφέρονται τόσο για την αποτελεσματικότητα της σχολικής μονάδας όσο και για την επαγγελματική και προσωπική ανάπτυξη των εκπαιδευτικών.

3. *Αυτονομία-Ελευθερία*. Ενθαρρύνονται οι ατομικές πρωτοβουλίες και οι εκπαιδευτικοί αισθάνονται παρακινημένοι να παρεμβαίνουν με το προσωπικό τους στυλ στην εργασία τους. Όλες οι ιδέες εκφράζονται ελεύθερα και δεν επικρατεί κλίμα αρνητικής κριτικής.

4. *Διακύβευση – Ευελιξία*. Το κλίμα ενθαρρύνει την ανάληψη σταθισμένου ρίσκου. Τα λάθη και οι αποτυχίες μπορούν να γίνουν αποδεκτές όταν εκτιμάται η προσπάθεια και γίνονται αφορμές για δημιουργική αξιοποίησή τους. Υπάρχει ευελιξία στην εφαρμογή εναλλακτικών λύσεων και γενικά οι δομές δεν εμποδίζουν με την ακαμψία τους την εφαρμογή πρωτότυπων και ασυνήθιστων ιδεών.

5. *Νοητική εγρήγορση*. Στη σχολική μονάδα υπάρχουν τυπικές και άτυπες διαδικασίες στις οποίες γίνεται ανταλλαγή απόψεων σχετικά με το αντικείμενο εργασίας. Υπάρχει πάντα επαρκής ενημέρωση για ό,τι νέο ανακύπτει σχετικά από την επιστημονική και κοινωνική ζωή και το κλίμα είναι αισιόδοξο.

6. *Επάρκεια πηγών*. Οι εκπαιδευτικοί δεν αισθάνονται πίεση χρόνου για να εκπληρώσουν την εργασία τους, βρίσκουν εύκολα και άμεσα τις αναγκαίες πηγές και το υλικό που χρειάζονται, ενώ όταν τους ζητείται να εφαρμόσουν νέα προγράμματα, τους παρέχονται όλες οι αναγκαίες πληροφορίες και πηγές. Όταν έχουν μια νέα ιδέα, μπορούν να επενδύσουν σε αυτή, καθώς έχουν τη δυνατότητα να ανατρέξουν σε πηγές άντλησης πληροφοριών και υλικού.

7. *Ξεκάθαροι στόχοι*. Στη σχολική μονάδα υπάρχουν ξεκάθαροι στόχοι και προτεραιότητες που μοιράζονται όλοι. Τίθενται πλάνα εφαρμογής και συζητούνται οι άμεσοι και οι μακροπρόθεσμοι στόχοι με έμφαση στην καινοτομία. Υπάρχει γενικά προσανατολισμός στη δημιουργική εργασία.

Ο διαχωρισμός των παραπάνω επτά δεικτών είναι μόνο μεθοδολογικός, προκειμένου να προσεγγιστεί ερευνητικά η διάσταση της πρόκλησης. Στη ροή της εργασίας καθένας από τους παραπάνω δείκτες λειτουργεί οσμωτικά ως προς τους άλλους και ουσιαστικά αποτελεί το αποτέλεσμα αλλά και την αιτία πολλαπλών και πολυεπίπεδων αλληλεπιδράσεων.

6.3. Προσωπική ανάπτυξη

Το ζητούμενο της προσωπικής ανάπτυξης των εκπαιδευτικών στο χώρο εργασίας τους έχει να κάνει με τη σταδιακή και συνεχή εκπλήρωση των πάσης φύσεως αναγκών τους. Για την ανάδειξη των δεικτών προσωπικής ανάπτυξης θα ανατρέξουμε στην ιεραρχική θεωρία αναγκών του A. Maslow (Huitt, 2004, Maslow, 1962, 1968, Maslow & Lowery, 1998) καθώς η θεωρία του συνδέει την ανάπτυξη της προσωπικότητας με την έννοια της δημιουργικότητας, προσεγγίζοντας τη δημιουργική έκφραση του ανθρώπου ως ένδειξη αυτοπραγμάτωσης. Παράλληλα, τα τελευταία χρόνια αναζητούνται τρόποι αξιοποίησης της θεωρίας αυτής γενικότερα στη διοίκηση των επιχειρήσεων (Cooke, Mills & Kelley, 2005, Maslow, 1998, Tischler, 2002) καθώς ο ίδιος ο Maslow ανέδειξε τη διάσταση της προσωπικής υγείας και ολοκλήρωσης των εργαζομένων ως προϋπόθεση για την υγιή και αποτελεσματική λειτουργία των επιχειρήσεων (Maslow & Stephens, 2000). Η εκπλήρωση των αναγκών των εργαζομένων ως προσωπών ανατροφοδοτεί αλλά και ανατροφοδοτείται από τη δράση τους στο χώρο εργασίας και τη συνολικότερη πορεία της επιχείρησης.

Σύμφωνα με την αρχική θεωρία του Maslow (1962) υπάρχουν πέντε επίπεδα αναγκών που προσπαθεί να καλύψει ο άνθρωπος στην πορεία της προσωπικής του ανάπτυξης.

1. *Φυσιολογικές ανάγκες*, όπως το φαγητό, ο ύπνος, η υγεία που συμβάλλουν στην βιολογική επιβίωση.

2. *Ασφάλεια*. Ανάγκες για αποφυγή άμεσων κινδύνων ζωής.

3. *Αποδοχή* – ένταξη. Ανάγκη ένταξης σε ομάδες με συναισθηματική αποδοχή.

4. *Εκτίμηση*. Ανάγκη επίτευξης στόχων και κοινωνικής αποδοχής.

5. *Αυτοπραγμάτωση*. Επίτευξη όλων των δυνατοτήτων που έχει μέσα του κάθε άνθρωπος.

Σχετικά με την προσωπική ανάπτυξη μέσα από τη δημιουργικότητα στο χώρο εργασίας στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας θα παραληφθούν τα δύο πρώτα επίπεδα αναγκών, καθώς η κάλυψη αυτών των αναγκών θεωρείται απαραίτητη προϋπόθεση για τυχόν δημιουργική έκφραση και περαιτέρω προσωπική ανάπτυξη. Επιπλέον, η έννοια της αποδοχής μπορεί να συνεξεταστεί με αυτή της εκτίμησης, καθώς στη σχολική μονάδα η αποδοχή από το κοινωνικό περιβάλλον και η ομαλή ένταξη σε αυτό σχετίζεται με την ανάγκη της εκτίμησης και της κοινωνικής αναγνώρισης του έργου των εκπαιδευτικών. Επομένως διαμορφώνονται δύο δείκτες για τη διάσταση της «προσωπικής ανάπτυξης»:

1. *Αποδοχή και εκτίμηση.* Ο χώρος της σχολικής μονάδας είναι οικείος για τους εκπαιδευτικούς. Η εργασία τους σε αυτόν ενισχύει την αυτοεκτίμησή τους, συμβάλλει στην επαγγελματική τους ανάπτυξη και αισθάνονται κοινωνική αποδοχή.

2. *Αυτοπραγμάτωση.* Μέσα από την εργασία τους οι εκπαιδευτικοί παίρνουν έντονη ανατροφοδότηση και αισθάνονται εσωτερική ικανοποίηση, έχοντας το αίσθημα της δημιουργικής εργασίας. Η εργασία τους αποτελεί έναν από τους πιο δημιουργικούς τομείς της ζωής τους και μέσα από αυτή εκπληρώνουν αρκετές προσωπικές τους ανάγκες ως άνθρωποι γενικότερα.

6.4. Συνολική εικόνα των δεικτών

Οι δείκτες συνεπώς ενός δυναμικού μοντέλου για την αξιολόγηση του δημιουργικού κλίματος της σχολικής μονάδας ως χώρου εργασίας διαμορφώνονται ως εξής:

A. ΚΑΙΝΟΤΟΜΙΑ

1) Εντοπισμός προβλημάτων, 2) Εξερεύνηση προβλημάτων, 3) Γένεση ιδεών – λύσεων, 4) Εφαρμογή – αξιολόγηση ιδεών,

B. ΠΡΟΚΛΗΣΗ

5) Θετική συνεργασία, 6) Ηγεσία που εμπνέει, 7) Επάρκεια πηγών, 8) Ξεκάθαροι στόχοι, 9) Αυτονομία – Ελευθερία, 10) Νοητική εγρήγορση, 11) Ευελιξία – Διακύβευση,

Γ. ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

12) Αποδοχή – Εκτίμηση, 13) Αυτοπραγμάτωση.

Οι παραπάνω 13 δείκτες θα πρέπει να αξιολογηθούν, όπως εξηγήθηκε νωρίτερα, και ως προϋποθέσεις και ως αποτελέσματα. Με άλλα λόγια θα διερευνώνται τόσο οι αιτιάσεις των εκπαιδευτικών για το σχολικό περιβάλλον όσο και το αποτέλεσμα της εργασίας τους σε αυτό. Το αποτέλεσμα ανατροφοδοτεί τις προϋποθέσεις του, έτσι ώστε τελικά να μην μπορεί να διαχωριστεί από αυτές.

Επιπλέον πρέπει να αναζητηθούν οι συσχετίσεις ανάμεσα στις τρεις ευρύτερες διαστάσεις. Το καινοτόμο «προϊόν» της εργασιακής δράσης δεν μπορεί να διαχωριστεί από τις διεργασίες που διέπουν αυτή τη δράση (πρόκληση) ούτε και από την προσωπική βίωση της εργασίας από τους εκπαιδευτικούς. Το δημιουργικό σχολικό κλίμα διαμορφώνεται από το πλήθος των αλληλεπιδράσεων όλων αυτών των υποσυστημάτων και μάλιστα με τρόπο που δεν είναι γραμμικά ελέγξιμος. Οι τρεις αυτές δια-

στάσεις, συνεπώς, συμβάλλουν ισότιμα στον τελικό καθορισμό σε ποσοτική μετρήσιμη βάση του κλίματος. Ο έλεγχος σε κάθε διαφορετική περίπτωση των επιμέρους διαστάσεων σε μια σχολική μονάδα είναι δυνατόν να αναδείξει σημεία που έλκουν το σύστημα προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση.

7. Συζήτηση: Αλλαγή σε επίπεδο σχολικής μονάδας

Οι εκπαιδευτικές αλλαγές σήμερα δεν αναζητούνται τόσο σε επίπεδο κεντρικής μεταρρύθμισης, όσο σε αυτό κάθε σχολικής μονάδας χωριστά (Fullan, 1994). Αναζητούνται τρόποι παρέμβασης στη σχολική μονάδα προκειμένου να εφαρμοστούν καινοτόμες εκπαιδευτικές πρακτικές και να σημειωθούν αλλαγές σε πολλαπλά επίπεδα: της διδακτικής πράξης, της διοίκησης, των διαπροσωπικών σχέσεων και της συνεργασίας των εκπαιδευτικών, της λειτουργικής ένταξης της μονάδας στην τοπική κοινωνία, της ρύθμισης σχολικών κανόνων και αξιών, της εξασφάλισης χωροχρονικών συνθηκών ασφαλούς λειτουργίας και βέβαια της αλλαγής του σχολικού κλίματος και της κουλτούρας που κυριαρχεί σε αυτό.

Πράγματι, σύγχρονες παρεμβάσεις σε διάφορα εκπαιδευτικά συστήματα (Κολιάδης, 2002) δείχνουν ότι η αξιολόγηση του εκπαιδευτικού συστήματος που γίνεται σε επίπεδο σχολικής μονάδας μπορεί να διαμορφώσει συνθήκες αλλαγών σε αυτές (Hargreaves, Lieberman, Fullan & Hopkins, 1998). Κυρίαρχος παράγοντας ασφαλώς είναι ο εκπαιδευτικός, ο οποίος επενδύει την εργασιακή του ταυτότητα στη λειτουργία του σχολείου και είναι συνδιαμορφωτής του σχολικού κλίματος. Βασικό γνώρισμα του τελευταίου είναι η δημιουργικότητα που ευνοεί την καινοτομία, καθιστά πρόκληση την ανάληψη εργασίας και ενισχύει την προσωπική ανάπτυξη των εκπαιδευτικών.

Η απόπειρα αξιολόγησης αυτού του κλίματος αποτελεί δύσκολη πρόκληση, αφενός διότι απαιτείται ο εννοιολογικός προσδιορισμός της δημιουργικότητας και αφετέρου διότι η τελευταία δεν είναι ένας παράγοντας κανονιστικά ελέγξιμος. Στην παρούσα εργασία έγινε προσπάθεια μιας δυναμικής προσέγγισης του δημιουργικού φαινομένου στο χώρο εργασίας με στόχο την ανάδειξη μετρήσιμων δεικτών για την αξιολόγηση του δημιουργικού σχολικού κλίματος. Οι δείκτες αυτοί προδιαγράφουν την κατασκευή ενός ερευνητικού εργαλείου, το οποίο ύστερα από

τους ελέγχους εγκυρότητας και αξιοπιστίας είναι δυνατόν να αξιοποιηθεί ερευνητικά στην αναζήτηση μεταβλητών που ευνοούν αλλαγές σε μια σχολική μονάδα με επίκεντρο τον εργαζόμενο εκπαιδευτικό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amabile, T.M. (1996). *Creativity in context*. Colorado: Westview Press.
- Amabile, T.M., Conti, R., Coon, H., Lazenby, J., & Herron, M. (1996). Assessing the work environment for creativity. *Academy of Management Journal*, 39(5), 1154-1184.
- Anderson N.R., & West, M.A. (1998). Measuring climate for work group innovation: development of the team climate inventory. *Journal of Organizational Behavior*, 19, 235-258.
- Ανδρέου, Α. (1999) *Θέματα οργάνωσης και διοίκησης της εκπαίδευσης και της σχολικής μονάδας*, Αθήνα, Νέα Σύνορα.
- Basadur, M. (1993). Impacts and outcomes of creativity in organizational settings. Στο: S. G. Isaksen, M. C. Murdock, R. L. Firestien, and D. J. Treffinger. (Eds.), *Nurturing and developing creativity: Emergence of a discipline* (pp. 278-313), Norwood, NJ: Ablex.
- Cooke, B. Mills, A.J. & Kelley, E.S. (2005). Situating Maslow in cold war America: A econtextualization of management theory, *Group & Organization Management*, 30 (2), 129-152.
- Csikszentmihalyi, M. (1997). *Creativity: flow and the psychology of discovery and invention*. New York: HarperPerennial.
- Dacey, J.S. & Lennon, K.H. (1998). *Understanding Creativity. The interplay of Biological, Psychological and Social Factors*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- Dougherty, D. & Hardy, C. (1996). Sustained Product Innovation in Large, Mature Organizations: Overcoming Innovation-to-Organization Problems. *The Academy of Management Journal*, 39,(5), 1120-1153.
- Ekvall, G. (1996). Organizational climate for creativity and innovation. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 5(1), 105-123.
- Feldhusen, J.F. (1993). A conception of creative thinking and creativity training. Στο: S. G. Isaksen, M. C. Murdock, R. L. Firestien, & D. J. Treffinger. (Eds.), *Nurturing and developing creativity: Emergence of a discipline* (pp. 31-50). Norwood, NJ: Ablex.

- Firestien, R.L. (1996). *Leading on the creative edge: gaining competitive advantage through the power of creative problem solving*. Colorado: Pinon Press.
- Floistad, G. (1993). Creativity, past, present, and future: a philosophical perspective. In: S. G. Isaksen, M. C. Murdock, R. L. Firestien, and D. J. Treffinger (Eds.), *Understanding and recognizing creativity: Emergence of a discipline* (pp. 202-246), Norwood, NJ: Ablex.
- Fullan, M. (1994). *Change forces: probing the depths of educational reform*, New York: Taylor and Francis.
- Gerwin D. (1993). Manufacturing flexibility: a strategic perspective. *Management Science*, 39(4), 395-410.
- Glatter, R, Preedy, M., Riches, C. & Masterson, M. (Eds). (1988). *Understanding School Management*. Bristol: Open University Press.
- Gonder, P.D. & Hymes, D. (1994). *Improving school climate and culture*, Arlington, VA: American Association of School Administrators.
- Hargreaves, A., Lieberman, A., Fullan, M. & Hopkins, D. (Eds), (1998). *International handbook of educational change*. Part 1 and 2. London: Kluwer Academic Publishes.
- Huitt, W. (2004). *Maslow's hierarchy of needs*. Educational Psychology Interactive, Valdosta, GA: Valdosta State University.
- Hunter, S.M., Bedell, K.E. & Mumford, M.D. (2005). Dimensions of creative climate: a general taxonomy. *The Korean journal of thinking & problem solving*, 15(2), 97-116.
- Isaksen, S.G. & Lauer, K.J. (2002). The climate for creativity and change in teams. *Creativity and Innovation Management*, 11(1), 74-86.
- Klein, K.J., Conn, A.B. & Sorra, J.S. (2001). Implementing computerized technology: An organizational analysis. *Journal of Applied Psychology*, 86, 811-824.
- Κολιάδης, Ε. (επ.) (2002). *Μέτρηση και αξιολόγηση της επίδοσης για τη διασφάλιση της επιτυχίας. (Πρόγραμμα Qual-Impact)*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κούσουλας, Φ. (2003). *Η επίδραση της διαθεματικής διδασκαλίας στην αποκλίνοια δημιουργική σκέψη των μαθητών του δημοτικού σχολείου. Διδακτορική διατριβή*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Κούσουλας, Φ. (2004α). Ολιστική προσέγγιση του ρόλου του δασκάλου και συνέπειες στην επιμόρφωσή του, 6ο πανελλήνιο συνέδριο επαγγελματικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών, Π.Τ.Ν. Πανεπιστήμιο Πατρών, πρακτικά συνεδρίου.
- Κούσουλας, Φ. (2004β). "Έλεγχος εγκυρότητας και αξιοπιστίας σε δοκιμασίες

- εκτίμησης της δημιουργικής έκφρασης", στα πρακτικά του συνεδρίου *Η γνωστική ψυχολογία σήμερα: Γέφυρες για τη μελέτη της νόησης*, Αθήνα: τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδανός.
- Κούσουλας, Φ. (2006). Ο ρόλος της έντασης στη δημιουργική διαδικασία και η αξιοποίησή της στο πλαίσιο της διδασκαλίας στη σχολική τάξη. *Ψυχολογία*, 13(1), 110-124.
- Maslow, A.H. (1962). *The creative attitude*. San Jose Ca.: Psychosynthesis Distribution.
- Maslow, A.H. (1968). *Toward A Psychology of Being*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Maslow, A.H. (1998). *Maslow on management*. New York: Wiley and Sons.
- Maslow, A. & Lowery, R. (Ed.). (1998). *Toward a psychology of being* (3rd ed.). New York: Wiley & Sons.
- Maslow, A.H. & Stephens, D. (Ed.), (2000). *The Maslow Business Reader*. NY: John Wiley & Sons.
- Mathisen, G. E. & Einarsen, S. (2004). A review of instruments assessing creative and innovative environments within organizations. *Creativity Research Journal*, 16(1), 119-140.
- Mumford, M. D. Whetzel, D.L. & Reiter-Palmon, R. (1997). Thinking creatively at work: Organization Influences on Creative Problem Solving. *Journal of Creative Behavior*, 31(1), 7-17.
- Ξανθάκου, Γ. & Καϊλα, Μ. (2002). *Το δημιουργικής επίλυσης πρόβλημα*. Αθήνα: Ατραπός.
- Oldham, G.R. & Cummings, A.(1996). Employee creativity: Personal and contextual factors at work. *Academy of Management Journal*, 39(3), 607-634.
- Peterson, K., & Deal, T. (1998). How leaders influence the culture of schools. *Educational Leadership*, 56, 28-30.
- Pirola-Merlo, A. & Mann, L. (2004). The relationship between individual creativity and team creativity: Aggregating across people and time. *Journal of Organizational Behavior*, 25, 235-257.
- Politis, J. D. (2004) Transformational and transactional leadership predictors of the 'stimulant' determinants to creativity in organisational work environments, *The Electronic Journal of Knowledge Management*, 2(2), 23-34.
- Rickards, T. (1993). Creativity from a business school perspective, Στο: S. G. Isaksen, M. C. Murdock, R. L. Firestien, & D. J. Treffinger. (Eds.), *Nurturing and developing creativity: Emergence of a discipline* (pp. 155-176). Norwood, NJ: Ablex.
- Runco, M. (Ed.), (1994). *Problem finding, problem solving, and creativity*. Norwood, NJ: Ablex.

- Σαϊτης, Χ. (2002). *Ο διευθυντής στο σύγχρονο σχολείο*, Αθήνα, αυτοέκδοση, 2^η έκδοση.
- Σαϊτης, Χ. (1992). *Οργάνωση και Διοίκηση της Εκπαίδευσης-Θεωρία και Πράξη*. Αθήνα, αυτοέκδοση.
- Schein, E. (1990). Organizational culture. *American Psychologist*, 45, 109-119
- Schneider, B. (Ed.), (1990). *Organizational climate and culture*. San Francisco: Jossey Bass.
- Schneider, B. & Reichers, A. E. (1983). On the etiology of climates. *Personnel Psychology*, 36, 19-39.
- Siegel, S. M. & Kaemmerer, W. F. (1978). Measuring the perceived support for innovation in organizations. *Journal of Applied Psychology*, 63, 553-562.
- Sternberg, R.J. (Ed.), (1999). *Handbook of creativity*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Sternberg, R.J., Kaufman, J.C. & Pretz, J.E. (2003). A propulsion model of creative leadership. *The Leadership Quarterly*, 14, 455-473.
- Talbot, R.J. (1993). Creativity in the organizational context, In: S. G. Isaksen, M. C. Murdock, R. L. Firestien, & D. J. Treffinger. (Eds.), *Nurturing and developing creativity: Emergence of a discipline* (pp. 177-214). Norwood, NJ: Ablex
- Tesluk, P.E., Farr, J. L. & Klein, S. R. (1997). Influences of organizational culture and climate on individual creativity. *Journal of Creative Behavior*, 31, 27 – 41.
- Τζάνη, Μ. (2003). *Θέματα κοινωνιολογίας της παιδείας*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Tischler, Len. (2002). The growing interest in spirituality in business: A long-term socio-economic explanation. *Journal of Organizational Change Management*, 12 (4). 273-291.
- West, M. A. & Farr, J.L. (eds), (1990). *Innovation and creativity at work: Psychological and organizational strategies*. Chichester, England: Wiley.
- Williams, W.M. & Yang, L.T. (1999). Organizational creativity. Στο: R. J. Stenberg (Ed), *Handbook of creativity* (pp. 373-391), Cambridge, England: Cambridge University Press.

Βιβλιοπαρουσιάσεις

Farhad Dalal

*Η Ομαδική Ανάλυση μετά τον S. H. Foulkes
Εκδόσεις Κανάκη, 2007*

«Παρ' ότι είναι ένα βιβλίο θεωρίας της ομαδικής – αναλυτικής ψυχοθεραπείας, θέτει, εκ των πραγμάτων, πολύ ευρύτερα ζητήματα. Ξεκινά από την διαλεκτική ομάδα – Άτομο και το ερώτημα της οντολογικής προτεραιότητας του ενός ή του άλλου. Παράλληλα διερευνά όλες τις συναφείς διχοτομίες, όπως: εσωτερικό-εξωτερικό, βιολογικό-ψυχολογικό, εγγενές-επίκτητο, φύση-κοινωνία κ.ο.κ. Θεμελιώνει έτσι μια ιδιαίτερη προσέγγιση της σχέσης του ατόμου με τη ομάδα και ευρύτερα με το κοινωνικό, στηριζόμενος ιδιαίτερα στο έργο του κοινωνιολόγου Ν. Ελίας και στη σύναψη του τελευταίου με την ψυχαναλυτική θεωρία, όπως το έθεσε αρχικά ο Φούκς (Foulkes), ο δημιουργός της ομαδοαναλυτικής θεωρίας και πρακτικής.

Στην κατεύθυνση αυτή αναδεικνύεται, κατά τη γνώμη μου, η ευρύτερη σημασία του βιβλίου. Ουσιαστικά πρόκειται για έναν πρωτότυπο και ρηξικέλευθο διάλογο μεταξύ ψυχανάλυσης, κοινωνιολογίας, βιολογίας και φιλοσοφίας με ευδιάκριτη τη μέριμνα του συγγραφέα να διατηρεί την επαφή του, με ένα σύγχρονο υπόδειγμα των φυσικών επιστημών.

Παράλληλα μεριμνά ιδιαίτερα για την ανάδειξη των συνάψεων μεταξύ των επιχειρημάτων του, που αφορούν την ψυχοθεραπεία και της υποκειμένης φιλοσοφικής του βάσης την οποία υπηρετεί με σπάνια συνέπεια, κατά την ανάπτυξη της σκέψης του.

Θα τολμούσα να χαρακτηρίσω την εργασία του Dalal, ως ένα καλό παράδειγμα μιας “επιστημολογίας της αλληλεπίδρασης”.

Θα προσέθετα, χάριν εμφάσεως, την ιδιαίτερη προσέγγιση του θέματος του ρατσισμού, το οποίο χρησιμοποιείται, από τον συγγραφέα, παραδειγματικά, προς έλεγχο των απόψεών του, καθώς και τις προσεγγίσεις του στις έννοιες της ιδεολογίας και της πολιτικής, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν εξαιρετικά πρωτότυπες και ρηξικέλευθες».

*Κ. Μωρόγιαννης
Ψυχίατρος-Ομαδικός Αναλυτής*

Andrew J. Bacevich

*Η αμερικανική αυτοκρατορία
Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας*

Σ' αυτό το εξαιρετικά ενδιαφέρον και συγχρόνως προκλητικό βιβλίο, ο Άντριου Μπάσεβιτς αναθεωρεί τις παραδοχές και τους σκοπούς που διέπουν την άσκηση της αμερικανικής παγκόσμιας ισχύος. Εξετάζοντας την προεδρία του Τζορτζ Μπους του πρεσβύτερου και του Μπιλ Κλίντον –καθώς και τον πρώτο χρόνο της προεδρικής θητείας του Τζορτζ Μπούς του νεότερου– ο Μπάσεβιτς αντικρούει την άποψη πως οι Ηνωμένες Πολιτείες απότυχαν στην προσπάθειά τους να επινοήσουν μια βάση για τη διαμόρφωση της εξωτερικής πολιτικής, διαφορετική από αυτής της αποτροπής.

«Ο Μπάσεβιτς επιμένει πως δεν υπάρχουν διαφορές σε ό,τι αφορά τις βασικές παραδοχές που διέπουν τις κυβερνήσεις του Μπους του πρεσβύτερου, του Κλίντον και του Μπους του νεότερου – κάτι που πρόκειται σίγουρα να αποτελέσει αντικείμενο έντονων αντιπαραθέσεων... Το επιχείρημα του Μπάσεβιτς πείθει... χρησιμοποιώντας ζωντανές αφηγήσεις διανθισμένες με συναρπαστικές και αδιαμφισβήτητες λεπτομέρειες...»

James A. Miller, «Boston Glode»

«Κατάλληλο για όλους το American Empire του Άντριου Μπάσεβιτς συνιστά μια ευφυή, επιδέξια γραμμένη και εξαιρετικά πειστική πολεμική που μαρτυρά πως η κινητήριος δύναμη της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ από την εποχή της ανεξαρτησίας μέχρι και σήμερα υπήρξε η ανάγκη για εγγύηση της οικονομικής ανάπτυξης».

Dominick Donald, «The Guardian»

«Για καιρό υποψιαζόμουν πως οι θρίαμβοι και οι δοκιμασίες του έθνους μας οφείλονταν σε μεγάλο βαθμό στο αμερικανικό πνεύμα του σολιψισμού και της αυταπάτης. Ο Μπάσεβιτς με έπεισε γι' αυτό ορθώνοντας έναν καθρέφτη απέναντι τόσο στους αυτοαποκαλούμενους ιδεαλιστές, όσο και στους ρεαλιστές. Διαβάστε όσα βιβλία θέλετε σχετικά με το μεταψυχροπολεμικό Πόλεμο και τον κόσμο την 11η Σεπτεμβρίου και απλά βεβαιωθείτε ότι το American Empire είναι ένα από αυτά».

Walter A. Mc Dougall, Ιστορικός βραβευμένος με βραβείο Πούλιτζερ

Επιστημονική επιμέλεια: Καθηγητής Ηλίας Θέρμος

Summaries

S. Rasis, M. Adamou-Rasi

*From political apathy to political radicalism:
The generation of the 1960's and the american youth movement*

During the 1960's, a few years after the end of the McCarthy era and the retreat from the insanity of Cold War, a dynamic student movement started in the United States, that shook the foundations of the American society. That movement was the outcome of social, intellectual and political changes which took place during that period. The student movement along with the peaceful revolution of Civil Rights and the reaction of American people against the war of Vietnam, were the three great political crises in post - war American history.

Having realized the hypocrisy and cruelty of their government and the true nature of capitalistic system, the students were demanding changes in social life and the educational system. The main ideological objective of the student movement was to cause reorientation of the Universities regarding their structure, aims and role in society.

N. Konstantopoulos

*The Enterprise of the economists: appreciation
of the economic science approaches on capitalistic enterprise*

The purpose of this paper is to search the variant interpretative approaches of theoretical models and school of the economic science relative to capitalistic enterprise. The neoclassical approach is the start point of this critique analysis, with a succinct presentation of the powerful ideas and the shortcomings of this school of thought about enterprise. The neo-institutional economic approach is inquired into comparatively process with neoclassical latent defects. The evolutionary movement originated from Schumpeter thesis and biological models is the last presented economic school. In conclusion, it is search out the perspective of new economic models elaboration about enterprise.

E. Evagorou

The arms race between Greece and Turkey under the prism of international relations strategy and political economy

The conjunction of the academic fields of Economy and Politics constitutes the base of this research, which examines the Economics of Defence of Greece and Turkey. By doing so, the paper explores specific general theoretical assumptions with respect to the mutual relation between economy and the security policy. Assumptions will be tested using the case study of greekturkish arms race. Our analysis is based on the following pillars: the interpretation of the economic power of the two states, the presentation of their economic wealth and their level of growth, and finally, their political – economic positioning. The examination of the factors mentioned above, aims at proving two main general hypotheses: First, how the level of the arm race between the states defines the inter-state relations. Second, how the funds allocated for defence prescribe the state's international strategy. The innovation of this essay is to import methodological instruments from both the academic fields mentioned above, in order to analyse the Greek-Turkish arms race. The theoretical background for the analysis will be the scientific fields of Political Economy, the Economics of Defence and theories of International Relations and state strategy.

G. Mantzaris, E. Mantzaris

Personal decisions for commitment (marriage) under conditions of uncertainty: a microeconomic approach

Marriage in our country and worldwide has become 'obsolete'. Nowadays, marriage is easily conducted and dissolved even though in the past it used to represent a long lasting and reliable relationship between a man and a woman. On the whole, people tend to function based on economic rationality and tend to adapt their choices based on present and future conditions. What kind of role do conditions of uncertainty play in a person's decision for commitment (engagement or marriage)? In this paper, a person's decision to get married is linked with theories coming from the 'New Economic Policies' and more particularly from the theory of 'New Options'. Taking into account that pre-marriage relationships (e.g., engage-

ment) tend to reduce any possibilities of divorce, thus, contributing to this line of thinking, we may also experience a similar reduction in the options prices in future. Therefore, based on these assumptions, it might be possible to estimate the chronicle point at which a marriage could turn into an advantage.

A. Stamoulas

Facets of philosophical-cultural relativism of human rights and the value of cultural dialogue: The case with religious freedom in modern Greece

The systematic study -within the boundaries of international diplomacy- for the protection of human rights has divided theorists and politicians in two opposing schools of thought. Those residing in the western hemisphere talk about human rights on the ideological basis of liberalism and consider themselves their inspirers and protectors in the name of world peace and order. Advocates of cultural relativism, on the other hand, justify human rights on the basis of the value systems and ideological heritage of each and every society and oppose passionately to the "word order regulator" role assumed by the West. The present article offers a comprehensive critique of extreme universalist and cultural relativism views on human rights and purposes cultural dialogue as a reasonable and feasible way to achieve international human rights protection in parallel with respect for the cultural particularities of societies. The argument is illustrated with the results of a detailed cultural and anthropological analysis of Greek society, with specific reference to the problematic issue of religious freedom.

E. T. Fakiolas, N. Tzifakis

Reflecting on the EU Police Missions in the Western Balkans

This article tries to systematically assess the three police missions that the EU has so far developed in the Western Balkans as a result of its feverish efforts to devise a common European Security and Defense Policy. The analysis of the strategic and operational features of these missions indicates a substantial "intentions-capabilities" gap. The latter is in fact contra-

dictory. That is so because the achievement of the EU professed intentions, which appear as though they are of a "supranational" nature, is up to how many "common" human and material resources the EU member-states are well willing and ready "in common" to make available to the EU and develop in the field. This contradiction is historically and socially constructed through the dialectic of intergovernmentalism and supranationalism that has determined the dynamics of European integration since its launch. In this respect, the "intentions-capabilities" gap might be asserted to have been the core driving force behind the production and the reproduction of the "capability-expectations" gap, which rather enlarges than reduces itself in size.

**G. Tzamalouka, P. Soultatou,
A. Kafatos, E. Markatzi, J. El. Chliaoutakis**

*The association of primary schoolteachers' profile
and health behaviours with choosing health-related instruction*

The national educational policy on school health education is not fully established yet, although it is recognised that a need for promoting healthy behaviours among schoolchildren exists. We assumed that the existing gap is probably covered by the teacher, fostering in her/his daily educational practice either a) information and counselling for pupils through traditional instruction or b) by role modelling healthy behaviours. Investigating the teachers' socio-economic profile, religiosity, self-reported health behaviours in association with the particular voluntary role, we found that teachers reporting adherence to the "ecclesiastical lifestyle" are more prone to undertake this kind of work in daily educational practice.

Ch. Terezis

Metaphysics as ontology and gnosiology in neoplatonic Proclus

Proclus, the Neoplatonic philosopher, attempting to organize a convincingly articulated ontologic system in a firm way as well as to provide it with theologic orientation, thinks it is proper to present the dominant principles

of his theory and the governing perspectives of his developments, in his first twelve chapters of his work, Platonic Theology. More specifically based on Plato's works and interpreting them according to his estimations:

1. suggests an objective and not arbitrary interpretation of what Gods reveal to Man as an epistemologic obligation;
2. introduces a genuine agnosticism emphasizing his incredulity to the capacity of Man to comprehend gnostically the deep substance of divine cause of Beings;
3. Excludes every version of sceptistic originality of the metaphysic world;
4. Articulates a hierarchical scale of the Gnostic powers and Gnostic actions of Man restricting aesthisiocracy and underlining the potentialities of metal processes.

A. Magouliotis

Brochures concerning the education of little children on plastic arts (period 1980-2006)

This research observes the recent study programs and the way the primary education art books are designed in Greece. Mainly it detects the free market to find out in what degree it contributes to the publishing of books concerning the education of little children. Through this effort it is observed that during the period of 1980-2006 Greek publishers appear to be increasing the number of brochures published concerning the plastic arts that are read by children or with the guidance of adults. These brochures analyze one or many subjects, describe forms of plastic arts and activities for children, some present artists and their work and others inform on the educational and artistic creation of little children e.t.c.

F. Kousoulas

A dynamic approach of the creative school climate's assessment

Scientific interest about the evaluation of organizational creative climate is also turned in the school units as working places. The purpose of the pre-

sent article is to identify the significance of creative climate in the working place, review the basic research tools for its assessment and then to propose a dynamic model for a measurement tool of creative school climate on the basis of holistic approach of creativity, in which the environment cannot be separated from the persons, the products and the processes.